araştırma

İSTANBUL'DA Gayrimüslimlerin GÜNDELİK YAŞAMI

1520-1670

Yrd. Doç. Dr.
Rahmi TEKİN

(a)tıf

İstanbul'da Gayrimüslimlerin Gündelik Yaşamı

(1520–1670)

Yrd. Doç. Dr. Rahmi TEKİN

BİRLEŞİK

Birleşik Yayınevi
ISBN: 978-605-4733-37-8
Sertifika No: 16895

İstanbul'da Gayrimüslimlerin Gündelik Yaşamı (1520–1670)
Yrd. Doç. Dr. Rahmi TEKİN

Baskı Notları
1. Baskı, Mayıs 2014
Baskı: Tarcan Matbaacılık

Genel Dağıtım
Birleşik Dağıtım
Bayındır Sokak 6/33 Kızılay/ANKARA
Tel: 0 (312) 431 02 80 • Faks: 0 (312) 432 19 65

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ ..... **VI**
KISALTMALAR ..... **X**
TABLO DİZİNİ ..... **XI**
EKLER DİZİNİ ..... **XII**

GİRİŞ ..... **XIII**
1. KONUNUN TAKDİMİ VE SINIRLANDIRILMASI ..... **XIV**
2. YÖNTEM VE KAYNAKLAR ..... **XV**
3. İSLAM TOPLUMUNDA GAYRİMÜSLİMLER ..... **XVII**
3.1. Zimmîler ..... **XVIII**
3.2. Müste'menler ..... **XXI**

BİRİNCİ BÖLÜM **1**
1.İSTANBUL'DAKİ GAYRİMÜSLİMLERİN SOSYAL YAPISI **1**
1.1. Gayrimüslim Cemaatler **5**
1.1.1.Rumlar 9
1.1.2 Yahudiler 12
1.1.3 Ermeniler 15
1.2 Nüfusları **20**
1.3. İskân Mahalleri **36**
1.3.1. Galata 37
1.3.2. Diğer yerler 44
1.4. İstanbul'a Yapılan Göçler **45**
1.4.1. İç göçler 46
1.4.2. Dış göçler 48

İKİNCİ BÖLÜM 53
2. SOSYAL YAŞAMLARI 53
2.1.Giyim Kuşamları 53
2.1.1. Erkek giysileri 53
2.1.2. Kadın giysileri ve takıları 66
2.1.3. Din adamlarının giysileri 72
2.2. Meskenleri 74
2.3. Dinî Yaşam 80
2.3.1. Din adamları 88
2.3.2. Dinî semboller 93
2.3.3. Mabetler 95
2.3.4. Cenaze törenleri 100
2.3.5. Mezarlıklar 102
2.4. Evlilik Kurumu 107
2.5. Eğitimleri 112
2.6. Matbaaları 116
2.7. Sosyal İlişkileri 121
2.7.1. Gayrimüslimlerin müslümanlarla olan ilişkileri ... 121
2.7.1.1. Vakıflardan yararlanmaları 128
2.8. Devlet Kademelerinde Aldıkları Görevler 133
2.8.1. Darphanede aldıkları görevler 135
2.8.2. Saray hizmetinde bulunan gayrimüslimler 138
2.8.2.1 Yahudi kira kadınları 140
2.8.2.2. Esir takasında görev almaları 143
2.8.2.3. Tercümanlık görevleri 144
2.9. Meyhaneler ve Hamr (İçki) Tüketimi 148

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM 161
3. EKONOMİK YAŞAMLARI 161
3.1. Osmanlı'da İktisadî Hayat 161
3.2. Ticarî Alanları ve Esnaf Grupları 168
3.3. Uluslararası Ticaretleri 176
3.4. Gemi Yapımı ve Deniz Ticareti 186
3.5. İcrâ Ettikleri Meslekler 189
3.6. Mukata'a İşletmeciliği 194
3.7. Gümrük İşletmeciliği 199
3.8. Gayrimeşru Ekonomik Çıkar Sağlamaları 204
3.8.1. Köle ticareti 208
3.9. Ödedikleri Vergiler 214
3.9.1. Şer'i vergiler 214
3.9.1.1. Haraç 214
3.9.1.2. Cizye 216
3.9.2. Örfî vergiler 225
3.9.2.1. İspence vergisi 225
3.9.2.2. Avarız vergisi 227
3.9.2.3. Diğer vergiler 231
3.9.3. Vergilerden muaf olanlar 232

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM 237
4. MAHKEMELERE YANSIYAN DAVALAR 237
4.1. Yargılama Usulü 237
4.2. Divân-ı Hümâyûn'da Gayrimüslimler Hakkında Görülen Davalar 244
4.3. Şer'iye Mahkemelerine Yapılan Başvurular 252
4.3.1. Satış akitleri 252
4.3.2. Kira akitleri 257
4.3.3. Anlaşmazlıklar ve yemin teklifi 260

4.3.4. Borçlanma akitleri 264
4.3.5. Devletle olan ilişkileri ve kefalet akitleri 270
4.3.6. Boşanma ve nafaka davaları 274
4.3.7. Vasi tayini ve tereke davaları 277
4.3.7.1. Tereke sahipleri 281
4.3.7.2. Terekeyi oluşturan mal grupları 283
4.3.7.2.1. Gayrimenkuller 283
4.3.7.2.2. Menkuller 286
4.3.7.3.Terekeden yapılan zorunlu harcamalar 290
4.3.8. Suçlar 293
4.3.9. Şer'iye mahkemelerine intikal eden çeşitli konular 297

SONUÇ 303
BİBLİYOGRAFYA 308
EKLER 328
ÖZGEÇMİŞ 356

ÖNSÖZ

Geçmişe ait olayları sağlıklı bir biçimde yansıtan, döneminde tutulan kayıtlar ve tanıkların bıraktığı hatıralardır. Bu kayıtların önemli bir kısmını teşkil eden arşiv belgeleri, tarihî araştırmalarda öncelikle başvurulması gereken kaynaklardır. Gündelik yaşamı araştırılmasında resmi organlarca tutulan kayıtların tek başına yeterli olmadığı açıktır. Resmi kayıtların yanında seyahatnamelerin de önemi gözardı edilemez.

XVI. ve XVII. yüzyıllarda kozmopolit bir yapıya sahip olan İstanbul'un gündelik yaşamını bütün yönleriyle incelemek oldukça güç ve uzun soluklu bir iştir. Ancak, söz konusu dönemi birtakım sınırlandırmalar yaparak araştırmak gerekmektedir. İstanbul'un toplumsal hayatını, saray ya da entelektüel kesim, Müslüman halk ve gayrimüslimler ekseninde incelemek mümkündür.

Yerli ve yabancı araştırmacıların pek çoğu Osmanlı toplumunda yaşayan gayrimüslimlerle ilgili çalışmalarda bulunmuşlardır. Bu çalışmalarda genel olarak, Osmanlı toplumundaki gayrimüslimlerin hukukî durumları incelenmiştir. İstanbul'daki halkın gündelik yaşamla ilgili çalışmalar ise, saray ve çevresiyle sınırlı kalmıştır. Diğer bir ifade ile, gayrimüslimlerin devlete karşı olan sorumlulukları tespite çalışılmıştır.

XVI. ve XVII. yüzyıllar, siyasî ve sosyal çalkantıların yoğunlaştığı bir dönemdir. Özellikle XVI. yüzyılın son çeyreği ve XVII. yüzyılın ilk çeyreği Osmanlı Devleti'nin iktisadî yapısı bakımından bir dönüm noktası olarak kabul edilmektedir. Söz konusu dönemde, toplum hayatını bütün yönleriyle ele almak imkânsızdır. Ancak, gayrimüslimlerin bu döneme ait gündelik yaşamlarını incelemek mümkündür. Gayrimüslim ifadesiyle genel olarak, Müslüman olmayanlar anlaşılmaktadır. Çalışmamızda İstanbul'da gayrimüslim

olarak bulunan Rum, Ermeni ve Yahudilerin gündelik yaşamları ele alınacaktır.

Her ne kadar gayrimüslimlerin gündelik yaşamlarıyla ilgili konularda Osmanlı kroniklerinden yararlanma yoluna gidilmişse de, kroniklerin özelliği gereği istenilen düzeyde bir bilgiye ulaşmak mümkün olmamıştır. Zira, Osmanlı kronikleri daha çok Osmanlı siyasî tarihiyle ilgili bilgileri ihtiva etmektedir. Gündelik yaşamla ilgili bilgiler oldukça sınırlıdır.

Bu çalışma, bir giriş ve dört bölümden oluşmaktadır. Giriş kısmında, konunun takdim ve sınırlandırılması, İstanbul'un siyasî tarihçesi, yöntem ve kaynaklar ile zimmî ve müstemen kavramlarının izahı yer almaktadır.

Birinci bölümde, İstanbul'un sosyal yapısı ele alınmıştır. Bu çerçevede İstanbul'da bulunan gayrimüslim cemaatler, iskân mahalleri, göçler ve nüfusun tespiti üzerinde durulmuştur.

İkinci bölümde, İstanbul'da bulunan gayrimüslim cemaatlerin sosyal yaşamları incelenmiştir. Budan hareketle, gayrimüslimlerin giyim kuşamları, dinî yaşamları ve sosyal aktiviteleri tespite çalışılmıştır.

Üçüncü bölümde, gayrimüslimlerin ekonomik durumları incelenmiştir. Uğraştıkları iş dalları, ticarî bağlantıları, gümrük işletmeciliği ve ödedikleri vergiler hakkında bilgi verilmiştir.

Dördüncü bölümde, gayrimüslimlerin mahkemelere yansıyan davaları ele alınmıştır. En üst mahkeme olan Divân-ı Hümâyûn'da görülen davalarla birlikte, gayrimüslimlerin çeşitli nedenlerle şer'iye mahkemelerine yaptıkları başvurular da incelenmiştir. Bu bölümde, mühimme defterlerinin yanı sıra, büyük ölçüde İstanbul şer'iye sicillerinden yararlanılmıştır.

Konunun tespitinden itibaren çalışmanın her aşamasında yardım ve desteklerini esirgemeyen değerli hocam Prof. Dr. Mehmet İNBAŞI'ya teşekkürü bir borç bilirim. Çalışmalarım sırasında olumlu katkılarda bulunan Prof. Dr. Zeki TEKİN'e ve ayrıca yardım ve desteklerinden dolayı Doç. Dr. Murat AĞARI ve Yrd. Doç. Dr. Tahir ZORKUL'a teşekkür ederim.

Araştırmalarım sırasında her türlü kolaylığı sağlayan Başbakanlık Osmanlı Arşivi ve Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi çalışanlarına özellikle teşekkür ederim. Ayrıca Almanca Gotik yazı metinlerinin çevrisinde yardımcı olan Selma Türkis NOYAN hanımefendiye de teşekkür ederim.

Bu uzun ve yorucu çalışmam sırasında birçok sıkıntıyı bana his ettirmeden göğüs geren eşim Süreyya hanıma da ayrıca teşekkür ederim.

Dr. Rahmi TEKİN

KISALTMALAR

A. DVN. DVE.	:	Bâb-ı Asafî Düvel-i Ecnebiye Kalemi
A. DVN. MHM.	:	Bâb-ı Asafî Mühimme Kalemi
AE.	:	Ali Emirî Tasnifi
D.T.C.F.	:	Dil Tarih ve Coğrafya Fakültesi
BOA.	:	Başbakanlık Osmanlı Arşivi
BCA.	:	Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi
c.	:	Cilt
çev.	:	Çeviren
d.	:	Defter
D. BŞM. İGE.	:	Bâb-ı Defterî İstanbul Gümrük Emini
DİA.	:	Diyanet İslam Ansiklopedisi
Ed.	:	Editör
GM.	:	Gayrimüslim toplam sayısı
haz.	:	Hazırlayan
HS.	:	Hane sayısı
hük.	:	Hüküm
İA.	:	İslam Ansiklopedisi
İE.	:	İbnü'l-Emin Tasnifi
İMŞSA.	:	İstanbul Müftülüğü Şer'iye Sicilleri Arşivi
KK.	:	Kâmil Kepeci
MAD.	:	Maliyeden Müdevver Defter
s.	:	Sayfa
sy.	:	Sayı
TSMA	:	Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi
TOEM.	:	Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası
TD.	:	Tapu Tahrir Defteri

TABLO DİZİNİ

Tablo I 1477–1690 Yılları Arasında İstanbul'un Genel Nüfusu 26

Tablo II 1477–1688 Yılları Arasında İstanbul'daki Yahudi Nüfusu 27

Tablo III 882 / 1478 Tarihinde İstanbul ve Galata'nın Nüfusu 31

Tablo IV 1646'de Galata Mahalleleri ve avârız vergisine tabi hane sayısı 230

Tablo V 13 Ekim 1570 Tarihli Tereke Kaydı. 328

Tablo VI 1 Aralık 1595 Tarihli Tereke Kaydı..... 329

Tablo VII Ekim 1602 Tarihli Tereke Kaydı 330

Tablo VIII 22 Şevval 1060 / 18 Ekim 1650 Tarihli Tereke Kaydı 331

Tablo IX İstanbul-Galata Müskirat Mukataası ve Alınan Gümrük Vergileri 289

Tablo X Para Vakıflardan Nakit Borç Alan Gayrimüslimler 332

Tablo XI 1545'de İstanbul'da Bulunan Yahudi Cemaatleri Cizye Hâsılatı 334

Tablo XII 1545'de İstanbul'da Bulunan Ermeni Cizye Hâsılatı 336

Tablo XIII 1545'de Galata'daki Efrenci, Rum ve Ermeni Cizye Hâsılatı 337

Tablo XIV 1545'de İstanbul'daki Rum Hane Sayısı ve Cizye Hâsılatı 338

EKLER DİZİNİ

Harita I	İstanbul Vilayeti ile Çatalca ve İzmit Sancağı	340
Belge I	Gayrimüslimlerin elinde bulunan kölelerin tespiti hakkında hüküm	341
Belge II	Gayrimüslimlerin kıyafetleri hakkında hüküm	342
Belge III	Müskiratın aleni olarak içilmesinin yasaklandığına dair hüküm	343
Belge IV	Tekâlif-i örfiyeden muaf olan Yahudilere dair hüküm	344
Belge V	Yahudilerin 1623 tarihli cizye sayım defterinin ilk sayfası	345
Belge VI	Hamr ve rakı mukata'ası hakkında hatt-ı hümâyûn	346
Belge VII	Cizye miktarının tespiti için Galata kadılığına gönderilen hüküm	347
Belge VIII	Mihr talebiyle mahkemeye açılan dava kaydı	348
Belge IX	Yorgi veled-i Manol'un muhallefatı	349
Belge X	1540 tarihli cizye tahriri kaydı	350
Belge XI	Constantinopel und Jerusalem kitabının ilk sayfası	351
Belge XII	Rum kilisesinde bir ayini	352
Resim I	Beyoğlu'nda bir Rum kızı	353
Resim II	Edirneli Yahudi kızı	354
Resim III	Ermeni kadın	355

GİRİŞ

1. KONUNUN TAKDİMİ VE SINIRLANDIRILMASI

Gündelik kültür veya gündelik yaşam oldukça geniş kavramlardır. Bu kavramlar komşularla olan ilişkiden, yemeğin hazırlanışına ve hatta çocukların yetişme biçimine kadar pek çok konuyu içerir.[1] Birçok farklı milleti ve dolayısıyla farklı kültürü bünyesinde barındıran Osmanlı toplumunda gündelik yaşam gösterdiği çeşitlilikle oldukça dikkat çekicidir. Osmanlı toplumunda bulunan gayrimüslimlerin gündelik yaşayışları bu çeşitlilik içerisinde önemli bir yer tutmaktadır. Bu noktadan hareketle, Osmanlı toplumundaki gayrimüslimlerin evliliklerinden, ticaret anlayışlarına, birbirleri ile olan ilişkilerine, dinî inanışlarına kadar birçok konu ele alınacaktır.

Gayrimüslimlerin Müslümanlarla birlikte yaşaması, İslam'ın ortaya çıkışından beri süre gelen bir olgudur. Bu olgu, İslam devletlerinde farklı hukukî düzenlemelerin yapılanmasına sebep olmuştur. Cemaatler şeklinde yaşayan gayrimüslim topluluklar, bu sayede kendi inançlarının gereğini yerine getirmede hiç de zorlanmamışlardır.

Osmanlı Devleti'nin tarih içinde geniş bir coğrafyaya hükmetmiştir. Bu coğrafyanın çeşitli bölgelerinde yaşayan gayrimüslimlerin sosyal yaşamları ve ekonomik düzeyleri altı yüzyıllık zaman diliminde doğal olarak farklılık göstermiştir. Fakat Osmanlı Devleti'nde bulunan gayrimüslimlerin gündelik yaşamlarını incelemek, böyle bir çalışma için mümkün olmadığından, bu çalışmada zaman ve mekân olarak sınırlamaya gidildi. Araştırmada 1520–1670 yılları arasında İstanbul'da bulunan gayrimüslimlerin

1 Suraiya Faroqhi, *Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam Ortaçağdan Yirminci Yüzyıla,* çev. Elif Kılıç, İstanbul 2002, s. 4.

yaşayışları ele alınmıştır. İstanbul, Osmanlı Devleti'nin başkenti olması; sosyal ve ekonomik bakımından en canlı şehir olması; bazı anlaşmazlıklar bir tarafa bırakılırsa, Müslüman ve gayrimüslimlerin uyum içinde birlikte yaşadıkları önemli bir şehirdir. Ayrıca, İstanbul hakkında yazılı kayıtların çokluğu ve günümüze kadar intikali, bura hakkında yapılacak bir incelemenin daha sağlıklı olacağı düşünülmektedir.

Böyle bir araştırmada, İstanbul'un tercih edilmesinin diğer önemli bir sebebi ise, yabancı kaynaklar açısından zengin olmasıdır. Çünkü, Osmanlı Devleti'ne gelen seyyahların birçoğu İstanbul'a uğramış ve buradaki gündelik yaşam hakkında bilgi vermişlerdir. Bu bağlamda, İstanbul'daki gayrimüslimlerin yaşamlarını sadece yerli kaynaklara dayanarak değil, yabancı seyyahların kaydettikleri bilgilerden de yararlanarak ortaya koymak daha kapsamlı ve daha objektif olacaktır. Bu yüzden İstanbul tercih edilmiştir.

Yavuz Sultan Selim'in (1512-1520) vefatı ve Kanunî Sultan Süleyman'ın (1520-1566) tahta çıkışıyla İstanbul'un belki de en görkemli dönemi başlamış oluyordu. Konunun 1670 tarihi ile sınırlandırılması ise; Evliya Çelebi'nin İstanbul'dan bahseden ve en renkli yaşam sahnelerini sergileyen Evliya Çelebi seyahatnamesinin birinci cildinin bu tarihte tamamlandığı kanaatinde oluşumuzdur.[2]

Araştırma konusu olarak seçilen 1520–1670 yılları arasındaki dönem, Osmanlı Devleti'nin zirvede olduğu dönemdir. Bu dönemde yaşayan gayrimüslimlerin sosyal ve gündelik yaşantıları hakkında yapılmış herhangi bir özel çalışmaya rastlanmamıştır. Ancak genel olarak Osmanlı Devleti'nde bulunan gayrimüslimler hakkında bazı çalışmalar bulunmaktadır.[3] Bu çalışmalarda ağırlıklı ola-

---

2 Evliya Çelebi ve seyahatnamesi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz; M. Cavid Baysun, "Evliya Çelebi", *İslam Ansiklopedisi (İA)*, İstanbul 1988, c. 4, s. 400-412; Mücteba İlgürel, "Evliya Çelebi", *Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul 1995, c. 5, s. 529-533; John Freely, *Evliya Çelebi'nin İstanbulu*, çev. Müfit Günay, İstanbul 2003, s. 7, 32.

3 Yavuz Ercan, *Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler Kuruluştan Tanzimat'a Kadar Sosyal, Ekonomik ve Hukukî Durumları*, Ankara 2001. Eser bu konuda

rak gayrimüslim tebaanın devlet içindeki idarî statüsü işlenmiştir. Bununla birlikte bazı mahallî çalışmalar da mevcuttur.[4] Bunların haricinde Tanzimat sonrası azınlık okulları ile Osmanlı'nın son dönemine ait Ermeniler hakkında da bir hayli çalışma yapılmıştır.

2. YÖNTEM VE KAYNAKLAR

İslam ve Osmanlı hukuku içinde gayrimüslimler ile ilgili hükümler, bu hukukun aslî kaynakları olan Kur'an ve sünnete dayanmaktadır. Bununla beraber gayrimüslimlerin Müslüman bir toplum içinde yaşamları ile ilgili bazı hukukî düzenlemeler, içtihadî bir konu olarak değerlendirilmiştir. Gayrimüslimlerin yaşam şekillerinin düzenlenmesinde, Kur'an ve sünnetle belirlenenlerin dışında kalanlar hakkında amelî İslam mezheplerince farklı görüşler beyan edilmiştir. Bununla beraber Osmanlı Devleti resmi mezhep olarak, Hanefi mezhebini benimsemiştir. Ancak ihtiyaç olduğu zaman diğer mezheplerin görüşlerini de tercih etmiş ve uygulamıştır.[5] Bura-

yapılan en önemli çalışmalardandır. Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan Tanzimat'a kadar geniş bir yelpazede gayrimüslimler incelenmiştir. Böyle bir çalışmada konular doğal olarak ana hatlarıyla ele alınmıştır. Bilal Eryılmaz, *Osmanlı Devletinde Gayrimüslim Tebaanın Yönetimi*, İstanbul 1996. Daha çok ikinci el kaynaklardan yararlanarak hazırlanmış bir çalışmadır. Gülnihâl Bozkurt, *Alman-İngiliz Belgelerinin ve Siyasî Gelişmelerin Işığı Altında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukukî Durumu (1839-1914)*, Ankara 1989. Eserin adından da anlaşıldığı üzere Alman ve İngiliz belgelerinden yararlanılarak Tanzimat sonrası gayrimüslimlerin yönetimindeki hukukî durumları ele alınmıştır. M. Macit Kenanoğlu, *Osmanlı Millet Sistemi Mit ve Gerçek*, İstanbul 2004. Eserde Osmanlı Devleti'nde bulunan gayrimüslimlerin hukukî statüleri incelenmiştir. Bu çalışmada da her ne kadar Osmanlı Devleti'nin tamamını kapsıyor görünse de ağırlık Tanzimat sonrasına verilmiştir.

4 Minna Rozan, *A History Jewish Community In Istanbul The Formative Years 1453-1566*, Brill Yayınevi, Leiden-Boston 2002. 1453-1566 yılları arasında Osmanlı Devleti'nde yaşayan Yahudiler konu edilmiştir. Söz konusu dönem için Yahudiler hakkında yapılmış bir çalışmadır. Amy Singer, *Kadılar, Kullar, Kudüslü Köylüler*, çev. Sema Bulutsuz, İstanbul 1996. Ağırlıklı olarak Kudüs ve yöresindeki köylülerden ve özellikle de Yahudi köylülerden bahsetmektedir. Feridun Emecen, *Unutulmuş Bir Cemaat, Manisa Yahudileri*, İstanbul 1997.

5 Ahmet Akgündüz, *İslam Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi*, Ankara 1988, s. 5.

da belli bir mezhebin görüşüne yer verilmeden ve mezhepler arası bir karşılaştırma yoluna gidilmeden gayrimüslimlerle ilgili uygulamaların onların yaşantısındaki yansımalarına yer verilecektir.

Osmanlı Devleti'nde gerek amme hukuku ve gerekse şahıs hukuku bakımından, gayrimüslimlerin gündelik yaşamlarını ilgilendiren kısım, araştırmanın ana konusunu teşkil etmektedir. Gayrimüslimlerle ilgili Divân-ı Hümâyûn'dan çıkan hükümlerin ve Şer'iye mahkemelerine yansıyan bir kısım davaların nitelik ve niceliği incelenmeye çalışıldı.

Araştırma ile ilgili kaynaklar üç ana grupta toplanabilir;

Arşiv belgeleri; bu gruptaki belgeleri iki ana başlık altında toplamak mümkündür. *Birincisi*, Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunan belgelerdir. Konuyla ilgili en önemli belgeler, *Mühimme* defterleridir. Bunlardan dönemimiz içine giren yüz on tanesi incelenmiş ve ilgili hükümler çıkarılmıştır. *İkincisi,* İstanbul Müftülüğü'nde bulunan *Şer'iye Sicilleri Arşivi*'dir. Burada yer alan belgelerden Galata, Beşiktaş, Havass-ı Refi'a, Hasköy, Balat ve Üsküdar şer'iye mahkemeleri kayıtları incelenmiştir.

Seyahatnameler; söz konusu dönemde İstanbul'a gelen Avrupalı seyyahların kaleme aldıkları seyahatnamelerdir. Ayrıca Evliya Çelebi'nin seyahatnamesinden de yararlanıldı. Avrupalı seyyahların bir kısmı Hıristiyan din adamları olduklarından kayıtları oldukça sübjektiftir. Çalışmada onların bu görüşlerine yer vermekle beraber, belgeler ışığında yapılan yorumlar da önemli ölçüde belirleyici oldu.

Yayınlanmış veya yazma halinde bulunan birtakım kaynaklar; İslam hukukunda gayrimüslimlerin hukukî statülerini belirleyen birçok yayınlanmış eser bulunmaktadır. Bunlardan el-Maverdî'nin *el-Ahkâmu's-Sultaniyye,* (Beyrut 1994); İbn Kayyim el-Cevzî'nin iki cildi bir arada bulunan *Ahkâmu Ehl-i Zimme,* (Beyrut 1995) ve Abdulkerim Zeydan, *Ahkâmu'z-Zimmiyîn ve'l-Müste'minîn fî Dâri'l-İslâm,* (Beyrut 1988) gibi eserlerden istifade edildi. Ayrıca dönemin Osmanlı kronikleri ve diğer bazı yayınlanmış eserlerden de faydalanıldı.

3. İSLAM TOPLUMUNDA GAYRİMÜSLİMLER

İslam inancına göre, Hz. Peygamberin davetine icabet edenlere Müslüman, icabet etmeyenlere gayrimüslim denir. Müslüman ve gayrimüslim ayırımı nazarî bir tasnif olmayıp, bunun dünyevî ve uhrevî sonuçları vardır. Böylece kişinin hukukî statüsünü belirleyen unsur, Müslüman veya gayrimüslim oluşudur.[6]

İslam inancına göre gayrimüslimlerin tasnifi önemlidir. Hukukî açıdan tüm gayrimüslimler aynı değerlendirilmez. Birincisi; *Ehl-i Kitap*[7] olanlar; Hanefilere göre, semavî bir dine inanan kim olursa olsun *ehl-i kitap* sayılır. Hanefi mezhebi dışındaki mezhepler ise, sadece Yahudi ve Hıristiyanları *ehl-i kitap* kabul ederek, diğerlerini *ehl-i kitap* kavramı dışında bırakırlar. İkincisi; *Sabiîler*'dir.[8] Bazı mezhep imamları bunları da ehl-i kitap kavramı içinde mütalaa ederken, diğer bir kısmı da bunların ehl-i kitap olmadıkları kanaatindedir.[9] Üçüncüsü; Bunların dışında bulunan *Mecûsîler*, *Dehrîler*, *Müşrîkler*, *mürtedler* ve diğer inanç sistemleridir ki gayrimüslim olarak değerlendirilirler.

İslam hukukuna göre, gayrimüslimler düşman (ehl-i harb) ve anlaşmalı (ehl-i ahd) olmak üzere ikiye ayrılır. Anlaşmalılar da *zimmet ve emân* anlaşmaları olmak üzere iki kısımdır.

---

6 Abdülkerim Zeydan, *Ahkâmu'z-Zimmiyîn ve'l-Müste'minîn fî Dâri'l-İslâm*, Beyrut 1988, s. 10-11; Hayreddin Karaman, *Mukayeseli İslam Hukuku*, İstanbul 1987, c. III, s. 4, 243; Fahreddin Atar, *İslâm Adliye Teşkilâtı (Ortaya Çıkışı ve İşleyişi)*, Ankara 1991, s. 225.

7 *Ehl-i Kitap*, kavramı hakkında geniş bir araştırma için bkz, Yusuf Fidan, *İslam'da Yabancılar ve Azınlıklar Hukuku (İslam Hukukunda Ehl-i Kitap Kavramı ve Hükümleri)*, Konya 2005, s. 1-54.

8 Sabiîler: Uzun zaman İslam hâkimiyeti altında yaşamış müşrik bir topluluktur. Kur'an'da üç yerde Hıristiyan ve Yahudiler arasında ehl-i kitap olarak zikredilmektedir. B. Carra de Vaux, "Sabiîler", *İA*, İstanbul 1988, c. X, s. 9.

9 Zeydan, *Ahkâmu'z-Zimmiyîn*, s. 11-13. *Sabiler* hakkında ayrıntılı bilgi Abdülkerim Zeydan'ın eserinde gösterilen yerde mevcuttur. Halil Cin, Ahmet Akgündüz, *Türk Hukuk Tarihi*, Konya 1989, c. 2, s. 310.

3.1. Zimmîler

Bir ülke İslam devleti hakimiyetine geçtiği zaman, burada bulunan gayrimüslimler ya İslam ülkesini terk edip diledikleri bir yere giderler veya İslam devleti ile bir antlaşma yaparak bu antlaşmadaki esaslar dahilinde eski yurtlarında yaşamaya devam ederlerdi. İslam devleti ile gayrimüslim tebaa arasında yapılan bu antlaşmaya *zimmet* antlaşması, buna taraf olan gayrimüslimlere de *zimmî* denirdi.[10] Zimmî (ehlü'z-zimme), İslam ülkesinde devamlı oturma hakkına sahip gayrimüslimler veya İslam ülkesinin gayrimüslim vatandaşları diye tarif edilmektedir.

Fıkıh bilginleri arasında *zimmet* terimi, belli bir mefhum karşılığında kullanılır. Buna göre, *zimmet* anlaşması olanlar (ehlü'z-zimme) cizye verenlerdir. Bunlarla devamlı bir anlaşma yapıldığında, İslam ülkesinde devamlı oturur ve ülke nizamına tabi olurlar.[11]

Zimmeti kabul eden bir gayrimüslim, aksine hareket etmedikçe daima Müslümanların güvencesi altında bulunurdu. Müslümanların lehine veya aleyhine tatbik edilen bir kısım dünyevî hükümler, onun da lehine veya aleyhine tatbik edilebilirdi. İslam memleketinde bir Müslüman'ın malı, canı, namusu ne derecede korunuyorsa, sözkonusu gayrimüslimin de malı, canı ve namusu o derece koruma altında idi.[12]

Zimmîler hukuk açısından Müslüman vatandaşlarla eşit haklara sahiptirler. Ancak siyasî alanda devlet başkanlığı, ordu komutanlığı, hâkimlik gibi bazı görevlere getirilmeleri yasaklanmıştır. Çünkü bu tür görevler, görev alanın Müslüman olmasını gerekli kılmaktadır. Bunların haricinde din ile bağlantısı bulunmayan sahalarda ve Müslümanların menfaati olan durumlarda gayrimüslimlere de kamu hizmetleri verilmiştir.[13]

---

10 Mehmet Âkif Aydın, "Osmanlı Hukuku", *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, Ed. Ekmeleddin İhsanoğlu, İstanbul 1994, IRCICA yay., no; 1, c. I., s. 419-420.

11 Zeydan, *Ahkâmu'z-Zimmiyîn*, s. 20; Karaman, *Mukayeseli İslam Hukuku*, c. III, s. 243.

12 Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukukı İslamiyye ve Istılahatı Fıkfiyye Kamusu*, İstanbul 1985, c. 3, s. 426.

13 Karaman, *Mukayeseli İslam Hukuku*, c. III, s. 255-257.

Gayrimüslim vatandaş gerek oturduğu yerde ve gerekse seyahat ederken can ve mal güvenliğine sahiptir, şahsî dokunulmazlığı vardır. Her türlü haksız fiil ve davranışa karşı devletin güvencesi altındadır. Bu hak bir yandan zimmet akdinin, zimmîlik statüsünün tabiatından gelmekte, diğer yandan umumi ve hususi naslara[14] dayanmaktadır. Umumi naslar, savaş hali dışında ve özellikle eman (güvenlik) verilince gayrimüslimlerin de dokunulmazlığını içine alan ve zulmün (haksız fiilin) her çeşidini yasaklayan naslardır.[15] Özel naslar arasında şu hadisler dikkat çekicidir; *Müslümanlarla mu'âhede yapan birine haksızlık yapan, yahut onu gücünü aşan bir şeyle yükümlü kılan, karşısında beni bulacaktır.*[16] Hz. Peygamber'in Necran Hıristiyanları ile yaptığı anlaşmada şu satırlar vardır; *Necran ve çevresinin ahalisi, Allah'ın ve Resulü Muhammed'in himayesi (koruması) altındadır. Onlardan hiçbir şahıs, bir başkasının sorumluluğunu yüklenemez.*[17] Hz. Peygamber'in bu hadisleri gayrimüslimlere karşı uygulanacak metodu ortaya koyan hususlardır.

Gayrimüslim vatandaşların İslam devletinin koruması altında bulunmaları ve dokunulmazlık hakkına sahip olmaları, yalnızca ülkedeki iç tehditlere karşı değildi. Devlet, aynı zamanda onları dıştan gelen tecavüzlere karşı da korumakla mükellefti. Ne Müslüman, ne zimmî ve ne de müste'men, keyfî olarak tutuklanamaz, göz altına alınamaz ve cezalandırılamazdı.

Ülkenin gayrimüslim vatandaşları prensip olarak seyahat, yerleşme, taşınma ve kamu ihtiyacına ayrılmış yerlerden faydalanma hak ve hürriyetine sahiptirler. Bunun istisnası Hicaz bölgesi ve özellikle Mekke ve Medine'nin harem bölgesidir.[18]

---

14 *Nass;* Kur'an-ı Kerim'de veya sahih hadislerde bir iş hakkında olan açık ifadeler.

15 *Kur'an,* II/190-193.

16 Ebu Davut, *Kitab-ı Sünen Haraç*: 33, Hadis No; 3052.

17 Karaman, *Mukayeseli İslam Hukuku,* c. III, s. 259-260.

18 Karaman, *Mukayeseli İslam Hukuku,* c. III, s. 261; Yusuf el-Kardavî, *Gunyetü'l-Müslimîn Fî Mücteme'i'l-İslam,* Beyrut 2001, s. 9-11; Cin, Akgündüz, *Türk Hukuk Tarihi,* c. 2, s. 315-318.

Zimmet akdinin bünyesinde din ve vicdan hürriyeti vardır. Çünkü bu akit, Müslüman olmayı kabul etmeyip, İslam devletinin tebaası olarak yaşamayı ve cizye vermeyi kabul eden gayrimüslimlerle yapılmaktadır. Devlet bu akdi yapmakla zimmîlerin din ve inançlarında özgür olduklarını ve bunun gereğini yerine getirmelerini benimsemiş olmaktadır. Zimmet anlaşmalarının ilk örnekleri Hz. Peygamber dönemine kadar uzamaktadır. Hz. Peygamber'in Medine'de Yahudilerle yaptığı anlaşmalar bu kabilden anlaşmalardır.[19]

İslam devletinde tanınan bu haklarla beraber onlara da bazı sorumluluklar yüklenmiştir. Gerek zimmî ve gerekse müste'men olsun, İslam ülkesinde Allah'a, Peygamber'e, Kur'an'a ve İslam dinine hakaret sayılabilecek; Müslümanları küçük düşürecek davranışlarda bulunmamakla mükelleftirler. Dinî propaganda yapmamak; Müslüman şehirlerinde dinî sembolleri ile gösteri yapmamak, açık yerlerde içki ve domuz satmamak; İslam'da ve kendi dinlerinde yasak olan fiilleri işlememek; kılık kıyafet ve benzeri hususlarda Müslümanları taklit etmemek.[20]

---

19 Hz. Peygamber'in Medine'de Yahudilerle yaptığı anlaşmalar ve onların verdikleri cevâbî mektuplar için bkz; Muhammed Hamidullah, *Mecmûatu'l-Vesâiki's-Siyâsiyye li'l-'Ahdi'n-Nebevî ve'l-Hilâfeti'r-Râşide,* Beyrut 1987, s. 479-489. Abbasi valilerinden birinin, bir kısmı isyan etti diye zimmîleri Lübnan'dan sürmesi üzerine meşhur müçtehit Evzâi'nin yazdığı itiraz mektubu, İslam hukuku ve medeniyeti adına önemli bir belgedir; ... *bir kısmı isyan etti diye bütün zimmîleri cezalandırdığını, öldürdüklerinden geri kalanları Lübnan'ın dağlık bölgesinden eski yerlerine sürgün ettiğini öğrenmiş bulunuyorum. Allah Teala kimse kimsenin suçunu yüklenemez diye hükmetmiş iken, bazıları suç işledi diye diğerleri nasıl sorumlu tutulur da yer ve yurtlarından edilirler... Onlar köle değil ki istediğin gibi oradan oraya gönderesin, onlar hür insanlardır ve zimmîlerdir...* Abbasiler döneminde devletin zimmîlere karşı tutumları hakkında daha ayrıntılı bilgiler için bkz; Adem Mez, *Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti İslâm'ın Rönesansı*, çev. Salih Şaban, İstanbul 2000, s. 49, 52; Karaman, *Mukayeseli İslam Hukuku*, c. III, s. 260, 262; Mehmet Âkif Aydın, *İslam ve Osmanlı Hukuku Araştırmaları,* İstanbul 1996, s. 230

20 Ebi'l-Hasan Ali bin Muhammed bin Habibi'l-Basri el-Bağdadî el-Mâverdi, *el-Ahkamu's-Sultaniyye ve'l-Vilayatu'd-Dinniye,* tahkik, Halid Abdullatif esselbe el-Alimi, Beyrut 1994, s. 259-260; Karaman, *Mukayeseli İslam Hukuku,* c. III, s. 293-294. Giyim kuşamda farklılık konusunda, İslam hukukçuları özellikle *müstehab* kelimesini kullanmışlar. Bu kelime, *tercih edilen* anlamına gel-

Zimmîler dinlerinde, itikatlarında ihtilafa düşerlerse, onlara karışılmazdı. Günlük işlerinde bir hak konusunda ihtilaf ederlerse, kendi hâkimlerine duruşma için gidebilirlerdi. Buna engel olunmadığı gibi, Müslüman hâkimlere başvurmaları halinde, haklarında İslam hukukundaki hükümlere göre karar verilirdi. Cezayı gerektirici bir fiil işlerlerse, bunlara da gerekli ceza tatbik edilirdi.[21]

3.2. Müste'menler

Devamlı yurt edinip kalmamak koşuluyla İslam ülkesine gelmelerine izin verilen *müste'menler* dört çeşittir. Bunlar; *elçiler, tâcirler, İslam'ı öğrenmek isteyenler ve ziyaret ihtiyacı* gibi bir maksatla İslam ülkesine gelenlerdir. Bunlara mal ve can güvenliği verilir, kendilerinden cizye alınmaz, maksatlarına ulaştıktan sonra da güvenlik içinde kendi ülkelerine ulaşmaları sağlanırdı.[22] İzin alarak İslam ülkesine giren müste'menler, hak ve yükümlülük bakımından zimmîler gibi sayılırdı.

Zimmî ve müst'emenlerin özel hakları: Özel hukuk[23] açısından zimmîler, bazı cezaî hükümler, aile ve miras hukukuna ait müesseseler dışında tamamen Müslümanlarla eşit haklara sahiptirler. Yani akideye dayanmayan hükümlerde Müslümanlarla eşittirler. Akideye dayanan hükümlerde ise, kendi dinlerinin hükümlerine tabidirler. Müst'emenler de ikamet müddetince bu haklar konusunda zimmîler gibiydiler. Ancak devlet ve ülke menfaati açısından bazı sınırlamalar söz konusudur. Silah ve savaş malzemesi ihracı müst'emenlere bu sebeple yasaklanmıştır. Hem zimmîler hem de

---

mektedir. Bir gereklilik ve icbar manası çıkarılmamaktadır. Ancak Osmanlı Devleti'nde farklı giyim kuşam ve bina yapımlarında zaman zaman fermanlar çıkarılmış ve gayrimüslimler buna zorlanmıştır. I. Bölümde zimmîlerin giyim kuşam ve bina yapımları üzerinde ayrıntılı olarak durulacaktır.

21 el-Mâverdi, *El-Ahkâmu's-Sultaniyye*, s. 261.

22 Ayrıntılı bilgi için bkz, Zeydan, *Ahkâmu'z-Zimmiyîn*, s. 39-47; Karaman, *Mukayeseli İslam Hukuku*, c. III, s. 244; Cin/Akgündüz, *Türk Hukuk Tarihi*, c. 2, s. 312; Fidan, *Yabancılar ve Azınlıklar hukuku*, s. 9.

23 Özel haklardan kasıt, kişiler arası münasebetlerden doğan aile, borçlar ve eşya hukuku gibi özel hukuka ilişkin haklardır.

müst'emenler, İslam ülkesinde menkul ve gayrimenkul mülkiyet edinebilirlerdi.[24]

Osmanlı hukukunda müste'menlere de, zimmîlere benzer hukukî ve kazaî bir muhtariyetin tanınıp tanınmadığı konusuna gelince: Kanunî Sultan Süleyman dönemine kadar bu manada bir muhtariyet uygulaması bilinmemektedir. Ancak ilk defa 1535 yılında Fransa'ya verilen kapitülasyonlarla bu devlet tebaası tüccarına her türlü hukuk ve ceza davalarında Fransız konsoloslarının yetkili olması kabul edilmiştir. Daha sonra bu imtiyazlar diğer yabancıları da içine alacak şekilde yaygınlaştırılmış ve konsolosluk mahkemeleri müste'menlerin kendi aralarındaki anlaşmazlıklarda normal bir yargı mercii olmuştur. Böylece müste'menler de Osmanlı mahkemelerinin kaza alanı dışında tutulma noktasında zimmîlere benzer bir düzenleme çerçevesine alınmıştır. Müste'menlerle Osmanlı tebaası arasındaki her türlü anlaşmazlıklarda ise, zimmîlerde olduğu gibi Osmanlı mahkemeleri yetkilidir. Ancak bu durumda müste'menlere belli davaların Dîvân-ı Hümâyun'da görülmesi, elçilikten bir görevlinin muhâkeme esnasında hazır bulunması gibi bazı ayrıcalık ve kolaylıklar tanınmıştır.[25]

---

24 Cin, Akgündüz, *Türk Hukuk Tarihi*, c. 2, s.318.

25 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, Ankara 1988, c. II, s. 506; Mübahat S. Kütükoğlu, "Ahidnâme", *DİA*, İstanbul 1988, c. I, s. 537; Mehmet Âkif Aydın, 'Osmanlı Hukuku', *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, İstanbul 1994, c. I, s. 428-429.

Bölüm I

1. İSTANBUL'DAKİ GAYRİMÜSLİMLERİN SOSYAL YAPISI

Hâkim oldukları bölgelerin çok geniş ve çeşitli oluşu göz önünde tutulursa, Osmanlıların olağanüstü bir idare kabiliyeti göstermeleri, üzerinde durulması gereken bir konudur. Osmanlı Devleti'nin uzun ömürlü olmasını, askerî güçten çok tebaasının kendisine özgü hayat tarzını serbestçe yaşamalarına imkân sağlamaları ile açıklanmaktadır. Osmanlıların yönetim sırrı, mükemmel yetiştirilmiş bir mülkî idareyle, İslam'ın kutsal kanunlarına dayanması, bütün Müslümanların saygısını kazanması, adlî sisteme sadık disiplinli bir orduyu birleştirmesindedir. Osmanlılar fethettikleri ülkelerdeki Hıristiyan halkı, kendi haline bırakacak kadar insanî ve hayal gücü zengin bir idare tarzı hayata geçirmişlerdi. Gerçekten de birçok bölgede halkın büyük bir kısmı kendilerini idare eden Osmanlılardan ırk ve din bakımından çok farklı oldukları halde, baş kaldırma ve ayaklanmalar çok nadir oluyordu. Savaş zamanında devletin asayişi korumakla görevlendirdiği kuvvetler, tebaanın başında sadece birkaç idareci bırakarak cepheye gittikleri zaman bile, bu gibi hadiseler olmuyordu. Mahallî şartların çerçevesi içinde, bazı kavimlerin isyankârlığı hariç, yıllar boyu itaat ve her türlü değişikliğe

karşı koyma geleneğine bağlı olarak yaşamış olan Müslüman ülkelerin halkı da, Osmanlı idaresine fazla güçlük çıkarmamışlardır. Kuruluşundan başlayıp, yükselme ve gerileme devirleri boyunca imparatorluğun altı yüz yıl ayakta kalmasını bir çok faktör sağlamıştır. Bu faktörlerin en önemlisi imparatorluğun başında kudret ve haşmetin sembolü olarak duran ve ülkeye tek başına hükmeden padişahın kendisi idi.[1]

Osmanlı Devleti, Bizans ve Balkanlarda bulunan senyörlerin egemen olduğu topraklara geldiğinde, merkezî otoritenin yokluğu ve iç karışıklıklar yerli Hıristiyan halkın durumunu sarsmıştı. Senyörlerin köylü üzerinde ağır denetim ve baskısı vardı. Hıristiyan köylülere, angarya işler yüklenmişti. Osmanlı yönetimi gelince, topraklar üzerinde sıkı bir devlet denetimi sağladı. Feodal hizmetler yerine, ödenebilir basit ve belirli parasal vergiler konuldu. Osmanlı her yerde Ortodoks kilisesinin koruyucusu oldu. Ortodoks kilise teşkilatını Osmanlı Devleti'nin bir parçası saydılar. Metropolitlere tımarlar tahsis ettiler.[2]

Sultan II. Mehmed (1451-1481) İstanbul'un kuşatması sırasında, Galata'da bulunan Cenevizlilerin ileri gelenlerini davet ederek, onlara her hangi bir bahane ile Rumlara yardımda bulunmamalarını şiddetli bir şekilde ikaz etti. İstanbul'a girdiği gün Galata'da

---

1 Raphaela Lewis, *Osmanlı Türkiyesinde Gündelik Hayat (âdetler ve gelenekler)*, çev. Mefkûre Poroy, İstanbul 1973, s. 20. Lewis'in adı geçen eserinde, Osmanlı toplumunda merkez İstanbul olmak üzere, Anadolu ve taşradan örnekler vererek halkın yaşam tarzları anlatılmıştır. Yazar iyi bir gözlem yaparak, toplum yaşamına ana hatları ile bakmıştır. Osmanlı toplumunda devlet idaresi, şehirlerde yaşam şekilleri, dinî hayat ve inançlar, gündelik hayat ve mesleklerle ilgili olarak genel bilgiler verilmiştir. Ancak verilen bilgilerin hemen tamamı Müslümanlar hakkındadır. Gayrimüslimlerin gündelik yaşamlarından yok denecek kadar az bahsedilmiştir. İyi bir dil kullanılmış ve ayrıntılı tespitlerde bulunulmuştur. Ayrıca bu konu hakkında ayrıntılı bilgi için bakınız, Benjamin Braude, Bernard Lewis, "Osmanlı Devleti İçerisindeki Hıristiyanlar ve Yahudiler", *Akademik Araştırmalar Dergisi*, çev. Halil Erdemir, Hatice Erdemir, İstanbul 2000, sy. 4-5, s. 169.

2 Fuat Köprülü, *Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu*, Ankara 1991, s. 106-110; Halil İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, çev. Halil Berktay, İstanbul 2000, c. I, s. 51-53; Yusuf Oğuzoğlu, *Osmanlı Devlet Anlayışı*, İstanbul 2000, s. 145-146.

bulunan Cenevizliler, büyük bir telaşa düşmüşlerdi. Çünkü daha önceden Osmanlı Devleti'nin Bizans'la girişeceği bir muharebede tarafsız kalacaklarını beyan etmişlerdi. Kuşatma sırasında tarafsızlıklarını koruyamamışlar ve Bizans'a yardımda bulunmuşlardı. Aslında Galata Cenevizlileri, Türklerin İstanbul'u alabileceklerini tahmin edemiyorlardı. Ummadıkları halde İstanbul'un Türklerin eline geçmesi, onları bir hayli şaşırtmış ve telaşa düşürmüştü. Galatalılar tarafından gönderilen ilk heyeti kabul etmeyen Fatih, sonradan İstanbul'dan kaçışların çok olacağı düşüncesiyle Galata sâkinlerine bir ahidnâme vermiştir.[3]

---

3 Galata zimmîlerine verilen ahidnâmenin aslının Rumca olduğu, ancak daha sonra tercüme edildiği anlaşılmaktadır. Söz konusu bu belge ilk defa Osmanlı Türkçesi ile yayınlanmıştır. Yanko İskender Hocî, "Galata'nın Osmanlılara Teslimi", *Tarih-i Osmânî Encümeni Mecmuası*, (TOEM), İstanbul 1332, V/25, 52-53; Daha sonra A. Akgündüz de Paris'te Osmanlıca metnini bularak yayınlamıştır. Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukûkî Tahlilleri*, İstanbul 1990, c. I, s.477-479; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, Ankara 1988, c. II, s. 7; Selahattin Tansel, *Fatih Sultan Mehmet'in Siyasi ve Askeri Faaliyeti*, İstanbul 1999, s. 85, 108-110. Araştırma konumuzla direk ilintili olduğundan, Fatih Sultan Mehmed tarafından Galata zimmîlerine verilen ahidnâmenin İskender Hoçî ve Akgündüz'den karşılaştırmalı olarak aşağıda transkribi verilmiştir.

Ben ulu padişah ve ulu şehin-şâh Sultan Mehmed Hân bin Sultan Murad Hânım. Yemin ederim ki, yeri ve göğü yaradan perver-digâr hakkıçün ve hazreti Resûl 'aleyhi's-salâtu ve's-selâmın pâk-ı münevver mutahhar ruhiçün ve yedi Mushaf hakkıçün ve yüz yirmi dört bin peygamberler hakkıçün ve dedem ruhiçün ve babam ruhiçün ve benim başımçün ve oğlancıklarım başıçün ve kuşandığım kılıç hakkıçün, şimdiki halde Galata'nın halkı ve merdum-zâdeleri 'atebe-i 'ulyâma dostluk içün [elçileri (Hocî)] [Bablân Pravizin ve Markizoh Frenku ve tercümanları Nikoroz Baluğu ile (A. Akgündüz)] [cevâpla (Hocî)] kal'a-i mezkûrenin miftahını gönderib bana kul olmağa ita'ât ve inkiyâd göstermişler. Ben dahi kabul eyledim ki; kendilerin 'âyinleri ve erkânları ne vechle cârî ola geldiyse yine ol üslûb üzere adetlerin ve erkânların yerine getüreler ben dahi üzerlerine 'askerimle varub kal'aların yıkub harâb itmeyem. Buyurdum ki, kendileri ve malları ve rızıkları ve mülkleri ve mahzenleri ve bağları ve deyirmânları ve gemileri ve sandalları ve bi'l-cümle metâ'ları ve 'avratları ve oğlancıkları ve kulları ve cariyeleri kendilerin ellerinde mukarrer ola müt'ârız olmayam ve üşendirmeyem anlar dahi rençberlik edeler gayri memleketlerim gibi deryâdan ve karadan sefer edeler kimesne mâni' ve müzâhim olmaya mu'âf ve müsellem olalar. Ve ben dahi üzerlerine şer'î harâc vaz' edem. Sâl besâl edâ edeler gayriler [memleketim (A. Akgündüz)] gibi. Ve ben dahi bunların

Sultan II. Mehmed'in, İstanbul'u kuşatmasından önce yerli ahaliden birçoğu şehri terk etmişti. Bir kısmı da ya saklanmış ya da Galata'ya kaçmıştı. Bunlar fidyesini ödeyen esirlerle birlikte şehrin ilk Rum nüfusunu oluşturmuşlardı.

İstanbul'a giren padişah buranın havasının, suyunun güzel olduğunu görünce buraya yerleşmek istedi. Bu hususta Tursun Bey'in, *.. kendü zâtında bu muhabbet hâdis oldı ki, anı taht idine ve ol makâm-ı hurremi mahzar-ı ahkâm-ı saltanat ü baht ide. Lâ büd ta'mîr levâzımına şüru' itti. Evvelâ vüzerâ vü ümerâsına ve kullarına i'lâm ü i'lân itti ki, min ba'd tahtum İstanbûl'dur,*[4] şeklindeki kaydı padişahın İstanbul'a yerleşeceğini ve payitahtının burası olacağını göstermektedir. İbn Kemal ve Gelibolulu Mustafa Âli Efendi[5] gibi bazı tarihçilerin verdikleri bilgilere göre, fetih tamamlandıktan sonra Sultan II. Mehmed, gayrimüslimlerden her kim İstanbul'da boş bulduğu evlere yerleşirse tuttuğu evin kendi mülkü olacağını ilan etti. Bunun üzerine zengin-fakir her taraftan İstanbul'a gelip yerleştiler. Dışarıdan gelenlere evler tahsis edildi. Ticaretleri için çarşılar, gelip geçenler için de hanlar yapıldı. Bu teşvikin üzerine İstanbul'a gelip yerleşenler çoğaldı.

üzerlerinden nazar-ı şerifim dirîğ buyurmayub bunları koruyayım gayri memleketlerim gibi. Ve kiliselerin alub mescit etmeyem, bunlar dahi yeni kilise yapmayalar ve Ceneviz bâzirgânları deryadan ve karadan rencberlik idüb geleler ve gideler gümrükleri adet üzere vireler. Anlara kimesne te'addi itmeye. Ve buyurdum ki, evlerine doğancı ve kul konmaya ve buyurdum ki, Yeniçeriliğe oğlan almayam ve bir kâfiri rızası olmadan müselmân etmeyem ve kendüleri arasında her kimi ihtiyâr ederlerse maslahatları içün kethudâ nasb ideler ve kal'a-i mezkûre halkı ve bâzirgânları angaryadan mu'âf ve müsellem olalar şöyle bileler 'alâmet-i şerife i'timâd kılalar. Tahriren fî evâhir-i cemâziye'l-ulâ sene 857. Hocî, "Galata'nın Osmanlılara Teslimi", *TOEM*, V/25, 52-53.

4 Tursun Bey, *Târîh-i Ebü'l-Feth*, haz, A.Mertol Tulum, İstanbul 1977, s. 66-67.

5 İbn Kemal, *Tevârih-i Âl-i Osman VII. Defter (Tenkidli Transkripsiyon)*, haz, Şerafettin Turan, Ankara 1991, s. 95; Gelibolulu Mustafa Âli Efendi, *Kitâbü't-Târîh-i Künhü'l-Ahbâr*, haz, Ahmet Uğur, Mustafa Çuhadar, Ahmet Gül, İ. Hakkı Çuhadar, Kayseri 1997, c. I, kısım I. s. 508-509; Süleyman bin Şemdânî-zâde, *Mür'i't-Tevârih*, basım yeri ve tarihi yok, s. 449-451, 454-455.

İstanbul'un cazibesini ve padişahın ihsanlarını anlatan Tursun Bey, *Cezebât-ı ihasânı ile, Arab u Acem ü Rûm'dan mâhir mi'mârlar ve mühendisler getürüb*[6] diyerek dört bir yandan ustaların, mimarların, mühendislerin buraya akın ettiğini bildirmektedir. İmar hareketleriyle çehresi değişen ve yavaş yavaş bir Türk İslam şehri hüviyeti kazanan İstanbul, tarihî yarım adanın dışına taşarak zaman içerisinde Osmanlı devlet merkezinin kozmopolit ve renkli hayatının hâkim olduğu büyük bir metropol haline gelmiştir. Jean Ebersolt, *İstanbul Türkler tarafından ele geçirilmesinden ancak yüz yıl sonra bir Müslüman şehri görünümüne kavuşabilmiştir,*[7] ifadesini kullanmıştır.

Osmanlı hâkimiyetine geçen İstanbul'da çoğunluğu oluşturan Ortodoks Rum ahalinin yanı sıra Latinler, Venedik ve Cenevizlilerden oluşan İtalyan ticaret koloni temsilcileri, Anadolu kökenli Ermeniler, paralı ordunun dayanağı sayılan Germen ve Balkan kavimleri, Yahudiler, Suriye Arapları ve ticaretle uğraşan az sayıda da olsa Türkler bulunuyordu.[8]

1.1. Gayrimüslim Cemaatler

İstanbul'da başlıca üç gayrimüslim cemaat bulunmaktadır. Bunlar nüfus çokluğuna göre sırasıyla; Rumlar, Yahudiler ve Ermenilerdir. Osmanlı Devleti gayrimüslim vatandaşların idaresinde, kudretini gösterdiği gibi, şefkatini ve merhametini de esirgemezdi. Raphaela Lewis'in ifade ettiği gibi, *devlet idareciliğin vasfı olan insanî yönü ve akl-i selîmi elden bırakmazdı.*[9] Müslüman olmayan tebaanın, Hıristiyan ve Musevîler kastedilerek *eğik başa vurulmaz,* prensibiyle, vergilerini ödeyip isyan etmedikleri sürece kendilerine dokunulmayacağı garantisi verilmiştir. Müslümanlara karşı

6 Tursun Bey, *Târîh-i Ebü'l-Feth,* s. 72.

7 Jean Ebersolt *Bizans İstanbul'u ve Doğu Seyyahları,* Çev. İlhan Arda, İstanbul 1996, s. 62.

8 Feridun Emecen, "İstanbul", *DİA.,* İstanbul 2001, c. 23, s. 218; Ekrem Işın, *İstanbul'da Gündelik Hayat İnsan, Kültür ve Mekân İlişkileri Üzerine Toplumsal Tarih Denemeleri,* İstanbul 2001, s. 20.

9 Raphaela Lewis, *Everyday Life in Ottoman Turkey,* New York 1971, s. 40.

tahrik edici ve kışkırtıcı hareketlerde bulunmalarını önlemek ve vergilerini vaktinde ödemelerini sağlamak için birtakım kurallar tespit edilmişti. Buna karşı kendilerine can ve mal emniyeti, ibadet hürriyeti tanınıyordu. Millet denilen bu dinî topluluklara geniş bir muhtariyet tanınmış, dâhili işlerini kendi liderlerinin idaresi altında, kendi kanunlarına göre yürütmelerine izin verilirdi. Onların İslam hukûkuna tabi olmaları beklenmezdi. Yalnız bir Müslümanla ihtilafa düştükleri zaman, şer'iye mahkemesinde kendilerine İslam hukuku tatbik edilirdi. Bu toplulukların liderleri, halkın iyi davranışı ve vergi tahsili konusunda devlete karşı sorumluydular. Hıristiyan Ortodoks Kilisesi'nin başında patrik vardı. Resmî merasimlerde kullanılmak üzere ona vezirlerle eşit pâye verilmişti. Doktor, tercüman ve bilginleriyle cemiyete yardımcı olan Musevîler, hahambaşının idaresindeydiler. Genellikle bu milletlerin dâhilî işleri ehline, yani kendi liderine bırakılır, bu nazik davranış karşılığında işbirliği ve uysallık görülürdü.

İstanbul'a gelen bazı Avrupalı seyyahların yanında, Nicolae Jorga ve Fernand Braudel[10] gibi tarihçilerin ifadelerine bakılırsa, Osmanlı Devleti'nde yaşayan Müslüman, Hıristiyan ve Yahudiler arasında herhangi ciddi bir sorunun olmadığı ve birbirlerine oldukça hoşgörülü baktıkları ifade edilmektedir. Bu durumun en önemli göstergesi, Türklerle beraber Hıristiyan devşirmelerin de devlet hiyerarşisinin en üst makamlarına kadar yükselebilmeleriydi. Zira, tüm Hıristiyan unsurlar vergilerini ödeyerek dinî, sosyal, hatta siyasî kurumlarını tehdit altında görmeden barışın ve asayişin sağlanmış olmasından memnundular.[11]

Alman Protestan din adamı Schweigger, İstanbul'da bulunduğu sırada, Rumların ve diğer Hıristiyanların ibadetlerini ve dinî ayinlerini Türkler tarafından engellenmeksizin yerine getirebildiklerini ifade etmektedir. *Hıristiyanlar, yortu günlerinde belli bir ücret karşılığında bir yeniçeri tutarlar. Bu adam, ya kilisenin*

10 Nicolae Jorga, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, çev. Nilüfer Epçeli, çev. kontrol, Kemal Beydilli, İstanbul 2005, c. II, s. 365; Fernand Braudel, *Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*, çev. Mehmet Ali Kılıçbay, İstanbul 1990, c. II, s. 16-17.

11 Jorga, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, c. III, s. 78.

kapısı önünde ya da yakınlarda bir yerde, elinde sopası olduğu halde (veya silâhıyla) nöbet tutar ve çok kötü niyetli, saldırgan gençler olan acemi oğlanların huzursuzluk çıkarmalarını önler. Oysa pek çok önemli Hıristiyan ülkesinde Protestan mezhebinden olanların ibadetlerini böyle rahatça yapmalarına izin verilmez. Hatta Protestanları ülkeden sürerler, memleketlerinden kovarlar. Hâlbuki Türkler, Hıristiyanlara böyle davranmazlar, herkesin kendi dininin gereğini yerine getirmesine olanak tanırlar,[12] şeklinde yorumlamaktadır. Buradaki Hıristiyan ve Yahudilerin dinî, sosyal ve ekonomik olarak tam bir hürriyet içinde yaşadıklarından bahsedilir. Hıristiyan ve Yahudileri, halkın şiddetinden korumak için imparatorluğun dört bir yanına dağıtılmış on iki bin yeniçerinin bulunduğu ifade edilmektedir. Osmanlı Devleti'nde tüm kasaba ve şehirlerdeki Hıristiyan, Yahudi ve diğer aciz insanları canilerin saldırısından korumak için mutlaka birkaç yeniçeri bulundurulurdu.

Stephan Gerlach, *Osmanlı Devleti'nde yaşayan Hıristiyan ve Yahudiler, Avrupa'da bir Hıristiyan devletin vatandaşı olarak yaşamaktansa, Müslüman Osmanlı Devleti'nde yaşamayı tercih ediyorlardı. Zira, Kadısı ve subaşısı bulunan yerlerde yaşayan Hıristiyanlar ve Yahudiler, oradaki Türklerin keyfi müdahalelerine maruz kalmadıkları için hayatlarından gayet memnundular. Her yıl üzerlerine düşen haracı ödedikten sonra, kendilerini özgür hissediyorlardı. Oysa Hıristiyan ülkelerinde ödemeler hiç bitmiyordu. Kostantinopolis'teki Hıristiyanların, tıpkı bizde olduğu gibi kendilerine ait evleri, bağları, bahçeleri var bunlar çocuklarına ya da yakın akrabalarına geçebiliyordu,*[13] şeklinde gayrimüslimlere uygulanan hoşgörüyü dile getirmektedir.

---

12 Salomon Schweigger, *Eine neue Reissbeschreibung aus Teutschland nach Constantinopel und Jerusalem,* Nürnberg 1608, s. 221. Benzer konu ile ilgili olarak, Kanunî Sultan Süleyman döneminde Alman İmparatorunun elçisi sıfatıyla 1555-1562 yılları arasında İstanbul'a gelen Flaman asıllı diplomat Ogler Ghislain de Busbecq'de temas etmektedir. Ogler Ghislain de Busbecq, *Türk Mektupları,* çev. Hatice Özkan, İstanbul 2002, s. 18.

13 Stephan Gerlach, *Türkiye Günlüğü 1577-1578,* Editör, Kemal Beydilli, çev. Türkis Noyan, İstanbul 2007, c. II, s. 684. Gerlach'ın bu ifadelerinin aksi yönde birçok kanıt bulunmaktadır. Sırası geldiğinde bunlara temas edilecektir.

XVI. ve XVII. yüzyılda Frenkler, konsolosların himayesi altında Bizans dönemindeki gibi özgür yaşıyorlardı. Venediklilere kendi mahallelerinde müzikli ve gürültülü bayramlar düzenleme izni bile verilmişti. Galata'da Latin kilisesinin ayinleri eskisi gibi devam ediyordu. Bunları dinlemek için Türkler bile geliyordu. Bir defasında Sultan Süleyman bizzat Aya Françesko Kilisesine gelmiş ve huzurunda bir ayin düzenlenmiş ve buna gülmüştü.[14]

Osmanlı padişahlarının gayrimüslim tebaa hakkında hoş görülü tutumu bazı seyyahların gözünden kaçmamıştır. 1573-1578 yıllarında İstanbul'daki Alman Elçiliğinde görevli Gerlach, Vezir-i azam Rüstem Paşa ile Kanunî Sultan Süleyman arasında geçen ilginç bir konuşmayı aktarmaktadır. Buna göre; *Rüstem Paşa vezirliği sırasında, Sultan Süleyman memleketinde sadece bir dine izin vermesi ve özellikle de faydadan çok zarar veren Yahudilerin ülkeden kovulması hususunda ikna etmeye çalışır. Bunun üzerine, Sultan Süleyman beyaz ve sarı yapraklı bir çiçek koparır ve paşaya, bu çiçeği beğenip beğenmediğini sorar. Paşa da tabii ki beğendiğini ve onu bu şekilde yaratanın Allah olduğunu söyler. Bu sefer Sultan Süleyman çiçeğin bütün sarı yapraklarını yolar ve paşaya, çiçeği şimdi nasıl bulduğunu sorar. Paşa da, çiçeğin artık bütünlüğünden yoksun ve renksiz olduğunu söyler. Padişah bir başka çiçek koparır ve onun da beyaz yapraklarını yolar, sonra da az önceki sorusunu yineler. Paşa yine aynı cevabı verir. O zaman Sultan Süleyman Rüstem Paşa'ya, Madem çiçeklerin renkli olmalarını bir mükemmeliyet olarak kabul edip bundan hoşlanıyorsun, neden Allah'ın yaratmış olduğu insanların da çeşitliliklerini kabul etmiyorsun? Bir çiçekte ne kadar çok renk olursa, o kadar güzel görünür. Tıpkı bunun gibi Türkler beyaz, Müslümanlar yeşil, Rumlar mavi, Ermeniler beyaz, kırmızı ve mavi veya siyah renklerin karışımı, Yahudiler de sarı renkte sarık kullanırlar. Bu renkler nasıl hoşa gidiyorsa, Tanrı da dinlerin çeşitliliğinden hoşlanır,* dediğini ifade etmektedir.[15] Gerlach, üç dinin mensubunun bir arada yemek

14 Jorga, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, c. II, s. 364.
15 Gerlach, *Türkiye Günlüğü*, c. I, s. 145-146.

yerken bulundukları bir sırada, orada bulunan eski Rodos beylerinden Kaya Bey'in Hıristiyan ve Yahudiler hakkında düşüncelerini belirtirken; *şimdi üç ayrı dinden olanlar bir arada bulunuyoruz, Hıristiyan, Yahudi ve Müslüman. Her birimiz de doğru inanca sahip olduğumuzu sanıyoruz. Ama aslında bunu kim bilebilir? Zamanı gelince Tanrı hükmünü verecektir,*[16] dediğini ve diğer din mensuplarına da hoş görü ile baktıklarını belirtmektedir.

Kanûnî Sultan Süleyman'ın Rüstem Paşa'ya verdiği örnek ve Rodos beylerinden Kaya Bey'in ifadeleri, Osmanlı Devleti'nde üst düzey idareci tabakanın önemli bir kısmının, İslam devleti olan Osmanlı Devleti halkının inanç farklılığından rahatsız olmadığı, aksine farklılığı bir çeşit zenginlik olarak kabul ettikleri anlaşılmaktadır. Kanûnî Sultan Süleyman'ın farklı inançlardaki halkı, rengârenk olan bir çiçeğe benzetmesi, toplumdaki inanç farklılığının bir güzellik olduğunun ifadesidir. Rodos beylerinden Kaya Bey'in sözlerinden de, farklı dinlere mensup insanların bir arada yaşamalarının yadırganmaması gerektiği ve kişilerin farklı dinî inançlara sahip olmalarının bir arada yaşamalarına engel teşkil edemeyeceği anlaşılmaktadır.

1.1.1. Rumlar

Rumlar, İstanbul'da Hıristiyan nüfus içinde çoğunluğu oluştururlardı. Tarihte Anadolu, Suriye, Mısır ve Makedonya'da kurulmuş Helen krallıklarının nesilleri olarak bu bölgelerde yaşayan Rumlar, özellikle Marmara ve Ege kıyı şehir ve kasabalarıyla Ege adalarında nüfusça kalabalık idiler.

Sultan II. Mehmed, fetihten sonra Rum, Ermeni ve Yahudilerden alınan cizyeleri Fatih İmaretine vakf etmiştir. 1540 ve 1545 tarihli Tapu-Tahrir defterlerinde ilk sayfalarındaki kayıtlarda, *bu defter Fatih Sultan Mehmed'in 'imâreti evkâfı defteridir,*[17] denilerek, Fatih İmâretine gelir getiren gayrimüslim cema'âtların cizye gelirleri kaydedilmiştir.

---

16 Gerlach, *Türkiye Günlüğü*, c. II, s. 562.

17 BOA. *TT*, no, 210, s. 2-90; *TT*, no, 240, s. 2-100.

Rumlar, Bizans İmparatorluğu tarihi boyunca dil ve geleneklerini korumuşlar ve Ortaçağ Hıristiyan âleminde Ortodoks kilisesinin kuruluşu ve güçlenmesinde temel olmuşlardı. Bizans İmparatorluğu'nun yıkılmasından sonra Osmanlı İmparatorluğu'nun tebaası iken vicdan ve fikir özgürlüğü içinde varlıklarını sürdürmüşler hatta Katoliklere tabi olmaktansa, Türklere teslim olmayı tercih etmişlerdir. Rumlar, Venedik ve Batı Akdeniz korsanlarına karşı hemen her zaman Türklerin yanında yer almışlardır. Bunun nedeni ise, Türklerin hoşgörüsü ve dolayısıyla hiçbir zaman dinsel katılık göstermemiş olmalarıdır. Onlar, Ortodoksları dinî inançlarından dolayı hiçbir zaman rahatsız etmemişlerdir. Bundan dolayı Ortodoks kilisesi, Venedik'in ve genel olarak Batılıların hasmı olan Türklerin safında yer almışlardır.[18]

XVI. yüzyılın ikinci yarısında İstanbul'da bulunan Gerlach, *İstanbul'da pek çok zengin Rum vardır. Ticaretten ve daha başka yollardan çok para kazanırlar. Ama ortalıkta daima yıpranmış elbiselerle dolaşırlar. Zira zengin olduklarını Türklere göstermek istemezler. Servetlerini ellerinden alınmasından korkarlar,*[19] demek suretiyle Rumların yaşam tarzları hakkında önemli bilgi vermektedir. Buna karşılık Jorga, *İstanbul'da asîl ve zengin Rum entelektüelleri vardı. Onlar atla dolaşır ve kendileri için saraylar inşa ederler. Vezirlerle sıkı ilişkiler içindedirler. Özellikle XVII. yüzyıldan sonra gümrük mukata'alarında mültezimlik yaparak para kazanmışlardır. Eşleri batıdaki herhangi bir kraliçenin giydiği elbiselerden çok daha değerli elbiseler giydiklerini,*[20] kaydetmek-

---

18 Braudel, *Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*, c, II, s. 81, 104; Gülgün Üçel-Aybet, *Avrupalı Seyyahların Gözünden Osmanlı Dünyası ve İnsanları 1530-1699*, İstanbul 2003, s. 187. Anadolu'daki Rumlar hakkında yapılan çalışmalardan biri de, Gerasimos Augustinos'un eseridir. Söz konusu eserde, Osmanlı döneminde yaşayan Rumlardan bahsedilmektedir. Ancak ilk dönemlerden hemen hemen hiç bahsedilmezken, XIX. yüzyıl Anadolu'sunda bulunan Rumlar hakkında önemli bilgiler verilmektedir. Gerasimos Augustinos, *Küçük Asya Rumları, Ondokuzuncu Yüzyılda İnanç, Cemaat ve Etnisite*, çev. Devrim Evci, Ankara 1997.

19 Gerlach, *Türkiye Günlüğü*, c. I, s. 144.

20 Jorga, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, c. III, s. 172,182.

tedir. XVII. yüzyılın ikinci yarısından sonra zenginliklerini kendi üzerlerinde göstermeye başladıkları anlaşılmaktadır.

Şer'iye sicillerinde Rum kadınlarına ait tereke kayıtlarında, süs eşyası olarak kullandıkları incili saç bağları, altın bilezik veya küpeler, altın işlemeli kuşaklar, yine altın işlemeli zülüflükler, ayrıca altın işlemeli saç süslemeleri, alınlarındaki değerli taşlar, değerli metallerden bilezikler, zincir ve gerdanlıklar ile gümüş terlikleri dikkat çekici ziynet eşyaları olarak görülmektedir.[21]

Fetihten sonra İstanbul'un yeniden imarı ve şenlendirilmesi noktasında, Sultan II. Mehmed, Ortodoks Rumları yeniden örgütlendirdi. Boşalan patriklik makamına yeni bir patrik seçilmesini istedi. Osmanlı Devleti'nde ilk kez Georges Scholarios "Gennadios" adıyla patrik oldu ve ona ruhanî hâkimiyeti temsil eden patriklik asasıyla tacı verildi. Fatih, Gennadios'tan Hıristiyan dinin ilkelerini özetleyen bir risale yazmasını emretti. Hatta padişah Patrik Gennadios'un onuruna bir yemek vermiş ve onu kapı dışına kadar uğurlama nezaketini de göstermiştir. Diğer yandan Rumeli ve Anadolu'nun dışında Mısır, Suriye, Filistin, Kıbrıs ve Rusya Ortodokslarının yönetimi de İstanbul Rum Patrikhanesine verildi.[22]

Gerlach, XVI. yüzyılın ikinci yarısında Rumların karakterleri hakkında Selanik'ten gelen Protestanlığı yeni benimsemiş bir vâizin ifadesine yer vermektedir. Burada Rumların çok kötü huylarından bahsedilir. *Rumlar aldatıcı insanların içinde yaşadıklarından, başkalarına da büyük kötülükler yaparlar, sürekli birbirlerini aldatırlar ve yalan söylemeyi günah saymazlar*,[23] demek suretiyle onları tenkit etmektedir. XVI. yüzyıl itibarıyla yeni yeni yayılmaya

---

21 İMŞSA. *Galata 66*, s. 22a, 25a; *Galata 71*, s. 20a; *Havass-ı Refia 6*, s. 59b; *Yeniköy 8*, s. 6; Bu konuda geniş bilgi için IV. bölümdeki Rum kadınların terekelerine ve ekler kısmında bulunan tereke tablolarına bakılabilir.

22 İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, Ankara 1988, c. II, s. 151, 153, 159; Halil İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu Klâsik Çağ (1300-1600)*, çev. Ruşen Sezer, İstanbul 2003, s. 34, 63; Selahattin Tansel, *Fatih Sultan Mehmetin Siyasi ve Askeri Faaliyeti*, İstanbul 1999, s. 55, 107; Yavuz Ercan, "Osmanlı Devleti'nde Müslüman Olmayan Topluluklar (millet sistemi)", *Osmanlı*, Ankara 1999, c.4, s. 203.

23 Gerlach, *Türkiye Günlüğü*, c. I, s. 351.

başlayan Protestanlar, kendi mezhebî inançlarını ön plana çıkarmak için Ortodoks inancını benimseyen Rumları devamlı kötülemişler ve hakir görmüşlerdir. Bu durum Protestan din adamlarının seyahatnâmelerinde açıkça görülmektedir.

Schweigger de XVI. yüzyılın ikinci yarısında İstanbul'da Rumların nasıl bir yaşam sürdürdükleri hakkında önemli bilgiler verilmektedir. Rumların özellikle kadınlarının çok süslü ve savurgan olduklarını vurgular. Schweigger bu durumu hesaba katarak, Bizans İmparatorluğu'nun kuşkusuz aşırı bolluk, savurganlık ve gösteriş düşkünü olan Rumların yüzünden felâkete sürüklendiği sonucuna varır. *Ulu Tanrı onları bu savurganlıkları ve gösteriş düşkünlükleri, ayrıca da cinsel sapıklıkları (Sodoma) yüzünden cezalandırmayı gerekli bulmuş olmalı,*[24] diyerek onlardan uzak durmaya çalıştığını ifade etmektedir. Avrupalı seyyahlardan bir kısmı, Osmanlı Devleti'nde yaşayan Hıristiyanları, Müslümanların esaretinde yaşayan köleler olarak değerlendirmektedir. Bundan dolayı Rumların da savurganlıklarını bırakarak bir an önce kendi özgürlüklerine kavuşmaları temenni edilmektedir. Rum kadınların kazançlarını istedikleri gibi harcamaları gayet tabii olarak özgür bir ortamın olduğunu göstermektedir.

1.1.2 Yahudiler

Yahudi ve Musevî terimleri aslında bir birinden farklı olmasına rağmen günümüzde her ikisi de aynı anlamda kullanılmaktadır. Musevî terimi, kelimeden de anlaşılacağı gibi *Musa'nın yaydığı dinden olanlar* anlamına gelmektedir ve dünyada bu dinin mensubu olan herkesi kapsamaktadır. Her yönüyle dinî bir terimdir. Yahudi terimi ise aslında etnik anlam taşıyan bir kelime olmasına rağmen, zamanla anlam değiştirmiş ve Musevî tabirinin yerini almıştır. Osmanlı Devleti'nde en çok Rabbanî mezhebine bağlı Musevîler bulunduğundan, Yahudi kelimesi aynı zamanda bunla-

24 Schweigger, *Eine neue Reissbeschreibung aus Teutschland nach Constantinopel und Jerusalem*, s. 225.

rı ifade etmeye başladı. Bundan amaç Rabbanîleri, Karaî, Samirî gibi diğer mezheplerden ayırmaktır.[25]

Osmanlı Devleti, Balkanlardaki hâkimiyetini yerleştirmeğe çalışırken Orta ve Batı Avrupa'da Yahudi cemaatleri arasında büyük bir huzursuzluk sürüyordu. XIV. yüzyıldan hemen önceki karanlık dönemin etkisi biraz hafiflemiş gibi görünüyorsa da, Osmanlı hayatının Avrupa Yahudileri için cazibesi açıktı ve birçok Yahudi, ezildikleri Hıristiyan egemenliğini terk edip hoşgörülü koruyucular olarak görülen Müslüman Osmanlı topraklarına göç etmişlerdir.[26]

Fetih sırasında Galata'da bulunan Yahudiler, daha sonra İstanbul'a geçmişlerdir. Bundan ötürü de İstanbul Yahudileri adını almışlardır. XVI. yüzyılın ortalarında bunlar, yani İstanbul Yahudileri fethe karşı çıkmamış millet olarak kategorize edilmişlerdir. Dolayısıyla söz konusu Yahudilere bazı imtiyazlar da verilmiştir. Örneğin, yıkık sinagoglarının tamirine izin verilmiştir. Osmanlı padişahlarının Yahudi milletine karşı tutumu Halife Hz. Ömer'in tavrıyla paralellik göstermektedir. Osmanlı'da, sadece Yahudilerin yaşadıkları mahalleler oluşturmamaya dikkat edilmiştir. Yahudiler de mabetlerini camilerin yakınında yapmamaya özen göstermişlerdir. Zira, Osmanlı'da cami çevresinde gayrimüslimlerin iskânını yasaklamıştı. Devlet adamları gayrimüslimlerin fazla toprak edinmelerini de istemezlerdi. Yahudiler Osmanlı toplumunda Hıristiyanlardansa Müslümanlara daha çok güveniyor ve onların hükümdarına bağlı gönüllü bir tebaa idiler.[27]

Yahudiliğin XVI. yüzyılda Osmanlı yönetimi altında genel durumundan hareketle Salo Baron, Osmanlı Yahudiliği'nin yükselişi ve görkeminin o yüzyılda eşi benzeri olmadığı sonucuna varır. Ha-

---

25 Yavuz Ercan, *Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler Kuruluştan Tanzimat'a Kadar Sosyal, Ekonomik ve Hukukî Durumları,* Ankara 2001, s.63-64; Ekrem Sarıkçıoğlu, *Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi,* Isparta 2002, 249-250; Suzan Alalu / heyet, *Yahudilikte Kavram ve Değerler,* İstanbul 1996, s. 82; A. Himmet Eroğlu, *Osmanlı Devletinde Yahudiler (XIX. Yüzyılın Sonuna Kadar),* Ankara 2000, s. 80-91.

26 Güleryüz, *Türk Yahudileri Tarihi,* s. 55.

27 Rozen, *A History of the Jewish Commuity,* s. 18-19, 37-38.

lil İnalcık, XVI. yüzyılda Osmanlı Devleti'nde Yahudiliğin geniş hareket alanı bulmasını, *Sefarad ve Romanyot cemaatlerinin neredeyse tamamı artık Osmanlı yönetiminde yaşıyor ve orada yaşama sistemini, büyük bir istikrar ile insan haklarının temel bir güvenceye kavuşturulmuş olması karakterize ediyordu... Hukukî ve idarî önlemlerle garanti altına alınan geniş hareket serbestîsi sayesinde, çeşitli Yahudi cemaatleri arasında çok yoğun bir iletişim kurulmuştu... Yeniden toparlanıp kendine çeki düzen veren bu Akdeniz Yahudiliği, Türkiye'nin altın çağının kendilerine sunduğu geniş olanakları değerlendirerek, şimdi tekrar serpilip genişliyordu. Aslında onlar da pekâlâ XVI. yüzyılı kendi altın çağları olarak görebilirlerdi*,[28] şeklinde izah etmektedir.

Kanûnî Sultan Süleyman'ın son zamanlarından itibaren İstanbul'da Yahudi nüfuzunun, özellikle malî konularda arttığını ve bu durumun II. Selim (1566-1574) zamanında artarak devam ettiği görülmektedir. Portekiz asıllı bir Yahudi olan Yasef Nassi'nin önlenemez yükselişi buna bir örnektir.[29]

Yahudiler, padişahın kendilerine tanıdığı imtiyazlarla özel bir konuma sahiptiler. Meslekî açıdan tefeci olarak kabul ediliyorlardı. Bununla beraber hekimlik alanındaki yetenekleri sayesinde, padişahın gönlüne girmeyi başarmışlardı. Yahudilerin, Osmanlı Devleti'nde yoğun olarak yaşadıkları yerler Bursa, Edirne ve Selanik'ti. Sadece İstanbul'da kendilerine ait on beş kasap, işlerini padişahın himayesi altında yürütebilmeleri için hazineye her yıl büyük miktarlarda paralar öderlerdi. Yurt dışından İstanbul'a gelen Yahudiler geldikleri yer adıyla bilinirdi. Örneğin, *Yahudiyân-ı Sofya, Yahudiyân-ı Dimetoka* ve *Yahudiyân-ı Sisan* adıyla kaydedilirdi. Ancak fetih sırasında İstanbul'da bulunan Yahudilere, *Yahudiyân-ı İstanbul*,[30] diye kaydedilmiştir.

---

28 İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, c. I, s. 266.

29 Mithat Sertoğlu, "Osmanlı İmparatorluğunda Azınlık Meselesi", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi Dün / Bugün / Yarın*, İstanbul 1969, sy. 25, s. 48.

30 BOA. *TT*, no, 210, s. 2-90; *TT*, no, 240, s. 2-100; *MAD. d.* No, 15679, s. 2-44; *MAD. d.* no, 286, s. 4-27; Jorga, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, c. II, s. 363; Josephus Grelot, *İstanbul Seyahatnamesi*, çev. Maide Selen, İstanbul 1998, s. 21.

İstanbul'da tutucu Hıristiyan din adamları, Yahudilere olan kin ve nefretlerini hiç çekinmeden ifade ederlerdi. Yahudiler kadar olmasa da Türklerden de pek fazla hoşlandıkları söylenemezdi. Bundan dolayı Yahudileri, Hıristiyanlık aleyhine Türklerin faydalandıkları büyük hain ve casuslar olarak görürlerdi. Her şeye rağmen Yahudiler ticarî alanlardaki başarıları ve devlet adamları ile olan ikili ilişkilerinde olumlu tavırlarıyla gelişmeleri kendi lehlerine çevirmeyi başarabiliyorlardı.

1.1.3 Ermeniler

Türklerin Anadolu'yu fethi sırasında gerek Bizans devletinin baskılarından, gerekse büyük arazi sahiplerinin kötü muamelesinden usanan Ermeniler, Türkleri kurtarıcı olarak görmüşlerdi. Selçuklu yönetimi altında Ermeniler geniş hürriyete, dinî inanç ve ibadetlerde serbestliğe kavuştuklarından, Türklere karşı devamlı bir muhabbet beslemişlerdir.[31] Aynı müsamaha ve hoşgörü Osmanlı Devleti idaresinde de devam etmiştir.

Ermeni toplumu Osmanlı idaresi altında yüzyıllarca huzur, güven ve serbestlik içinde yaşamıştır. Ermeniler devlet içindeki her türlü ticaret ve sanat dallarında serbestçe çalıştıkları gibi devletin her kademesinde memurluk yapmışlar, hatta nazırlığa dahi yükselenleri olmuştur. Osmanlı toplumunda Ermeniler *millet-i sâdıka* diye anılmışlardır.[32]

İstanbul'un fethinden sonra Sultan II. Mehmed'in emriyle İstanbul'un imarı ve şenlendirilmesi için Anadolu'daki şehirlerden ve muhtelif yerlerden İstanbul'a göç ettirilenler arasında Rumlar ve Yahudiler olduğu gibi, şüphesiz Ermeniler de vardı. Fetih ön-

---

31 Muammer Demirel, *Birinci Dünya Harbinde Erzurum ve Çevresinde Ermeni Hareketleri,* Marmara Üniversitesi Türkiyat Enstitüsü Yakın Çağ Tarihi Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 1993, s. 1. Türkiye'de gayrimüslimler hakkında yapılan tez çalışmalarının çoğu Ermeniler üzerine yapılmıştır. İki yüz civarında yapılan bu çalışmaların çoğu yüksek lisans seviyesindedir. Bu çalışmaların hemen hemen tamamı da XIX ve XX. yüzyılları kapsamaktadır.

32 Nejat Göyünç, *Türkler ve Ermeniler,* Ankara 2005, s. 48.

cesinden kalma İstanbul'un yerli Ermenileri yanında sonradan göç etmiş olanlara da rastlamak mümkündür. Trabzon, Konya, Ankara, Karaman, Niğde, Ürgüp, Akşehir, Ilgın, Tokat, Merzifon, Gülhisar, Amasya, Bursa ve Sason'dan Ermeniler İstanbul'a göç ettirilmiştir.[33]

Osmanlı Devleti'nin Hıristiyan tebaasından olan Ermenilerin, Rum ve Katolik mezheplerinden ayrı, kendilerine has bir ayinleri vardı. 1040 / 1630-1631 tarihine kadar Ermeni milleti kendi halinde bir topluluktu. İçlerinde başka fırkalar yoktu. Söz konusu tarihten sonra Frenk rahipleri içlerine girince, İstanbul'da ve Anadolu'nun muhtelif yerlerinde bulunan Ermeniler, Roma'daki papanın riyaseti altına girmeye başladılar.[34]

1578-1581 yıllarında İstanbul'da bulunan Schweigger, *Ermenilerin çoğu Gregoryen mezhebinden olup, kendilerine ait patrikleri vardır. Gerek din öğretisi, gerekse dinî törenleri bakımından Rumlardan farklıdırlar.*[35] Her ne kadar Schweigger, Ermenilerin Gregoryen Mezhebine bağlı olduklarını söylüyorsa da, bu dönemde Ermenilerin az bir kısmının da Katolik mezhebinden olduğu bilinmektedir. Daha sonra Ermenilerin tamamını Katolik mezhebine bağlama çabaları görülmektedir.

Rum ve Ermeni patrikleri Dersaadet'te bulunuyordu. Katolik kilisesinin ruhanî reisleri ise dışarıda idi. Osmanlı Devleti'nde bulunan Ermenilerin, yurt dışında bulunan Katolik mezhebi patrikliğine bağlanmaları, Osmanlı idarecileri tarafından da pek hoş karşılanmıyordu. Aslında Ermeniler de bu durumdan pek memnun değildi. Bundan dolayı Sultan IV. Murad (1623-1640) Ermenileri Katolik mezhebine bağlamaya çalışanları cezalandırmıştır.[36]

---

33 BOA. *TT,* no, 210, s. 30–44; *TT,* no, 240, s. 41–56; Schweigger, *Eine neue Reissbeschreibung,* s. 228; Enver Konukçu, "Osmanlılar ve Millet-i Sâdıkadan Ermeniler", *Osmanlılar,* Ankara 1999, c. IV, s. 226-227.

34 Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet,* Dersaadet 1309, ikinci tab', c. II, s. 93.

35 Schweigger, *Eine neue Reissbeschreibung,* s. 228.

36 A. Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet,* c. II, s. 93. Ahmed Cevdet Paşa'nın vermiş olduğu bu bilgiler Vakanüvis Sadullah Enverî tarafından *Enveri Tarihî*'nden Vakanüvis Vasıf istinsah etmiş, oradan da A. Cevdet Paşa özetleyerek almıştır. Bu konu hakkında ayrıntılı bir çalışma için bakınız; Davut Kılıç,

XVI. ve XVII. yüzyıllarda Osmanlı Devleti'nin sınırları içinde yaşayan Ermeni nüfusu, Hıristiyan azınlıklar arasında Rumlardan sonra ikinci kalabalık topluluğu oluşturuyordu. Ermeniler Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da olduğu kadar Batıda Balkanlar'da ve Rumeli'de de yaşamaktaydılar. Ermeniler, diğer Hıristiyan milletler gibi, Osmanlı toplumunda inanç, adet ve geleneklerini hür bir şekilde yaşarlardı. Ahmed Cevdet Paşa'nın ifadesiyle; *Ermeniler dinî sahada en iyi zamanlarını, 1461-1630 yılları arsında geçirmişlerdir.*[37] Bu tarihten sonra aralarındaki mezhep kavgaları Ermenilerin huzurunu kaçırmıştır.

Ahmet Cevdet Paşa reaya taifesinden olan Ermeniler hakkındaki düşüncelerini şu şekilde açıklar; *fi'l-asl sâkin oldukları kut-ı İranîden Azerbeycan muzafatından Ermen zemine nisbet kabilinden olarak Ermeniye tabirleri dahi ol arazinin hâkimî olan Ermen yare makarr-ı hükümet olduğundan naşidir,* diyerek Ermenilerin asıl memleketlerinin İran'ın kuzey batısı olduğunu bildirir. Daha sonra Anadolu'nun muhtelif yerlerine gelerek yerleştiklerini ifade eder. Osmanlı Devleti sınırlarının genişlemesi ile Ermeniler de haliyle Osmanlı Devleti reayası haline gelirler. Daha sonra Cevdet Paşa şu mütalaayı yapar; *Sultan Murad-ı râbi' hazretlerinin asrına dek tâife-i merkûmenin mezhebleri kâffe-i milel-i Nasârâ 'âyinlerine muğâyir olarak i'tikâd-ı vâhid üzere gider ve kendi hallerinde imrâr-ı vakti ider sâde-dil bir tâife oldukları halde, Efrenc tâifesi Devlet-i 'aliyye hakkında muzmir-i zamîrleri olan fesadâtı kuvveden fiile getürecek esbâb tedârikinde olub Rusyalu hîn-i muhârebede Rumları ifsâd ile istifade ettiği misüllü anlar dahi ber-vech-i meşruh Ermeniler içinde Katolik Mezhebi'ni ilkâ ile hem mezheblerini teksir dâ'iyesinden hâli değillerdir,*[38] diyerek

---

Osmanlı Ermenileri Arasındaki Dinî ve Siyasi Mücadeleler, Ankara 2006, s. 112-115; Abdurrahman Sağırlı, "Ermenileri Katolikleştirme Çalışmaları ve Sonuçları Hakkında 1778 Yılında Hazırlanan Bir Rapor", *Hoşgörü Toplumunda Ermeniler,* Kayseri 2007, c. I, s. 148.

37 A. Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet,* c. II, s. 93.

38 A. Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet,* c. II, s. 94-95.

Osmanlı Devleti içinde bulunan Ermenilerin ifsat edilmesinde Avrupalıların önemli bir rol oynadığını bildirilmektedir.[39]

Polonyalı Simeon Ermenilerin kişilikleri hakkında ayrıntılı bilgi verir: *Halkı çok nazik insanlar olup yemek esnasında sarhoş olmak ve gevezelik etmek şöyle dursun, sakin usulü dairesinde dururlar. Zira hepsi de okuyan bilgin insanlar olup gerek hasbıhallerde ve gerek alış verişte zekâ ve nezaketle hareket eder ve edebî bir lisanla konuşurlar. Amidliler (Diyarbakır) aynı zamanda güler yüzlü ve endamlı ve kuvvetli adamlar olduğundan insan onlara bakmakla ferahlık duyar... yemek hususunda da cömert olan bu insanlar, Lehistan hariç, İstanbul ve Halep'te dahi görmediğim bir surette mükellef sofralar kurarlar ve çok lezzetli yemekler ikram ederler,*[40] şeklinde ifade etmektedir. Ancak Polonyalı Simeon'un seyahatnâmesinin her tarafında Ermenilerden büyük hayranlıkla bahsetmektedir. 1702'de İstanbul'a gelen İngiliz aydın Aron Hill, Simeon'un Diyarbakır Ermenilerine dair gözlemlerine karşın, İstanbul'daki Ermenilerin pek cahil fakat dürüst olduklarını söylemektedir.

XVII. yüzyılın ikinci yarısında İstanbul'da şu semtlerde Ermeniler bulunmaktadır: Marmara kıyısında Samatya, Sulumanastır, Yenikapı, Kumkapı, Balat, Topkapı; Halicin kuzey kıyısında Hasköy, Kasımpaşa, Galata; Boğaziçi'nde Beşiktaş, Ortaköy, Kuruçeşme ve Üsküdar. İstanbul'da dört ve diğer yerlerde beş olmak üzere, toplam dokuz tane kiliseleri vardır.[41]

Sivas ve Harput'taki Ermeniler, kalabalık büyük aileler halinde yaşamaktaydılar. Bu ailelerde bireyler arasında saygı ve sev-

---

39 Ermenilerin mezhep değiştirmelerinde Avrupalıların etkisi hakkında bakınız: Demirel, *Birinci Dünya Harbinde Erzurum ve Çevresinde Ermeni Hareketleri*, s. 2; Turgay Söylemez, *Cumhuriyet Dönemine Kadar Türk-Ermeni İlişkileri*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Elazığ 2002, s. 4; Kılıç, *Osmanlı Ermenileri*, s. 47-110; Sağırlı, "Ermenileri Katolikleştirme Çalışmaları", c. I, s. 148-150.

40 Polonyalı Simeon, *Polonyalı Simeon'un Seyahatnâmesi 1608-1619*, çev. Hrand D. Andreasyan, İstanbul 1964, s. 98-99.

41 Mantran, *XVI. ve XVII. Yüzyılda İstanbul*, s. 53; Kevork Pamukciyan, *İstanbul Yazıları*, İstanbul 2002, c. I, s. 4-5.

gi olduğu gibi babaya ve ondan sonra da en büyük kardeşe itaat ediliyordu. Harput ve civarında gayrimüslim nüfusun çoğunluğu Ermeni olmakla beraber bazı Rum köyleri ve Süryaniler de vardı. Ermeniler; Süryanilerle ve Rumlarla evlenme yoluyla akrabalık kurmuşlardı. Onlar da Ermeni adetleri ve dilini benimsemişlerdi.[42]

Ermeniler Osmanlı Devleti'nin himayesinde uzun zaman huzur ve barış içinde yaşamışlardır. Ancak XVII. yüzyıldan itibaren Avrupalı Katolik, Protestan ve Ortodoks mezheplerine bağlı misyonerler, yoğun bir propaganda faaliyetine girişmişler ve Osmanlı Devleti'ni içten yıkma çabalarını azınlıkları kışkırtmak suretiyle kullanmaya başlamışlardır. Misyonerlerin bu faaliyetinden en fazla etkilenen ise Ermeniler olmuştur.

1856 Islahat Fermanı'ndan sonra 23 Şevval 1281 / 21 Mart 1865 tarihinde Ermenilere birçok imtiyaz sağlayan *Dersa'âdet Ermeni Patrikinin Suret-i İntihâbı Beyanındadır* diye başlayan beyanname, kaynaklarda *Ermeni Milleti Nizamnâmesi* olarak bilinmektedir.[43] Doksan dokuz maddeden oluşan bu nizamnâme, İstanbul Patriğinin genel olarak yetki ve sorumlulukları, cemaatin yerine getirmesi gereken ödevleri, dinî ve hukukî bir takım hak ve yetkilerinden bahsedilmektedir.

1865 tarihli *Ermeni Milleti Nizamnâmesi* Osmanlı toplumu içinde yaşayan Ermenilere verilen hakların veya dinî ve hukukî yaşam biçimlerinin yazıya dökülmüş şeklidir. Zira önceki yüzyıllarda da Osmanlı Devleti içinde yaşayan Ermenilerin dinî, hukukî ve iktisadî alanlarda tam bir serbesti içinde oldukları görülmektedir. *Ermeni Milleti Nizamnâmesin*'de kayıt altına alınan haklar, 1865'den önce yoktu bu tarihten sonra bazı haklar verildi demek, mümkün değildir. Ancak Islahat Fermanı'ndan eğitim ve öğretim gibi bazı alanlarda yapılan atılımlara paralel olarak Ermeniler de Anadolu'nun muhtelif yerlerinde okullar açmışlardır.

---

42 Üçel-Aybet, *Avrupalı Seyyahların Gözünden Osmanlı*, s. 202-203.

43 *Düstur*, Matba'a-i 'Âmire 1290, I. Tertib, c. 2, s. 938-962. Söz konusu *Ermeni Milleti Nizamnâmesi* hukukî açıdan geniş bir değerlendirmesi için bakınız, Ali Şafak, "Der-Saadet Ermeni Patriğinin Suret-i İntihâbına Dair Nizamname Hükümleri ve Hukukî Açıdan Bir Değerlendirme", *Ermeni Araştırmaları 1. Türkiye Kongresi Bildirileri*, Ankara 2003, s. 189-220.

1.2 Nüfusları

Tarihî araştırmalarda önemli konulardan biri devletlerin veya daha küçük ölçekte şehirlerin demografik yapısını tespit edebilmektir. Geçmişe ait sadece nüfusun sayıldığı her hangi bir kayıt yoktur. Kişi sayımından ziyade, vergi gelirini tespit amacıyla hane sayımları yapılmıştır. Bu durumun da gayet doğal olarak, günümüz modern istatistik metotları kullanılmıştır. Ancak iktisadî bakımdan nüfusun tespiti konusunda herhangi bir ihtiyaç duyulmamasından kaynaklandığı düşünülebilir. Buna rağmen Osmanlı Devleti'nde olağan koşullarda her otuz-kırk yılda bir veya padişah değişimi, yeni fethedilen yerlerin sayımı ile olağanüstü durumlarda vergi mükellefi nüfusun tespiti ve sair gayeler için yapılan tahrirler sonucu tutulan defterler, nüfusun tespitinde önemli ipuçları vermektedir.

Osmanlı Devleti'nin klasik dönem tarihi ile uğraşan yerli ve yabancı bazı tarihçiler, nüfus üzerinde elde mevcut bir takım verilerden hareketle görüş ve düşüncelerini söylemişlerdir. Bu konuda Ömer Lütfi Barkan, Halil İnalcık, Alfons Maria Schneider, Fernand Braudel, Robert Mantran, Şehabeddin Tekindağ, Suraiya Faroqhi ve Nejat Göyünç gibi tarihçilerin çeşitli görüşleri vardır. Söz konusu tarihçilerin klasik dönem İstanbul'un nüfusu hakkında beyan ettikleri görüşler hemen hemen aynı doğrultudadır.

Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü'nün tarihî istatistikler dizisinin ikinci cildini oluşturan *Osmanlı İmparatorluğu'nun ve Türkiye'nin Nüfusu 1500-1927* adlı çalışmayı yapan Cem Behar, söz konusu çalışmasında Osmanlı Devleti'nin nüfusu hakkında bir derleme yapmıştır.[44] Bu çalışma, XVI ve XVII. yüzyıllarda İstanbul'un nüfusu için Osmanlı Arşiv belgeleri veya diğer kroniklere dayanarak, adı geçen kaynakları esas alarak yapılan çalışmalara dayanmaktadır.

---

44 Cem Behar, *Osmanlı İmparatorluğu'nun ve Türkiye'nin Nüfusu 1500-1927*, Ankara 1996, c. II, s. XVII.

Arşivlerde bulunan kayıtlardan yararlanarak nüfus tespiti yapmaya çalışan tarihçilerin önemli sorunlarından biri de, hane sistemine göre yapılan tahrirlerde, bir hanenin kaç kişi olarak kabul edilmesi gerektiği konusudur. Uzun izahlar sonucunda Nejat Göyünç, bir hanenin dört kişiden fazla kabul edilmesi gerektiğini, Ömer Lütfi Barkan beş kişi olduğunu söyler ve Alfons Maria Schneider de 4-5 kişi olarak hesaplanması gerektiği kanaatini taşımaktadır.[45]

Halil İnalcık da hanenin, bir çatı altında yaşayan herkesi değil, bağımsız gelir kaynağına sahip evli çiftleri ifade ettiğini belirtir. Dolayısıyla baba evinde oturan, evli ve bağımsız gelir kaynağına sahip olan bir erkek evlat, ayrı bir hane demektir. İnalcık'a göre hane halkı, ekonomik bakımdan bir aile anlamına gelmektedir.[46]

İstanbul'un fethi öncesi nüfusu hakkında Alfons Maria Schneider batılı seyyahlara ve Bizans kaynaklarına dayanarak bilgi vermektedir. Buna göre, 1437'de batılı bir sefaret heyetinin tahminine göre, İstanbul'un nüfusu kırk bin kişiydi. Bununla beraber aynı döneme ait diğer bazı gözlemcilerin tahmini de otuz altı bin veya en iyimser tahminle elli bin kişi olduğudur. Yazar, nüfusun bu kadar az oluşunu, 1435 yılında meydana gelen veba hastalığına bağlamaktadır. Ayrıca fetihten sonra Sultan II. Mehmed'in bir subaşı ve bin beş yüz yeniçeriyi İstanbul'da bırakarak Edirne'ye gidişi de nüfusun az olduğuna delil olarak gösterilmektedir.[47]

---

45 Nejat Göyünç, "Hane Deyimi Hakkında", *Aile Yazıları I, Temel Kavramlar Yapı ve Tarihi Süreç,* Ankara 1991, s. 121-132; Ömer Lütfi Barkan, "Tarihî Demografi Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi", *Osmanlı Devleti'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi Tetkikler – Makaleler,* İstanbul 2000, c. II, s. 1413; Şehabeddin Tekindağ, "İstanbul", *İA,* c.V/2, s. 1207; Alfons Maria Schneider, "XV. Yüzyılda İstanbul'un Nüfusu", *Belleten,* Ankara 1952, c. XVI, sy. 61, s. 44.

46 İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi,* c. I, s. 61.

47 Tursun Bey, *Târîh-i Ebü'l-Feth,* s. 68; Selânikî Mustafa Efendi, *Tarih-i Selânikî (1003-1008 /1595-1600),* haz. Mehmet İpşirli, Ankara 1999, c. I, s. 3-4; Ruhî Çelebi, "Rûhî Târîhi", *Belgeler,* c. XIV, S. 18, yay, Halil Erdoğan Cengiz, Yaşar Yücel, Ankara 1992, s. 449; Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah, *Camiü'd-Düvel Osmanlı Tarihi (1299-1481),* çev. Ahmed Ağırakça, İstanbul 1995, s. 246; Schneider, "XV. Yüzyılda İstanbul'un Nüfusu", c. XVI, sy. 61, s. 39-40.

Fetihten sonra Sultan II. Mehmed, İstanbul'da bulunan evlerin sayılmasını emretmişti. Söz konusu sayım işi ile Tursun Bey'in amcası olan Bursa Beyi Cebe Ali Bey görevlendirilmiştir. Tursun Bey de amcasının emrinde bu işte görev almıştır. Tursun Bey'in ifadesiyle birçok zahmetlerle, *hane be-hane, hücre be-hücre, ulviyyât u süfliyyât, bağçe vü bâğât yazılub,*[48] mukata'a sebebiyle birçok değişiklikler yapılmıştı. Örneğin bir kişi evinin mukata'asını veremeyecek durumda ise, durumuna uygun bir ev verilmiştir. Ancak Tursun Bey sayılan hanelerin ne kadar olduğu hakkında herhangi bir rakam vermemiştir. Ayrıca Tursun Bey, şehrin şenlendirilmesi konusunda teşviklerle dışarıdan gelip İstanbul'da ev tutanlara mukataa usulünün uygulanmasını şiddetli bir şekilde tenkit etmiştir. *Âkil insanlardan kötü bir işin sudur etmesi ve bu insanların ahdini bozması tasvip edilmeyen bir huydu. Eğer bu durum padişahtan sudur etmiş ise daha da kötüydü.* Bu bağlamda Tursun Bey, ilk önce şehri şenlendirmek için *ihtiyarı ile ev tutanın mülkü olsun,*[49] dedikten sonra, evleri gelir getirmesi amacıyla mukata'alı yapmanın iyi bir şey olmadığını vurgulamıştır.

Yukarıda Tursun Bey'in temas ettiği İstanbul'u şenlendirme amacıyla yerleşenlerden mukataa alınması konusuna halkın tepkisini, Âşık Paşa ve Mehmed Neşri de dile getirmektedirler. Âşık Paşa şöyle anlatmaktadır: *İstanbul fethedildikten sonra Sultan II. Mehmed, şehri imâr etmek için Süleyman Bey'e subaşılık görevini verdi. İstanbul'un ma'mûr hale getirilmesi için bütün Osmanlı vilayetlerine, isteyen gelsin İstanbul'da mülk edinsin, diye adamlar gönderdi. Ancak İstanbul'a gelip ev tutanların evlerine mukataa vazettirildi. Bunun üzerine İstanbul'a gelen halk, evlerimizi bize sattırıp, vatanımızdan azmend idüb, bizi burada bu kâfir evlerine kira vermeğe mi getirdiniz, diyerek çekip geldikleri yere döndüler. Bunun üzerine mukataadan vazgeçildi ve İstanbul tekrar şen-*

48 Tursun Bey, *Târîh-i Ebü'l-Feth*, s. 68-70.

49 Tursun Bey, *Târîh-i Ebü'l-Feth*, s. 70. Aynı konuya bu kronikler de işaret etmektedir; İbn Kemal, *Tevârih-i Âl-i Osman VII*, s. 97-103; Kâtib Çelebi, *Düstur'l-'Amel li-Islâhi'l-Halel*, neşreden M. Tayyib Gökbilgin, İstanbul 1979, s. 166-167.

lendi. Neşri aynı konuda, İstanbul'un yerlisi olan Rum Mehmed Paşa'nın, vezir olduğunda Sultan II. Mehmed'i iğva ile yine mukataa koydurmayı başardığını söylemektedir. Neşri'ye göre, Rum Mehmed Paşa, *Müslümanların İstanbul'a gelip Rum evlerine yerleşmelerine tahammül edemiyordu.*[50]

Âşık Paşa-zâde'de ve ondan atfen kaynaklarda verilen bilgilerde, *Rum Mehmed Paşa vezir Mahmud Paşa'yı kıskanmasından dolayı, onun hakkında birçok dedikodular yapıp iftiralarda bulunmaktaydı. Bu iftiralardan biri de şuydu: Sözde Mahmud Paşa Konya ve Larende bölgesi zenginlerinden rüşvet almış ve onları yerlerinde bırakmış, onların yerine İstanbul'a fakir ve zavallı kimseleri naklettirip bunlara zulmetmişti. Mahmud Paşa'nın idamından sonra göç ettirme görevi Rum Mehmed Paşa'ya verilmişti. O da halka bir hayli zulmederek zorla İstanbul'a göç ettirmişti.*[51]

İstanbul'u imar ve şenlendirme faaliyetleri çerçevesinde nüfusun arttığına işaret eden Alfons Maria Schneider, bu çalışmada da kullandığı Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi'nde bulunan 9524 numaralı deftere dayanarak 1477'de İstanbul'un nüfusunu 60 veya 70 bin olarak tahmin etmektedir. Yine Schneider, 1552-1554 yıllarında İstanbul'da bulunan bir esirin hatıratını kaynak göstererek, söz konusu tarihlerde İstanbul'un nüfusunu 550 bin civarında olduğunu ileri sürmektedir ki, bu oldukça abartılı bir sayıdır. Yine XVI. yüzyılın ortalarında, 972 / 1564-1565 tarihini veren Selanikî Mustafa Efendi, İstanbul'daki nüfusun arttığından bahsetmektedir.[52]

---

50 Mehmed Neşrî, *Kitâb-ı Cihân-Nümâ Neşrî Tarihi*, Yayınlayanlar, Faik Reşit Unat, Mehmed A. Köymen, Ankara 1987, c. II, s. 709-711.

51 Âşık Paşa, *Âşık Paşaoğlu Tarihi*, haz, Atsız, İstanbul s. 120; Müneccimbaşı, *Camiü'd-Düvel Osmanlı Tarihi (1299-1481)*, s. 274; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, c. II, s. 532; Tansel, *Fatih Sultan Mehmetin Siyasi ve Askeri Faaliyetleri*, s. 288-289.

52 Selânikî Mustafa Efendi, *Tarih-i Selânikî (1003-1008 /1595-1600)*, haz. Mehmet İpşirli, Ankara 1999, c. I, s. 3-4; Schneider, "XV. Yüzyılda İstanbul'un Nüfusu", *Belleten*, c. XVI, sy. 61, s. 44-45; Metin And, "XVI. Yüzyılda Zimmiler", *Hayat Tarih Mecmuası*, İstanbul 1970, c. II, sy. 7, s. 8. Aynı kaynak Metin And tarafından da görülmüş ve söz konusu Sinan Paşa'nın yanında bulunan esirin adının Cristobal de Villalon olduğunu söylemektedir. İleride yazarı belli olmayan ve Anonim olarak bahsedeceğimiz ve Fuat Carın tarafından

Barkan, 1451-1700 yıllarına ait tahrir defterlerini inceleyerek Osmanlı Devleti'nin nüfusu hakkında istatistikî bilgiler vermektedir. Çalışmasında, büyük şehirlerin nüfusu da yer almasına rağmen, İstanbul'a ait istatistikî bir bilgi bulunmamaktadır. Barkan gerekçe olarak; *gerçekten bizim tetkik ettiğimiz nüfus ve vergi tahriri defterleri arasında maalesef şimdiye kadar İstanbul'a ait bir deftere tesadüf edilmemiştir. Bu vaziyet karşısında bu dev şehrin hakiki nüfusu hakkında bir şey söyleyebilecek durumda değiliz,* demektedir. Bunun yanında Barkan, İstanbul'un 1520-1530 yılları için 400-450 bin nüfusu olduğunu tahmin etmektedir. Ayrıca Fernand Braudel'den nakil yaparak da XVI. yüzyılın sonlarında İstanbul'un nüfusunun, Üsküdar ve Galata dâhil olmak üzere, 700 bin olduğunu söylemektedir.[53] Ancak bu da abartılı bir rakamdır.

Suraiya Faroqhi de Osmanlı Devleti'nin genel nüfusu hakkında bir takım istatistikî bilgiler verdikten sonra, İstanbul'un gayrimüslim nüfusu hakkında bazı yorumlar yapmaktadır. İstanbul'da yaşayan gayrimüslimlerin cizyeleri Fatih vakfına bağışlanmış olmasından dolayı, XV. yüzyıla ait cizye defterlerinden yararlanarak İstanbul'da 1489 yılında 5462 Hıristiyan ve 2491 Musevî hanesinin cizye ödediği sonucuna ulaşmıştır.[54] Buna göre, söz konusu tarihte büyük ihtimalle Üsküdar ve Galata da dâhil olmak üzere, İstanbul'da 7953 gayrimüslim hane bulunmaktaydı. Bu durumda her haneyi beş kişi kabul ettiğimiz taktirde gayrimüslim nüfusun yaklaşık olarak 39765 olduğunu söylemek mümkündür.

---

tercüme edilen *Kanunî Devrinde İstanbul* adlı seyahatnamenin yazarı Cristobal de Villalon olduğu kanaatindeyiz. Zira aynı bilgilerden burada da bahsedilmektedir.

53 Barkan, "Tarihî Demografi Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi", c. II, s. 1422; Ö. Lütfi Barkan, Ekrem Hakkı Ayverdi, *İstanbul Vakıfları Tahrîr Defteri 953 (1546) Tarihli*, İstanbul 1970, s. XIV. Ayrıca söz konusu Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi'nde bulunan 882 / 1477-1478 tarihli belgeyi daha önceden Ekrem Hakkı Ayverdi de kullanmıştır. Ekrem Hakkı Ayverdi, *Fatih Devri Sonrası İstanbul Mahalleleri, Şehrin İskânı ve Nüfusu*, Ankara 1958, s. 80-81.

54 Suraiya Faroqhi, "İktisat Tarihi (1500-1600)", *Türkiye Tarihi 2 Osmanlı Devleti 1300-1600*, İstanbul 1997, c. II, s. 202-203.

Şehabeddin Tekindağ, İstanbul'un nüfusu hakkında İslam Ansiklopedisi'de yazdığı *İstanbul* maddesinde yukarıda bahsedilen Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi'nde bulunan 9524 numaralı belgeyi kullanarak bilgiler vermektedir.[55]

İstanbul'un nüfusu konusunda görüş belirten yabancı tarihçilerden biri de Robert Mantran'dır. Yayımlanmış birtakım çalışmalardan yararlanarak bazı sonuçlara ulaşan Mantran, Barkan'ın verilerini kullanarak Kanûnî Sultan Süleyman'ın ilk dönemlerinde İstanbul'da 46635 Müslüman, 25252 Hıristiyan ve 8570 Musevî hanesi bulunduğunu bildirmektedir.[56] Burada nüfusun %58'inin Müslüman; %42'sinin Hıristiyan ve Musevî olduğu görülmektedir. Mantran, Alfons Maria Schneider'den yararlanarak, 1550 yıllarında İstanbul'da 104000 hane bulunduğunu, bunlardan 60000'inin Türklere, 40000'inin Hıristiyanlara ve 4.000'inin de Musevîlere ait olduğunu belirtmektedir. Bu durumda İstanbul'un nüfusunun 410000-520000 arası olduğu tahmin edilmektedir. Bunun %58'i Müslüman ve %42'si gayrimüslimdi.

Mantran'ın XVII. yüzyılın sonuna ait cizye kayıtlarına dayandırarak verdiği bilgiye göre, cizye ödemekle yükümlü mükelleflerin sayısı 62000 haneydi. Yine aynı dönemde İstanbul'da yaşayan bir Fransız tâcirin kayıtlarını kaynak göstererek, XVII. yüzyılın sonlarında İstanbul nüfusunun %58'ini Müslümanların ve %42'sini de gayrimüslimlerin oluşturduğunu kaydetmektedir.[57] Bu durum rakamsal olarak ifade edildiğinde, XVII. yüzyılın sonlarında İstanbul'da 250000 gayrimüslim, 355000 Müslüman yaşamaktaydı. Nitekim Mantran da XVII. yüzyılın sonlarında İstanbul'un toplam nüfusunu 600 bin civarında olduğunu tahmin etmektedir.

İstanbul'un nüfusu hakkında en geniş ve ayrıntılı bilgiler Halil İnalcık tarafından verilmiştir.[58] Buna göre, konu bütünlüğünü boz-

---

55 Tekindağ, 'İstanbul', c.V/2, s. 1207.

56 Mantran, *XVI. ve XVII. Yüzyılda İstanbul*, s. 46.

57 Mantran, *XVI. ve XVII. Yüzyılda İstanbul*, s. 47.

58 Osmanlı Devleti'nin nüfusu hakkında metodolojik sayılabilecek bilgiler için bakınız, Hali İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi 1300-1600*, çev. Halil Berktay, İstanbul 2000, s. 61-66; Halil İnalcık, "İstanbul", *DİA*, İstanbul 2001, c. 23, s. 237.

mamak için 1477 yılından 1690 yılına kadar tespit edilebilen nüfus miktarı aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.

Tablo I. 1477–1690 Yılları Arasında İstanbul'un Genel Nüfusu

Yıl	Birim	Müslüman	Hıristiyan	Yahudi	GM.[59] Toplam	*Toplam*
882/1477	Hane	9517	5162	1647	6809	*16326*
894/1489	Hane	----	5462	2491	7953	----
942/1535	Hane	46635	25295	8070	33365	*80000*
1044/1634	Avarız Hane	1525	----	1255	----	----
1102/1690	*Hane*	----	*14231*	*9642*	*23873*	----

Tabloda verilen rakamlardan anlaşıldığı kadarıyla şehrin fetihten sonra hızlı bir şekilde İslamlaştırılması gayretleri başarıya ulaşmıştı. Zira nüfus hakkında verilen ilk bilgiler fetihten yirmi dört yıl sonraya aittir. Buna rağmen, Müslüman nüfusun gayrimüslim nüfustan fazla olduğu açıkça görülmektedir. 1477'de 6809 gayrimüslim hane bulunurken, buna karşılık 9517 Müslüman hane vardı. 1536 yılına gelindiğinde ise, Müslüman nüfusla doğru orantılı olarak, gayrimüslim nüfusta artmıştı.

İstanbul tarihi hakkında yapılan çalışmalarda üzerinde durulan konulardan biri de şehrin Müslüman ve gayrimüslim nüfusunun ayrı ayrı tespit edilmesidir. Fakat bu hal-i hazırda pek de kolay görülmemektedir. Bu durum, doğrudan nüfusu yansıtan defterlerin olmaması ve nüfusun tespit edilmesinde yararlanılan cizye kayıt defterlerinin ise tam bir envanterinin henüz çıkarılamamış olmasından kaynaklanmaktadır. Her ne kadar tahrir defterlerinden ve işlenen bir kısım cizye defterlerinden tahminî nüfus tespit edilebiliyorsa da, XVI. ve XVII. yüzyıllarda İstanbul'un etnik yapısı tam olarak verilememektedir. Ayrıca İstanbul'un nüfusunun dinî bağlamda yıllara göre dökümünün yapılması da oldukça zordur. Zira tahrir defterleri, cizye

59 GM. Gayrimüslim toplam sayısı.

defterleri, avarız defterleri ve buna bağlı birçok belgenin taranması gerekmektedir. Bununla beraber Minna Rozen bazı Türk ve Yahudi kaynaklarından yararlanarak 1478-1688 yıllarına ait İstanbul Yahudi nüfusunun dökümünü vermektedir. Rozen, Barkan ve diğer bazı tarihçileri örnek alarak nüfusun tespiti için her haneyi beş kişi olarak kabul etmektedir.[60]

Tablo II. 1477–1688 Yılları Arasında İstanbul'daki Yahudi Nüfusu

Yıl	Karaitler		Aşkenazi[61]		Sefarid[62]		Toplam	
	HS[63]	Nüfus	HS	Nüfus	HS	Nüfus	HS	Nüfus
1478	1647	8235	-	-	-	-	1647	8235
1489	2027	10135	-	-	-	-	2027	10135
1490	1980	9900	-	-	-	-	1980	10370
1535	2000	1000	-	-	6070	30350	8070	40350
1540	1505	7525	25	125	-	-	-	
1545	1464	7320	26	130	-	-	-	
1595–96	1414	7070	65	325	1045	5225	2524	12625
1603	-	-	126	630	847	4235	-	-
1608	1222	6110	-	-	-	-	-	-
1609	-	-	88	440	705	3525	2015	10075
1623	1217	6085	63	315	908	4540	2180	10940
1688	1004	5020	147	735	2460	12300	3611	18055

Tabloya göre, İstanbul'da 1478'de toplam Yahudi nüfusu 8235 kişiydi. 1535 yılına gelindiğinde Yahudi nüfusu dört katından fazla artarak 40350'ye ulaşmıştı. Bu tarihler arasındaki nüfus artışını, yurt dışından gelen Yahudi göçlerine bağlamak gerekir. Bu dönemde Yahudiler, İspanya ve Avrupa'nın muhtelif yerlerinden, Hıristiyanların baskısından kaçarak Osmanlı Devleti'ne sığınmış-

60 Minna Rozen, *A History of the Jewish Commuity in İstanbul the Formative Years, 1453-1566,* Leiden-Boston 2002, s. 51. Ancak söz konusu yazar Yahudi asıllı olduğu için kaydettiği verilerin dikkatli kullanılması gerektiği kanaatindeyiz.

61 Macar Yahudileri.

62 Güney İtalya ve Fransa'dan gelen Yahudiler.

63 Hane sayısı.

lardı. 1609 ve 1688 yılları arasında, 1535 yılındaki nüfusa oranla İstanbul'da Yahudi nüfusunun azalmasının sebebi ise, daha sonraki yıllarda Selanik ve Bursa gibi şehirlere göçün olmasıdır. Zira XVI. yüzyılın ikinci yarısından sonra, Selanik ve Bursa'da ticaretle uğraşan birçok Yahudi olduğu görülmektedir.

Çağdaş tarihçilerin İstanbul nüfusu hakkında vermiş oldukları bu rakamlar elbette birtakım verilere dayanmaktadır. Verilerin bazıları kronikler, arşiv belgeleri ve seyahatnamelerden oluşmaktadır. Söz konusu tarihçilerin görüşleri yukarıda kaydedildikten sonra, İstanbul'un nüfusu hakkında görüş beyan eden seyyahların rakamları ve son olarak da tespit edilebilen arşiv kayıtları kullanılarak çıkan veriler değerlendirilecektir.

Gayrimüslimlerin sosyal ve ekonomik yaşamları hakkında birçok konuda yararlandığımız seyahatnameler, maalesef İstanbul'un nüfusu hakkında yeterli bilgi vermemektedir. Buna rağmen bazı seyahatnamelerde genel ifadelerle de olsa, bir takım bilgilere rastlamak mümkündür.

1552-1554 yıllarında İstanbul'da Kaptan-ı Derya Sinan Paşa'nın kölelerinden olduğu anlaşılan Cristobal de Villalon'ın bıraktığı hatıratında birtakım bilgiler verilmektedir. Cristobal de Villalon söz konusu hatıratında Sinan Paşa'ya sunulan kütüklerde İstanbul'da kırk bin Hıristiyan, on bin Yahudi ve altmış bin Müslüman hanenin kaydedildiğini gördüğünü ifade etmektedir.[64]

Cristobal de Villalon'un hatıratında nüfusla ilgili olarak zikredilen rakamlar İstanbul merkezinin nüfusudur. Zira, Galata nüfusu hakkında ayrıca bilgi vermektedir. Adı geçen seyyah, Galata'nın dört bin hanelik bir kasaba olduğunu, Venedik ve Flo-

64 Anonim, *Kanunî Devrinde İstanbul*, çev. Fuat Carım, İstanbul 1964, s. 181. Alfons Maria Schneider de İstanbul'un nüfusunun tespiti konusunda söz konusu kaynağı kullanmıştır. Schneider kaynağın yazarı hakkında, *...1552 bir deniz muharebesinde esir düşmüş olup, 1554'te vefat etmiş Kaptan-ı Derya Sinan Paşa'nın evinde hususi tabip vazifesi görmüş olan Magister Cristobal de Villalôn efendisi nezdinde bir kayıt defteri gördüğünü iddia etmektedir.* Schneider, "XV. Yüzyılda İstanbul", s. 45. Ancak söz konusu eserin çevrisini yapan Fuat Carım nedense hatırat sahibi olan Cristobal de Villalon'u tespit edememiştir.

ransalı tâcirlerin de burada oturduklarını kaydetmekte, bunların toplam bin hane olduklarını, Galata'da Rum ve Ermenilerin çoğunlukta bulunduğunu, ancak burada hiç Yahudi oturmadığını, fakat birçok Yahudi'nin iş yerinin Galata'da olduğunu belirtmektedir.[65]

1573-1576 yıllarında İstanbul'da bulunan Gerlach, İstanbul'un dünyanın en kalabalık şehri olduğunu, buranın dünyanın sadece en büyük Müslüman şehri değil aynı zamanda en büyük Rum ve Yahudi şehri olduğunu vurgulamaktadır. İstanbul'un önemli ölçüde Ermeni nüfusu da barındırdığını belirten Gerlach, Galata ve Pera'da çeşitli din ve milletlerden tüccar ve macera-perest ajan ve casus, rahip misyoner ve benzeri bir çok yabancı insandan oluşan bir kitle yaşadığını ifade etmektedir. Ona göre, İstanbul özellikle casusların kaynaştığı bir haber alma merkeziydi. Stephan Gerlach İstanbul'un demografik yapısı ile ilgili bilgi verdikten sonra, İstanbul'da on bini aşkın Yahudi'nin bulunduğunu ve bunların daha önce Hıristiyan olduklarını ifade etmekte, ayrıca beş yüz kadar İspanyol ve İtalyan Yahudi'sini Josef Nassi'nin İstanbul'a getirdiğini belirtmektedir.[66]

Polonyalı Simeon, XVII. yüzyılın başlarında İstanbul'un nüfusu hakkında birtakım bilgiler vermekte, şehirde kırk bin Yahudi, kırk bin Rum ve on bin hane Ermeni bulunduğu kaydetmektedir. Simeon, Türk nüfusunun (Müslüman nüfus kastedilmektedir) haddi hesabı olmadığını belirtmekte, şehirde seksen bin dükkân, otuz bin meyhane, pek çok sayıda mescit, misafirhane, vakıf, medrese, hastane, aşhane, mutfak, bedesten, saraçhane, ahır, meydan, hamam, han, çarşı, kahvehane, kavafhane, saray ve bostan olduğunu ilave etmektedir.[67]

Villalon ve Gerlach'ın İstanbul'un nüfusu hakkında verdikleri bilgiler, birbiri ile örtüşürken, Polonyalı Simeon'un verdiği ra-

---

65 Anonim, *Kanunî Devrinde İstanbul*, s. 174-175.

66 Gerlach, *Türkiye Günlüğü 1573-1576*, c. I, s. 22, 188.

67 Hrand D. Andreasyan, *Polonyalı Simeon'un Seyahatnamesi 1608-1619*, İstanbul 1964, s. 12.

kamların pek tutarlı olmadığı görülmektedir. Villalon, 1552-1554 yıllarında on bini aşkın Yahudi'nin varlığından söz ederken, Gerlach 1573-1576 tarihleri arasında on bini aşkın Yahudi'nin bulunduğunu söylemekte, ayrıca beş yüz kadar da İspanyol ve İtalyan Yahudi'sinden söz etmektedir. Bu da on bir bin veya on iki bin civarında Yahudi nüfusuna tekabul etmektedir ki, bu da ortalama yirmi iki yıllık bir süre için normal bir artış sayılabilir. Polonyalı Simeon'un, Gerlach'ın verdiği tarihten otuz-otuz beş yıl sonra İstanbul'da kırk bin Yahudi'nin olduğunu söylemesi fazla itibar edilebilir görünmemektedir. Zira Minna Rozan'ın verdiği rakamlar da Villalon ve Gerlach'ın verilerini doğrularken, Simeon'un tespitleri ile çelişmektedir.

Evliya Çelebi de Galata'da yaşayanların çoğunluğunun gayrimüslim olduğunu ifade etmektedir. Galata'da on sekiz mahallede Müslüman, yetmiş mahallede Rum, üç mahallede Frenk, bir mahallede Yahudi ve iki mahallede de Ermenilerin iskan ettiğini dile getiren Evliya Çelebi, Galata'nın nüfusunun, Sultan IV. Murad (1623-1640) zamanında yapılan tahrire göre, iki yüz bin gayrimüslim ve altmış bin Müslüman şeklinde olduğunu belirtilmektedir.[68]

Joseph de Tournefort, XVII. yüzyılın sonlarında; *Kentte yaklaşık olarak on bin Türk, üç bin beş yüz Rum, bundan biraz daha az Musevî yaşar,*[69] diyerek Galata nüfusu hakkında bilgi vermektedir. Bilindiği gibi, XV. ve XVI. yüzyılda Galata'nın nüfus yoğunluğu gayrimüslimler lehineydi. Daha sonraki yüzyıllarda mevcut durumun aksine gayrimüslimlerin oranı azalmış, Müslümanların nüfusu artmıştır.

XVI. ve XVII. yüzyılda İstanbul'da bulunan gayrimüslim nüfusunun tespiti için döneme ait cizye ve avarız defterlerinin taranması gerekmektedir. İstanbul'un söz konusu dönemine ait gayrimüslim nüfusu, tespit edilen belgelere dayanılarak tahmini olarak verilmeye çalışılacaktır.

---

68 Evliya Çelebi, *Seyahatname*, c. I, neş. Ahmet Cevdet Paşa, s. 431.
69 Tournefort, *Tournefort Seyahatnamesi*, s. 10.

Yukarıda da ifade edildiği gibi, Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi'nde bulunan ve birçok araştırmacının da yararlandığı belge, evâil-i Zi'l-hicce 882 / 6-16 Mart 1478 tarihinde İstanbul Kadısı Mevlana Muhyiddin ve İstanbul za'îmi Mahmud tarafından yapılan sayıma göre, nefs-i İstanbul ve Galata'nın Müslüman ve gayrimüslimlerin hane ve dükkân sayılarını vermektedir. Buna göre, İstanbul'un Müslüman ve gayrimüslim toplam hane sayısı 14803 idi. Galata'nın toplam hane sayısı ise 1521'di. İstanbul ve Galata'nın toplam hane sayısı ise 16324'tü.[70]

Nüfus hesaplamasında hane beş kişi olarak kabul edildiğinde, söz konusu belgeye göre, İstanbul merkezde Müslüman nüfus 46245, gayrimüslim nüfus ise 27770 olmak üzere toplam 74015 kişi idi. Galata'da 2675 Müslüman haneye karşılık, 4932 gayrimüslim hanesi bulunmaktaydı. Buna göre Galata'nın toplam nüfusu 7605 hane olarak tahmin edilmektedir.[71]

Tablo III. 882 / 1478 Tarihinde İstanbul ve Galata'nın Nüfusu

Sayımı Yapılan Millet	Hane Sayısı	Nüfusu	*Yüzde ranı*
İSTANBUL			
Müslüman	8951	44755	*% 60*
Nasranî (Rum Ortodoks)	3151	15755	*% 21.5*
Yahudi	1647	8235	*% 11*
Kefeliler	267	1335	*% 2*
İstanbul Ermenileri	372	1860	*% 2.6*
Karaman Ermenileri	384	1920	*% 2.7*
İstanbul Çingeneleri	31	155	*% 0.2*
Toplam	**14803**	**74015**	***% 100***
GALATA			
Müslüman	535	2675	*% 35*
Nasrânî (Rum Ortodoks)	592	2960	*% 39*
Efrencân (Avrupalı)	332	1660	*% 22*
Ermeni	62	310	*% 4*
Toplam	**1521**	**7605**	***% 100***
Genel Toplam	***16324***	***81620***	***% 100***

70 Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi (TSMA), D. 9524. Belgenin daha iyi anlaşılabilmesi ve konu ile bütünlük sağlaması için tablo halinde dökümü yapılarak metin içinde verilecektir.

71 TSMA, D. 9524.

Osmanlı Arşivi'nde bulunan gurre-i Cemaziye'l-evvel 947 / 3-13 Eylül 1540 ve evâhir-i Cemaziye'l-evvel 952 / 8-18 Ağustos 1545 tarihli Fatih Cami ve İmaretine ait iki ayrı tahrir defterine göre, İstanbul ve Galata'da bulunan gayrimüslimlerin cizye gelirlerinin adı geçen vakfa ait olduğu anlaşılmaktadır. Bu defterlere göre, İstanbul ve Galata'da bulunan gayrimüslimlerin yerli olanları ile başka yerden gelenlerin yerleri ayrı ayrı belirtilmiştir. Burada her bir cemaatin hane sayısı ve bunlardan alınan cizyeler de verilmiştir.[72] Örneğin İstanbul'a gelen Rumların yerli olanlarından başka, Karaca Foça, Midilli, Kefe ve Trabzon'dan gelenlerin de yerleri kaydedilmiştir. Ermenilerden ise, yerli İstanbul Ermenilerinin haricinde Ankara, Tokat, Merzifon, Konya, Amasya, Bursa ve sair yerlerden geldikleri ifade edilmiştir. İstanbul'da bulunan Yahudilerin ise, Gelibolu, İnöz, Üsküb, Usturumca, Özi, Ağriboz, Selanik, Sinob, Sofya, Yanya, Tırhala, Filibe, İştib, Girit, Yahudiyân-ı İspanyol ve Aşkenize-i Alman gibi yerlerden geldikleri belirtilmiştir.[73]

İstanbul'da bulunan gayrimüslimlerden bir kısmının cizyelerini Fatih imaretine değil, doğrudan doğruya devlete ödedikleri bilinmektedir. Dolayısıyla söz konusu defterlerin gayrimüslim nüfusunu kesin olarak verdiği düşünülemez.[74] Ancak gayrimüslim nüfus hakkında tahmini bir bilgi içerdiği muhakkaktır.

1540 tarihli Tahrir Defteri'nin kaydına göre, İstanbul'da 1457 Rum; 807 Ermeni ve 1522 de Yahudi cizye hanesi bulunmaktaydı. Bununla beraber Galata'da Efrenci, Rum ve Ermeni cizye hanesi 291'di. İstanbul ve Galata'da toplam 4077 cizye vergi hanesi mevcuttu.[75] Her hane beş kişi kabul edilirse, İstanbul ve Galata'nın gayrimüslim nüfusunun 20385 olduğu sonucuna ulaşılır.

1545 yılında Fatih İmareti Vakfı için yapılan tahrir işleminde,

---

72 1545 tarihine ait söz konusu gayrimüslim cemaatlerin, cizye vergi haneleri ve bunlardan alınan cizyeler tablo halinde ayrıntılı olarak ekler kısmında verilecektir.

73 BOA. *TT.* no. 210, s. 2-100; *TT.* no. 240, s. 3-96.

74 Barkan / Ayverdi, *İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri*, s. XVI.

75 BOA. *TT.* no. 210, s. 2-100.

1490 Yahudi; 787 Ermeni; 1542 Rum ve Galata'da bulunan Efrenci, Rum ve Ermeni cemaatlerinin cizye hane sayılarına ait rakamlar verilmiştir. Söz konusu cemaatlerin hane sayısı 293'tü. Buna göre İstanbul ve Galata'da 4112 cizye vergi hane sayısı bulunmaktaydı. Bu da, her hane beş kişi üzerinden hesaplandığında 20560 kişiye karşılık gelmektedir.[76]

1540 ve 1545 tarihli tahrir defterlerindeki veriler, yukarıda belirtildiği üzere, gayrimüslimlerin kesin nüfusu olarak algılanamaz. Ancak söz konusu tespitlerde, tahrir defterlerinin verdiği oranların üzerinde bir gayrimüslim nüfusun bulunduğunu tahmin etmek doğru bir yaklaşımdır. Her iki tahrir defterinde açıkça görülen bir konu da, 1540 ve 1545 tarihlerinde Galata'da henüz Yahudilerin bulunmadığıdır. Ancak daha sonraları Galata'ya da Yahudiler yerleştirilecektir.

İstanbul'un demografik yapısı hakkında belgelere dayanan diğer bir kaynak da 985 / 1577-1578 yılında Şeyhülislam Zekeriyya Efendi tarafından yapılan sayımdır. Söz konusu sayımın üç ayrı nüshasını tespit eden Zeki Arıkan, bu nüshaları karşılaştırmalı olarak değerlendirmiştir. Ancak Arıkan, Şeyhülislam Zekeriyya Efendi'nin vermiş olduğu rakamlara ihtiyatla yaklaşılması gerektiğini vurgulamaktadır. Buna göre, Müslüman mahalle sayısı ilk iki nüshada 3973, diğer nüshada ise 4985 olarak kaydedilmiştir. İki nüshada 4585 Hıristiyan mahallesi ve 2585 Yahudi mahallesi olduğu belirtilmektedir. Verilen bu rakamlar gerçek mahalle sayısı olarak algılandığında inandırıcı bir tarafının olmadığı görülür. Zikredilen her bir mahalle, bir avarız hanesi olarak algılanabilir. Bunun da şehrin demografik yapısını sağlıklı bir şekilde verdiği elbette düşünülemez.[77]

Gayrimüslim nüfusun belirlenmesinde önemli verilerden biri de, cizye kayıt defterleridir. Cizye kayıt defterlerinde cizyeye tabi gayrimüslimler kaydedilmektedir. Yaşlı, kadın ve çocuklardan

---

76 BOA. *TT.* no. 240, s. 3-96.

77 Zeki Arıkan, "Şeyhülislâm Zekeriyya Efendi'nin İstanbul Sayımı (985 / 1577-1578)", *Tarih Boyunca İstanbul Semineri(29 Mayıs – 1 Haziran 1988),* İstanbul 1989, s. 39-57.

alınmayan cizye, doğal olarak çalışarak gelir getiren ve bir haneyi besleyen kişilerden tahsil edilmekteydi.. Bu da defterde bulunan her bir cizye kaydının bir haneyi gösterdiği anlamına gelmektedir.

Tespit edilen evâsıt-ı Cemaziye'l-evvel 1032 / 17-27 Mart 1623 tarihli cizye defteri,[78] İstanbul'da bulunan Yahudilerin cizye kayıtlarının tutulduğu defterdir. Defterin baş kısmındaki, *'an cema'ât-ı Yahudiyân re'âyâ-yı merhûm ve mağfûrun leh Sultan Mehmed Han Gâzî der mahmiye-i İstanbul*[79] şeklindeki kayıt, cizye gelirlerinin Fatih imâretine ait olduğunu göstermektedir. Adı geçen defterde toplam 2400 Yahudi cizye hanesi bulunmaktadır. Defterde, *'an cema'ât-ı Yahudiyân-ı Selanik, 'an cema'ât-ı Yahudiyân-ı Portakâl*[80] (Portekiz Yahudileri), denilerek Yahudilerin geldikleri yerler ve oturdukları mahaller ayrı ayrı verilmiştir.

Evâil-i Rebiü'l-evvel 1038 / 28 Kasım-7 Aralık 1628 tarihli cizye defterinde, İstanbul ve Galata'da bulunan Yahudiler kaydedilmiştir. Mısır eski kadısı Mehmed Kasım İstanbul'da bulunan Yahudilerin cizye tahrirlerini yapmakla görevlendirilmişti.[81] Söz konusu cizye tahrir kayıt defteri kırk beş sayfadan ibarettir. İstanbul Yahudilerinin nereden geldikleri vergi haneleri ve ne kadar vergi verdikleri bu tahrirde kaydedilmiştir. XVII. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren Yahudilerin Galata'ya yerleştikleri anlaşılmaktadır. Söz konusu tarihte Galata'da elli beş Yahudi cizye hanesi bulun-

78 BOA. *MAD. d.* 286, s. 4. Söz konusu defterin tahrir işleminde Hasan Efendi görevlendirilmiş, yazıcı Mîrahur Gürcü Mehmed Ağa da mübaşir tayin edilmiştir. Yahudilerin cizye tahrir işi beş ayda tamamlanmıştır. Bu defter toplam kırk dokuz sayfadan ibarettir. Muhtelif yerlerdeki dokuz sayfa boş bırakılmıştır.

79 BOA. *MAD. d.* 286, s. 4.

80 BOA. *MAD. d.* 286, s. 4-40.

81 BOA. *MAD. d.* 15678, s. 2. *Mahmiye-i İstanbul'da vâki' olan Yahudilerin cizyeleri müt'ayyen olmak içün mevcûtları teftiş olunub müceddeden tahrir olunması bâbında taraf-ı saltanat-ı 'aliyyeden hatt-ı hümâyûn sa'âdetmakrûn ile bu fakîr dâ'ileri müfettiş ve halen emir-i 'alem olan Hasan Ağa mübâşir ta'yin buyrulmağın mûceb-i fermân-ı 'âli mezbûrlar teftiş olunub müceddeden tahrir ettiğim defterdir ki beyan olunur Tahrîren fî evâil-i rebi'ü'l-ahir li-sene semân ve selasîn ve elf.*

maktaydı.[82] Bu tarihte İstanbul ve Galata'da toplam Yahudi cizye hanesinin 2985 olduğu tespit edilmiştir. Buradaki Yahudilerin nerede oturdukları ayrıntılı olarak verilmiştir. Örneğin, *'an cema'ât-ı Yahudiyân der semt-i Balat ve Cibâli, 'an cema'ât-ı Yahudiyân der sâkin mahalle-i Nöbethâne ve Hocapaşa, 'an cema'ât-ı Yahudiyân sâkinân-ı Galata, 'an cema'ât-ı Yahudiyân-ı Alaman Eskipazar, 'an cema'ât-ı Yahudiyân-ı Üsküdar sâkinân odacıyân-ı Ayişe Sultan,*[83] gibi ifadelerle iskân mahalleri belirtilmiştir.

1623 ve 1628 tarihli cizye vergi kayıtlarından çıkarılan sonuca göre, 1623 tarihinde İstanbul'da 2400 cizye vergi hanesi bulunmaktaydı. 1628'de bu rakam 585 cizye vergi hanesi artarak 2985'e ulaşmıştı. Bu durum beş yılda salt bir Yahudi nüfusunun artışı olarak değerlendirilebilir.

İstanbul'un gayrimüslim nüfusunu kesin hatlarla tespit etmenin imkânsız olduğu görülmektedir. Ancak kaynakların verilerine dayanarak bir tahminde bulunmak da mümkündür. Fetihten sonra İstanbul'un imarı ile birlikte şehrin nüfusunun artırılarak bir Türk İslam şehri hüviyeti kazanmasına devlet adamları tarafından öncelik verildiği anlaşılmaktadır.

Fetihten önce kırk bin civarında olduğu tahmin edilen İstanbul'un, 1478'deki toplam nüfusun 81620 idi.. Bu tarihte nüfusun 47400'ünün Müslüman, 34220'sinin de gayrimüslim olduğu görülmektedir. Buna göre nüfusun % 58'i Müslüman, % 42 ise gayrimüslimdi.

Kanunî Sultan Süleyman'ın saltanatının ilk yıllarında, İstanbul'un toplam nüfusu 402 bin kişi olarak tahmin edilmektedir. Bunun 233 bininin Müslüman, 126 bininin Hıristiyan (Rum, Ermeni ve Avrupalı) ve 42 bininin de Yahudi olduğu görülmektedir. Buna göre nüfusun % 57.96'sı Müslüman, % 31.38'i Hıristiyan ve % 10.59'u da Yahudi idi.

1550'li yıllarda İstanbul'un nüfusunun 500 bin civarında olduğu tahmin edilmektedir. Müslümanlar 290-300 bin civarında

82 BOA. *MAD. d.* 15678, s. 23.
83 BOA. *MAD. d.* 15678, s. 2-45.

nüfusla genel nüfusun % 58'ini; gayrimüslimler de 200-210 bin nüfusla genel nüfusun % 42'sini oluşturmaktaydı.

XVII. yüzyılın üçüncü çeyreğinde İstanbul'un 605 bin nüfusu olduğu tahmin edilmektedir. Bunun 355 bini Müslüman, 255 bini de gayrimüslim olduğuna göre, toplam nüfusun % 58.6'sı Müslüman, % 41.3'ü de gayrimüslimlerden meydana gelmişti.

Sonuç olarak, fetihten sonra İstanbul'un nüfusunun hızlı bir şekilde arttığı görülmektedir. Bu artış Müslüman nüfusta olduğu gibi gayrimüslim nüfusta da olmuştu. XV. yüzyılın üçüncü çeyreğinde 80 bin civarında olan İstanbul nüfusu, XVII. yüzyılın üçüncü çeyreğinde 600 bini geçmişti. Ancak nüfusun 80 bin veya 600 bin olduğu dönemlerde Müslüman ve gayrimüslim dengesinin hep aynı düzeyde ve doğru orantılı olarak arttığı görülmektedir. 1478-1670 yılları arasında iki yüz yıllık dönemde genel nüfus içinde Müslümanların % 58'lik oranı ile, gayrimüslimlerin % 42'lik oranı hep korunmuştur.

XVI. ve XVII. yüzyıllarda genelde Osmanlı Devleti'nin ve özelde İstanbul'un nüfus tespitinde ölçü alınan kaynakların, belgelere dayanan kısmının hazırlanması, Tapu Tahrir ve Cizye Defterleri gibi, doğrudan nüfus sayımı olmayıp, vergi toplama ve malî kaynakların tespiti amacına yöneliktir. Diğer bir kısmı ise, seyyahların verdikleri rakamlardır ki, bunlar da kesin rakamlar olmayıp, tahminlere dayanmaktadır.

1.3. İskân Mahalleri

İstanbul'da gayrimüslimlerin iskânı söz konusu olduğunda akla gelen ilk yer Galata ve çevresidir. Osmanlı Devleti'nin sonuna kadar, hatta Cumhuriyet döneminde dahi bu bölge gayrimüslimlerin meskûn oldukları yerler olarak bilinmektedir. Bununla beraber Hasköy, Samatya ve Balat gibi yerlerde ağırlıklı olarak, İstanbul'un diğer mahallerinde ise kısmen gayrimüslimlere rastlanmaktadır.

1.3.1. Galata

Galata, Bizans'ın ilk günlerinden beri tamamen bilindiği ve Orta Çağ'da önemli olaylara sahne olduğu halde Galata'ya münhasır pek fazla çalışma yoktur. Bunun sebebi tarihçilerin bütün nazarını, Galata'nın hemen karşısında bulunan İstanbul'un çekmiş olmasıdır.[84]

Haliç'in kuzeyinde ikinci bir kent olan Galata halkının çoğu Rumlardan oluşmaktaydı. Burası aynı zamanda Frenklerin ve Avrupa Hıristiyanlarının olağan ikametgâhı sayılırdı. XIII. yüzyılın sonundan beri Cenevizliler kenti olarak bilinen Galata, Osmanlı fethine kadar İstanbul'dan bağımsız bir hayat sürmüştür. Sultan II. Mehmed 1453'te Cenevizlilerin ayrıcalıklarını yenilerken burayı Osmanlı yönetimine dahil etmiş, ama Galata *kafirlerin kenti* olma özelliğini korumuştur. Buraya çok az sayıda Türk yerleşmiştir. Buna rağmen kilise ve havraları olan Rumlar, Ermeniler ve Yahudiler çok sayıdadır. Galata esas olarak Fransız, İngiliz, Hollandalı, Venedikli, Cenevizli ve diğer Frenklerin kenti olarak görülmüştür.[85]

İstanbul'un fethini müteakip Galatalılar hemen şehrin anahtarlarını Sultan II. Mehmed'e takdim ederler. Rumlar, zamanında verilen imtiyazların yine kendilerine bahşedilmesini arzu ediyorlardı. Padişah ise, zaten muhasara ve fetih esnasında Galatalıların anlaşmalarına sâdık kalmamalarından ve Bizans'a gizlice yardım etmelerinden dolayı Galata surlarının yıkılmasını emretmişti. Sahipleri firar eden veya sahibi olmayan hane ve iş yerleri mühürlendi ve üç ay zarfında geri döneceklere kendi evleri ve mağazalarının teslim edileceği münadiler vasıtasıyla ilan ettirildi.[86]

Fetihten hemen sonra Galata'da oturanların büyük bir kısmı gemilerle İtalya'ya göç ettiler. Geri kalanların da büsbütün şeh-

---

84 Celal Esat, *Eski Galat ve Binaları*, İstanbul 1329, s. 3.

85 Tursun Bey, *Tarih-i Ebu'l-Feth*, s. 42, 52, 72; Lâtifî, *Evsâf-ı İstanbul*, Haz., Nermin Suner (Pekin), İstanbul 1977, s. 57; Selanikî Mustafa Efendi, *Tarih-i Selanikî*, c. I, s. 330; Mantran, *XVI. ve XVII. Yüzyılda İstanbul'da Gündelik Hayat*, s. 18-19, 54.

86 Hocî, "Galata'nın Osmanlılara Teslimi", *TOEM*, V/51; Esat, *Eski Galata*, s. 37.

ri terk etmeleri istenmiyordu. Bu durumu sebep göstererek Batılı devletlerin Osmanlı Devleti'ne sıkıntı çıkaracakları endişesiyle, Galatalılara birtakım tavizler verilmiştir. Söz konusu bu tavizler; evlerini, iş yerlerini, değirmenlerini, bağlarını ve hatta gemilerini kendilerine bırakmak, kiliselerinde ibadet edebilmelerine olanak sağlamaktı. Ancak limanlarda ihraç veya ithal ettikleri ticarî mallardan gümrük alınacaktı. Bir de kiliselerinde çan çalınmayacaktı. Kendi ticarî ve hususi işlerinin de cemaate mensup bir zat tarafından yürütülmesine izin verilmiştir.[87]

Alınan bu kadar tedbire rağmen Galata yine o eski canlılığını bulamadı. Ahalinin bir kısmı, özellikle de zenginler göçmüştü. Böylece boş kalan ev ve iş yerlerine yavaş yavaş Türkler yerleştiler. Hatta Arap Camii civarı tamamen Müslüman Mahallesi halini aldı. Cenevizlilerin reisi olan *Podesta,* Sultan II. Mehmed tarafından teklif edilen tabiiyet ahitnamesini kabul etmeyerek çekip gitmişti. Çaresiz kalan Cenevizliler, Sultan II. Mehmed'in teklifini kabul ettiler. Kendilerine verilen imtiyazlar ise siyasî olmayıp dinî imtiyazlar kabilinden idi. Artık İstanbul ve Galata'da bulunan Latinlerin tamamı *reâya-yı devlet-i aliye* sırasına girmişti. Cemaatlerinin reisi de *vekil-i millet-i reâya-yı Lâtin,*[88] namını almıştı.

Galata, XVI. yüzyılda İstanbul'dan ayrı bir şehirdi. O zaman Fransa'daki Nis şehri kadar büyüktü ve üç etrafı denizle çevrilmişti. Galata Kulesi buraya ayrı bir güzellik katıyordu. Sultan I. Süleyman (1520-1566) tarafından verilen emirnameye göre gayrimüslimler, Galata'nın deniz tarafında bulunan Ortahisar dolaylarında bulunuyorlardı. Buradaki Müslümanların çoğu İspanya'dan göç ettirilen Araplardan oluşuyordu. Bunlar Arap Camii etrafında iskân ediliyorlardı.[89]

---

87 Tursun Bey, *Târîh-i Ebü'l-Feth,* s. 67; Hocî, "Galata'nın Osmanlılara Teslimi", *TOEM,* V/51; Celal Esat, *Eski Galat,* s. 37.

88 Celal Esat, *Eski Galata,* s. 38-39.

89 Feridun Dirimtekin, *Ecnebi Seyyahlara Nazaran XVI. Yüzyılda İstanbul,* İstanbul 1964, s. 36.

Galata'da yaşayan diğer halklara gelince, Bizans döneminde Galata'da yaşayan Musevîlerin esasında Karay Musevîsi[90] oldukları ve bugünkü Karaköy adının esasının Karay Köyü olduğu rivayeti eskiden beri yerleşmiş bir kanaattir.

Latifî, XVI. yüzyılın başlarında Galata'dan bahsederek oranın işrethane, zevk ve safa yeri olduğunu, meyhanelerini ve içki tüketimini anlatmaktadır. Dünya işrethânesi olarak tavsif edilen Galata'nın halk arasındaki ismi Kalata'dır. *'İş u 'işrette mesel haline gelmiştir. Ahalisi ekseriyetle Hıristiyan'dır. Frenk putlarıyla dolu olan bu belde, insanı dinden imandan çıkarır. Buranın ahalisinin elinden câm düşmez, ekseriye sarhoş dolaşırlar. Dertlerini unutup gün geçirmek avunmak için buraya gelen Müslümanların yakaları yırtılıp, sarıkları perişan olur. Sâzendeler ve hânendeler burayı mekan edinmişlerdir. Buralarda kurulan yüksek binalar ve kâşâneler çekicidir. İnsanın buralara düştükten sonra kendisini kurtarması zordur,*[91] diyerek Galata semtini tarif etmektedir.

Hayli kalabalık olduğu tespit edilen Rum cemaati, fetihten sonra da yoğunluğunu muhafaza etmiştir. 1640'lı yıllarda iki mahalle olan Ermeniler Galata'nın Tophane civarında iki kiliseye sahip idiler. Yabancı elçiliklerin Galata'da toplanması ile onların himayesinde Hıristiyanlardan mürekkep Latinler Galata'ya yerleşmiş ve

---

90 Karay Yahudi Türkleri hakkında ayrıntılı bilgi için bakınız, Şaban Kuzgun, *Türklerde Yahudilik ve Doğu Avrupa Yahudilerinin Menşei Meselesi Hazar ve Karay Türkleri,* Ankara 1985.

91 Lâtifî, *Evsâf-ı İstanbul,* Haz., Nermin Suner (Pekin), İstanbul 1977, s. XXII, 57-58. Latifi Galata'yı şöyle tavsif etmektedir; *Ve bu şehr-i âla vü vâlâya mukabil bir şehr-i pür timsâl ve temâsil ki işrethâne-i dünya ve ismi elsine-i nâsda Kalata'dır. Mey ü mahbubda bî-bedel mahall-i 'iş u 'irette darb-ı meseldir. Her kûşesi Freng'in büt-i meh-rûleriyle matlâ'-ı mihr gibi ruşen ü vâzin ve her kûşesi bin mülk ü Frengistandan bihter ü racihdir.* Ayrıca kendine ait olduğunu tahmin ettiğimiz şu mısraları da söylemektedir:
Beyt: Sanemlerle içi pür suret olmuş
Frengin bütleriyle ziynet olmuş.
Nazm: Müyesser ola mı sâki bana bu dâr-ı dünyada
İçib mest ü harâb olub yatub kalmak Kalata'da
Kişiyi dinden imandan çıkarır mey Müselmanlar
Kuloğlu hanıkâhlarla Frenk oğlu Kilisâda.

bunun tabii bir neticesi olarak da, bir takım Katolik kilise ve manastırları ile diğer yardım müesseseleri kurulmuştur.[92]

Galata'nın genel durumundan, sâkinlerinden ve burada oturanların ahvalinden bahseden Evliya Çelebi, halkının çoğunun gayrimüslim olduğunu vurgular: *Bu şehirde on sekiz mahalle İslam, yetmiş mahalle Rum, üç mahalle Frenk, bir mahalle Yahudi ve iki mahalle Ermeni vardır. Başhisar'da asla kefere yoktur. İkinci hisarda Arap Camii'ne gelinceye kadar da yoktur. Bu mahallelilerin elinde Fatihten kalma hatt-ı şerif vardır. Kafir komazlar. Çünkü bu aralık sükkânın ekserisi Sultan Ahmed 'asrında İspanya'dan gelen ciger-hûn mübtecil taifesi Müslümanlardır. Buraların muhafazasına ziyadesiyle itina edilir. Sekenesi Murad Han tahriri üzere iki yüz bin kafir, altmış bin Müslüman'dan ibarettir. Yetmiş kadar kilisesi vardır..Ermenilerin de Galata'da üç kiliseleri vardır. Yahudilerin iki sinagogları var. Yahudiler sair kâfirlerden ziyadesiyle havf ve haşyet ederler. Kefere mahallelerinden pasbanlar (gece bekçisi) eksik olmaz. Çünkü bu hainler birçok defa isyan ettikleri halde rıfk ve mülâyemetle teskin-i hareret etmişlerdir.* İspanya'dan baskılardan kaçarak Galata'da Arap Cami çevresine yerleştirilen Müslümanlara devlet adamlarının ve özellikle de padişahın ayrı bir önem verdiği vurgulanmaktadır. Ayrıca bu Müslümanların Galata'da silahla gezen bir gayrimüslim gördüklerinde onu katlettiklerini ve *Galata'da müsellah kâfir görseler hemân katl iderler,*[93] sözleriyle ifade etmektedir.

Evliya Çelebi, Galata hâkimlerini sıralarken dokuzuncu hâkim olarak da Hamr Emini'ni sayar: *Yıllık yetmiş bin kuruş masrûf eder. On birinci hâkim olarak da, Yeniçeri ocağı mumcularından bir ihtiyar mumcu olup, gediği ile nöbet bekler. Bu hâkim meyhaneler üzerine memurdur. Münasebetsizliklere meydan vermez,* diyerek gayrimüslimlerin de Galata idarecileri arasında yer aldı-

92 Semavi Eyice, 'İstanbul (Galata)', *İslam Ansiklopedisi İA,* İstanbul 1988, c.V/2, s. 1214/148.

93 Evliya Çelebi b. Derviş Muhammed Zıllî, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi Topkapı Sarayı Bağdat 304 Yazmasının Transkripsiyonu,* Hazırlayan, Orhan Şaik Gökyay, İstanbul 1996, c. I, s. 183.

ğını belirtir. Dükkân, çarşı ve pazarından bahsederken, *dükkân sahipleri ekseriyle Rum ve Frenk'tir,* diyerek ticarette etkin olanların da gayrimüslim olduklarını vurgular. Galata halkının durumu hakkında da şu bilgileri verir: *evvel fırkası keştîbândır, sâniyen tüccârândır, sâlisen ehl-i hıref-i gûnâ-gûndur, râbi'an marangozân-ı kalafâtçıyândır, ekseriyâ halkı Cezayır esbâbı giyerler. Zira [çoğu 'Azebistân'dır ve 'anka kapûdânlar vardır cümleden elvân kapûdândır]. Ve Rum tâifesi meyhâneciyândır, Ermenileri Pasdırmâcı ve hâcegândır, Yahudileri bâzâr-ı muhabbetde meyâncıyândır,*[94] diyerek Galata'da bulunan Rum, Ermeni ve Yahudilerin uğraş alanları hakkında kısa da olsa bilgi vermektedir.

Galata nüfusunun 264 bin olduğunu belirten Evliya Çelebi, % 76'sının gayrimüslim, % 24'ünün de Müslümanlardan oluştuğunu belirtmektedir. Gayrimüslim nüfusun çoğunluğunu sırasıyla Rumlar, Ermeniler ve az da olsa Yahudilerin olduğu görülmektedir. Galatalıların iyi kaptan olduklarını, Rumların genelde meyhane çalıştırdıkları, Ermenilerin pastırmacı ve katiplik yaptıkları, Yahudilerin ise, ticarî işlerde arabuluculuk yaptıklarını tespit etmektedir.

İstanbul'a gelen Avrupalıların uğradıkları ve aynı zamanda konakladıkları yer Galata ve civarı idi. Daha sonra Avrupa devletleri elçiliklerinin tamamı burada açılmıştır. Gerek elçilik maiyet memurları ve gerekse İstanbul'a seyahat amacıyla gelen Avrupalılar Galata'yı gayet iyi biliyorlardı. Yazmış oldukları seyahatnamelerde Galata'dan, Pera'dan ve buralarda bulunan dindaşlarından bahsederler. Bunlardan Michael Heberer Von Bretten, Salomon Schweigger, Joseph de Tournefort ve buna benzer seyyahlar eserlerinde burası ve halkından geniş ölçüde bahsetmişlerdir.

XVI. yüzyılın sonlarında bir esir köle olarak İstanbul'a gelen ve iyi bir gözlemci olan Michael Heberer Von Bretten, gördüklerini bir kitapta anlatmıştır. Galata'yı anlatırken buranın üç bölüme ayrıldı-

---

94 Evliya Çelebi, c. I, s. 184. Galata meyhanelerini anlatırken buraların birçok evsiz barksız kişinin meskeni olduğunu ifade eder. Kendilerine perişan durumları sorulduğunda da Fuzuli'nin şu beyitle cevap verirler:
Öyle ser-mestim ki idrâk etmezem dünyâ nedir
Ben kimim sâki olan kimdir mey-i sahbâ nedir.

ğından bahseder. Galata Kulesi adı verilen yerde vaktiyle bu kenti ele geçirmiş olan Cenevizlilerin soyundan gelme Hıristiyan tacirler yaşamaktaydı. Anbar denilen kısımda Rumlar oturur, bunların çoğu ya dükkân sahibidirler ya da lokanta işletirlerdi. Aralarında zanaatkârlar da vardı. Rumların dükkânlarında Latince, Grekçe, Almanca, İtalyanca, İspanyolca, Fransızca ve başka dillerde yazılmış ruhanî ve dünyevî konularla ilgili pek çok eski eser satıldığını söyler. Bunların arasında Luther'in ve Phillip Melanchton'un yazılarının bulduğunu ve çok şaşırdığını da ifade eder. Alman seyyah Von Bretten, söz konusu kitapları yabancı elçiliklerde çalışanların ya da buraya yolu düşen Hıristiyanların bıraktıklarını düşünür.[95]

Von Bretten, Galata hakkındaki izlenimlerini şöyle anlatır: *Kentin (Galata'nın) yolları dardır. Ama konutlar İstanbul'da yaşayan basit halkın evlerinden biraz daha düzgün inşa edilmiştir. Üstelik semt oldukça kalabalıktır. Özellikle Hıristiyan tüccarlar olmak üzere bütün tüccarlar burada yaşarlar. Pera'da pek çok kilise bulunur. Bunların en güzellerinden biri St. Francisco kilisesidir. İçinde birçok sanat eseri bulunmaktadır. Türklerin buna zarar vermemeleri doğrusu beni hayrete düşürdü. Bu kilisedeki ayinler tıpkı Roma kiliselerindeki gibi yapıldığından, tüccarların çoğu buraya gelmektedir.*[96]

Diğer bir Alman seyyah olan Salomon Schweigger de Galata hakkında ayrıntılı bilgi verir. Galata'da genelde Rumların yaşadığından ve bunların ekserisinin geçimlerini balıkçılıkla sağladıklarından bahseder. Burada pek az Türk'ün oturduğunu ve bunların da büyük bir kısmının ticaretle uğraştığını, ayrıca Venedik'ten gelen tüccarların da burada kendilerine ait konutları olduğunu ifade etmektedir.[97]

Schweigger, Galata'da yaşayan Rumların eski soylu ailelerden geldiklerini söyleyerek övündüklerini belirtir. Burada yaşayanla-

---

95 Michael Heberer Von Bretten, *Osmanlıda Bir Köle Brettenli Michael Heberer'in Anıları 1585-1588*, çev. Türkis Noyan, İstanbul 2003, s. 289.

96 Von Bretten, *Osmanlıda Bir Köle*, s. 289.

97 Salomon Schweigger, *Sultanlar Kentine Yolculuk 1578-1581*, çev. S. Türkis Noyan, İstanbul 2004, s. 149.

rın din bakımından Roma öğretisine bağlı oldukları için Galata'da çok sayıda mabetleri bulunmaktadır. XVI. yüzyılın sonlarında Galata'da hemen hemen hiç Yahudi'ye rastlanmazken, İstanbul'un farklı yerlerinde birçok Yahudi bulunmaktaydı.[98]

Galata, gayrimüslimlerin Osmanlı Devleti'nin başka şehirlerine kıyas edilmeyecek derecede rahat yaşadıkları bir yerdi. Sanki Galata, Türkler tarafından fethedilmemiş bir Hıristiyan kenti gibiydi. Burada meyhaneler serbestti. Bazen kaçamak yapan Türkler dahi meyhanelere gelerek şarap içerlerdi. Ayrıca Galata, Frenkler için de önemli bir yerdi. Burada Frenklerin, Musevilerin, Rumların, Ermeni ve Türklerin yan yana evleri ve ticarethaneleri bulunurdu.[99]

Galata'daki evlerin çoğu eski olup, İtalyan mimarisine uygun olarak Cenevizliler tarafından yapılmıştır. Oldukça yüksek olan bu evler, tamamen kesme taştandır. Venedik'ten resmi bir görevle veya ticaret için gelenlerin evleri de buradadır. Venedik sefiri Bailo ve Fransa kralının sefirinin konakları da burada bulunurdu. Söz konusu Venedik ve Fransa'nın resmi görevlilerinin asıl vazifesi sanat ve ticareti teşvik idi. Ancak bunun yanı sıra Türkleri gözlemleyerek, hareket ve karakterlerini memleketlerine rapor ederlerdi. Bunlar kendi memleket usullerine göre giyinirlerdi. Bazıları üstlerine Türk veya Rum elbisesi de giyerlerdi.[100]

Galata'nın hukukî idaresi 500 akçelik mevleviyet payesine sahip bir kadısı tarafından yürütülürdü. Bölgesi dâhilinde üç yüz köy ve kırk dört nahiyesi olan Galata kadısının yüz elli akçe yevmiye ile bir *ayak nâibi* Tophane'de bulunurdu. Kasımpaşa, Beşiktaş, Yeniköy (İstinye) nâiblikleri de Galata'ya bağlı idi. Ayrıca Marmara adası, Kapıdağı, Erdek, Mudanya ve Bandırma kazaları da Galata kadısına bağlı nâibliklerdi. Galata kadısının makamı ise, Yeni Cami civarındaki Galata Mahkemesinde bulunuyordu.[101]

---

98 Schweigger, *Sultanlar Kentine Yolculuk* s. 149.

99 Joseph de Tournefort, *Tournefort Seyahatnamesi,* Editör, Stefanos Yerasimons, çev. Teoman Tunçdoğan, İstanbul 2005, c. II, s. 38-39; Mantran, *XVI. ve XVII. Yüzyılda İstanbul'da Gündelik Hayat,* s. 54.

100 Karl Tebly, *Dersaadette Avusturya Sefirleri,* çev. Selçuk Ünlü, Ankara 1988, s. 204-205.

101 Eyice, "İstanbul", c. V/2, 1214/147; İlber Ortaylı, "Galata", *(DİA),* İstanbul

1.3.2. Diğer yerler

İstanbul'da gayrimüslimlerin yaşadıkları yer denildiğinde akla ilk gelen bölge Galata'dır. Fakat gayrimüslimlerin iskân mahalleri sadece Galata ile sınırlı değildir. Bunun haricinde Balat, Hasköy, Samatya, Yeniköy gibi yerlerde de gayrimüslim bulunmaktadır. Hatta XVI. yüzyılda Üsküdar'da bile gayrimüslimlere rastlamak mümkündür.

İstanbul'da nüfusun iskânına paralel olarak asıl çoğunluğu oluşturan Müslüman ve Hıristiyan ahalinin ayrı mahalleler kuracak şekilde yerleşmeleri, İstanbul'un gündelik hayatına damgasını vuran mahalle kültürünün doğmasına yol açmaktadır. Müslüman mahallelerinin yanında Hıristiyan ve Yahudi mahallelerinin kurulması, Sultan I. Süleyman dönemine kadar devam etmiştir. XVI. yüzyılın ikinci yarısından sonra gayrimüslimlere yeni mahalleler kurdurulmayıp şehir içinde uygun bölgelere göç ettirilmeleri sağlanmıştı.

Hıristiyan ve Yahudi cemaatlerinin mahalleleri de kilise ve sinagoglar çevresinde şekillenmiştir. Kültürel örgütlenmelerini büyük ölçüde bu dinî merkezlerin etkisi altında gerçekleştirmişlerdir. Sonuçta sivil hayatlarını dinî kurallar gereği ayrı mahallelerde sürdürmek zorunda kalan bir Rum toptancı ile bir Müslüman zanaatkâr, iş hayatında aynı mekânı paylaşıyorlardı.[102]

Yahudiler İstanbul'un fethinden birkaç yıl sonra, çoğu Haliç'in kuzeyinde ve başta Bahçekapı, Balıkpazarı, Unkapanı ve Balat olmak üzere on yedi mahallede yerleşmişlerdi. Bahçekapı Yahudilerin yoğun olarak yerleştikleri bir semt olduğu için Türkler buraya *Yahudi Kapısı* veya *Çıfıt Kapısı* adını vermişlerdi. Fakat XVII. yüzyılın başında burada Yeni Valide Camii'nin yapılmasından ötürü, Karayit Yahudileri buradan sürülerek Hasköy'e yerleştirilmiştir.[103]

Galata'dan sonra Rumların en yoğun yaşadıkları yer Haliç'in İstanbul kıyılarıydı. Fener civarında bir burjuva ve kibar mahallesi oluşmuştu. Burada en zengin tüccar, Osmanlı yönetiminde yüksek

---

1996, c. 13, s. 303.

102 Ekrem Işın, *İstanbul'da Gündelik Hayat İnsan, Kültür ve Mekân İlişkileri Üzerine Toplumsal Tarih Denemeleri*, İstanbul 2001, s. 20-21, 26.

103 Mantran, *XVI. ve XVII. Yüzyılda İstanbul*, s. 51.

kademede olan Rumlar, yaşamaktaydılar. Bunlar cemaatin yüksek mertebede olanlarının mertebelerini sergileyen güzel kâgir binalarda oturmaktaydılar.

İstanbul'da Balat denince Yahudi, Yahudi denince de Balat hatıra gelir. Yahudilerin Balat ve Hasköy'e yerleşmeleri 1600 yılındaki Ayazma Kapı yangınından sonradır. Fakat XV. yüzyıldan beri Balat semtinde Yahudilerin olduğu bilinmektedir. 1600 yangınına kadar İstanbul Yahudilerinin çoğunluğu Bahçekapı, Eminönü, Tahtakale, Balıkpazarı, Unkapanı, Yemiş İskelesi ve Edirnekapı çevresinde yaşardı. Yangından sonra IV. Mehmed'in (1648-1687) validesi Hatice Turhan Sultan Eminönü'ndeki Yeni Cami'yi yaptırınca *Yahudhane* adı verilen ahşap yapılar Balat'a ve Hasköy'e taşınmıştır. Bir bölümü de Ayvansaray, Cibali, Tekfur Sarayı, Kasımpaşa ve Mumhane'ye gitmiştir. Yine de çoğunluğu Balat'ı tercih ederek oraya yerleşmişlerdir. Eminönü'nde bulunan Yahudiler, Yeni Valide Camii'ne yer açmak üzere buradan sürülerek Hasköy'e yerleştirilmiştir.[104]

Yahudiler, Türkler tarafından hahambaşının otoritesine tabi, tek bir cemaat gibi görülmelerine rağmen, çeşitli kökenlerden gelmektedirler. Tarihsel, dinsel ve coğrafî olarak farklılaşan birçok mezhebe bölünmüşlerdir.[105] Bu yerleşim yerlerinin haricinde, İstanbul'un birçok eski semtlerinde (Üsküdar, Beşiktaş, Karaköy, Arnavutköy, Ortaköy, Kadıköy, Adalar) gayrimüslim bulunmaktadır. Ancak Yahudi tarih anlayışına göre, Balat'ın ilk çağlardan beri bir Yahudi yerleşim merkezi olduğu iddia edilmektedir.

1.4. İstanbul'a Yapılan Göçler

Sultan II. Mehmed döneminde padişahın önderliğinde vezirlerin ve paşaların da katkısıyla yürütülen geliştirme çabası sayesinde, İstanbul kısa sürede ma'mûr, canlı, hareketli ve yüksek kültür seviyesine sahip bir şehir oldu. Şehrin Bizans döneminden itibaren gittikçe azalmaya başlayan nüfusunun artırılması için de birtakım çarelere başvuruldu.[106]

---

104 Deleon, *Balat ve Çevresi*, s. 53.

105 Mantran, *XVI. ve XVII. Yüzyılda İstanbul*, s. 27, 50.

106 İbn Kemal, *Tevârih-i Âl-i Osman VII. Defter*, s. 95-97; Metin Kunt, "Siyasal

Bunlardan en etkin olanı şüphesiz Anadolu ve Rumeli'den bir kısım halkın sürgün edilerek buraya yerleştirilmesi idi. Cazibe merkezi haline getirilmeye çalışılan İstanbul'a göç ettirilen halkın dinî kimliğine bakılmıyordu. Özellikle ticarette becerikli, ilim-irfan sahiplerinin ve sanatçıların İstanbul'a yerleşmeleri teşvik ediliyordu.

Anadolu'nun muhtelif yerlerinden Müslümanların yanında Rumlar ve Ermeniler de getirilerek İstanbul'a yerleştiriliyordu. Bunlardan başka Osmanlı Devleti sınırları dışından da gelerek İstanbul'a yerleşen gayrimüslimler bulunmaktaydı. Buna göre, fetihten sonra İstanbul'a hem yurt içinden ve hem de yurt dışından göç ederek gelip yerleşenler olmuştur.

1.4.1. İç göçler

Sultan II. Mehmed fethi tamamlayıp İstanbul'dan ayrılmadan önce, Rumeli ve Anadolu'dan bir kısım varlıklı Müslüman, Hıristiyan ve Yahudi ailelerinin İstanbul'a gönderilmesini emreden fermanlar çıkardı.[107]

Türklerin eline geçtiği daha ilk yıllardan itibaren İstanbul'un nüfusunu artırmak amacıyla birçok Yahudi ailenin Selanik'ten gelerek yeni başkente yerleştikleri görülür. Bunlar arasında Mora'nın fethedilmesinden sonra buraya gelip yerleşen Yahudiler önemli bir yekûn tutar.[108]

İstanbul'un ilk Ermenileri, Sultan II. Mehmed tarafından Tokat, Sivas ve Kayseri'den getirtilerek Sulumanastır semtine yerleştirilmişlerdir. Daha sonra Bursa, Sakarya, Ankara, Bayburt ve Adana'dan gelenler bunları izlemiştir. Sonradan gelenler Galata, Samatya veya 1641'e kadar burada kalacak olan Ermeni Ortodoks patrikliğinin bulunduğu Sulumanastır'a yerleşmişlerdir; patriklik

---

Tarih (1300-1600)", *Türkiye Tarihi 2 Osmanlı Devleti 1300-1600,* İstanbul 1997, c. II, s. 82; Schneider, "XV. Yüzyılda İstanbul'un Nüfusu", *Belleten,* c. XVI, sy. 61, s.41-42.

107 İnalcık, "İstanbul", *DİA,* c. 23, s. 221.

108 Braude, Lewis, "Osmanlı Devleti İçerisindeki Hıristiyanlar ve Yahudiler", sy. 4-5, s. 184; Güleryüz, *Türk Yahudileri Tarihi -I-,* s. 50.

bu tarihten sonra Kumkapı'ya nakledilmiştir. XVII. yüzyılın başında Doğu Anadolu illerinden yeni bir Ermeni dalgası gelmişe benzemektedir. Bu dalga o sıralarda Ermenilerin Anadolu ve Akdeniz ticaretinde daha büyük pay sahibi olmalarına denk düşmektedir.[109]

Benjamin Braudel'in, Ermeni tarihçi Mik'ayel Çamçiyân'ın XIX. yüzyılın başlarında yazdığı Ermeni Tarihi adlı eserinden aktardığı Sultan II. Mehmed ve İstanbul'daki Ermeni Patrikliği ile ilgili verdiği bilgiler, birçok araştırmacının dikkatini çekmiştir. Söz konusu Ermeni tarihçinin verdiği bilgilere göre, Osmanlı hükümdarı Bursa'da bulunurken oradaki Ermenilerle dostluk kurmuş, onların dinî reisleri Yovakim'e; *eğer bir gün İstanbul'u fethedersem, seni İstanbul'a getirtip bütün Ermenilerin başına dinî lider, yani patrik yaparım,* diye vaat etmişti. 1461'de bu sözünü tutmuş, Ermeni ileri gelenlerinden altmış aile ile birlikte Yovakim'i İstanbul'a getirtmiştir.[110] Daha sonra da Yovakim'i Anadolu ve Balkanlar'da bulunan tüm Ermenilere Patrik tayin etmiştir.

Söz konusu aileler arasında birçok papaz, sanatkâr, mimar ve özellikle ziraatla meşgul olan Ermeni köylüleri, işçileri ve tüccarları vardır. II. Mehmed bunlara olan güveninden dolayı, bunları şehrin stratejik olarak önemli yerlerinden sayılan Topkapı, Kumkapı, Edirnekapı ve Balat gibi semtlere yerleştirmiştir.[111]

Sultan II. Mehmed, Karaman Beyliği'ni Osmanlı topraklarına katmasından sonra (1467), burada bulunan, ticaret ve ziraatla

---

109 Robert Mantran, *XVI. ve XVII. Yüzyılda İstanbul'da Gündelik Hayat*, çev. Mehmet Ali Kılıçbay, İstanbul 1991, s. 52-53.

110 Benjamin Braudel, "Foundation Myths of the Millet System", *Christians and Lews in the Ottoman Empire*, New York – London 1982, volume I, s. 81. Söz konusu yerden Nejat Göyünç de iktibas ederek eserine almıştır. Nejat Göyünç, *Türkler ve Ermeniler*, Ankara 2005, s. 39. Aynı konu üzerinde Esat Uras da durmaktadır. Ancak Uras, söz konusu ruhanî reisin adı Yavakim değil de Hovakim olarak kaydetmiştir. Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, İstanbul 1987, s. 149; Y. G. Çark, *Türk Devlet Hizmetinde Ermeniler 1453-1953*, İstanbul 1953, s. 2-3, 8; Robert Mantran, *17. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul Kurumsal, İktisadi, Toplumsal Tarih Denemesi*, c. I, çev. M. Ali Kılıçbay-Enver Özcan, Ankara 1990, s. 50. Bazı tarihçiler de adı geçen Patriğin adını *Ovakim* olarak kaydetmiştir. Kılıç, *Osmanlı Ermenileri*, 34-35.

111 Uras, *Tarihte Ermeniler*, s. 149; Çark, *Türk Devlet Hizmetinde Ermeniler*, s. 8.

meşgul olan birçok sanatkârın ve amelenin İstanbul'a sürülmesini emretmişti. Bunların çoğunluğunu yoksul Türkmen aşiretleri oluşturuyordu. Ancak İstanbul'a sürgün edilenlerin arasında gayrimüslimlerin olduğu ve buların bir kısmının Ermeni olduğu belgelerdeki *Cema'ât-ı Ermeniyân-ı Karaman*[112] gibi ifadelerden anlaşılmaktadır. Ömer Lütfi Barkan da Anadolu'nun muhtelif yerlerinden Rumeli'ye sürgünler yapıldığını ifade etmektedir. Sultan II. Mehmed'den sonra gelen Osmanlı padişahları da bir iskân politikası olarak Anadolu'dan İstanbul'a birçok sürgünler yapılmıştır. Gayet tabii olarak bunların arasında gayrimüslimler de bulunuyordu.[113]

Selanik ve Edirne'den elli Yahudi cemaati, Tekfur Sarayı ile Şuhud civarına ve Safed'den gelen Yahudiler de Hasköy'e yerleştirilmiştir. Karaman'dan göç ettirilen Hıristiyanlar Yedikule civarına yerleştirilmiştir. Genelde Hıristiyanlar Kırkçeşme, Altımermer, Samatya, Langa, Kumkapı, Balat, Kungos Kapısı, Molla Hüsrev ve Lips'te iskân ettirilmiştir. I. Selim Mısır'ın fethinden sonra, birçok Mısırlı yapı ustası, mimar ve mühendisin yanında birçok Hıristiyan ve Yahudileri de aynı maksatla İstanbul'a getirmiştir. Edirneli Yahudilerin yerleştikleri Bahçekapısı'na, geldikleri yere izafeten Edirneli Yahudiler Mahallesi ve yeni muhacirlerden Ermenilerin bulunduğu mahalleye de Ermeniler Mahallesi denilmiştir.[114]

1.4.2. Dış göçler

Osmanlı Devleti'ne dışarıdan yapılan gayrimüslim göçler, daha çok Yahudi milletinden olmuştur. Sultan II. Mehmed döneminden başlayarak, Kanunî Sultan Süleyman'ın son zamanlarına kadar Avrupa'dan kovulan Yahudiler, Osmanlı Devleti'ne iltica ederek,

---

112 BOA. *TD*, no 240, s. 49.

113 Aşık Paşa, *Âşıkpaşaoğlu Tarihi*, s. 144-145; Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah, *Camiü'd-Düvel*, s. 277; Ö. Lütfi Barkan, "Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Sürgünler", *Osmanlı Devleti'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi Tetkikler ve Makaleler*, yay. haz. Hüseyin Özdeğer, İstanbul 2000, c. I, s. 586-589; Şahabeddin Tekindağ, *Ders Notları*, (baskı tarihi ve yeri yok, teksir halinde), s. 28; Tansel, *Fatih Sultan Mehmetin Siyasi ve Askeri Faaliyetleri*, s. 288-289; Çark, *Türk Devlet Hizmetinde Ermeniler*, s. 10-12.

114 Tekindağ, "İstanbul", *İA*, c.V/2, s. 1206-1207.

İstanbul, Selanik, Edirne, Safed ve İzmir gibi Osmanlı şehirlerine yerleştirilmiştir.

1455'te Sultan II. Mehmed İstanbul'u şenlendirmek ve ekonomik hayatını canlandırmak amacıyla, bu kez Balkan kentlerindeki bütün Yahudi cemaatlerini yeni payitahta iskân ettirdi. Sonraki yıllarda da II. Mehmed peş peşe fethettiği Mora, Ege adaları ve Trabzon ile bazı Orta Anadolu kentlerinin Rum nüfuslarını İstanbul'a kaydırmayı sürdürdü. Ardından 1459–1475 yıllarında Orta Anadolu ile Eski ve Yeni Foça'dan ve Kefe'den Ermeniler İstanbul'a sevk edildi. Aynı şekilde I. Selim (1512-1520) de Tebriz'den iki yüz, Kahire'den beş yüz zanaatkâr aileyi İstanbul'a getirdi.[115]

1492'de İberik Yarım Adası'nda bulunan Gırnata'nın Katolik Hıristiyanlarca ele geçirilmesiyle, İspanya'da Müslümanların hakimiyetine son verilmişti. İspanya Kralı Ferdinand ve eşi İzabella'nın teşvikiyle, Engizisyon mahkemelerinde birçok Müslüman ve Yahudi işkencelerle öldürülmüştü. Bunların bir kısmı da İspanya'dan sürülerek Avrupa'nın muhtelif yerlerine gitmişlerdi. 1492'de İspanya'dan ve daha sonra Portekiz'den Hıristiyanların baskılarına dayanamayarak kaçan Yahudilerin büyük bir kısmı, İstanbul'un muhtelif semtlerine yerleştirilmiştir. 5 Aralık 1496'da Portekiz kralı, 31 Ekim 1497'ye kadar ülkesindeki bütün Yahudilerin ülkesini terk etmelerini istemiştir. Bununla da yetinmeyen Portekiz kralı, Yahudi çocuklarının ana babalarının ellerinden alınarak Hıristiyanlaştırılmasını da emretmiştir. Bazı dindar Yahudiler, Hıristiyan olmasın diye öz çocuklarını doğar doğmaz kendi elleri ile boğmuş, bazıları da çocukları ile birlikte Hıristiyan olmuştur.[116]

XV. yüzyılın sonlarında Avrupa'dan kovulan Yahudilere tek bir ülke, yani Osmanlı Devleti dini, soyu, kültürü ve dili farklı bu göçmenlere kucak açmıştır. Sultan II. Bayezid (1481-1512)

---

115 İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi* c. I, s. 69.

116 Ziya Paşa, *Endülüs Tarihi*, İstanbul 1304, c. III, s. 228; Hikmet Tanyu, *Tarih Boyunca Yahudiler ve Türkler*, İstanbul 1979, c. I, s. 147-148; İnalcık, *Jews, Turks Ottomans*, s. 7; Joseph R. Hacker, "Ottoman Policy Toward the Jews and Jewish Attitudes Toward the Ottomans During the Fifteenth Century", *Christians and Jews In the Ottoman Empire*, New York 1982, s. 123; Ahmet Hikmet Eroğlu, *Osmanlı Devleti'nde Yahudiler (XIX. Yüzyılın Sonuna Kadar)*, Ankara 2000, s. 125-126; Rozen, *A History of the Jewish Commuity in İstanbul the Formative Years*, s. 19, 48-49.

tüm eyalet valilerine gönderdiği fermanda: ...*İspanyol Yahudilerini geri çevirmek şöyle dursun tam bir içtenlikle karşılanmalarını, aksine hareket ederek göçmenlere kötü muamele yapanların cezalandırılacağını,*[117] ifade etmiştir. Bu ifade Avram Galanti'den başka bir kaynakta görülmemektedir. Söz konusu döneme ait tespit edilen bir kısım *Tevârih-i Âl-i Osman*'lar ve kronikler taranmasına rağmen böyle bir fermana veya buna benzer bir ifadeye rastlanmamıştır.[118]

Osmanlı Devleti'nin, 1492'de İspanya'dan kovulmaya başlanan Yahudileri, Katolik Hıristiyan dünyasını karşısına alarak, açık bir şekilde himaye ettiğini fermanlarla ilan etmesi mümkün görülmemektedir. Zira Ziya Paşa, o dönem için taht mücadelesinde bulunan Cem Sultan'ın (1459-1495) Avrupa'da olması nedeniyle, Osmanlı Devleti'nin Katolik Hıristiyan dünyasıyla iyi geçinmek mecburiyetinde olması gerektiğini belirtmektedir. Aksi takdirde, Cem Sultan üzerinden Osmanlı Devleti'nin başına birtakım sıkıntılar açılabilirdi.[119]

Buna rağmen Kemal Reis, İspanya'da katliama uğrayan Endülüs Müslümanlarının yardım isteklerini yerine getirmek için 1487 yılında Güneybatı İspanya kıyılarını vurmak üzere görevlendirilmiştir.[120] II. Bayezid'in 1495 yılında çağırması üzerine İstanbul'a gelen Kemal Reis'in İspanya'dan Müslüman veya Yahudileri getirdiğine dair herhangi bir kayda rastlanmamıştır. Ancak, Barbaros Hayreddin Paşa (ö.1546) kendi hatıratında Kanunî Sultan

---

117 Avram Galanti, *Türkler ve Yahudiler Tarihî Siyasî Tetkik*, İstanbul 1928, s. 19-20; İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, c. I, s. 68; Shaw, 'Osmanlı İmparatorluğu'nda Yahudi Milleti', s. 309.

118 Faruk Söylemez, *Anonim Tevârîh-i Âl-i Osman (1481-1512)*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, yayınlanmamış doktora tezi, Kayseri 1995, s. 127-285; Hasan Hüseyin Adalıoğlu, *Muhyiddin Cemâlî'nin Tevârîh-i Âl-i Osman'ı*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1990, s. 105-125; Sebahattin Köklü, *Anonim Tevârîh-i Âl-i Osman Hikâyet-i Zuhûr-ı Âl-i Osmân*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2004, s. 61-69. Yayınlanmamış bu tezlerden başka, *Tarih-i Selanikî*, İbn Kemal'in *Tevârîh-i Âl-i Osman*, Lütfi Paşa'nın *Tevârîh-i Âl-i Osman* ve diğer bir kısım kroniklerde II. Bayezid'i anlatan kısımları tarandığı halde Avram Galanti'nin ifadelerine benzer her hangi bir ifadeye rastlanmamıştır.

119 Ziya Paşa, *Endülüs Tarihi*, c. III, s. 244-246.

120 İdris Bostan, "Kemal Reis", *DİA*, Ankara 2002, c. 25, s. 226.

Süleyman'ın ilk dönemlerinde İspanya kıyılarından bazı Müslümanları kurtardığına dair birtakım bilgiler vermektedir.[121]

Osmanlı arşiv kayıtlarında İspanya'dan veya Avrupa'nın diğer bazı şehirlerinden gelen Yahudilerin İstanbul'a yerleştiği anlaşılmaktadır. 1545 tarihli Fatih İmareti tahrir kaydındaki *cema'ât-ı yahudiyân-ı ispanî*[122] ibaresinden söz konusu mahalde iskan eden Yahudilerin İspanya'dan geldikleri anlaşılmaktadır. Ayrıca birtakım cizye defterlerinde de, *'An cema'ât-ı Yahudiyân-ı Kordova*[123] denmek suretiyle İspanya'nın Kordova şehrinden gelen Yahudiler kastedilmektedir. Başka bir cizye defterinde yer alan, *'an cema'ât-ı Yahudiyân-ı Portakâl re'âyâ-yı evkâf-ı merhûm ve mağfûrun leh Sultan Mehmed Hân-ı 'atîk der mahmiye-i İstanbul,*[124] ifadesiyle de Portekiz'den gelen Yahudilere işaret edilmektedir.

Çağdaş araştırmacılardan bazıları, Osmanlı himayesindeki Yahudiler ile İspanya ve diğer Avrupa ülkelerinde bulunan Yahudilerin mektuplaştıklarından söz etmektedirler. Ancak bu haberleşmeler hakkında elimizde yeterli bir bilgi yoktur. Söz konusu mektuplar birtakım Yahudi kaynaklarına dayandırılmaktadır.[125] Bu bakımdan mektupların gerçekliği hakkında şüpheler oluşmuştur. Bu mektuplardan biri Almanya'daki zulümden kaçmış olan iki hahama aittir. Onlar, Türk topraklarında dindaşlarının gayet müreffeh yaşadıklarını görünce, Edirne baş hahamı Isaac Tzarfati'ye (İshak Sârfatî),[126] Hıristiyan devletlerin idareleri altında zulüm gören Yahudi akranlarının Osmanlı idaresine katılmaları için yazdıkları mektupta; *kendi öz ülkemden çıkarıldım ve Tanrı'nın kutsadığı, tüm güzelliklerle dolu olan Türk topraklarına geldim. Bu-*

---

121 *Barbaros Hayreddin Paşanın Hatıraları (Gazavât-ı Hayreddin Paşa)*, haz, Ertuğrul Düzdağ, c. I, s. 15, 17, 105, 209-230.

122 BOA. *TD*, no 240, s. 38. Tablo X'da İstanbul'da bulunan Yahudilerin geldikleri yerler ve ödedikleri vergiler gösterilmektedir.

123 BOA. *MAD.d.*15679, s. 16.

124 BOA. *MAD.d.* 286, s. 27.

125 Galanti, *Türkler ve Yahudiler*, s. 32; Shaw, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Yahudi Milleti", c. IV, s. 308; Güleryüz, *Türk Yahudileri Tarihi*, s. 80; Eroğlu, *Osmanlı Devleti'nde Yahudiler*, s. 55.

126 Avrupa Yahudilerinin o dönemde Osmanlı Devleti'nde bulunan Yahudi dindaşları ile yaptıkları mektuplaşmaları için bakınız; Stanford Shaw, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Yahudi Milleti", *Osmanlı*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, c. IV, s. 307-321; Ercan, *Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler*, s. 179; Eroğlu, *Osmanlı Devleti'nde Yahudiler*, s.55-62.

rada huzur ve mutluluk buldum. Burada Türklerin topraklarında şikâyetçi olacağımız hiçbir şey yok. Büyük nimetler elde etmekteyiz. Çokça altın ve gümüş ellerimizde. Ağır vergi yükümüz yok ve ticaretimiz serbest ve engellenmiyor. Her şey ucuz ve bol, herkes barış ve özgürlük içerisinde, diyerek barış ve huzur ortamında kazançlarına dokunulmadığı gibi, burada bolluk içinde yaşadıklarını dile getirmektedirler. Bunun yanı sıra Avrupa'da Hıristiyanların, Yahudilerin yaptıkları kazançlı işlerdeki mallara göz diktikleri de belirtilmektedir: *...bundan dolayı* (Yahudilerin biriktirdikleri mallar) *Hıristiyanlar arasında kıskançlığa sebep olur ve elinden almak için şahsına her çeşit hakaretler savrulur.* [127] Mektupta bu ve buna benzer ifadeler söz konusu dönem içinde Hıristiyan toplumunun bağnazlığını ve Türk toplumunun da hoşgörüsünü göstermesi bakımından son derece önemlidir.

Çağdaş Yahudi yazar Naim Güleryüz bu olayı, *Türklerin İstanbul'a gelişi bir sülalenin değişmesi değil, Yahudiler için bir durum değişmesi idi. Yahudiler karanlıktan ışığa, tutsaklıktan özgürlüğe kavuşmuşlardır. Yahudiler, Türklere yalnızca galip ve toprağın efendisi gözü ile değil, kendi dinleri ile yakınlığı olan kardeş gözü ile bakmışlardır. Türklerin Yahudilere karşı güven ve emniyeti vardır,*[128] şeklinde değerlendirmektedir.

Avrupa'nın değişik kentlerinde gördükleri zulüm ve işkenceden kaçan Yahudiler, Osmanlı idaresine sığınmak yoluyla kurtulmuşlardır. İstanbul, Bursa, Selanik ve Edirne gibi büyük şehirlere yerleştirilen söz konusu Yahudiler diğer gayrimüslim Ermeni ve Rumlar gibi, kendi dinlerini ve kimliklerini Osmanlı yönetiminde korumuşlardır.

---

127 Adı geçen mektuptan aşağıdaki kaynakların hepsi bahsetmektedirler. Galanti, *Türkler ve Yahudiler,* s. 32; Shaw, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Yahudi Milleti", c. IV, s. 308; Güleryüz, *Türk Yahudileri Tarihi,* s. 80.

128 Güleryüz, *Türk Yahudileri Tarihi,* s.52.

Bölüm II

2. SOSYAL YAŞAMLARI

Sosyal yaşam, toplumdaki insanların mutat olarak her gün yapmış oldukları işlerin tamamına denir. Kişilerin gündelik yaşamda karşılaştıkları her şey, sosyal yaşamın içinde sayılır. Sosyal yaşam veya gündelik kültür denilen kavramlar, yemek kültüründen çocukların nasıl yetiştirileceğine kadar birçok öğeyi içinde barındırır.[1] Bir ailenin yemek kültürü, eğlencesi, eğitimi, evlerinin yapım tarzı, dinî hayatları, giysileri, insanlarla olan ilişkileri ve benzeri sosyal yaşam olarak adlandırılmaktadır.

2.1.Giyim Kuşamları

2.1.1. Erkek giysileri

İslam hukukunda giyim kuşam hakkında kesin belirleyici bir hüküm yoktur. İslam tarihinde gayrimüslimlerin farklı giyimleri ile ilgili ilk uygulamaya, Hz. Ömer döneminde rastlanmaktadır. Söz konusu farklılığın ise sadece Müslümanlarla gayrimüslimlerin ayırt edilebilmesinden kaynaklandığı söylenebilir. Zimmîlerin gri, mavi ve sarı giymeleri ile ilgili hükümler İslam'ın ilk dönemlerinde bulunmamaktaydı.[2]

---

1 Faroqhi,*Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam*, s. 4.

2 İbnu'l-Kayyım el-Cevzî, *Ahkâmu Ehli'z-Zimme*, c. I, s.183-184, aynı eser c. II, s. 183.

Anadolu beylikleri döneminde gayrimüslimlerin giyimlerine devlet veya sultanlar tarafından pek karışılmamıştır. Müslüman bir devletin yönetimi altında yaşayan gayrimüslimlerin giyim, mesken yapma ve davranış bakımından en çok bu dönemde özgür oldukları söylenebilir. Osmanlı Devleti için de bu durum kuşkusuz geçerlidir. En azından yükselme dönemine kadar bu konu ile ilgili geniş ölçüde bir sınırlamanın olduğunu gösterecek bir belgeye henüz sahip değiliz. Ancak daha sonra da belirtileceği gibi, gayrimüslimlerin giyim kuşamları hakkında bazı ferman veya yasaknâmeler çıkarılmıştır. Bunlardan Sultan III. Murad'a (1574-1595) ait iki fermanda giyim konusundaki kısıtlanmanın Fatih Sultan Mehmed döneminde de olduğu belirtilmektedir. Buna rağmen XV. yüzyıl sonralarına kadar Osmanlı Devleti'nde Müslüman olmayan halkın büyük ölçüde giyiniş, mesken yapma ve davranış özgürlüğü içinde olduğu kuvvetle muhtemeldir. Zira XV. yüzyılın ortalarında Osmanlı Devleti'ne sığınan Yahudilerden Isaac Tzarfati Almanya ve Macaristan'daki Yahudileri, Türkiye'de oturmaya davet etmiş ve bunun nedenlerini sıralarken de, *...burada en iyi elbiseleri giyebilirsiniz. Burada herkes kendi asma ve incir ağacının altında oturabilir. Hristiyan egemenliğinde, çocuklarınızın mosmor veya kıpkızıl dövülme tehlikesi ile karşı karşıya bırakmadan, asla mavi veya kırmızı renkli elbiseler giydiremezsiniz,*[3] diyerek Osmanlı Devleti'ndeki hoşgörüyü ve Müslüman Türk dünyası ile Hristiyan dünyası arasındaki anlayış farkını ortaya koymuştur.

Osmanlı Devleti'nde kişinin giyim kuşamı doğrudan dinî kimliğini göstermesi nedeniyle, görüş belirtmek doğrudan şeyhülislama düşmekteydi. Şeyhülislam Ebu's-Suûd Efendi (ö. 982/1574) bu konuda ehl-i İslam içinde zimmîlerin *fâhir kıymetli libas giymekten ve yakalı kaftanlar giymekten ve ince tülbentler ve kürkler ve sarıklar sarmaktan,*[4] zamanın hâkimi tarafından yasaklanması gerektiğini belirtilmektedir.

---

3 Shaw, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Yahudi Milleti", c. IV, s. 308; Ercan, *Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler*, s. 179.

4 Mehmet Ertuğrul Düzdağ, *Şeyhülislam Ebu's-Suûd Efendi Fetvaları Işığında 16. Asır Türk Hayatı*, İstanbul 1983, s. 94.

Osmanlı Devleti'nde Kanunî Sultan Süleyman döneminde zimmîlerin giyim kuşamlarıyla ilgili bazı sınırlamalar getirilmiştir. Hatta bu sınırlamaların önceden de uygulandığı tahmin edilmektedir. İlk dönem mühimme kayıtlarında giyimle ilgili yasak içeren bir hükme rastlanmamaktadır. Ancak daha sonraki hükümlerde Sultan II. Mehmed dönemine atıflarda bulunarak, gayrimüslimlerin giyim kuşamlarını düzenleyen bir takım hükümler çıkarıldığı anlaşılmaktadır. 9 Safer 988/ 27 Mart 1580 ve 23 Rebiü'l-evvel 988 / 8 Mayıs 1580 tarihlerinde Yeniçeri Ağası ile İstanbul, Galata, Haslar, Edirne, Selanik ve Bursa kadılarına gönderilen hükümlerde,[5] ... *bundan akdem merhûm ve mağfûrun leh ceddim Sultan Mehmed Hân 'aleyhi'r-rahme ve'r-rıdvân zamanında...*,[6] diyerek Yahudi ve Hristiyanların giyim kuşamlarında genel hatlarıyla nasıl giyinmeleri gerektiğinin tespit edildiği anlaşılmaktadır.

Her ne kadar Kanunî Sultan Süleyman dönemine ait gayrimüslimlerin giyimleri ile ilgili olarak bir hüküm tespit edilmemiş olsa da, 1 numaralı Galata Şer'iye sicilindeki 18 Rebiü'l-âhir 959 / 13 Nisan 1552 tarihli mahkeme kaydında; *oldur ki, Galata asesleri̇nden Mustafa bin Ahmed işbu Balteser(?) nam zimmîyi (mahkemede) ihzâr idüb, mezbûr zimmînin başında (?)* (Müslümanlar tarafından başa giyilen bir giysi olsa gerek) *ve yakalı çuka giyüb Müslüman endamında olduğu mezbûr ases talebiyle ketb olundu,*[7] ifadesiyle gayrimüslimlerin Müslümanlar gibi giyinmelerinin yasak olduğu belirtilmektedir. Söz konusu belgede, bir zimmînin nasıl giyindiği üzerinde ayrıntılı bir şekilde durulmamıştır. Ancak başına giydiği ve yakalı çuha giymesi ile Müslüman endamında görünmesi ve böyle bir durumun yasak olması nedeniyle de, ases tarafından yakalanarak mahkemeye sevk edilmiştir. Adı geçen zimmîye nasıl bir ceza verildiği ayrıca belirtilmemiştir. Belgeden zimmîlerin giyimleri ile Müslümanlara benzemelerinin yasak olduğu anlaşılmaktadır.

---

5 Her iki hükmün giriş kısmındaki cümle aynıdır.
6 BOA. *DVN.MHM.d.* no 39, s. 290, 292, hük no 556, 561.
7 İMŞSA. *Galata 1*, s. 298.

Belgelere genel olarak bakıldığında gayrimüslimlerin giyimleri konusundaki sınırlamalara Sultan II. Selim (1566-1574) dönemine ait hükümlerde görülmektedir. Hatta bu hükümlerin gereğini yerine getirmeyenlere ağır cezalar verilmiştir. Osmanlı tarihinde, giyim konusundaki en katı uygulama Sultan III. Murad döneminde olduğu belirtilmektedir. Hatta Selanikî Mustafa Efendi, Sultan III. Murad dönemi şahıslarından Hassa İmamı Mevlana Abdulkerim Efendi'den bahsederken, *eğerçi emr-i ma'rûf itmekte zahmet çekerdi, nehy-i münker itmekte be-gayet dilîr ü nâfizu'l-kelâm söylerdi. Kefere ve Yehudâ tâifesünün gök-çalma ve sarı dülbentlerin giderüb kızıl takye ve kara ç[ş]apka giydirmeğe sebeb ü bâ'is olandur*,[8] diyerek gayrimüslimlerin giyimleri hususunda padişaha olan tesirini açıkça ifade etmektedir.

Bu dönemde gayrimüslimlerin giyim kuşamları ile ilgili bilgi veren Gelibolulu Mustafa Âli, 1584 tarihine kadar, *Yahûdâ zâ'ferâne çekilmiş sarı sarıklar ile hüveydâ ve fırkâ-i Nasâra mâi renk destârlar ile engüşt-nümâ ve Ermeni 'idâdında olan kefere-i tersâ alaca dülbendler ile âşikâr idi, Ancak Efrenciyyü'l-asl müste'menler siyah şabkalar ile nümâyân ü peydâ idi*, diyerek gayrimüslimlerin bu kadar çok dülbend kullanımından dolayı fiyatların arttığından yakınmaktadır. Bu durumun zararını da Müslümanların çektiğini söylemektedir. Yapılan şikayetler üzerine Hristiyan ve Yahudiler başlarından dülbend sarıkları çıkartılarak şapka giyinmeye başlamışlardır. *Andan sonra evvela men'-i destâr-ı küffâr ü Yahûdâ yasagına mukayyed oldu fe-lâ-cerem ol fırka-i dalâlet-'alem gûnâ-gûn şabkalar idindiler ve birbirine benzemez kisveler giydiler*,[9] diyerek gayrimüslimler zorlanmadan şapkalar edinerek giyinmeye başladıkları beyan edilmektedir.

---

8 S. Mustafa Efendi, *Tarih-i Selânikî*, c. I, s. 347-348. Aynı konu için bakınız, Hazarfen Hüseyin Efendi, *Telhîsü'l-Beyân Fî Kavânîn-i Âl-i Osmân*, haz, Sevim İlgürel, Ankara 1998, s. 55.

9 Gelibolulu Mustafa Âli, *Gelibolulu Mustafa Âli ve Künhü'l-Ahbâr'ında II. Selim, III. Murad ve III. Mehmed Devirleri*, haz. Faris Çerçi, Kayseri 2000, c. III, s. 423-424.

XVI. yüzyılın ikinci yarısında Sultan II. Selim ve Sultan III. Murad dönemlerine ait giyim kuşamla ilgili beş adet hüküm tespit edilmiştir. Bunlardan dördü Ahmed Refik tarafından yayınlanmıştır. Bu hükümlerden sadece ikisinin kaynağına ulaşılamamıştır. Tespit edilen diğer hükümler ise 1567-1569 ve 1588 tarihli mühimme defterlerinde[10] bulunmaktadır.

Sultan II. Selim döneminde gayrimüslimlerin giyim kuşamlarını tayin eden iki önemli belgeye rastlanmaktadır. Bunlardan ilki 7 Safer 976 / 1 Ağustos 1568 tarihli olup,[11] gayrimüslimlerin kadın ve erkek giyimleri hakkında şimdiye kadar tespit edilebilen en ayrıntılı belgedir.

Söz konusu belgeden gayrimüslimlerin giyim-kuşamları ile ilgili olarak daha önceden bazı hükümlerin yayınlandığı anlaşılmaktadır. Bu hükmün çıkmasına sebep olan hususta ise; gayrimüslimlerin *a'lâ ve hazır libas giymeyüb men' oluna*,[12] diyerek kaliteli elbiseler giymeleri yasaklanmış ve gayrimüslimlerin nasıl giyinecekleri ayrıntılı olarak Divân-ı Hümâyûn'da görüşülerek bir karara bağlanmıştır.

7 Safer 976 / 1 Ağustos 1568 tarihli hükümde gayrimüslimlerin giyim kuşamlarının nicelik ve nitelikleri ayrıntılı olarak belirtilmiştir. Yahûdilerin ve diğer gayrimüslimlerin *feracelerinin*[13] *sürmâyi*[14] *karaca çuha*dan yapılarak, *damgaları kumaş*'tan yapılmayacaktır. Giydikleri feracenin *boğası*[15] olabilir, ancak içine giydikleri işlik

---

10 BOA. *DVN. MHM. d.* no 39, s. 290, 292, hük no 556, 561; *7 Numaralı Mühimme Defteri*, c. II, s.381-382

11 Ahmed Refik, *Onuncu Asr-ı Hicrîde İstanbul Hayatı*, s. 47-48. Adı geçen belge tarih itibariyle 7 nolu mühimme defterinde bulunması gerekirdi. Ancak defterde bulunan hükümler taranmasına rağmen, söz konusu hüküm bulunamamıştır. Bundan dolayı hükmün tarihinin yanlış kaydedildiği tahmin edilmektedir. Ahmed Refik'in adı geçen eserindeki tarihe göre belge değerlendirilmiştir.

12 Ahmed Refik, *Onuncu Asr-ı Hicrîde İstanbul Hayatı*, s. 47.

13 *Ferace* hem erkeklerin ve hem de kadınların giydiği geniş üst elbisesi. Reşat Ekrem Koçu, *Türk Giyim, Kuşam ve Süslenme Sözlüğü*, Ankara 1967, s. 107-111.

14 *Sürmâyî:* Külrengi, gri.

15 *Bağası:* Astarlık seyrek dokunmuş bez. Koçu, *Türk Giyim, Kuşam Sözlüğü*, s. 41.

legendelü[16] olmamalıdır. Bellerine sardıkları *kuşakların* yarısı pamuk ve diğer yarısı da ipek karışımı olabilir. Değeri *otuz-kırk* akçeden fazla olmamalıdır. Başlarına *sarındıkları dülbend*in[17] *Denizli* dülbendi olması, ancak onun da fazla uzun olmaması gerekir. Ayaklarına giydikleri *başmaklar*[18] *siyah ve yassı yüzlü ve içi astarsız* olmalı. Diğer renklerde başmak giymeleri yasaklanmıştır. *İç edikleri*[19] *siyah meşinden* olup, *sahdiyan*dan [20] yapılması yasaklanmıştı.

Gayrimüslim kadınların *ferace* giymeleri yasaklanmış, ancak eski kanunları üzere *fahir*[21] *ve Bursa kutnîsindan fistan* giymeleri serbest olmakla beraber, *çakşırları*[22] ancak gök mavisi olup, başka bir renk kullanmaları yasaklanmıştır. Ayrıca *başmak* giymeyerek, *eski kanun üzere kundura ve Şirvanî* ayakkabı kullanmaları serbest bırakılmıştır. Gayrimüslim kadınların, Müslüman hatunların

16 *Legendelü:* Kaba dikişli. Ercen, *Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler*, s. 181.

17 *Dülbend:* İnce ve sarık yapımında kullanılan bez. Koçu, *Türk Giyim, Kuşam Sözlüğü*, s. 98.

18 *Başmak:* Halkın, askerin, erkek ve kadının giyebildiği eski bir ayakkabı çeşidi. Koçu, *Türk Giyim, Kuşam Sözlüğü*, s. 29.

19 M. Zeki Pakalın *edik* kelimesini çizmenin öteki ismi olarak almasına rağmen, R. Ekrem Koçu, bu ismin aslında *çedik* olduğunu, kadın ve erkeklerin giydikleri sarı sahtiyandan yapılan, kısa ve bol konçlu ayakkabı olduğunu belirtir. Söz konusu edik veya çedik ayakkabı içine giyilen mesh olsa gerektir. Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, İstanbul 1983, c. I, s. 505; Koçu, *Türk Giyim, Kuşam Sözlüğü*, s. 69. İstanbul'da deri işletmeciliği ve ayakkabı imalatı hakkında bakınız, Zeki Tekin, *Tanzimât Dönemine Kadar Osmanlı İstanbul'unda Dericilik*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Tarih Bölümü Yeniçağ Tarihi Anabilim Dalı, Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 1992.

20 *Meşin:* Kumaş gibi ince ve yumuşak deriye denir. Ercan, *Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler*, s. 181. *Sahtiyân:* Genelde ayakkabı yapımında kullanılan tabaklanmış ve cilalanmış keçi derisine denir. Şemseddin Sami, *Kâmûs-ı Türkî*, İstanbul 1978, s. 712.

21 *Fâhir:* Kıymetli, güzel, süslü ve parlak bir cins kumaş. Ş. Sami, *Kâmûs*, s. 976.

22 *Çakşır:* Belden aşağı giyilen, bir çeşit geniş pantolon. Çakşır hakkında geniş bilgi için bakınız, Koçu, *Türk Giyim, Kuşam Sözlüğü*, s. 59-60.

giydiği gibi *serâser*[23] *yaka ve arakiye*[24] giymeleri yasaklanmıştır, *giydikleri takdirde atlas* veya *kutnu*dan mamul olanı giyebilirler. *Ermenilerin giyimi de Yahûdîlerin* giyimi gibi olacaktır. Ancak Ermeniler *başlarına* fazla olmamak üzere *alaca kuşak*[25] sarabileceklerdir. *Ermeni* kadınlar *ferace* giymeyerek, onun yerine *fahir ve terlik*,[26] içlerine de siyah ve gri Bursa kutnusu giyebilirler. Diğer giysileri ise, *mâî çakşır ve meşin iç edik ve şirvânî başmak* olarak sıralanmıştır.

Yahudilerin haricinde diğer gayrimüslimler *sarman*[27] *siyah ferace* giyebilirlerdi. Ancak *boğası saçaklı* olmalıdır. *İçlerine giydikleri dolamaları*[28] *siyah veya gri Bursa kutnusu* olabilir, ancak *legendelü ve ütülü* olmaması gerekir. *Fahir* giydikleri takdirde, o da siyah veya gri olabilir, diğer renkler kullanılamazdı. Kuşakları, saçakları ve iç edikleri daha önce zikrolunduğu üzere giyebilirler.

Kara Kafirler[29] dahi yukarıda bahsedildiği gibi giyinip, gök mavisi renginde sarık sarabilirler. Üstlerine ve içlerine giydikleri *ıskarlat*[30] giymeyerek, *karziyye*[31] *ve Selanik çuhası* giyebilirler. Ayaklarına iki kulaklı üstü astarlı pabuç ve ayrıca iç edik de giyebilirler.

---

23 *Serâser:* Baştan aşağıya giyilmiş bir çeşit elbise. Koçu, *Türk Giyim, Kuşam Sözlüğü*, s. 204.

24 *Arakiyye:* Tiftikten yapılmış, ince hafif bir çeşit külahın adıdır. Koçu, *Türk Giyim, Kuşam Sözlüğü*, s. 14.

25 *Alaca:* Genellikle kırmızı üzerine sarı çubuklu bir çeşit pamuklu veya ipekli kumaştır. Koçu, *Türk Giyim, Kuşam Sözlüğü*, s.10.

26 *Terlik:* Külah ve kavuk altına giyilen ve serpûşun ter ile kirlenmesini önleyen takkeye verilen isim. Koçu, *Türk Giyim, Kuşam Sözlüğü*, s. 229.

27 *Sarman:* Kumaş üzerine yapılan kabartama işlemeleri. Koçu, *Türk Giyim, Kuşam Sözlüğü*, s. 203.

28 *Dolama:* Çuhadan entari gibi, önü açık olarak ilik düğme ile kapanmayarak kavuşturulur ve üstüne kuşak bağlanır bir çeşit elbise. Ş. Sami, *Kâmûs*, s. 906; Koçu, *Türk Giyim, Kuşam Sözlüğü*, s. 92.

29 *Kara Kafirler:* Yoksul gayrimüslimler. Ercan, *Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler*, s. 182.

30 *Iskarlat:* Kaliteli bir boya ile boyanmış ve çok parlak bir cins Venedik çuhası. Koçu, *Giyim Kuşam ve Süslenme Sözlüğü*, s. 133.

31 *Karziyye:* Bir tür kaba yünlü kumaş. Ercan, *Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler*, s. 183.

Bu fermanın yayımlanması ile gayrimüslimlerin kıymetli ve pahalı elbise giymeleri yasaklanmış, kıyafet konusunda muhtesibin görüp gözetmesi de ayrıca fermanda kaydedilerek tembih edilmiştir. Bu hükümden yirmi iki gün sonra, gayrimüslimlerin giyim kuşamları ile ilgili diğer bir hüküm daha yayımlanmıştır. 28 Safer 976 / 22 Ağustos 1568 tarihli hükümde gayrimüslimlerin Müslümanlar gibi giyinmelerinin yasaklanmasına, giysi fiyatlarının artması ve Müslüman giysilerinin karaborsaya düşmesi gerekçe gösterilmiştir.[32]

Osmanlı Devleti'nin sorunların çözümü için, bazı şahıslar tarafından devlet adamlarına risaleler sunulmuştur. Bunlardan biri de 1049-1050/1639-1640 yıllarında yazıldığı tahmin edilen anonim bir risaledir. Kemankeş Kara Mustafa Paşa'ya takdim edilen bu risalede iktisadî ve sosyal problemlerin çözümü yolunda bir takım öneriler sunulmuştur. Giyim eşyalarındaki pahalılığın gerekçesi olarak, reayanın pahalı giyimlerinden dolayı eşya fiyatlarının yükseldiği ileri sürülmektedir. *Yahudiler dahi yasağ olsa ince dülbend sarunmasalar kalın sarsalar dülbend ucuz olurdu, Yahudi tâifesi*

32 Diğer hükümden daha kısa olan söz konusu bu hüküm, gayrimüslimlerin giyecekleri elbiseler hususunda her hangi bir ayrıntıya girmezken, Yahudi ve Hristiyanlar giysilerinde kaliteli kumaş kullandıklarından, Müslümanların giydikleri elbise malzemelerinin fiyatlarının artması nedeniyle sınırlandırma getirilmiştir. Söz konusu hüküm Ahmet Refik tarafından da yayınlanmıştır. Ancak 21 Safer olarak kaydetmiş, oysa hükmün tarihi 28 Safer'dir. *7 Numaralı Mühimme Defteri,* c. II, s.381-382. *İstanbul kâdısına hüküm ki;*

Südde-i sa'adetime mektûb gönderüb mahrûse-i İstanbul'da sâkin olan kefereden Yahud u Nasrânîn erleri ve avretleri senceflü a'lâ çukalar giyüb ve a'lâ dülbendler alub sipâh ve sâyir tâife gibi dülbendler sarınub ve atlas u kutnî ve gayri kumaş kaftanlar ve a'lâ çakşırlar giyüb ve Müslümanlar giydüğüi iç edük ü paşmağı ve papucu giydüğü ecilden dülbend ü çuka ve kumaş u ayakkabı ziyade pahaya çıkub bulunmaduğın ve kefere tâyifesi Müslümanlar libasın giymemek hususun bildürmişsin. İmdi; sâbıkâ kefere tayifesinün libasları hususı içün mufassal hükm-i hümayunum yazılub irsâl olunmuşdur. Buyurdum ki: Vusûl buldukda, bu bâbda sâbıka gönderilen hükm-i hümayunum ile 'amel eyleyüb min-ba'd kefere tayifesine eger Yahud u Nasrânî ve eger gayridür, vech-i meşrûh üzre a'lâ libâs giydirmeyüb emr-i şerif-i sâbıka mugâyir kimesneye iş itdürmeyesin.

hod dülbendi hep bunlar bahalu itmişdür,[33] diyerek Yahudilerin ince dülbent giymelerinden dolayı dülbent fiyatlarının arttığı belirtilmektedir.

Sultan III. Murad döneminde gayrimüslimlerin giysileri konusunda daha hassas davranılarak, ipek kullanmaları veya ipekten mamul elbise giymeleri tamamen yasaklanmıştır. 20 Cemaziye'l-âhir 985 / 4 Eylül 1577 tarihli İstanbul kadısına yazılan bir hükümde, *...el-hasıl ehl-i İslâm'a müşâbih olan evzâ' ve etvârın giderüb kadimu'l-eyyâmdan kefere uslûbu ne vecihle olagelmiş ise gerü uslub-ı sâbık üzere itdirüb, müselmanlar libasın giydirmeyüb ve müselman tavırda bürünmeyüb hilâf-ı emr-i şerif vaz' itdirmeyüb men' ve ref' eyleyesin,*[34] ifadesiyle gayrimüslimlerin Müslümanlara ait libasları giymemeleri ve Müslüman tavırlarında bulunmamaları gerektiğinin vurgulanmıştır.

1573-1578 yıllarında İstanbul'da bulunan Alman elçilik heyetinin Protestan vâizi Gerlach, Sultan III. Murad'ın sokaklarda tellallar dolaştırarak söz konusu fermanı ilan ettiğini belirtmektedir. *1577 Eylülün başlarında Padişah, üç gün üst üste kentte tellallar aracılığıyla halka şu haberi duyurdu: Bundan böyle padişah tebaası olan Hristiyanlar, Yahudiler (yabancılar ve tüccarlar dışında) ipekli ya da ince dokumalardan yapılma elbiselerden giymeyecekler, kaba kumaşlardan yapılan kıyafetler edinecekler. Zarif ayakkabılar yerine yarım taler değerinde kaba ayakkabılar giyecekler. Zarif düzgün sarıklar yerine, kaba sarıklar takacaklar. Uzun pantolon yerine sadece çorap giyecek ve tozluk takacaklardı.*[35] 4 Eylül'de yayınlanan fermanın, gayrimüslimlerin giyim kuşamlarını sınırlandırma ile ilgili yayınlanan ilk ferman olmadığı, daha önce buna benzer bir fermanın, *Kanunî Sultan Süleyman ve II. Selim zamanlarında da çıkarılmasına,* Yahudi kadınların oldukça gösterişli giyinerek sokaklarda gezmeleri gerekçe gösterilmektedir.

---

33 *Kitabu Mesâlihi'l-Müslimîn ve Menâfi'i'l-Mü'minîn,* yayına hazırlayan Yaşar Yücel, Ankara 1988, s. 95, 113.

34 Ahmet Refik, *İstanbul Hayatı,* s. 51.

35 Gerlach, *Türkiye Günlüğü 1573-1576,* c. II, s. 633.

1580 tarihine kadar halkın giyim kuşamlarının kontrolü ile ilgili görevler muhtesib tarafından yürütüldüğü halde, bu tarihten sonra gayrimüslimlerin giyim kuşamları ile ilgili işler Yeniçeri Ağası'na bırakılmıştır. 9 Safer 988 / 27 Mart 1580 tarihli gönderilen bir hükümde *Yeniçeri Ağası'na hüküm ki...* ve bu tarihten iki ay sonra İstanbul kadısına gönderilen diğer bir hükümde ise, *bu hususda Yeniçerilerim ağası olan İbrahim dâme 'uluvvuhu mübâşir ta'yîn olunub,*[36] ifadeleriyle Yeniçeri Ağası'na hüküm verildiği belirtilmiştir.

Müslümanlar sarı ayakkabı giyerler. Bununla beraber bazı elçilerin hizmetinde bulunanlar hariç, diğer gayrimüslimlerin aynı renkten ayakkabı giymeleri yasaktır. Hristiyanlar, Yahudiler ve diğer gayrimüslimler kırmızı, mor[37] veya siyah ayakkabı giyebilirler. Ancak onların sarı ayakkabı giymeleri ve Müslümanlarınkine benzeyen kıyafetlerle dolaşmaları birçok kereler yasaklanmıştır.[38]

988 / 1580 tarihli iki hükümden birisi Yeniçeri Ağası'na yazılmıştır. Ancak bu hüküm daha sonra İstanbul, Galata, Haslar, Edirne, Selanik ve Bursa kadılarına gönderilecek hükümden daha kısa tutulmuştur. *Yahudi tâyifesi kırmuzı şabka giyüb ve başmakları ve edikleri siyah olub ve libâsları boğası kapamadan olub ve Nasâra tâifesi dahi siyah şabka giydükleri ecilden dülbend sarınmayub,*[39] ifade edilerek kısaca gayrimüslimlerin Yahudi ve Hristiyanların

---

36 BOA. *DVN. MHM.d. 39*, s. 290, 292, hük, 556, 561.

37 Her ne kadar Robert Mantran gayrimüslimlerin kırmızı ve mor ayakkabı giydiklerini kaydediyorsa da, Osmanlı Arşiv belgelerinde ve Şer'iye sicillerinde, çalışma alanını kapsayan dönemde henüz böyle bir belgeye rastlanmamıştır. Ancak bazı seyyahlar gayrimüslimlerin de kırmızı ayakkabı giydiklerini söylemektedir. Joseph de Tournefort, *Tournefort Seyahatnamesi*, Editör, Stefanos Yerasimons, Çev., Teoman Tunçdoğan, II. Kitap, İstanbul 2005, s. 73 . Fransa krallığı bahçelerinin bitki bilimcisi Joseph Piton de Tournefort 1700-1701 yılında Ege adaları ile İstanbul ve Anadolu'ya yaptığı geziyi iki kitap halinde toplamıştır. Birinci kitap Ege adaları ve Ege kıyısı gezilerini oluştururken, ikinci kitabı İstanbul ve Anadolu'nun bazı yerlerinin gezi notları oluşturmaktadır.

38 Mantran, *XVI. ve XVII. Yüzyılda İstanbul'da Gündelik Hayat*, s. 205; Cin, Akgündüz, *Türk Hukuk Tarihi*, c. 2, s. 207.

39 BOA. *DVN. MHM.d. 39*, s. 290, hük, 556.

hangi renk şapka, ayakkabı ve elbise giyimleri gerektiğinden bahsedilmiştir.

İstanbul, Galata, Haslar, Edirne, Selanik ve Bursa kadılarına yazılan hükümde ise biraz daha ayrıntıya girilmiştir. Söz konusu her iki hükümle Sultan II. Mehmed zamanından beri yapıldığı belirtilen bu uygulamanın, Sultan III. Murad'ın yaptığı uygulamaya meşruiyet kazandırdığı anlaşılmaktadır. ...*Yahudi taifesi kırmızı şapka giyib ve ayaklarında olan başmakları ve edikleri dahi siyah olub boğasından kabma giyib, ve Nasârâ taifesi dahi siyah şapka giydikleri ecilden, zikrolunan taife dülbend sarınmayub, üslûb-ı sâbık üzere kırmızı şapka giyüb başmakları ve edikleri dahi siyah olub, ve libasları boğası kabma olub, ve Nasârâ taifesi dahi dülbend sarınmayub siyah şapka giymelerin emredüb buyurdum ki,*[40] ifadesiyle Yahudilerin kırmızı şapka ve siyah ayakkabı; Hristiyanların da siyah şapka ve siyah ayakkabı giymeleri emredilmiştir. Aynı zamanda bu tarihten sonra gayrimüslimlerin sarık sarmaları da yasaklanmıştır.

XVII. yüzyılda da gayrimüslimlerin Müslümanlar gibi giyinmelerinin yasak olduğu ve yasağa uymayanların cezalandırılması ile ilgili olarak, muhtelif tarihlerde gerek İstanbul kadısına ve gerekse Anadolu ve Rumeli'de bulunan bazı kadılıklara hükümler gönderilmiştir. Özellikle XVII. yüzyılın ilk yarısında gayrimüslimlere giyim konusunda getirilen yasaklar, ata binmeleri ve Müslümanlara karşı yapmaları gereken tazim ve hürmetlerindeki eksiklikler olarak belirtilmiştir. İstanbul Kâdısına 10 Şaban 1040 / 14 Mart 1631 tarihli, Selanik ve Siroz Kadılarına 9 Şevval. 1040 / 11 Mayıs 1630 tarihlerinde yazılan hükümler gayrimüslimlerin giyim kuşamlarına daha ağır şartlar getirmektedir, ...*kendilerine yasaklandığı halde ata binen, samur kürk, kalpak, frengi kemhâ, atlas elbiseler giyen, avratları dahi Müslüman tarzında ve üslubunda gezinip, parus ve ferace giymeyüb,* denildikten sonra, ...*kefere ve Yahudi taifesi, çarşuda atla ve fâhir libasla gezdikleri ve Müslümanlarla karşılaştıklarında kaldırımlardan inmeyüb, kendileri*

40 BOA. *DVN. MHM.d. 39*, s. 292, hük, 561.

ve avratları ehl-i İslâm'dan ziyade şevket sahibi şeri'at namına tahkîr olunmadıkları işitilmiştir.[41] Gayrimüslimlerin Müslümanlardan daha iyi giyinmelerinin men edilmesi ve Müslümanlara tazimde bulunmaları gerektiği vurgulanmıştır.

Osmanlı Devleti'nde kıyafet hususunda üzerinde durulan bir konu da Müslümanlardan Hz. Peygamber'in soyundan gelenlerin yeşil sarık sarmış olmalarıdır. Bu sınıfın haricinde diğer Müslümanların yeşil sarık sarmaları, özellikle de gayrimüslimlerin yeşil sarık sarmaları, sert bir üslupta yasaklanmıştır. Gerekçe olarak da Müslümanlarla gayrimüslimlerin birbirlerine karıştırıldığı ve dolayısıyla bazı gayrimüslimlerin, Müslümanlar ve özellikle ehl-i beyte mensup seyitler tarafından kullanılan yeşil sarığı sarmakla bazı karışıklıklara sebep olması gösterilmiştir.[42]

Osmanlı Devleti'nde giyim konusunda milletlere göre değil, dinlere göre bir ayırım ve sınırlama yapılmıştır. Yukarıda verilen hükümlerden ve seyyahların verdikleri bilgilerden anlaşılan, giyim kuşamın kişilerin hangi dine mensup olduklarını belirleyen bir simge olarak algılandığıdır. XVI. ve XVII. yüzyıl seyyahlarının verdikleri bilgilere göre, Hristiyan ve Yahudi tebaanın giyimi Türklerin giyimine benzemekle beraber, Türklerin en çok giydiği renkler olan beyaz, sarı, kırmızı ve özellikle yeşil renkli elbiseler asla giyemezlerdi.

---

41 *85 Numaralı Mühimme Defteri (1040-1041 / 1630 – 1631 (1632)) <Özet – Transkripsiyon – İndeks>*, Ankara 2002, s. 125, 340, hük, 206, 559.

42 Sâbık Rumeli Kâdıaskeri ve halen arpalık olarak Dimetoka kazasına mutasarrıf olan Mevlana Şerif Mehmed ve Tağradı Kâdısı'na ve Güzelhisar Kâdısına gönderilen 5 Rebiü'l-ahir 1040 / 25 Rebiü'l-evvel 1040 / 11 Kasım 1630 / 1 Kasım 1630 tarihli hükümler; *Dimetoka ve Güzelhisar kazalarında bazı gayrimüslimlerin başlarına yeşil tülbent bağlayıp Müslüman kıyafetine bürünerek Müslümanlarla gayrimüslimlerin ayırt edilmesinde karışıklığa yol açtıkları ve bu kıyafet altında halka ve yolculara zulmettikleri bildirildiğinden, bu gibilerin mutlaka yakalanmaları ve şer'an gerektiği şekilde cezalandırılmaları; ayrıca gayrimüslimlere de Müslüman kıyafeti giymemeleri hususunda sıkıca tembihte bulunulması. 85 Numaralı Mühimme Defteri*, s. 203, 213, hük, 336, 352.

Rumların giysileri Türklerinkine benzemekle beraber kendi adetlerince giyinirlerdi. Genellikle menekşe rengi kumaştan yarım kollu cüppe ve aynı renk kumaştan bir başlık giyerlerdi. Fakat Pera'daki Ceneviz asıllı Rumlar siyah renkte ve daha zengin kumaşlardan cüppe ile kadife başlık giyerlerdi. Çarşı pazarda gezen Rum erkeklerinin özensiz ve bakımsız giyindikleri ifade edilmektedir. İstanbul'daki Rum kadınlarının ev kıyafetleri Türk tarzındaydı. Kıyafet, uzun bir elbise ve onun üzerine giyilen kaftandan ibaretti.[43]

Polonyalı Simeon, Anadolu'da bulunan Hristiyanlarla İstanbul'da bulunanları mukayese ederken, İstanbul'da yaşayan Hristiyanların daha mutlu olduklarını, yüz çile ve yetmiş çilelik çuha giydiklerini söylemektedir.[44]

İyi bir gözlemci olan seyyah Joseph de Tournefort, Osmanlı toplumunda insanların giymiş oldukları ayakkabılara kadar dikkat etmiştir. Tournefort, *Türklerin giydikleri terliklerin çok basit tabanlı olmasına karşın çok dayanıklıdır. Özellikle İstanbul terliklerinde en iyi ve en hafif deri olan doğu derisi kullanılmıştır. Padişahın ayakkabıları diğerlerinkinden daha iyi değildir. Yalnızca yabancı Hristiyanların sarı terlik giymelerine izin verilirdi. Zira padişahın kulları ister Hristiyan, ister Musevî olsunlar, kırmızı menekşe rengi ya da siyah terlik giyerlerdi. Kullanılan potinlerin de sarı renkli olanlarını yalnızca Müslümanlar ve ayrıcalıklı Hristiyanlar giyebilmekteydiler. Bu buyruk o kadar yerleşmiştir ve o kadar iyi uygulanmıştır ki, insanların ayaklarına ve başlarına bakarak hangi dinden oldukları anlaşılmaktadır*,[45] şeklinde bilgiler vermektedir.

Gayrimüslimlerin giyim kuşamlarının XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren daha sıkı bir takibe alındığı görülmektedir. Belgelerden ve seyyahların gözlemlerinden anlaşılan, devletin en üst müracaat makamı olan divan tarafından gayrimüslimlerin zimmet

43 Schweigger, *Eine neue Reissbeschreibung*, s. 225; Üçel-Aybet, *Avrupalı Seyyahların Gözünden Osmanlı*, s. 205, 196, 206.

44 Hrand D. Andreasyan, *Polonyalı Simeon'un Seyahatnamesi*, s. 91.

45 Tournefort, *Tournefort Seyahatnamesi*, c. II, s. 73.

sözleşmesinden doğan hakları gözetilmiştir. Zaman zaman gayrimüslimlerin giyim kuşamlarına kanunsuz olarak rasgele müdahale edilerek rencide edildikleri anlaşılmaktadır. Gayrimüslimlerin divana yaptıkları şikâyetler üzerine, haksız ve kanuna mugayir olarak giyim kuşamlarına müdahale edilerek onların rencide edilmemesi için fermanlar çıkarılmıştır.[46]

Her ne kadar ilan edilen fermanlar devletin resmi görüşünü yansıtsa da, uygulamanın daha farklı olduğu anlaşılmaktadır. Farklı inanç sahiplerinin bir arada yaşadığı Osmanlı toplumunda gayrimüslimlerin adetlerinin sürdürüldüğü ve dinî yaşamlarında özgürlüklerinin korunduğu görülmektedir. Böylece Müslümanlar, Hristiyanlar, Museviler birbirlerinden farklı simgelerle ayrılmakta idiler. Örneğin kıyafet, başlık, ayakkabı Osmanlı Devleti tarafından resmiyette dayatılan simgelerdi. Fakat bunlara pratikte o kadar az uyuluyordu ki, padişah bunların zorunlu olduklarını hatırlatmak için zaman zaman fermanlar çıkartmak zorunda bırakılıyordu.[47]

2.1.2. Kadın giysileri ve takıları

Gayrimüslimlerin giysileri hakkında ayrıntılı bilgi veren 1568 tarihli hükümde kadınların giyim kuşamlarına da değinilmiştir. Söz

---

46 Ahmed Refik, *Hicri On Birinci Asırda İstanbul Hayatı 1000-1100,* İstanbul 1988, s. 20. Sözkonusu 27 Zi'l-kade 1003 / 3 Ağustos 1595 tarihli hükümde, Yahudiler giydikleri takke ve elbiselerine hilaf-ı kanun olarak ilişildiği ve bunun men edilmesini talepleri üzerine, İstanbul kadısına gönderilen bir fermanda; *...hilaf-ı kanun dahl olunmamak,* diyerek, kanun harici gayrimüslimlerin giyimlerine müdahale edilmemesi istenmiştir.

47 XVII. yüzyılın başlarında İstanbul ve Anadolu'yu dolaşan Polonyalı Simeon gayrimüslimlerin giydiklerini kaydederek Yahudilerin sarı renkte sarık sardıklarını, Zenginler Hristiyanlardan ayırt edilebilmeleri için sarı takke giyerler veya elbiselerine sarı bir bez parçası dikerlerdi. İstanbul'daki Yahudilerle Lehistan'da bulunan Yahudileri karşılaştırarak, ... Onlar İstanbul'da da havroz şeklinde takke giyerler... Andreasyan, *Polonyalı Simeon'un Seyahatnamesi*, s. 79, 133; Mantran, *XVI. ve XVII. Yüzyılda İstanbul'da Gündelik Hayat,* s. 54; Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Yahudi Milleti,* c. IV. s. 314; Bilal Eryılmaz, "Osmanlı Devleti'nde Farklılıklara ve Hoşgörüye Kavramsal Bir Yaklaşım", *Osmanlı,* Ankara 1999, c. 4, s. 236-241.

konusu hükümle resmiyette gayrimüslim kadınların giyimleri sınırlandırılmıştır. Gayrimüslim kadınların, *ferace* giymeleri yasaklanmış, ancak eski kanunları üzere *fahir ve Bursa kutnî sindan fistan* giyebilecekleri belirtilmiştir. *Çakşırları* ancak gök mavisi olup, başka bir renk kullanmaları da yasaklanmıştır. Ayrıca *başmak* giymemekle birlikte, *eski kanun üzere kundura ve Şirvanî* ayakkabı kullanmaları serbest bırakılmıştır. Gayrimüslim kadınların, Müslüman hatunların giydiği gibi *serâser yaka ve arakiye* giymeleri yasaklanmış, *giydikleri takdirde atlas* veya *kutnu*dan mamul olanı giymelerine izin verilmiştir.[48] Söz konusu yasaklamalara rağmen, çeşitli milletlere ait kadınların çok farklı giysilerle dolaştıklarını seyahatnamelerde görmek mümkündür.

XVI. yüzyılın ikinci yarısında İstanbul'a gelen seyyahlar gerek Türk kadınları ve gerekse diğer gayrimüslim kadınların giyim, kuşam ve süslemeleri hakkında bilgi vermektedirler. Türk kadınlarının pek fazla dışarıya çıkmadıklarını ve dışarıdan yapılacak alış verişleri genelde evin erkeğinin yaptığını belirtmektedirler. Ancak dışarıya çıktıklarında, *başı ve saçları tamamen örtecek şekilde sırtlarına doğru inen bir örtü bağlarlar, ... yüzlerini, kimsenin görmeyeceği biçimde örterler, ...üzerine de bütün giysilerini örten kolları geniş, uzun bir kıyafet (ferace) ve ayaklarına ince, yumuşak deriden yapılma küçük zarif çizmeler giyerler.*[49] Türk kadınlarının örtülü bir şekilde dışarı çıkmalarına rağmen, giysilerini ipek, altın ve gümüş işlemelerle oldukça süsledikleri ifade edilmektedir.

Şer'iye sicillerine yansıyan gayrimüslimlerin terekelerinde ölen kadınlara ait birtakım giysi ve ziynet eşyasına rastlamak mümkündür. Söz konusu terekelerden bazı verilere ulaşılmak mümkündür. Örneğin, 2 Cemaziye'l-evvel 1007 / 1 Aralık 1598 tarihli tereke kaydında ölen zimmîye Adile bint-i Petro'nun terekesinin toplam değeri 311120 akçedir.[50] Bu meblağın 19890 akçe tutarı, yani % 6.39'unu giyim ve ziynet eşyası oluşturmaktadır.

---

48 Ahmet Refik, *İstanbul Hayatı*, s. 47-48.

49 Von Bretten, *Osmanlıda Bir Köle*, s. 295-296; Gerlach, *Türkiye Günlüğü 1573-1576*, c. I, s. 327.

50 İMŞSA. *Havass-ı Refia 6*, s. 59b.

Ölen kadınlardan metrûkatı en az olanı evâsıt-ı Cemaziye'l-evvel 980 / 23 Eylül, 2 Kasım 1572 tarihli kayıtta zimmîye Zafire adlı kadının terekesidir. Toplam tereke tutarı 2120 akçedir. Bunun 780 akçesi, yani % 36.79'unu giyim ve ziynet eşyası oluşturmaktadır.[51]

Kadınların metrûkâtı incelendiğinde, en büyük oran gayrimenkûl, nakit, ev eşyası, giyim ve ziynet eşyaları oluşturmaktadır. Giyim ve ziynet eşyalarını da şöyle sıralamak mümkündür: Alaca fistan, ferace, kaftan, hamam gömleği, atlas kaftan, münakkaş don, dülbend, ıskarlat, kırmızı yelek ve gömlek, sîm kuşak, cevherî kuşak, gümüş haç, incili saçlık, altın saç bağı, hatem-i la'l, incili boğazlık, cevherli bilezik, cevherli kolçak, altın düğme, sîm düğme, inci miskal, altın bilezik, zümrüt küpe, altın yüzük, altın kaftan, çember, halhal, zülüflük, bilezik zinciri, altınlı işlemeli kaftan ve altın enselik gibi eşyadan oluşmaktadır.[52]

Şer'iye sicillerinde gayrimüslim kadınlara ait terekelerde, çeşitli renk ve değerdeki fistanların, münakkaş donların, sim kuşakların ve hamam takımlarının bulunması, gayrimüslim kadının istediği şekilde giyindiğini göstermektedir. Bu da gayrimüslim kadınların toplum içindeki sosyal statülerini göstermesi bakımından önemlidir. Kadınların gösterişli giyimleri seyyahların da dikkatini çekmiştir.

XVI. yüzyılın ikinci yarısında İstanbul'da Rum kadınlarının yaygın olan geleneğe göre, en yoksul olanının bile ipekliler, altın gerdanlıklar, bileziklerle ortalıkta dolaştığı tespit edilmektedir. Kadınların süs eşyası olarak altın olmasa da mutlaka gümüş takıları vardı. Evde veya dışarıda, üzerlerindeki güzel ve değerli giysileri göstermekten çekinmezlerdi. Von Bretten, Rum kadınları hakkında bilgi verirken, *kadife, Şam kumaşı, ipek, atlas gibi değerli kumaşlardan yapılma ve değerli ve sırmalı işlemelerle, çiçek desenleriyle veya düğmelerle süslenmiş elbiseler giyerler. Boyunlarına,*

51 İMŞSA. *Yeniköy 8*, s. 6.

52 İMŞSA. *Galata 66*, s. 17b, 22a, 25a; *Galata 71*, s. 20b, 30a; *Beşiktaş 27*, s. 15a; *Üsküdar 107*, s. 71b, 126b; *Havass-ı Refia 6*, s. 59b.

kollarına, kulaklarına hatta saçlarına bile değerli mücevherler takarlar ve kendilerini bu halde, yüzlerini örtmeden, göğüslerinin bir kısmını açıkta bırakmaktan bile çekinmeden her gün kibirli şımarık davranışlarla herkese teşhir ederler,[53] diyerek giyim kuşam konusunda Rum kadınlarının çok rahat olduğunu anlatmaktadır.

Rum kızlarının kullandıkları bazı süs eşyaları da şunlardır: başlarına altın veya en azından altınla kaplanmış gümüşten yapılma ve mücevherle süslü taçlar. Bu taçların değeri ailenin serveti ile doğru orantılıydı. Saçlarını altın tellerle örmeleri, kaşlarının arasına altın tel geçirmeleri, küpeler, yüzükler, bileziklerle, ayak bileklerinin üzerine halhallar, ayak parmaklarına halkalar takarlardı. Ayrıca terlikleri gümüş pullarla kaplıydı ve üzerlerine mücevherler süslenirdi. Sırma işlemeli elbiseleri, kadife, atlas, Şam kumaşı ve ipekten yapılırdı. Kenarları sırma şeritlerle işlenirdi. Gömlekleri taftadan veya başka ipek kumaşlardan sırma ipeklerle dikilirdi. Şalvarları mavi, kırmızı veya sarı renkten olurdu.[54]

Rum kadınları ipekli, altın ve gümüş işlemeli pahalı kumaşlardan giyinmeyi severlerdi. Şehirlerin dışında köylerde dahi bu fark edilirdi. Bazı seyyahlar, Edirne ve civarındaki Rum köylerindeki paskalya yortusunda kadınların giyimini anlatır, onların kürklü hırkaları, işlemeli başlıkları, gümüşlü kemerleri ve saten ceketlerinden bahsederler. İstanbul'da Rum kadınları sokağa çıktıklarında yüzlerini örtmezler. Ancak, genç kızların yüzleri örtülü olurdu. Genç kızlar pek nadir sokağa çıkarlardı. Rum kadın ve kızları kıymetli kumaşlardan elbiseler giymiş ve mücevherlerle süslenmiş olarak sokağa çıkarlardı. XVI. ve XVII. yüzyıllarda gayrimüslim kadınlar gösterişli, süslü ve üzerlerinde bir servet değerinde takılar bulundururlardı.[55]

---

53 Von Bretten, *Osmanlıda Bir Köle*, s. 297.

54 İMŞSA. *Galata 66*, s. 17b, 22a, 25a; *Galata 71*, s. 20b, 30a; *Beşiktaş 27*, s. 15a; *Üsküdar 107*, s. 71b, 126b; *Havass-ı Refia 6*, s. 59b; Von Bretten, *Osmanlıda Bir Köle*, s. 296-297; Gerlach, *Türkiye Günlüğü 1573-1576*, c. I, s. 327, 451, 452; Schweigger, *Eine neue Reissbeschreibung*, s. 224-225.

55 Antoine Galland, *İstanbul'a Ait Günlük Hâtıralar (1672–1673)*, Şerhlerle Yayınlayan, Charles Schefer, Çev., Nahid Sırrı Örik, Ankara 1998, c. I,

Rum, Musevî ve Ermeni kadınları, Müslüman kadınlara göre daha rahat hareket ederlerdi. Buna rağmen gayrimüslim kadınlar, Avrupalı kadınlar kadar çarşı pazara sık çıkmazlardı. Çünkü onların hizmetçileri dışarıdan gerekli olan eşyayı almakta ve sair işlerde onlara yardımcı olmaktaydılar. Gün boyu sokaklarda her yaştan ve her sınıftan kadınla karşılaşmak mümkündü. Tournefort, gayrimüslim evli kadınların sadelik yerine, zevk ü safa ve gayet pahalı giyinişe düşkün olduklarını da ayrıca belirtir.[56]

Bir Rum düğününde bulunan Schweigger, on dört yaşında gelin olan bir kızın gelinlik elbisesini ayrıntılı bir şekilde tarif etmiştir. *İç eteği sırmalı güzel bir dokumadan yapılmıştı, bunun üzerine koyu kırmızı, ya da kahverengi kadifeden, kenarları sırma işlemeli şeritlerle çevrili bir kaftan giymişti. Başındaki altın taç çok güzel değerli taşlarla bezenmişti, ayrıca uzun, altın tellerden yapılma güzel yapay saçlar takılmıştı. Boynunda güzel altın gerdanlık, kollarında altın bilezikler, kulaklarında inci ve değerli taşlarla bezenmiş küpeler vardı. Gelinin yüzünü öyle boyamışlardı ki, Yunanistanlı Helena bile herhalde ondan daha güzel olamazdı. Ama gelini güzelleştiren sadece boya değildi, doğal olarak da güzel yaratılmış on dört yaşında bir genç kızdı. Tahminen gelinin mücevherleri yaklaşık 300 duka değerindeydi. Bu mücevherler altın hesabına göre değerlendirilirse, ancak bir kontese lâyık görülebilir. Ama*

---

s. 102; Dirimtekin, *Ecnebi Seyyahlara Nazaran XVI. Yüzyılda İstanbul*, s. 58; Metin And, "16. Yüzyılda İstanbul'da Gündelik Yaşam", *Osmanlı Uygarlığı*, Ed, Halil İnalcık, Günsel Renda, Ankara 2004, c. I, s. 432; Üçel-Aybet, *Avrupalı Seyyahların Gözünden Osmanlı Dünyası*, s. 193. S. Faroqhi Osmanlı Devleti'nde XVII. yüzyıldan sonra gayrimüslim kadınların farklı giyinişlerini şöyle anlatır; Gayrimüslim kadınlar bir çok yerde Müslüman kadınlar gibi giyinirlerdi. Yüzlerini örtüp örtmemeleri yöreden yöreye değişirdi. Rumeli'de ve İstanbul'da genelde yüzlerinin bir bölümünü açık bırakırlardı. Atina'da genç kızlar peçe takar, evli kadınlar yüzlerini açık bırakırlardı. Doğu Anadolu ve Kafkaslarda yaşayan Ermeni kadınlar Müslüman kadınlar gibi yüzlerini örterlerdi. Faroqhi, *Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam*, s. 125-126.

56 Tournefort, *Tournefort Seyahatnamesi*, c. II, s. 18. Rum, Musevî ve Ermeni kadınları daha rahat giyindikleri ve çarşı pazarda daha fazla gezindikleri Avrupalı seyyahların yaptıkları gravürlerden de anlaşılmaktadır. *Gravürlerle Türkiye*, Yayına Hazırlayan, Mustafa Sevim, c. VI-VII.

Rum kadınlarında yaygın olan geleneğe göre, en yoksul kadın bile ipekliler, altın gerdanlıklar, bileziklerle ortalıkta dolaşır. Kadınların altın olmasa bile mutlaka gümüş takıları vardır.[57]

Yaşlı kadınlara gelince, bunlar zengin bir hayat sürseler de sade giyinirlerdi. Dul kadınlar beyaz elbise yerine koyu bir elbise giyerler ve bir örtü ile sokağa çıkar, ağır ve vakur yürürlerdi. Ayakta kırmızı renkte terliğe benzer yüzü gayet dar bir ayakkabı, başta yüzü ve göğsü açıkta bırakan ve omuzları örten beyaz başörtüsü bulunurdu. Diğer bir elbise şekli de şu idi: Kolları dar ayak bileklerine kadar uzanan bir rop, bunun üzerine askılı (kolsuz) içi başka renkte kumaştan yapılmış bir ferace olurdu. Başta bütün yüzü açık bırakan, fakat saçları ve boğazı örten ince ve beyaz bir başörtüsü, bunun üzerine kalın ve renkli bir kumaştan kalçalara kadar inen ikinci bir başörtüsü, ayakta kırmızı ve sivri uçlu bir ayakkabı giyerlerdi. Genç kızlara gelince: İnce ve beyaz bir kumaştan göğüs dekolte ve kollar uzun bir rop, bunun üzerine göğüs altına kadar gelen ve topuklara kadar uzanan askılı bir ferace giyerlerdi. Gerlach Rum kızların giysisinden bahsederken, *Almanya'da kraliçeler bile bu kadar süslü giyinmezler,*[58] diyerek gayrimüslim topluluk içinde Rumların çok daha fazla gösterişli giyindiklerinden söz etmektedir.

Rum kadınlarına göre, Ermeni kadınlarının daha sade ve gösterişten uzak giyindikleri görülmektedir. Başlarında, kulak ve boyunlarında mücevherler varsa da, bunların o kadar gösterişli olmadığı anlaşılmaktadır. Yüksek sınıftan olanlar yüzlerini tıpkı Türk kadınları gibi siyah bir peçe ile örterlerdi. Daha gösterişli olması için peçe ve baş örtülerinin dokusunda sırma iplikler geçirirlerdi. Ayrıca geniş keten şalvarın üzerine dar ipek gömlekler giyer ve yüzlerine ince bir kumaş örtmekle yetinirlerdi. XVI. yüzyılda Ermeni kadınlarla Türk kadınlarının giyimlerinden ayırt edilemediği anlaşılmaktadır.[59] Ancak daha sonraki yüzyılda Eremya Çelebi

57 Schweigger, *Eine neue Reissbeschreibung*, s. 224.
58 Gerlach, *Türkiye Günlüğü 1573-1576*, c. II, s. 569.
59 Schweigger, *Eine neue Reissbeschreibung*, s. 230; Gerlach, *Türkiye Günlüğü 1573-1576*, c. I, s. 327.

Kömürciyan Ermeni kadınların giyim tarzlarının değiştiğini ifade etmektedir. Ermeni kadınlarının çarşıda pazarda baş ve göğüslerini açmalarından şikayet ederek, onlardan *hayasız kadınlar*[60] olarak bahsetmektedir.

Gayrimüslim nüfusun önemli bir kısmı kadınlardan oluşuyordu. Müslüman aile yapısında olduğu gibi, gayrimüslimlerde de kadın ailenin temelini oluşturmaktaydı. Yukarıda da ifade edildiği gibi, her ne kadar gayrimüslim kadınların ferace ve gri renk haricinde elbise giymeleri yasaklanmışsa da, terekelerden çıkan çeşitli renklerdeki elbiseler bu yasaklara fazla uyulmadığını göstermektedir. Giyim hususunda bazı resmi kısıtlamalar yapılmışsa da, kadınların giyim kuşamlarına ve ziynet takmalarına dokunulmadığı anlaşılmaktadır.

2.1.3. Din adamlarının giysileri

İstanbul Ortodoks patriği genellikle mavi Şam ipeğinden büyük bir başlık (serpuş) giyerdi. Serpuşun ortasında siyah kadifeden büyük bir haç bulunurdu. Siyah elbisesinin kenarlarına mavi Şam ipeğinden üç şerit işlenmişti. Merasim günlerinde patrikler farklı ve gösterişli giysiler giyerlerdi. Normal zamanlarında keşişin takkesini başına geçirmesi ve sokakta atla dolaşırken üzerine aldığı kahverengi atlastan cüppesini giymesi yeterliydi. Çenesinin altına denk gelen yerde iki mavi parça vardı. Bunlar birer kuyuyu temsil ederlerdi. Müminleri ise bu kuyulara bakraçlarını salarak içine iyi ameller doldururlar. Cüppenin üzerinde çaprazlama üç sıra halinde üçer çizgi vardır. Çizgilerden biri kırmızı, biri beyazdır. Bu çizgiler öz kaynaktan fışkıran ve patriğin iyilik hazinesinden diğer insanların yoksulluğuna doğru akan dereleri temsil ederdi. Patrik, elinde mevkiinin simgesi olan değerli ağaçtan yapılma, sadef kakmalı veya tamamen gümüşten olan ve şekil bakımından koltuk değneğine benzeyen ve Hz. İsa'nın çarmıha

60 Eremya Çelebi Kömürciyan, *İstanbul Tarihi XVII. Asırda İstanbul*, trc., ve tahşiye: Hrand D. Andreasyan, yeni notlarla yay. haz., Kevork Pamukciyan, İstanbul 1988, s. 21.

gerilmesini temsil eden bir âsâ bulunurdu. Patrik, makamında da bu kıyafetle dolaşırdı.[61]

Antoine Galland, 1672 yılında İstanbul'daki Patrikhane'de Bursa, Ereğli ve Konya metropolitleriyle İskenderiye Patriği'nin de katıldığı Noel Ayini'nde patriklerin giysilerini anlatırken: *Patriklerin elbiseleri altın ve gümüş işlemeli ipektendi. Atkılarının uçlarında mücevherler sallanıyordu ve İmparatorluk mensupları gibi her birinin rütbelerini bildiren serpuşları vardı. Bu serpuşlar altın ve gümüş sırmalı ipekle kaplıydı. Üzerlerinde birbirlerine geçme şeritler vardı. Bunların ucunda da mücevherli birer haç vardı. Ayrıca gerek İstanbul patriğinin ve gerekse İskenderiye patriğinin ellerinde bulunan haçların ve sair aksesüvarın değerli taşlarla süslendiği ve sırtlarındaki kürklerin çok değerli olduğu anlaşılmaktaydı,*[62] gibi ifadelere yer vermektedir.

Schweigger XVI. yüzyılda ruhanî reislerin giysileriyle ilgili şu bilgileri vermektedir: *Epitrachilion* adındaki giysi beyaz ipekli; *Sticharion* adındaki giysi yeşil ipekli; *Pogonation (Epigonation)* adındaki giysi kırmızı ipekli ve *Polistavrion* adındaki giysi de üzerinde beyaz haçlar olan siyah kadifeden yapılmıştır.[63]

Günümüzde Hristiyan din adamlarının giyimleri mezheplere göre farklılık arz etmektedir. Gelenekçi bir yaklaşım tarzı sergileyen Ortodoks din adamları eskiden din adamları nasıl giyiniyorsa, günümüzde de aynı şekli taklit etmeye çalışmaktadırlar. Katolikler, eski tarz giyimlerine bağlı kalmakla beraber, bazı değişiklikler yaparak, daha gösterişli giyinmektedirler. Protestanlar ise, birçok konuda olduğu gibi, giyim konusunda da statükocu bir yaklaşım tarzı sergilemezler. Aksine daha rahat bir giyim şeklini benimser-

61 Schweigger, *Eine neue Reissbeschreibung aus Teutschland,* s. 214; Üçel-Aybet, *Avrupalı Seyyahların Gözünden Osmanlı,* s. 191. Fakat bilindiği kadarıyla söz konusu olan "Patriğin şapkası", bu tarz şapkayı son kullanan kişi fetihten sonraki I. patrik Genadius Scolarius'tur. Daha sonra bu şapka hiç kullanılmamıştır. Schweigger'in çizmiş olduğu resim muhtemelen gerçek görünüme bakarak değil eski bir resme bakarak yapılmıştır.

62 Galland, *İstanbul'a Ait Günlük Hâtıralar,* c. I, s. 28; Üçel-Aybet, *Avrupalı Seyyahların Gözünden Osmanlı,* s. 191.

63 Schweigger, *Eine neue Reissbeschreibung aus Teutschland,* s. 216.

ler. Bununla beraber birtakım dinî sembolleri de üzerlerinde bulundurmayı ihmal etmezler.

2.2. Meskenleri

İslam hukukunda gayrimüslimlerin meskenlerinin nasıl olacağı hakkında açık veya işarî manada herhangi bir hüküm yoktur. Bundan dolayı İstanbul'da yaşayan gayrimüslimlerin evleri hakkında farklı bilgiler bulunmaktadır. Daha çok seyyahların verdikleri bilgilerden, evlerin ahşap yapılar olup, birbirlerine yapışık ve dar sokaklarda bulunduğu anlaşılmaktadır. Galata'da gayrimüslimlerin oturduğu Cenevizlerden kalma kesme taştan yapılmış gösterişli binaların varlığından da söz edilmektedir.

Osmanlı Devleti'nde gayrimüslim meskenlerinin ne durumda olduklarını tespiti için ilk dönem İslam devletlerindeki uygulamaya bakmak gerekir. Yavuz Ercan, *İslam Hukuku'na göre gayrimüslimler, Müslümanlardan daha büyük ve yüksek ev yaptıramazlarken, Osmanlı İmparatorluğu'nda böyle bir yasak hiçbir dönem söz konusu olmadı*[64] demektedir. Ancak böyle bir görüş doğru olmasa gerek. Zira İslam toplumunda yaşayan gayrimüslimlerin hukukî statülerinden bahseden İmam Maverdî *Ahkamu's-Sultaniyye* adlı eserinde gayrimüslimlerin meskenlerinin yapımı hakkında herhangi bir sınırlamadan bahsetmemektedir. Ayrıca Levent Öztürk tarafından yapılan *Asr-ı Saadet'ten Haçlı Seferlerine Kadar İslam Toplumunda Hristiyanlar,* adlı çalışmada da Ercan'ın bahsettiği şekilde bir sınırlandırma görülmemektedir.[65] Osmanlı Devleti'nde gayrimüslimlerin meskenleri ile ilgili olarak, Müslümanların evlerinden yüksek olmaması, en azından aynı seviyede olmaları gerektiğine dair hüküm bulunmaktadır. 7 Rebiü'l-evvel 973 / 2 Ekim 1565 tarihli İstanbul Kadısına gönderilen hükümde, *etrafında olan evlerden kaldırdukları istima' olunmagın hedm olub, sayir evle-*

64 Ercan, *Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler,* s. 184.

65 Hristiyanların İslam toplumundaki iskan problemi ile ilgili olarak bakınız.: Levent Öztürk, *Asr-ı Saadet'ten Haçlı Seferlerine Kadar İslam Toplumunda Hristiyanlar,* İstanbul 1998, s. 195-207.

re beraber olmasın emredüb,[66] diyerek Müslümanların evlerinden yüksek ev inşâ eden gayrimüslimlerin evlerinin yıktırılması, Müslümanların evleri ile aynı veya daha aşağı seviyede olması emredilmektedir.

Ebu's-Su'ûd Efendi bir fetvasında, gayrimüslimlerin Müslümanların evlerinden daha gösterişli ev yapmalarını yasaklayan hâkimin sevap kazanacağını ifâde etmektedir. *Ehl-i İslâm içinde olan zimmîler yüksek müzeyyen ev yapmaktan..men' eden hâkim 'indallah musâb ve me'cûr olur mu? El-cevâb olur.*[67] Gerek İstanbul Kâdısı'na gönderilen hükümde ve gerekse Ebu's-Su'ûd Efendi'nin fetvasında vurgulanmak istenen gayrimüslim evlerinin, Müslümanların evlerinden daha yüksek yapılmamasıdır. Ancak aynı seviyede veya daha aşağı seviyede ev yaptırabilecekleri anlaşılmaktadır.

Ebu's-Su'ûd Efendi'den sonra gelen şeyhülislamlar da aynı doğrultuda fetva vermişlerdir. Şeyhülislam Yenişehirli Abdullah Efendi (ö. 1156/1743) Müslüman mahallesinde gayrimüslim birinin Müslümanların evlerinden daha yüksek ev yapamayacağına dair fetva vermiştir. Gayrimüslim böyle bir ev yaptırdığı takdirde, Müslüman evlerine denk olacak şekle gelinceye kadar fazladan yaptırılan katların yıktırılabileceğini söylemektedir. *Zeyd-i zimmî bir beldede müslimîn mahallesinde olan menzilini müslimîn menzillerinden ziyade terfî' eylese Zeyd'in ref' itdigi binâ müslimîn menzillerine beraber olunca hedm olunur mu? El-cevab, olunur*[68].

Şeyhülislam fetvalarında gayrimüslimlerin evlerinin yapım şekli ile ilgili olarak diğer bir fetva çeşidi de evin yapım malzemesiyle alakalıdır. Şeyhülislam Çatalcalı Ali Efendi'nin (ö. 1103/1692) bir fetvasında: *Bir kasaba ahalisinden Zeyd-i zimmî kefere mahallesinde binâ ettiği menzilini kiremid ile örtmek istedikte müslimînden ba'zı kimesneler toprak ile ört deyu bi-gayr-i vech-i şer' kâdir*

66 *5 Numaralı Mühimme Defteri*, s. 168, hük no, 313.
67 Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri*, c. IV, s. 44.
68 Yenişehirli Abdullah Efendi, *Behcetü'l-Fetâvâ*, s. 94a. Özel kütüphanemde bulunan yazma nüsha.

olurlar mı? El-cevab, olmazlar,[69] diyerek evinin üstünü kiremitle örtmek isteyen bir gayrimüslime, Müslümanlar tarafından toprakla örtülmesi gerekir diye baskı yapılamayacağını belirtmektedir.

Bununla beraber Şeyhülislam Abdurrahim Efendi'nin (ö. 1128/1716) gayrimüslimlerin meskenleri hakkında birkaç fetvası bulunmaktadır. Müslüman bir mahallede oturan zimmînin, evinin üst katını yaptırmasının ardından açtırdığı *pencerelerden Müslüman komşularına herhangi bir zarar gelmiyorsa, söz konusu zimmînin yaptırdıklarına dokunulamaz,*[70] diyerek komşularının zarar görmemesi esas alınarak fetva verilmiştir. Abdurrahim Efendi'nin söz konusu fetvasında, Müslümanların zarara uğratılmaması prensibi esas alınmıştır. Ebu's-Su'ûd Efendi ve Yenişehirli Abdullah Efendi'nin fetvalarında ise, gayrimüslimlerin evlerinin Müslümanların evlerinden daha gösterişli olmaması gerektiği anlayışıyla verilmiştir.

Yapılan evlerin, iskân haricinde herhangi bir amaç için kullanılmasının yasak olduğu görülmektedir. Özellikle Müslümanların ibadetleri sırasında huzurlarının bozulması ve cami cemaatinin azalması endişesi taşınmaktadır. Böyle durumda kâdı söz konusu gayrimüslimlerin evlerini Müslümanlara satarak başka mahalleye gönderebilir. *Bilâd-ı islâmiyyeden bir beldede vâki' müslimîn sâkin oldukları mahallede olan menzilleri zimmîler iştirâ idüb sâkin olmalarıyla ol mahallede vâki' mescid-i şerîfin cemâ'atı kalmayub mu'attal olsa belde-i mezbûrede hâkimu'ş-şer' olan Zeyd ol zimmileri mahalleden ihrâc idüb müslimîn olduğu başka bir mahallede iskâna kâdir olur mu? El-cevab, olur.*[71] Ayrıca camilerin çevresinde bulunan gayrimüslim evlerinin veya dükkanlarının amaçları dışında meyhane olarak kullanıldığı ve bu durumun şer'-i şerife ve emr-i hümayuna muhalif hareketler olduğu, dolayısıyla bu durumun üzerine eğilmesi hususunda bazı kadılıklara muhtelif tarihlerde hükümler gönderilmiştir.[72]

---

69 Çatalcalı Ali Efendi, *Fetâvâ-yı Ali Efendi,* Tab'hâne-i Amire 1278, c. I, s. 159.

70 Abdurrahim Efendi, *Fetevâ-yı Abdurrahimiye,* taş baskı, baskı tarihi ve yeri yok, c. I, s. 79.

71 Yenişehirli Abdullah Efendi, *Behcetü'l-Fetâvâ,* s. 94a-b.

72 BOA.*A.DVN.MHM.d. 9,* s. 90, hük no. 233. 3 Ramazan 967 / 27 Mayıs

İstanbul kadısına ve subaşısına gönderilen hükümlerde, evlerin yapılışı hakkında bazı düzenlemelere rastlanır. Bu düzenlemelerden en önemlisi, 23 Ramazan 966 / 29 Haziran 1559 tarihli bir hükümde, *Yahûdâ tâifesi tabakatla âlî evler ve çârtâklar ihdâs eyleyüb, Müslümanlara eksüksüz mazarrat u hasâret olduğu ecilden min'-bad bu hususları ref' idüb, divardan zâid divar üzerine nesne uzatdurmayub aşağunun ve yukarunun dîvârların beraber itdüresin ve evleri saçaklı yapdırmayub*[73] kaydı hisar diplerine ev yapılmaması ve yapılacak evlerin nasıl yapılması gerektiğini belirtir. Hisara belli bir mesafe bırakıldıktan sonra yapılacak evlerin, saçaklı olarak değil, kireçli olarak yapılmasına dikkat edilmesi gerektiği vurgulanmıştır. Özellikle Yahudilerin hisar dibinde yüksek evler yaptırdıkları ve bu evlerin Müslümanlara zarar verdiği, bunların kontrol edilmesi ve yüksek olanların yıktırılmasının gerekliliği belirtilmiştir.

Gayrimüslimlerin ev yapımı konusunda, devlet tarafından üzerinde durulan konulardan biri, yapılan evlerin sokaklara taşmasını engellemek, bununla da çevrede iskân eden diğer sâkinlere veya sokaklardan geçenlere, özellikle de körlere zarar verilmemesi idi. Bu gibi davalarda mahkemeye başvurulduğu gibi, en üst yargı mercii olan Divân-ı Hümâyun'a da müracaatlar yapılmıştır. 21 Şaban 1003 / 1 Mayıs 1595 tarihli İstanbul kâdısına gönderilen hükümde, *mahrûse-i mezbûrede vâki' Yahudâ mahallelerinde tarîk-i 'amm-da olan yaya kaldırımları Yahudi tayfası nısf mikdarı nerdübân yapdukları.*[74] Yahudi mahallelerinde yaya kaldırımların yarısına merdiven yaparak geçiş yolunu daralttıkları ifade edilmektedir.

1560 tarihli İstanbul kadısına yazılan hükümde, Ayasofya evkafına ait Mahmudpaşa'daki hana daha sonra gelen bazı kürekçi gayrimüslim esnafın, aynı handa bulunan mescitte ibadet eden Müslümanların huzurlarını kaçırdıklarından dolayı, söz konusu gayrimüslimlere ait dükkanlarının yıktırılması emredilmiş. 3 Muharrem 968 / 24 Eylül 1560 tarihli diğer bir hükümde ise, Şam'da Hz. Ömer Mescidi yakınında bulunan Yahudi ve Hristiyan evlerinin Müslümanlara değer fiyatıyla sattırılması hakkında Şam Kadısına emredilmektedir. *3 Numaralı Mühimme Defteri, (966-968 / 1558-1560) <Özet ve Transkripsiyon>*, Ankara 1993, s. 523, 673, hük. No. 1190, 1557.

73 *3 Numaralı Mühimme Defteri*, s. 38-39, hük no. 72.

74 BOA. *A.DVN.MHM.d. 73*, s. 133, hük no, 313.

Yayaların özellikle âmâların daha önceden kaldırımlardan yürüyerek geçerken, bu haliyle atla dahi yoldan geçilmez olduğu belirtilmiştir. Bundan dolayı Yahudi mahallelerindeki kaldırımlarda bulunan merdivenlerin bozarak kaldırımların yeniden yaptırılması emredilmektedir.

İstanbul'da evlerin yapımı, balkonlarının sokağa sarkması ve sokak kaldırımları konusunda mahkemelere çeşitli davalar açılmıştır. Birbirlerine komşu olan gayrimüslimler evlerinin yapım şekilleri ile ilgili olarak kendi aralarında anlaşmazlığa düşerek mahkemeye başvurmuşlardır. *...mezbûrların benim evime muttasıl iki tabaka fevkâni evleri olub tabaka-i 'ulyâsında evim boyundan alçak havluma nâzır üç penceresi olub ve tabaka-i süflâsında yine havluma nâzır üç pencerelerden evime adam inüb çıkmağa kâbil olub külli zararın olmağın bundan akdem kıbel-i şer'den nâibu'ş-şer'iye 'arz eyledik,*[75] ifadesiyle Galata'da oturan Yorgi veled-i Niko mahkemeye başvurarak duvar komşusu olan Çape bint-i Yani ve Ekşino veled-i Mihal'in evlerinin pencerelerinin çok alçak olduğunu ve kendi evinin avlusuna direkt bakması nedeniyle bazı sıkıntılar çektiğini belirtir. Bu şikâyet üzerine yapılan keşif sonunda, Yorgo veled-i Niko'nun söylediklerinin gerçek olduğu dolayısıyla, Çape bint-i Yani ve Ekşino veled-i Mihal adlı şahısların tedbir almaları konusunda uyarılmalarına dair Galata mahkemesi 11 Rebiü'l-ahir 1002 / 4 Ocak 1594 tarihli bir i'lâm vermiştir.

Galata'da buna benzer diğer bir dava ise, evâil-i Safer 1000 / 18-28 Kasım 1591 tarihli şer'iye sicili kaydında Yahudi kadın Levne (lone) bint-i İshak mahkemeye başvurarak, komşusu Manol'a mirî tarafından verilen evin duvarının kendisine zararı olduğunu beyan etmiştir. Bunun üzerine mahkemede Nâib Osman adındaki bir şahsı Hassa mimarlarından Ali bin Abdullah'ı olay mahalline göndererek keşif yaptırılmış ve şu kanaate varılmıştır; davacının zikrettiği şekilde bir zarar görülmektedir. Ancak, *dokuz zira' taş divâr binâ olunmağla zarar-ı mezbûr def' olunur,*[76] diyerek,

75 İMŞSA. *Galata 17*, s. 45.
76 İMŞSA. *Galata* 16, s. 179.

Manol'un dokuz zira' taş duvar çekmesiyle zararının giderileceği kanaatine varılmıştır.

Evlerin uygunsuz yapıldığına dair zaman zaman gayrimüslimler de şikayetçi olmuşlardır. 5 Ramazan 1002 / 25 Mayıs 1594 tarihli bir belgede Harsofi Mahallesi'nden Yorgi veled-i Dimo'nun komşusundan şikayeti içermektedir. Şer'iye sicili kaydında, dahil-i Galata'da Harsofi Mahallesi'nden Yorgi veled-i Dimo'nin komşusu olan İstati veled-i Kiro'nun evinin ön tarafına sundurma[77] yaptığını, bunun da hem kendine ve hem de gelip geçen yolculara zararı olduğu için davacı olmuştur. Mahkeme de Hassa mimarlarından üstat Ali bin Abdullah ve isimleri zikredilen Müslümanlar söz konusu mahalle keşif için gönderildiğinde, gerçekten de yapılan sundurmanın belirtildiği gibi zarar verdiği ve zararın giderilmesi konusunda sundurmanın yıktırılmasına karar verilmiştir.[78]

Yukarıdaki kayıtlardan da anlaşıldığı gibi, evlerin saçaklarının veya giriş merdivenlerinin yol ve sokak araları gibi umuma açık alanların daraltmasına izin verilmediği görülmektedir. Bununla beraber, gayrimüslimlerin yaptıkları evlerin, şikayet halinde, komşularına zararı olup olmadığı mahkeme tarafından görevlendirilen bilir kişi tarafından tahkik ettirilmiştir. Söz konusu bilirkişinin görüşünü aldıktan sonra, mahkeme davayı karara bağlamıştır.

Seyyahlar tarafından gayrimüslim evlerinin yapısı tarif edildiği zaman Galata evleri anlatılır. Galata'nın merkezinde ve sahilde, balıkçılıkla geçinen Rumların oturduğu ve İtalyan mimarisine uygun olarak Cenevizliler tarafından burada yaptırılan evlerin çoğunun eski yapılar olduğundan bahsedilir. Oldukça yüksek olan bu evler, tamamen kesme taştan yaptırılmıştır. Fakat zamanla yosunlaşmış, kararmış ve kısmen de yıkılmaya yüz tutmuş evler olarak bahsetmektedir.[79]

---

77 Sundurma; Önü açık çatı altı, hayvanların barınmasına veya alet ve edevatın bırakılmasına yarayan üstü örtülü ve önü açık mahal. Ş. Sami, *Kamus-ı Türkî*, s.842.

78 İMŞSA. *Galata 17*, s. 161.

79 Karl Tebly, *Dersaadette Avusturya Sefirleri*, çev., Selçuk Ünlü, Ankara 1988, s. 204-205.

XVI. yüzyılın ortalarında İstanbul'da bulunan Derschwam, Yahudi tarikatlarından biri olan Karaim tarikatına bağlı olanların evlerinden bahsederken, *onların en iyi taş yapı evlerde oturduklarını*[80] söylemektedir.

Galata'daki yapılardan bahsedilirken, *paşaların konakları dışında, bütün evler ahşaptan, derme çatma binalardır. Yahudilere ve Rumlara konutlarını taş ve kireçten yapmalarına izin verilmez,*[81] gibi sözler ifade edilmektedir. Bunun aksine XVI. yüzyılın ikinci yarısında ve daha sonraki yüzyılda İstanbul'da bulunan bazı seyyahlar, Rumların yaptırdıkları evler hakkında: *binaları fırınlanmış tuğlalardan yapılmıştır,* Yahudilerin evleri için de: *Yahudi evleri paşa konakları ile kıyaslanacak tiptedir. Çoğu taştan inşa edilmiş, yüksek ve çok odalı evlerdi. Hemen hemen tamamının bodrumunda demir kapılarla korunmuş mahzenler var,*[82] diyerek gayrimüslimlerin evlerinin yapımı hakkında ciddi bir sınırlandırmanın olmadığı anlaşılmaktadır.

Müslümanlarla gayrimüslimlerin birlikte yaşadıkları mahallelerde, gayrimüslimlere ait evlerin Müslümanların evlerinden daha yüksek olmamasına dikkat edilmiştir. Yoksa aynı mahallede uzak bir yerde tek katlı bir Müslüman evinden daha alçak olacak anlamında değildir. Gayrimüslimlere tahsis edilen mahallelerde ise, böyle bir sorun olmadığı gibi, aksine gayrimüslim evlerinin kaliteli malzemeden yapıldığı ve gösterişli binalar olduğu anlaşılmaktadır.

2.3. Dinî Yaşam

İnsan doğal olarak inandığı değerlerin âmir hükümlerini pratik hayatta yaşama geçirmek ister. Din ve vicdan hürriyeti, bir arada yaşayan farklı inanç ve düşünceye sahip insanların inancını baskılara marûz kalmadan yaşayabilmesidir. Osmanlı Devleti'nde gayrimüslimlere tanınan din ve vicdan hürriyeti şu alanlarda kendini

80 Dernschwam, *İstanbul ve Anadolu'ya Seyahat Günlüğü*, s. 151.
81 Von Bretten, *Osmanlıda Bir Köle*, s. 306.
82 Gerlach, *Türkiye Günlüğü 1573-1576*, c. II, s. 525, 574; Hrand D. Andreasyan, *Polonyalı Simeon'un Seyahatnamesi*, s. 91.

göstermektedir. *İbadet, dinî merasim ve ayin hürriyeti.* İnanç hürriyeti zaruri olarak sadece inanmayı değil, inandığını yaşamayı ve söylemeyi de içine almaktadır. İbadet, ayin hürriyeti ve bunların yapıldığı mekânlar olan mabetlerin dokunulmazlığını da içermektedir. Hz. Peygamber, Necranlı Hristiyanların mabetlerine dokunulmaması gerektiğini açıkça belirtmiştir. Ayrıca 20 Rebiü'l-ahir 15 / 1 Haziran 636 tarihinde Hz. Ömer Kudüs'ün fethi sırasında orada bulunan gayrimüslimlere ibadet hürriyetini tanıyan bir ahitname vermiştir. Ahitnamede, *yazılan bu mektup Ömer bin el-Hattab'ın patrike vermiş olduğu ahid ve misaktır. O da Safervinos'dur. Melkit milleti patriki. Onlar zimmetlerini muhafaza ettiği sürece biz de onları himaye ve koruyacağız,*[83] denmektedir. Hz. Peygamber ve Halifeler dönemindeki bu ve buna benzer uygulamalar daha sonra gelecek İslâm devletleri için bir örnek oluşturuyordu. Osmanlı Devleti'nde de zimmîlere verilen haklarda referans olarak bu dönemler alınmıştır.

İstanbul'un fethinden sonra evâsıt-ı Şevvâl 862 / 21-31 Ağustos 1458 tarihli bir kayıtta, Kudüs Rum patriği *Atnâsyos* adındaki rahip diğer bir kısım rahiplerle beraber Sultan II. Mehmed'e gelerek, *asitâne-i sa'âdetime yüz sürüb ve hazret-i Resûl-i Ekrem hazretlerinin pençesiyle imzalu olan hatt-ı hümâyûnları ve hazret-i Ömer bin Hattâb hazretlerinin hatt-ı hümâyûnları ibrâz idüb,*[84] diyerek Rum milletine, gerek Hz. Peygamber döneminde verildiği iddia edilen ahitnâme ve gerekse Hz. Ömer döneminde verilen ahitnâmeye istinaden verilen imtiyazlar aynen tanınmıştır. Sultan II. Mehmed'in Rumlara verdiği ahitnâme, Kudüs'te başta Kamâme Kilisesi ve diğer yerlerde bulunan bazı kutsal kiliselerin bakım imtiyazını ihtivâ etmekteydi.

Kudüs, II. Mehmed döneminde henüz Osmanlı hâkimiyetinde olmayıp, Memlûklular'ın egemenliği altındaydı. Bu nedenle Kudüs Rum Patrikliği'nin II. Mehmed'e gelerek ahidnâme talebinde bulunmasını farklı yorumlamak gerekir. Böyle bir durumda Rum

83 BOA. *Kilise Defteri 10*, s. 5.
84 BOA. *Kilise Defteri 9*, s. 6.

Patrikliği'nin Osmanlı Devleti'ni algılama şekli ön plana çıkmaktadır. Zira II. Mehmed, Doğu Roma İmparatorluğu'nu sona erdiren, İstanbul'a sahip olan ve tüm İslâm alemini temsil eden sultan olarak görülmekteydi. Gücünden şüphe edilmeyen sultan, aynı zamanda tüm dünya Müslümanlarının hâmisi sayılmaktaydı. Söz konusu dönemde halifelik resmi olarak Osmanlı Devleti'ne intikal etmemişti. Ayrıca, Fetihten sonra II. Mehmed İstanbul Rum Patrikliğini yeniden ihya ederek, Genneadios'u patrik olarak atamıştır. Ortodoks Mezhebi'ne bağlı Rumlar Doğu Roma İmparatorluğunun merkezi olan İstanbul'a sahip olan II. Mehmed'i kendilerinin hâmisi olarak görüyorlardı. İşte bu nedenlerden dolayı, dönemin Kudüs Rum Patriği Atnâsyos, Memluklu sultanındansa İslam dünyasının temsilcisi olarak gördüğü Sultan II. Mehmed'den eski imtiyazlarının devam ettirilmesi için böyle bir ahidnâme talebinde bulunmuştur.

Söz konusu belgeleri dil, üslup, yazı karakteri ve tarihlerinden yola çıkarak incelendiğinde, belgenin doğruluğu hakkında birtakım şüpheler ortaya çıkmaktadır. Bundan dolayı belgenin sıhhati hakkında iki önemli eleştiri yapmak mümkündür. Bunlardan birincisi, Kudüs Rumlarına Hz. Peygamber tarafından verildiği iddia edilen ahidnâmenin, *hazret-i Resûl-i Ekrem hazretlerinin pençesiyle imzalu olan hatt-ı hümâyûnları*'nın olduğunu söylemesidir. Böyle bir bilgiye ihtiyatla yaklaşılması gerekir. Zira, Kudüs Hz. Peygamber döneminde değil, Hz. Ömer zamanında fethedilmiştir. Bundan dolayı Hz. Peygamber'in Kudüs'te bulunan Rumlara veya diğer başka bir millete böyle bir ahidnâme vermiş olması düşünülemez.

Belgeye yapılan eleştirilerden ikincisi, 1458'de verildiği ifade edilen ahidnâmenin orijinal metnine ulaşılamayıp, Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunan Kilise Defteri'ne yapılan istinsahtan yararlanılmış olmasıdır. Defterde birinci sırada Hz. Ömer'in Kudüs'te bulunan gayrimüslimlere verdiği bazı imtiyazları ihtiva eden ahidnâme bulunmaktadır. İkinci sırada ise, II. Mehmed

tarafından Kudüs'teki Rumlara verildiği söylenen söz konusu ahidnâme vardır. Daha sonra 1517 tarihli Yavuz Sultan Selim'in verdiği ahidnâme ve IV. Mehmed'e kadar olan padişahların bir kısmı tarafından verilen ahidnâmeler yer almaktadır. Burada dikkati çeken şey farklı tarihlerde yazılan ahidnâmelerin tamamının aynı kalemden çıktığının ve aynı kişi tarafından yazıldığının anlaşılmasıdır. Dolayısıyla bu durum belge hakkında ciddi şüpheler uyandırmaktadır.

İçeriği aynı olan diğer bir ahitnâme de 923 / 1517 tarihinde Yavuz Sultan Selim zamanında Kudüs Rum patriğine verilmiştir. Kilise defterinde bulunan ahitnâmede tarih olarak 923/1517 belirtilmiş, ancak gün ve ay belirtilmemiştir. Bununla beraber aynı tarihte Kudüs'te bulunan Beytü'l-Lahm'ın hizmeti için Ermeni taifesine verilen fermanın tarihi ise 24 Şevval 923 / 9 Kasım 1517'dir. Böylece Rumlara verilen ahitnâme[85] ile Ermenilere verilen fermanın[86] aynı tarihte yazıldığı tahmin edilmektedir.

Osmanlı padişahlarından I. Süleyman, III. Murad, III. Mehmed, IV. Murad, İbrahim ve IV. Mehmed zamanlarında Kudüs Rum patrikliğine daha önceden verilen ahitnâme yenilenmiştir. Ahitnâmede Hz. Ömer, Selahaddin-i Eyyûbî, II. Mehmed ve I. Selim döneminden beri Kudüs'teki Rumlara verildiği belirtilen imtiyazlar aynen tekrarlanmıştır.[87]

24 Şevval 923 / 9 Kasım 1517 tarihinde I. Selim'in Kudüs Ermeni Patriğine verdiği ahitnâmede, *Ermeni tâyifesi patriklerine zabt ve tasarruflarında olan kilise ve mânastır ve ma'bed ve sâir ziyaretlerine ve kendülere tâbi' hem milletlerine ve yamaklarına aher milletden bir* (sehven *bir* yazılmış, ancak *min* olduğu tahmin edilmektedir) *ba'd bir ferd müdahale eylemeyüb* ve ahitnâmenin sonlarına doğru, *Ermeni tâyifesi Zemzem ta'bir su üzerine ve panayırlarına ve sâir ma'bed ve ziyaretlerine vardıklarında ehl-i 'örf*

85 BOA. *Kilise Defteri*, no 9, s. 7.
86 BOA. *KK. Piskopos Mukataası Kalemi*, defter no, 2539, s. 2.
87 BOA. *Kilise Defteri*, no 9, s. 8-16.

tâyifesinden ve aherden min ba'd ferd dahl ve ta'arruz eylemeyüb,[88] diyerek ellerinde olan ma'bedlere, aynı mezhepte olanlara ve onların yamaklarına herhangi birinin müdahale etmesi yasaklanmıştır. Ayrıca Ermeniler panayırlar ve kiliselerine gittiklerinde devlet görevlilerinden de kimsenin dokunamayacağı belirtilmiştir.

Toplumda dinî yaşamın en önemli göstergelerinden biri hiç şüphesiz ma'betlerdir. Gayrimüslimlerin Osmanlı Devleti'nde ma'bet yapım ve tamiri tamamen şeyhülislamlardan alınan fetvalar doğrultusunda gerçekleşmekteydi. Ebû's-Su'ûd Efendi bir fetvasında, *Müslümanlar ve zimmîler mahlût olan karyede, zimmîler ihdâs ettiği kiliseyi, hâkimu'ş-şer' yıktırmaya kâdir olur mu? El-cevab, mescid var ise olur,*[89] diyerek bir iskân mahallinde Müslüman ve gayrimüslimlerin karışık bulunması halinde, o yerde yeniden bir kilise inşâ edilemeyeceğini ifade etmektedir. Verilen cevaptan çıkarılan diğer bir yorum da, zimmîlerin kilise yaptırdıkları iskan mahallinde Müslüman bulunmaz, sadece gayrimüslimlerin iskan ettikleri bir yer ise, yapılan kilisenin yıktırılamayacağı anlaşılmaktadır.

Müslümanların hâkimiyetinde olan bir ülkede önceden var olan mabetlerin korunacağı üzerinde anlaşma sağlanırken, yeni yapılacak mabetlere izin verilip verilmemesi tartışma konusu olmuştur. Eğer bir iskan mahallinin tamamı gayrimüslim ise, sultanın izni alınarak orada gayrimüslimler tarafından kilise yapılabileceği anlaşılmaktadır. Yavuz Ercan'ın, *İslâm hukukunda yeni bir kilise yapılması kesinlikle yasaklanmıştır,*[90] diye belirttiği görüş, bu alandaki kaynaklarla çelişmektedir. Zira bu konuda Ebû's-Su'ûd Efendi[91] ve Osmanlı Fetvahânesi'nin en muteber kabul ettiği dört fetva kitabından biri olan Çatalcalı Ali Efendi'nin *Fetâva-yı Ali Efendi*[92] adlı kitabında, *ahalisi zimmîler olan cezirede kefereden*

88 BOA. *KK. Piskopos Mukataası Kalemi*, defter no, 2539, s. 2.
89 Düzdağ, *Şeyhülislam Ebu's-Suûd Efendi Fetvaları*, s. 105.
90 Ercan, *Kudüs Ermeni Patrikhanesi*, s. 17.
91 Düzdağ, *Şeyhülislam Ebu's-Suûd Efendi Fetvaları*, s. 104-105.
92 Cengiz Kallek, *DİA*, "Fetâva-yı Ali Efendi", İstanbul 1995, c. XII, s. 438. Söz konusu fetva mecmuası verilen fetvalara mesnet teşkil eden hükümlerin

bir tâife izn-i sultâniyle sâkin olduklarında cezire-i mezbûrede kenise ihdâs etmek murad eyleseler şer'an men' olunurlar mı? Elcevab, olunmazlar,[93] denerek ahalisinin tamamı gayrimüslim olan bir mahalde kilise yapılabileceği açık şekilde ifade edilmektedir.

Osmanlı toplumunda bulunan gayrimüslimlerin dinî vecibelerini hiç çekinmeden ve hatta devlet güvencesi altında yaptıkları görülmektedir. Bazı Avrupalı seyyahlar, Rumların ayinleri sırasında kendilerine herhangi bir saldırı vaki olmaması için yeniçerilerin onların güvenliklerini sağladıklarını bildirmektedir. XVI. yüzyılın son çeyreğinde İstanbul'da bulunan Alman Protestan din adamı Schweigger bu durumu şöyle anlatmaktadır: *Rumlar ve diğer Hristiyanlar ibadetlerini ve dinî âyinlerini Türkler tarafından engellenmeksizin yerine getirebilmektedirler. Hristiyanlar, yortu günlerinde belli bir ücret karşılığında bir yeniçeri tutarlar. Bu adam, ya kilisenin kapısı önünde ya da yakınlarda bir yerde, elinde sopası olduğu halde nöbet tutar ve çok kötü niyetli, saldırgan gençler olan acemioğlanların huzursuzluk çıkarmalarını önler. Oysa pek çok önemli Hristiyan ülkesinde Protestan mezhebinden olanların ibadetlerini böyle rahatça yapmalarına izin verilmez. Hatta Protestanları ülkeden sürerler, memleketlerinden kovarlar. Hâlbuki Türkler, Hristiyanlara böyle davranmazlar, herkesin kendi dininin gereğini yerine getirmesine olanak tanırlar.*[94] XVI. yüzyılda Avrupa'da yayılmaya başlayan Protestanlık mezhebi müntesipleri, Ortodoks ve özellikle de Katolik mensubu Hristiyanlar tarafından hor görülmüş ve ayinleri engellenmiştir. Aynı din mensubu, ancak farklı mezhepten olanların kendi aralarındaki bu anlaşmazlık karşısında Müslümanların hoş görüsü dönemin Hristiyan din adamları tarafından tasdik ve takdir edilmiştir.

Galland, *iki yüz kuruştan fazla değer takdir edilen sevimli, Ermenice bir yazma İncil gördüm,*[95] diyerek gayrimüslimlerin kutsal

---

kaynağı ve ilgili bölümün Arapça metniyle birlikte verilmiştir.

93 Çatalcalı Ali Efendi, *Fetâvâ-yı Ali Efendi*, c. I, s. 156-157.

94 Schweigger, *Eine neue Reissbeschreibung aus Teutschland nach Constantinopel*, s. 221.

95 Galland, *İstanbul'a Ait Günlük Hatıralar*, c. I, s. 82.

kitaplarını kendi özgün dillerinde el yazması ile istinsah edebildikleri gibi, matbaada bastırma özgürlüğüne de sahip olduklarını anlatmaktadır. Ayrıca dinî görevlerini Hristiyan memleketlerinde olduğu gibi, tam bir özgürlük ve serbesti içinde yerine getirdikleri ifade edilmektedir.

Rumca sadece ibadet dili değil, aynı zamanda Rum Ortodoks Kilisesi'nin iletişim aracı da olmuştur. Rumca, bu dili konuşan din adamlarına mesleklerinde yükselmek için elverişli olanaklar sağlıyordu.[96] Bununla beraber Ermeni ve Yahudilerin de dinî görevlerini yerine getirme sırasında kendi dillerini kullanmalarına müdahale edildiğine dair herhangi bir kayda rastlanmamıştır.

Ermenilerin çoğu Gregoryen mezhebine bağlıydılar. Özel patrikleri vardır. Gerek din öğretisi, gerekse dinî törenleri bakımından Rumlardan farklıdırlar. Rumlar, Ermenilerin batıl inançlarının çok olduğunu söyler ve bunları tasvip etmezlerdi. Bundan dolayı Ermenileri günahkâr sayarlardı. Protestan mezhebine bağlı olanlar da, Katolik mezhebine bağlı olan Rumların birçok batıl akidelerinin olduğunu iddia ederlerdi. Katolikler, Luther'in öğretisini benimseyenlerden nefret ederlerdi.[97]

Yahudilerde haham, dinî lider olmasının yanı sıra aynı zamanda dünyevî liderdi. Haham, cemaat hayatı ve kurumlarını yönlendirip örgütleyen bir *belediye başkanı*ydı. Ayrıca cemaat işlerinin yürütülmesi için mensuplarının servet durumlarına göre yükümlü oldukları vergileri de toplardı. İslamî gelenekte belediye örgütü tarzında bir kurum olmadığından şehir hayatını idame ettirmek için gerekli olan tüm işlevler milletlerin kendileri tarafından yürütülmekteydi. Yahudi milleti de hahamlar ile birlikte caddelerin inşası, bakımı ve aydınlatılması, çöplerin toplanması mahallede asayişin sağlanması ve büyük şehirlerde bu cemaati diğer komşu cemaatlerden ayırıp koruyan duvar ve geçitlerin korunmasını sağlamak-

---

96 Galland, *İstanbul'a Ait Günlük Hatıralar*, c. I, 101; Faroqhi, *Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam*, s. 77-78.

97 Schweigger, *Eine neue Reissbeschreibung aus Teutschland*, s. 211, 228, 229; Tournefort, *Tournefort Seyahatnamesi*, c. II, s. 76

taydılar. Sadece ekonomik kontrol ve düzenlemeler halkın faaliyet sahası dışındaydı. Bu saha, loncalar, tüccar ve zanaatkârların teşekkül ettikleri örgütlere bırakılmıştı. Bunların çoğu da Yahudilerden oluşmaktaydı. Haham aynı zamanda sultanın kanunlarını emrindeki kethüdası aracılığıyla inananlarına duyuran, servetleri ölçüsünde tüm gayrimüslim tebaadan yasalarla belirtilen cizyeyi toplayan dinî hüviyeti olan bir temsilcisi idi.[98]

Kendisini İslâm devleti olarak kabul eden Osmanlı Devleti, Müslümanların hâmisi görevini üstlendiği gibi, zimmet anlaşması ile sınırları içinde yaşayan gayrimüslimlerin hukuklarını korumuştur. İnanç ve ibadet hürriyeti çerçevesinde, Hz. Ömer'den itibaren verilen ahitnâmelere sâdık kalınarak, Kudüs'te bulunan Rum ve Ermeni milletlerine Sultan II. Mehmed'den başlayarak dinî yaşam hürriyetlerini ihtivâ eden ahitnâmeler verilmiştir.

Osmanlı, tebaası olan insanlara dinlerini özgürce yaşamalarına imkân tanımıştır. Devletin öncelikli olarak Müslüman halkın dinî inançlarının yerine getirilmesinde ayrılıkçı davrandığı açıktır. Ancak, zimmî tabir ettiği diğer din mensuplarına da eşit mesafede olduğu görülmektedir. Gayrimüslimlerin dinî eylemlerini, hâkim unsur olan Müslümanların dinî yaşamlarını engelleyici bir tutum içine girmedikleri sürece, serbestçe yapabildikleri görülmektedir.

Dinî yaşam sosyal hayatın birçok alanında görülmektedir. Din adamlarının durumu, dinî sembollerin kullanımı, ma'betlerinde inançlarının gereğini yapabilmeleri, özel günlerdeki kutlamaları, cenaze törenleri ve mezarlıklarının korunması gibi benzer hususları ihtivâ etmektedir. Bir gayrimüslimin dinî yaşamında etkin olan söz konusu hususları ayrı ayrı incelenecektir.

---

98 Mark A. Epstein, "The Leadership of the Ottoman Jews in the Fifteenth and Sixteenth Centuries", *Christians And Jews In The Ottoman Empire*, New York 1982, s. 103; Halil İnalcık, "Foundations of Ottoman-Jewish Cooperation", *Jews, Turks Ottomans A Shared History Fifteenth Terough The Twentieth Century*, New York 2002, s. 11; Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Yahudi Milleti*, c. IV, s. 310-311.

2.3.1. Din adamları

Osmanlı Devleti'nde gayrimüslimlerin devletle olan ilişkileri, seçmiş oldukları ruhanî reisler aracılığı ile gerçekleşiyordu. Ruhanî reisler cemaatleri üzerinde etkindiler ve devlet katında da sözleri dinlenirdi. Ancak ruhanî reislerin sınırsız bir yetkiye sahip olmadıkları da açıktır.

Osmanlı Devleti'nde yaşayan gayrimüslimler hakkında yapılan araştırmalarda, din adamlarının yetkileri ve sorumlulukları *millet sistemi* çerçevesinde incelenmiştir.[99] Çağdaş tarih literatüründe, gayrimüslimlerin Osmanlı Devleti içerisinde *millet sistemi* adı verilen ve her dinî gurubun kendi din adamları riyasetinde otonom bir idarî yapılanmaya sahip olduğu iddia edilmektedir.[100]

Rumlarda ruhanî reislerin çeşitli kademeleri vardır. En üst kademede *patrik* bulunur. İstanbul patriği en üst konumda sayılır. XVI. yüzyılda bulunan diğer patrikler ise Antakya, İskenderiye ve Kudüs patrikliğidir. İstanbul patriğinin sorumlu olduğu bölge hepsinden daha geniştir. Patriğin görevi, kiliselere rahip veya görevli atamak, Hristiyanlar arasında çıkan anlaşmazlık, düzensizlik ve hoşnutsuzlukları gidermektir. Fakat bir Hristiyan ile Müslüman

---

99 *Millet sistemi* üzerinde yerli-yabancı birçok araştırmacı çalışmıştır. Millet sisteminin varlığı ve buna karşı birçok yeni görüşlerden oluşan tezlerin geliştirildiği görülmektedir. Bu konu ile ilgili yapılan çalışmalardan bazıları şunlardır; Benjamin Braude, "Foundation Myths of the Millet System", *Christians and Jews in the Ottoman Empire,* London 1982, s. 69-88; Avigdor Levy, *The Jews of Teh Ottoman Emprire,* Princeton 1994, s. 1-97. Kitabın özellikle giriş kısmı sayılan "Introduction" kısmında oldukça geniş bilgi vardır. Halil Inalcık, "The Status of the Greek Orthodox Patriarch Under the Ottomans", *Turcica Revue D'Etudes Turques,* Tome XXI-XXIII, Paris 1991, 407-436; Evangelia Balta, "Osmanlı Devleti'nde Rum Milleti ve Ekomomik Gelişmişlikleri", *Osmanlı Devleti'nde Din ve Vicdan Hürriyeti,* İstanbul 2000, s. 229-248; İlber Ortaylı, "Osmanlı" Kimliği', *Cogito Osmanlılar Özel Sayı,* İstanbul 1999, sayı: 19, s. 77-85. Osmanlı Millet sistemi hakkında en geniş ve kapsamlı araştırma M. Macit Kenanoğlu tarafından yapılmıştır. M. Macit Kenanoğlu, *Osmanlı Millet Sistemi Mit ve Gerçek,* İstanbul 2004.

100 M. Macit Kenanoğlu, "Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslim Teb'anın İdaresinde Kullandığı Bir Yöntem Olarak Ruhanî İltizam Sistemi", *Divan İlmî Araştırmalar,* sayı 14, İstanbul 2003, s. 71.

bir Türk arasında çıkacak sorun kadıya veya vezir-i âzama iletilirdi. Ancak çok önemli meseleler, hassas konular ve hukukî olaylar Divân-ı Hümâyûn'a götürülürdü. Patriklerden sonraki kademede *metropolit*ler bulunurdu. Bunlar büyük ve önemli kentlerdeki dinî işlerden sorumlu idiler. Ayrıca sorumlukları altındaki kente bağlı olan köy kiliselerini de yönetirlerdi. Onlara metropolit adı verilmesinin nedeni de onların anakentteki ve köylerdeki kiliselerin yöneticisi olmalarıdır. Patrikler bu ruhanîlerin arasından seçilirler. Üçüncü kademede *piskopos*lar gelir. Piskoposlardan sonra önemli manastırların başrahipleri olan *archimandrit*ler bulunur. Ayrıca bunlar patriğin yardımcıları, danışmanları ve maiyeti sayılırlar. Bunların arasında Kutsal Kitab'ın yorumcuları da bulunur, dinî konulardaki sorunları inceler ve düşüncelerini bildirirler. Bundan sonraki basamakta *megas logothetis* ve onun yandaşı *minor logothetis* vardır. Aynı zamanda protonotarius ve *notarius* da yazıcılık ve sekreterlik görevlerini yerine getirirler. Beşinci basamakta *jeromonachi, monachi* veya *calogeri* olur. Kilise ayın ve törenlerini düzenlerler. Altıncı basamakta ise âyini yapan rahipler bulunur.[101]

Kendi milleti içinde meri sisteme tam bir itaat ve kuralları sağlamakla görevli olan ve çoğu zamanda devlete bağlı olan gayrimüslim din adamlarının zaman zaman itaatsizliklerine rastlanmaktadır. Söz konusu din adamlarının kendilerine bağlı cema'âtı devlet aleyhine ve vergi vermemeye teşvik ettikleri görülmektedir. Söz konusu ruhânî reislerden biri İstanbul'da bulunan rahip Navâftos'tur. Gayrimüslimleri devlet aleyhine tahrik ettiği ve kiliselere toplanan gelirlere bir hayli zarar verdiği için, İstanbul Patriki Rafayil'in şikâyeti üzerine, önce Rodos'a daha sonra da Tur-i Sînâ Manastırına sürgüne gönderilmiştir. Ayrıca insanlardan tecrit edilmesi istenmiştir. 21 Rebiü'l-evvel 993 / 23 Mart 1585'te Rodos Beyine ve Dizdar'ına gönderilen hükümde, *İstanbul Patriki hâlâ patriklikden ref' olundu Rodos'a gönderilmek fermânım olunmağım*,[102] denilerek İstan-

101 Schweigger, Eine *neue Reissbeschreibung aus Teutschland*, s. 218-220; Kenanoğlu, *Osmanlı Millet Sistemi*, s. 95-100; Ekrem Sarıkçıoğlu, *Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi*, Isparta 2002, s. 356.

102 BOA. *A.DVN.MHM. d. 55*, s. 149, hük no, 271.

bul patriğinin patriklikten azledilerek Rodos'a sürgüne gönderildiği kaydedilmiştir. Patriğin kalede muhafazasına dikkat edilmesi için Rodos beyine ve dizdarına sıkı bir şekilde tembih edilmiştir. Ancak on sekiz yıl Rodos'ta sürgünde olan ma'zûl ruhânî reis burada halkı devlet aleyhine teşvik ettiği anlaşıldığından, buradan da Kudüs'e sürülmüştür. Nihayet Kudüs'e gönderilen ma'zûl patrik için 25 Zi'l-kade 1011 / 6 Mayıs 1603 tarihinde Kudüs kadısı ve beyine gönderilen hükümde, söz konusu râhibin göz altında tutularak halkla temas etmemesi istenmiştir. *Nice fesadı zâhir olmağla Rodos Ceziresi'ne sürgün olan Nevâftos nâm râhib dâyimâ kefere tâyifesin idlâl idüb mâl-ı mîriye ve mâbeynlerinde tasadduk akçesine küllî gadr u kesr virdigin... mezbûrun yanına ademler koşub zikrolunan Tur-i Sînâ Manastırına irsâl idesiz ve bile koşub gönderdiğiniz ademlere tenbih eyleyesiz ki menzil ve merâhilde gaybet itdirmek ihtimali olmaya ve zikrolunan manastır zabitlerine dahi muhkem tenbih ve te'kid eyleyesiz ki mezbûru kimesneye buluşturmayub ve manastırdan hâriç koyuvirmeyüb muhkem hıfz eyleyeler,*[103] denilerek adı geçen râhibin, Rodos'tan Kudüs Sancağı'na bağlı Tur-i Sîna'da bir manastıra sürgün edildiği anlaşılmaktadır.

Patriklerin gelirleri ile patrikhane ve manastırlara ait vakıf arazilerinin gelirlerine başkalarının müdahalesi devlet tarafından engellenirdi. Patriğin tasarrufu altında bulunan kilise ve arazilerine başkasının müdahalesi kadılar tarafından engellenmesi istenirdi. 8 Rebiü'l-evvel 1040 / 14 Kasım 1630 tarihinde İstanbul Patriği Kirlos'a bağlı, Nakşa Adası'ndaki Aya adlı manastıra vakfedilmiş olan arazi ile Penaya Manastırı'na vakfedilmiş olan Çoklarpe köyündeki araziye ve Antalya, Isparta ve Alâ'iyye'deki papaz, keşiş ve zimmîlerin vergilerine hiç kimsenin müdahale ettirilmemesi için Nakşa, Antalya, Isparta ve Alâ'iyye kâdılarına hükümler gönderilmiştir.[104] Böylece Osmanlı Devleti'nin genel politikası olarak gayrimüslim tebaanın ruhanî reislerinin ve mabetlerinin maddî varlıklarının hukukî manada koruduğu anlaşılmaktadır.

---

103 BOA. *A.DVN.MHM.d. 75*, s. 2, hük no, 6.

104 *85 Numaralı Mühimme Defteri*, s. 199-201, hük no, 330, 331, 333.

Gayrimüslimlerin şer'iye mahkemelerinde yargılanmaları kendileri için daha büyük kazanç sağlamaktaydı. Şer'iye mahkemelerini evlilik, boşanma ve aile hakları ile ilgili konularda kendi sert dinî kurallarından kaçmak için bir araç olarak görüyorlardı. Sadece Müslümanların arasında değil, gayrimüslimler arasındaki akitler, muameleler, vesikalar ve diğer tür dokümanlar kadı kayıtlarında yer almaktaydı. Rum, Ermeni ve Yahudiler yalnız devlet, hükümet ve Müslüman halk ile olan ilişkilerinde değil, kendi aralarında cemaat örgütlerinin çözeceği işlerde bile büyük bir güvenle mahkemelere başvurdukları görülmektedir.[105]

Polonyalı Simeon gibi dindar bazı Avrupalı seyyahlar, Osmanlı toplumunda bulunan patriklerin dinî yaşamlarını da gözlemlemişlerdir. Simeon, İstanbul'da bulunduğu sırada Ermeni Patriği, *Kayserili Grigor'un çok dindar, faziletli ve kutsal kitaplara vâkıf, oruç ve perhiz hususunda da çok titiz bir Hristiyan olduğu*ndan[106] bahsetmektedir. Büyük perhiz döneminde ise yalnız iki günde bir yemek yediği bilgisi yer alır.

Devlet din adamlarının hukuklarını koruduğu gibi, gayrimüslim re'âyaya din adamları tarafından eziyet verilemesine veya onları sıkıntıya düşürecek hallerde bulunmasına da göz yummamıştır. 10 Zi'l-kade 1003 / 17 Temmuz 1595 tarihinde Galata'da Hızır İlyas Mahallesi'nde oturan Mariya bint-i Dimitri, *beni tatlîk idüb firâr eyledikde ne bağı ve ne bahçesi ve ne akarı kalmadığından mâ'ada bende dahi esbâbı ve bir habbesi kalmamış iken papaslar hilâfı şer' ve kanûn haracını taleb eylerler,*[107] diyen Mariya bint-i Dimitri papazların kendisinden miras haracı taleplerinin engellenmesini istemektedir. Mariya bint-i Dimitri kendisini boşayarak kayıplara karışan kocasından kendisine her hangi bir şey intikal etmediği halde, bağlı bulunduğu cema'ât papazlarının, miras haracını iste-

105 Gayrimüslim reaya kendi aralarındaki anlaşmazlıkların yanında, malî alış-verişlerini onaylamakta ve buna benzer birçok konuda Şer'iye mahkemelerine başvururlardı. Örnek için bakınız, İMŞSA. *Galata 16,* s. 40; *Galata 19,* s. 6; *Balat 18,* s. 42/b, 114/a.

106 Andreasyan, *Polonyalı Simeon'un Seyahatnamesi,* s. 4.

107 İMŞSA. *Galata 19,* s. 17.

melerine engel olunması için Galata kâdılığına müracaat etmiştir. Gereğini yapan mahkeme, adı geçen mahalle sâkinlerinden dört zimmînin şahadetine başvurarak, Mariya bint-i Dimitri'ye boşandığı kocasından her hangi bir şeyin intikal etmediği ispatlanmıştır. Bunun üzerine papazların müdahalesi de mahkeme kararıyla engellenmiştir.

Galata'da bulunan ruhban taifesi, eskiden reaya olarak kaydedilmediği için bazı malî yükümlülüklerden muaf sayılırlardı. Buna rağmen birtakım görevliler söz konusu rahipleri reaya olarak kaydedip, onlardan malî yükümlülüklerini yerine getirmelerini isterler. Yetkililerin haberdar olması veya yapılan şikayet üzerine, ruhban sınıfının eskiden beri nasıl kaydedilmiş ise, onlara aynı şekilde muamele edilmesi ve onların hiçbir şekilde rencide edilmemesi hususunda Galata kadısına gönderilen 12 Zi'l-kade 1022 / 23 Ocak 1614 tarihli hükümde, *...Galata'da bulunan ruhbân taifesi ayinleri üzere eskiden beri rahip olanlar re'âya kayd olunmaktan ve tekâliften beri olagelmişlerdir. Bu duruma muhalif olarak re'âya kaydedilerek onlara te'addî olunduğu bildirilmiş. Bu hususta adı geçen ruhbânın rencide edilmemesi ferman buyrulmuş. Ruhbanın şimdiye kadar nasıl kaydedilmişse yine aynı şekilde kaydedilerek, rencide etmeyerek, şer' ve kanûna muhalif kayıd edilmemesi*[108] konusunda Galata kadısına hüküm yazılmıştır.

Osmanlı Devleti İslam'ın *ehl-i zimmet* hukukunun sağladığı garantileri, gayrimüslim reayaya tam olarak uygulamayı değişmez bir prensip olarak benimsemiştir. Osmanlıda, devleti temsil eden otoritenin reayaya karşı bu otoriteyi kötüye kullanmamak, kanun, hak ve adalete aykırı tutumlara engel olabilmek için zaman zaman birtakım hükümler yayınlanmıştır.[109]

Verilen örneklerde, devletin toplumsal hukuk anlayışı görülmektedir. Zimmet anlaşması ile devlete bağlı bulunan gayrimüslim bir cema'âtın fertlerini din adamlarının baskısından koruduğu gibi, din adamlarını da devlet bürokratlarının baskısından koruduğu görülmektedir.

---

108 BOA. *A.DVN.MHM..d. 80*, s. 184, hük no, 458.

109 Halil İnalcık, *Osmanlı'da Devlet, Hukuk, Adâlet*, İstanbul 2000, s. 75, 81.

Osmanlı yönetimi gayrimüslimlerin ruhânî reislerinden, başlarında bulundukları cema'âti doğru yönlendirmeleri istenmektedir. Dinî bakımdan önder kabul edilen ruhânî reisler, aynı zamanda kilise gibi mabetlerin maddi işlerini de görüp gözetirlerdi. Bu bakımdan cema'ât içinde huzursuzluk çıkaran, toplumu devlet aleyhine teşvik eden ve kilisenin maddi gelirlerine göz diken ruhanî reisler cezalandırılırdı.

2.3.2. Dinî semboller

Görene veya duyana belli bir dini hatırlatan, onları taşıyan ve kullananların bir dine bağlı bulunduklarını anlatan nesnelerin bütünü yerine Osmanlı'da *şe'âir* kelimesi veya bunun tekil hali *şi'ar* kelimesi kullanılmıştır. Gayrimüslimlerin İslam toplumu içinde dinî sembollerinin kullanılmasına ise, *izhâr-ı şe'âir-i küfür* tabiri kullanılmıştır.

Gayrimüslimler için haç, çan ve benzeri şeyler şi'âr olarak kabul edilmiştir. Zimmî tebaaya din ve vicdan hürriyeti ve buna bağlı olarak mabetlerini yapma ve koruma, buralarda ibadet etme hakkı verildiğine göre şi'ârlarını da açıkça icra etme ve taşıma hakkına sahip midirler? Gayrimüslimlere tanınan ibadet hürriyetinin sonucu olarak dinî ayinlerde, kilisede çan (nakûs) çalmaları tamamen yasaklanmamıştır. Müslüman ve gayrimüslimlerin karışık oturdukları bir mahallede, kilisenin içinde dışarıdan duyulmayacak şekilde çan çalınmasına izin verilmiştir. Ancak şeyhülislamların fetvalarından, Müslümanların işiteceği bir şekilde çan çalınmasının *i'lân-ı küfür*[110] sayılacağından engellenmesi gerektiği kanaatinde oldukları anlaşılmaktadır. Müslümanların işitmesindeki ölçü ise, ibadet esnasında duyulan çan sesinin eziyet olarak kabul edilmesinden kaynaklanmaktadır.

Şeyhülislam Abdurrahim Efendi, bu konuda vermiş olduğu bir fetvada, bir kasabadaki *Yahudi mahallesinde, eskiden beri mabet-*

110 Düzdağ, *Şeyhülislam Ebu's-Suûd Efendi Fetvaları*, s. 95; Çatalcalı Ali Efendi, *Fetâvâ-yı Ali Efendi*, c. I, s. 158; Abdurrahim Efendi, *Fetevâ-yı Abdurrahimiye*, c. I, s. 79.

leri bulunan bir kilisede ayinleri üzere ibadet edip Tevrat okuyabilirler, görüşünü benimsemiştir. Ancak seslerini *yükseltmezler ve izhâr-ı küfür etmezlerse*,[111] hiçbir zaman bunlara engel olunamaz. Zimmet anlaşması yaparak Müslümanlarla birlikte yaşadıkları yerlerde, İslam şe'âirine muhalif kendi dinî sembollerini izhar etmemekle yükümlüdürler. Her ne kadar kendi dinlerince mübâh olsa dahi aleni olarak şarap ve domuz alınıp satılması, ölülerini defnederken ağıtları ve feryatlarının açıktan yüksek sesle olması yasaklanmıştır.[112]

İbnu'l-Kayyım el-Cevzî, zimmet ehlinin teşhir etmemesi gereken dinî sembolleri şöyle sıralar: Aleni olarak Hristiyanlar çan, Yahudiler bûk (bir çeşit boru) kullanamazlar. Ancak kilise veya havralarında, sesinin dışarıdan duyulmayacak bir şekilde kullanabilirler. Ehl-i zimmet haçlarını izhar edemezler. Kiliselerinde ayinleri sırasında seslerini yükseltemezler. Müslümanların bulunduğu çarşılarda haç ve dinî kitaplarını açıktan taşıyamazlar.[113]

Osmanlı'da Müslümanların en çok rahatsız oldukları, gayrimüslimlerin aleni olarak içki içmeleri, ölü definlerinde veya anmalarında *ayin-i batılları* üzere seslerini yükseltmeleri ve aleni olarak haçın teşhiri sayılır. Osmanlı arşiv belgelerinde Müslümanlara içki satılmaması ve kendilerinin de aleni olarak içmemeleri özellikle tembih edilmiştir.[114]

---

111 Şeyhülislam Abdurrahim Efendi, *Fetavâ-yı Abdurrahim*, c. I, s. 80.

112 el-Maverdî, *el-Ahkamu's-Sultaniyye*, s. 259-260; Bilmen, *Hukuku İslamiyye Kamusu*, c. III, s. 429; Cin-Akgündüz, *Türk Hukuk Tarihi*, c. II, s. 316-317.

113 el-Cevzî, *Ahkamu Ehl'z-Zimme*, c. II, s. 151-164. İbn-i Abbas'tan rivayet edilen, hadiste, *Müslümanlara ait olan bir şehirde kilise yapılamaz, çan kullanılamaz ve şarap satılamaz.* Ayrıca, İbnu'l-Kayyım el-Cevzî burada dinî semboller (şe'âir-i diniyye) hakkında oldukça ayrıntılı bilgi vermektedir.

114 *7 Numaralı Mühimme Defteri*, c. II, s. 248, hüküm no, 1691; c. II, s. 330, hüküm no, 1864; c. II, s. 344, hüküm no, 1893; c. III, s. 237, hüküm no, 2117. 12 Muharrem 976 / 7 Temmuz 1568 tarihli Gelibolu kadısına yazılan hükümün özeti; *Müslümanlara şarab satılmaması ve gayrimüslimlerin de alenen içki içmemeleri hususunda daha önce hüküm gönderilmişti. Ancak Müslümanlara alenen içki satılıp, alenen içki içilip fısk u fücur yapıldığı işitilmektedir. Küfür alametinin açıkça yapılması caiz değildir ...şe'âyir-i küfür caiz değildir... Bundan böyle içki içenler şehirli ise şer'le haklarından*

Osmanlı Devleti'nde gayrimüslimlere tanınan dinî hürriyetler manzumesi, Müslüman halkın dinî duygularını rencide edecek sınıra kadar tayin edilmiştir. Gayrimüslimlerin kendi inançlarına göre mubah olan bir fiil, İslam dininde haram veya hoş görülmeyen bir durum olabilmektedir. Böyle bir durumda, Osmanlı Devleti'nin hukukî yapısı gereği olarak, söz konusu fiil yasak kabul edilmiştir. Ancak, kendi dinlerince helal sayılan ve dinlerince emredilen bir işi veya ibadeti, Müslümanların görmeyeceği ve rencide edilmeyecekleri şekilde yapmalarına izin verilmiştir.

2.3.3. Mabetler

İslam ülkelerinde gayrimüslimlerin bulundukları yerlerde eskiden (kâdimden) beri mevcut olan kiliselerine, bi'alerine[115] ve havralarına dokunulmaz. Bunlar yıkılıp veya harap olunca eski halleri üzerine yeniden bina veya tamir edilmelerine engel olunmaz.

Zimmîler İslam memleketinde kendi dinlerine ait yeni mabetler yaptıramazlardı. Kadimden mevcut olanların yerlerini de değiştiremezlerdi. Devlet başkanı izin vermezse yıkılmış olan ve eskiden var olan kiliseler ve sair mabetler dahi yeniden ihdas edilemezdi. Fakat bu konuda Ebu's-Su'ûd Efendi, *bir şehir içinde, kâfirlerin kadîmden kiliseleri olub, hâliye üstü harâb olsa ta'mir olunur mu? El-cevâb, olunur,*[116] demektedir. Aynı konuda Şeyhülislam Çatalcalı Ali Efendi de, *Bir kasabada vâkı'a kenise-i kadîme harab olmağla kasaba-i mezbûre zimmîleri kenise-i merkûmeyi vaz'-ı kadîmi üzere ta'mîr eyleseler ehl-i 'örf tâifesi keniseyi ta'mîr itdinüz deyu mezbûrlardan cerîme namına nesne almağa kâdir olur mu? El-cevab, olmazlar,*[117] diyerek o da Ebû's-Su'ûd Efendi gibi eskiden var olan fakat zamanla yıkılmış olan kilise ve manastırların tamir edilebileceğini söylemektedir.

---

geline; eğer sipahi, gönüllü veya azap taifesinden ise dirlikleri alınıp, sair fısk edenlere de uygun bir dille nasihat edile. Müslümanlara içki satan gayrimüslimler hapsedile.

115 Kur'an, 22/40. Ayette bu kelimenin çoğulu olan *biye'* kelimesi kullanılmıştır. *Bi'a:* Hristiyanların kiliseden küçük olan ibadethanelere verilen addır.

116 Düzdağ, *Şeyhülislam Ebu's-Suûd Efendi Fetvaları*, s. 106.

117 Çatalcalı Ali Efendi, *Fetâvâ-yı Ali Efendi*, c. I, s. 157-158.

Gayrimüslimler kendi arzularıyla İslam hükümetine müracaat ederek, sulh yoluyla zimmeti kabul ve haklarında İslam ahkâmının cereyanını talep ettikleri takdirde, beldeleri İslam beldeleri hükmünde olur. Bu yerlerdeki kadîm mabetlere müdahale edilmese de, yeniden mabet yapılmasına müsaade olunmaz.[118]

Genellikle İslam hukuku otoriteleri, Kûfe, Basra, Bağdad gibi Müslümanlar tarafından kurulmuş şehirlerde kilise, havra vb. gayrimüslim mabetleri yapılamayacağını ileri sürmüşlerdir. Şehir olmayan köy ve kasaba gibi yerleşim merkezlerinde yeni gayrimüslim mabetlerinin inşası konusunda İslam hukukçuları daha müsamahalı görüşler getirmişlerdir.[119]

Fethedildiği sırada şehirde gayrimüslimlerin mevcut olan mabetlerine gelince; eğer fetih sulh yoluyla olmuş ise, yenisi bile yapılabileceğine göre, eskilere dokunulmaması tabiidir. Fetih savaş yoluyla olmuşsa, bu takdirde doktrinde farklı görüşler vardır. Ancak Hanefi, Şafiî ve Hanbelî mezheplerinde savaş yoluyla fethedilen yerlerdeki gayrimüslim mabetlerinin olduğu gibi bırakılacağı görüşünü benimsemiş müçtehitler vardır. Bu müçtehitler sahabenin fethettiği ülkelerde buldukları mabetleri olduğu gibi bıraktıklarını, tahrip etmediklerini, Emevî halifelerinden Ömer b. Abdülaziz'in valilerine *fethedilen yerlerdeki kilise, havra ateşperest tapınakla-*

---

118 Bilmen, *Hukuku İslamiyye Kamusu*, c. III, s. 427. Bu konuda yapılan uygulama da tarihte aynı çerçevede uygulana gelmiştir. Şam fâtihi Ebu Ubeyde bin Cerrah Şam'da zimmîlerle yaptığı sulhnâmede: ...*Yeniden kilise ve havra inşa etmemeleri, yolunu yitirmişlere yol göstermeleri, kendi mallarından nehir üzerine köprüler yaptırmaları memleketlerine uğrayan Müslümanları üç gün misafir edinmeleri, hiçbir Müslüman sövmemeleri ve hiç kimseyi dövmemeleri Müslümanların toplu bulunduğu yerlerde haç çıkarmamaları, Müslümanların bahçe ve yollarına evlerinden domuz çıkarmamaları, Allah yolunda savaşanlara ateş yakmaları, Müslümanların gizli yerlerini veya yasak askerî bölgelerini yabancılara göstermemeleri, çanlarını ezandan önce ve ezan vaktinde çalmamaları, bayram günlerinde bayrak çıkarmamaları, bayram günlerinde silah kuşanmamaları ve evlerinde de silah bulundurmamaları...* şartıyla kilise ve havralarının yıkılmamasını kabul etmişti. Cin-Akgündüz, *Türk Hukuk Tarihi*, c. II, s. 223-224.

119 Karaman, *Mukayeseli İslam Hukuku*, c. III, s. 263.

rının yıkılmaması[120] hususunda bir emirname gönderdiğini delil olarak kullanmışlardır.

Osmanlı Devleti'nde, fethedilen yerlerde bulunan mabetlerin konumları İslam hukuku göz önünde bulundurulmak suretiyle belirtilmiştir. Gerek seyyahların müşahedeleri ve gerekse arşiv belgelerindeki kayıtlardan anlaşıldığına göre, o yerlerde bulunan mabetler, Osmanlı hâkimiyetine girmeden önce (kadim) mevcutsa ona dokunulmamış, yıkılması veya tamir edilmesi gerekiyorsa tamirinin yapılması ya da yıkılması yasal olarak kabul edilmiştir. Ancak şehirlerde yeniden bir mabedin ihdasına izin verilmemiştir.

Avrupalı seyyahlar gözlemlerine dayanarak Osmanlı Devleti'nde Yahudi ve Hristiyan tebaanın din ve inançlarında özgür bırakıldığını, şehirlerde Hristiyan tebaanın kiliseleri yanında Yahudilere ait sinagogların da var olduğunu söylerler.[121] Hristiyan ve Yahudi tebaanın kilise, manastır ve sinagoglarında kendi dinlerinin ibadet ve ayinlerini yapmaları, kutsal gün ve dinî bayramlarını kutlamaları özgürlük ve güvence içinde sağlanmıştı.

Gayrimüslimlerin ibadethanelerine haksız olarak yapılan müdahaleler engellenmiş ve böyle davranışlarda bulunanlar hakkında cezaî işlemlerin yapılması da talep edilmiştir. *kadîmden mahsûs olan iki kiliseye Fiş Acem dimekle ma'rûf kimesne dahl idüb envâ'-ı te'addî eyledi*,[122] diyerek Bursa'da eskiden beri var olan iki Ermeni kilisesine yapılan müdahalenin engellenmesi ve iddia edildiği gibi doğruysa haklarında cezaî işlem gerekiyorsa yerine getirilmesi için Bursa kâdısına 11 Şaban 967 / 7 Mayıs 1560 tarihli bir hüküm gönderilmiştir.

19 Şaban 1040 / 23 Mart 1631 tarihli Divan-ı Hümayun'dan Bursa kadısına ve Mollasına yazılan başka bir hükümde, Bursa'da

---

120 Cin-Akgündüz, *Türk Hukuk Tarihi*, c. II, s. 223.

121 Schweigger, *Sultanlar Kentine Yolculuk*, s. 136; Üçel-Aybet, *Avrupalı Seyyahların Gözünden Osmanlı Dünyası*, s. 181-182, 206. Hatta XVII. yüzyıldan sonra devlet teşkilatı içinde Hristiyan tebaanın manastır ve kiliselerine ait işlere bakan *piskopos halifesi kalemi* adını taşıyan resmi bir daire kurulmuştur.

122 *3 Numaralı Mühimme Defteri*, s. 479, hük no, 1082.

Karaağaç Denilen mevkide iki cami arasında Ermeniler tarafından yapıldığı ve Müslümanların ibadetine mani olduğu bildirilen kilisenin bilir kişilerden soruşturulmak suretiyle keşfinin yapılması talep edilmektedir.[123] Ancak, verilecek rapor doğrultusunda hareket edilmesi için görüş istenmiştir. Söz konusu hükümde yapılan şikayetler olduğu gibi doğru kabul edilmemiş, söz edildiği şekilde Müslümanlara zarar verip vermediğinin araştırılması emredilmiştir.

İstanbul'da bulunan gayrimüslimlere ait ibadethaneler, eğer fetihten önce yapılmış ise söz konusu ibadethane *kadîm* olarak nitelendirilir ve yıkılamaz. Eğer fetihten sonra yapılmışsa, ibadethane *hâdis* olarak nitelendirilir ve devlet başkanı isterse yıktırabilirdi.

Mevcut kiliselerin korunmasında öncelikli şart *kadîm* olmasıdır. İstanbul'un fethinden sonra yapılan kiliselerin tamamı hâdistir. Yani sonradan yaptırılmış olmasından dolayı istendiğinde yıktırılabilirdi. 24 Rebiü'l-evvel 972 / 31 Ekim 1564 tarihli İstanbul kadısı ve mimar başına gönderilen bir hükümde, şikâyet üzerine bir kilisenin *kadîm* mi yoksa *hâdis* mi olduğunun tespit etmesi istenmiştir. Söz konusu hükümde, *kadîm kilise oldur ki, kable'l-feth kilise olub, ba'de'l-feth dahi ol vechle ol günde ibkâ oluna. Eğer münhedim olundu ise, izn-i hâkim ile iâde olunmuş ola*,[124] diyerek mimar başının raporuyla mevcut kilisenin *hâdis* olduğu belirtilmiş ve bundan dolayı da yıktırılmasına karar verilmiştir.

Fetihten sonra mescide çevrilen kiliselerin, daha sonradan kiliseye çevrilmesi, Osmanlı kamu hukukunda mümkün görülmemiştir. *Bir kilise hîn-i fetihde Müslümanlar mâlik olduktan sonra, nâsara iştirâ edib kilise eylemeğe kâdir olurlar mı? El-cevab, olamazlar, mümkün değil*,[125] diyerek bir kere mescit olan bir yerin tekrar kilise olamayacağı ifade edilmektedir. 4 Ramazan 991 / 21 Eylül 1583 tarihinde İstanbul kâdısına gönderilen hükümde, İstanbul Patrik mahallesinde daha önce kilise iken İstanbul'un fethin-

123 *85 Numaralı Mühimme Defteri*, s. 426, hük no, 704.
124 Altınay, *Onuncu Asr-ı Hicride İstanbul Hayatı*, s. 78-80.
125 Düzdağ, *Şeyhülislam Ebu's-Suûd Efendi Fetvaları*, s. 104.

den sonra mescide çevrilmiş, şimdi namaz kılınmayıp hâli olduğundan tekrar kiliseye çevrilme isteğinin kabul edilemeyeceği açık bir şekilde belirtilmiştir.[126]

Kiliselere ölü defni yasaklanmıştır. 16 Muharrem 992 / 29 Ocak 1584 tarihli Selanik kadısına gönderilen hükümde, *şehr içinde kilise mürde defn itmegin,*[127] diyerek kiliselere din adamlarının cenazelerinin defnedilmesi yasaklanmıştır. XVI. yüzyılın son çeyreğinde İstanbul'da bulunan Von Bretten kiliseye yapılan bir define tanık olduğu belirterek şöyle anlatır; *Pera'da bir Kapusen rahibi ölmüştü. Diğer rahipler onun kutsanmamış olan toprağa gömülmesine razı olmamışlardı. Bu düşüncelerle rahibin naşını koydukları tabutu Pera'daki bir kilisenin duvarının dibine yerleştirip üzerine yeniden bir duvar örmüşler. Fakat olay sıcak mevsime rastladığından, birkaç gün sonra ceset öyle bir koku yaymaya başlamış ki, kilisenin içinde ve etrafında duramaz olmuştur. Bunun üzerine rahipler ölüyü gömülü olduğu yerden çıkarmak ve daha evvel ona layık görmedikleri, Hristiyan mezarlığına defnetmek zorunda kalmışlar.*[128]

Protestan kiliselerinde bulunan taştan ve tahtadan yontulmuş heykeller Rumların bağlı bulundukları Katolik kiliselerinde yoktur. Sadece renkli resimler (ikonalar)[129] bulunmaktadır. Örneğin Hz. İsa'nın, Meryem Ana'nın, havarilerin, Chrisostomus, Basilius, Nazianzenus, gibi eski kutsal din yorumcularından Nicola, Georgi, Consantini Magni ve Helena gibi azizelerin tasvirlerini görmek mümkündür.

Rum kiliselerinde en çok Meryem Ana ikonasına rastlanmaktadır. Onu gerçek bir kadının boyutlarında, kuşağının alt hizasına kadar ve kollarında bebeği Hz. İsa'yı taşır durumda resmederler. Kiliseye giren herkes bu tablonun önünde birkaç kez yere diz çöküp eğilerek selâm verir ve resmi öptükten sonra ilerler. Rumlar kiliseye girdiklerinde sık sık yere diz çöküp eğilirler, bir yandan da

126 BOA. *A.DVN.MHM.d. 52,* s. 19, hük no, 44.
127 BOA. *A.DVN.MHM.d. 52,* s. 234, hük no, 610.
128 Von Bretten, *Osmanlıda Bir Köle,* s. 228.
129 "İkonalar": Bu resimler kısmen gümüşle kaplanır. Yüz kısmı daima açık bırakılır.

kendi üzerlerine, göğüslerine, kalp hizasına, yüzlerine doğru haç işareti yaparlar. Protestan bir din adamı olan Schweigger, *Rumlar hakkında Tanrı'ya göstermeleri gereken saygıyı, asıl olarak doğalarında Tanrılık niteliği bulunmayan, ölmüş azizlere, hatta hiçbir kutsallığı olmayan, sadece kutsal oldukları sanılan kişilere gösterirler*,[130] diyerek Rumların Tanrı'ya olan saygılarından ziyade, geçmişte kutsanmış olan bazı azizlere gösterdikleri anlaşılmaktadır.

Osmanlı Devleti'nde gayrimüslimlerin eskiden beri mevcut olan ma'betlerine dokunulmamış, ancak Müslümanların iskan ettiği bir mahallede yeniden bir ma'bet inşâsına da izin verilmemiştir. Müslüman veya gayrimüslimlere ait tüm ma'betlerde, imam kendi cemaatini nasıl tanıma mecburiyetinde ise, kiliselerin de kendine has *protopapas*[131] ve Yahudilerin de sinagoglarında bulunan din adamlarının kendi cemaatlerini tanıma zorunluluğu vardı.

2.3.4. Cenaze törenleri

Osmanlı toplumunda gayrimüslimler, Müslümanlar gibi devletçe meşru' kabul edilen her türlü faaliyetleri icra etmişlerdir. Birbirleriyle, Müslümanlarla rahat diyalog kurmuşlar, doğum, ölüm, düğün ve bayram gibi toplumsal faaliyetlerde kendilerini rahatça ifade etmişlerdir. Türklerin gayrimüslimlerin özel günlerine gayet saygılı oldukları ve sevinçlerine ortak oldukları anlaşılmaktadır. Gayrimüslimlerin cenaze merasimlerini kendi dinî inançlarına göre yaptıkları anlaşılmaktadır.

Cenaze törenleri, gayrimüslimlerin yaptığı önemli törenlerdendir. Ermenilerde bir kişi öldüğünde erkek, kadın, genç veya yaşlı olsun cenazesi mutlaka yıkanır ve üzerine en kıymetli giysileri giydirilirdi. Ayrıca canlı olduğu izlenimi uyandıracak şekilde yüzü boyanırdı. Ölen kişinin komşuları ve dostları onun evinde toplanır ve cenazenin yanına yaklaşarak, onu bir dost olarak çok sev-

130 Schweigger, Eine *neue Reissbeschreibung aus Teutschland*, s. 213.
131 Gerlach, *Türkiye Günlüğü 1573-1576*, c. II, s. 600.

diklerini göstermek amacıyla öperler. Bundan sonra cenaze tabuta yerleştirilir ve üzerine kapak kapatılmadan, açık olarak mezarlığa taşınırdı. Cenazeye saygı ve onu onurlandırmak için dostları da kafile halinde mezarlığa kadar giderlerdi. Kafilenin önünde giden bir rahip elinde mum olduğu halde ilâhiler söylerdi. Mezarlığa ulaşıldığında ve cenaze toprağa verildikten sonra, ölenin hayrı için bağışlar rahip tarafından toplanırdı.[132]

Rumlarda cenaze törenleri, ölümün üçüncü, dokuzuncu ve kırkıncı günü ile üçüncü, altıncı ve on ikinci ayında yapılırdı. Törene katılanlara kilisede kutsanmış olan kuru yemişler dağıtılırdı. Papazlar bu kutsama, dua, ilahi okuma ve tütsüleme gibi dinî hizmetler için para alırlardı. Böylece bir ölünün arkasından yapılan cenaze törenlerinin masrafı, XVI. yüzyılın ikinci yarısında kırk elli dukayı bulurdu.[133]

Rumların ileri gelen birinin cenazesinde patrik bizzat özel giysiler içinde katılırdı. Cenaze töreninin önünde yürüyen patriğin, her iki tarafında eteklerini tutan din görevlileri yürürdü. Böyle bir cenaze töreninde patriğe yirmi beş taler veya daha fazla bir para ödenirdi. Subaşı da cenazenin şehirde defnedilmesi için izin vermesinden dolayı, iyi bir para alırdı. Cenaze törenine katılmak üzere, Yahudilerin yaptıkları gibi, ağlayan kadınlar tutulurdu. Bunlar yüzlerini tırmalayıp, saçlarını yolarlardı. Erkekler de göğüslerini yumruklayarak dövünürlerdi. Eğer bir kadının kocası ölürse, kadın yeniden evleninceye kadar sarı bir örtü sarınırdı. Bunu hiç yıkamaz üzerinde paralanıncaya kadar kullanır, sonra bir yenisini alır onu kullanırdı. Kocasının öldüğü günün haftasında, bütün gün akşama kadar ağlardı. Cenaze törenlerinde pek çok sadaka dağıtılırdı. Böylece zenginler için bir cenaze töreninin harcamaları, papazlar ve görevlilere ödenen paralarla birlikte yüz dukayı bulurdu. Tabutun içi, sırmalı giysiler, örtüler, mücevherler, inciler ve ipeklerle görkemli bir şekilde süslenirdi. Ölen kadınsa onun en değerli ziynet-

132 Schweigger, *Eine neue Reissbeschreibung*, s. 228; Gerlach, *Türkiye Günlüğü 1573-1576*, c. I, s. 99:

133 Gerlach, *Türkiye Günlüğü 1573-1576*, c. I, s. 148, c. II, s. 595-596.

leri takılırdı. Erkeklere altın teller ve sırma ipliklerle süslü mavi bir sarık giydirilir ve tabut herkesin görebileceği bir şekilde açık olarak teşhir edilirdi. Rumlar da cenazelerini Türkler ve Ermeniler gibi yıkarlardı.[134]

Yahudiler ölüm döşeğinde olan birini yalnız bırakmazlardı. Ölünün giysileri en yakını tarafından yırtılarak çıkarılırdı. Yedi günlük yas süresince ölünün tüm elbiseleri bir daha dikilmemek üzere yırtılırdı. Cenaze temizlendikten sonra, kefenlenirdi. Ölüm her ne zaman vâki olursa olsun, Cumartesi defnedilirdi. Ölünün ardından yedi gün yas tutulurdu.[135]

İslam'da olduğu gibi, Hristiyan ve Yahudilikte de ölene saygı ve onu en güzel bir şekilde uğurlamak semavî dinlerin ortak özelliği olarak bilinmektedir. Cenaze merasimleri her üç dinde de din adamları tarafından yönetilirdi. Bu da cenazelerde yapılan merasimler dinî içerikli törenler olduğunu göstermektedir.

2.3.5. Mezarlıklar

Gayrimüslimler, Müslüman mezarlığından ayrı kendi mezarlıklarına sahip olup, ölülerini bu mezarlıklara gömmekte idiler. Bu mezarlıkların hudutları zaman zaman ihtilaf konusu olmuştur. Mezarlıklara ilişkin sınır belirlemelerinin devletin denetimi altında, yetkili kişiler (vakıf mütevellileri, çavuşlar vs.) ve zimmîlerin vekil ve ihtiyarları ile birlikte yapıldığı görülmektedir. 8 Ramazan 990 / 26 Eylül 1582 tarihinde Galata ve Haslar kâdısına gönderilen hükümde, *bundan akdem Yahudi tâyifesinin mürde olanları defn itmek emrim olmağla Kâğıthâne Semti'nde Mustafa Ağa Bahçesi dimekle ma'rûf bahçenin üst yanında olan yerde... min ba'd Yahudi tâyifesinin mürdelerün mahalle-i mezbûrda defn itmek fermân-ı şerifim sâdır olub, lakin zikr olunan mahallin ceddim Sultan Bayezid Hân tâbe serahû evkâfından olmağla,*[136] denilerek Yahudile-

134 Gerlach, *Türkiye Günlüğü 1573-1576*, c. I, s. 182, 183, 233.

135 Suzan Alalu, Heyet, *Yahudilikte Kavram ve Değerler Dinsel Bayramlar-Dinsel Kavramlar-Dinsel Gereçler*, İstanbul 1996, s. 151-153.

136 BOA.*A.DVN.MHM..d. 48*, s. 114, hük no, 305.

re uzun süre kifayet edecek miktarda yerin hududu belirlenmiştir. Bu konu ile ilgilenecek dergâh-ı muallâ çavuşlarından (isimleri zikredilmiş) beş kişi adı geçen evkafın mütevellisi marifetiyle tayin edilerek, söz konusu mezarlığın dört bir sınırının belirlenmesi emredilmektedir. Yahudi taifesinin ölülerini gömmeleri için tayin olunan yerin hudutlarını belirlemek amacıyla mübaşir çavuşlar ve evkaf mütevellisi ile Yahudilerin vekil ve ihtiyarlarının birlikte hudut tayin işini yaptıkları görülür. Bu ihtilaflarda da esasen şer'i mahkeme kararları geçerli idi.

Cenova Devleti'nde Hristiyanlar ölülerini kiliselerin yakınına, hatta döşemesinin altına gömüyorlardı. Fetihten sonra bu usul devam etmekle beraber salgın hastalıklardan ölenlerin Beyoğlu'nda Taksim civarında bir arazide gömülmeleri mecbur tutulmuştur. XVI. yüzyılın ortalarından beri kullanılan bu yer, 1615'ten Hristiyanların resmi mezarlığı haline gelmiştir. Tespit edilen en eski mezar taşı 1615 tarihlidir.[137]

Büyük bir kütle halinde İspanya'dan Osmanlı Devleti'ne hicret eden Musevîlere ölülerini defin etmek için Haliç kıyısında Hasköy sırtlarında, Pirî Paşa Bahçesi denilen yer tahsis edilmiştir. Bu Maşatlığın tecavüze uğramaması ve taşlarının çalınmaması için birtakım davalar görülmüş ve bazı hükümler yayınlanmıştır. Nihayet 1839'da onlara yirmi dönüm arazi daha verilmiştir. Üzerinde Türk üslubunda kabartma tezyinat işlenmiş büyük taştan yontma sandukalar halindeki mezar taşları bu gün Hasköy'de görülebilir. Ayrıca Hristiyanların mezar taşlarında ölen hakkında bilgi bulmak mümkündür.[138]

Gayrimüslimlere tahsis edilen mezarlıklara Müslümanlarca yapılan bazı tecavüzler (mezarlıklara ev yapılması gibi) Divân-ı Hümâyûn'da görüşülmüş, *kavm-i Yahud mekâbir-i kadimlerinden men'e mecal olmayub adetleri hasbince vaz' ettikleri ahcarı dahi evz'-i kadimesinden tağyir lazım gelmediği ecilden mezbûrların hudud-ı mekâbirlerine teaddi ve tecavüz edenlarin men'i lazım ve*

137 Sertoğlu, "İstanbul", *İA*, c.V/2, s. 1214/136.

138 Metin And, "16. Yüzyılda İstanbul'da Gündelik Yaşam",*Osmanlı Uygarlığı*, Ankara 2004, c. I, s. 427.

hiçbir vechiyle makberelerine tahife-i Yahudi men' câiz olmayub memâlik-i İslamiyede olan ehli zimmet-i lehum mâ lenâ 'aleyhim mâ 'aleynâ mazmûn-ı şerifince hilaf-ı şer'-i şerifle amel eyleyüb tarafeyne şer'-i şerif ve kadimden olagelene muhalif iş ettirmeyesin,[139]

---

139 BOA. *A.DVN.MHM.d. 49*, s. 139, hük no, 461; *A.DVN.MHM.d. 55*, s. 34, hük no, 66; *A.DVN.MHM.d. 58*, s. 111-112, hük no, 303. Söz konusu bu üç hükümden 55 nolu mühimme defterinde Galata kadısına yazılan hükmün transkripsiyonunu verilmiştir. *Galata Kadısına hüküm ki, a'lamü'l-'ulemâi'l-mütebâhirin sabıkan Anadolu kazaskeri olan Molla Mehmed, halen İstanbul kadısı olan Abdulbâki* (şâir Bâki'nin asıl adı Abdulbâki'dir ve burada bahsedilen de İstanbul kadılığı yapan şâir Baki'dir) *zidet fezâiluhu südde-i sa'âdetime mektûb gönderüb mahrûse-i İstanbul'da sâkin tâife-i Yahudî ittifakla pâye-i serir-i a'lama ruk'a sunub mezbûr kurbunda Kasım Paşa nahiyesinde merhûm ve mağfûrun leh ceddim Sultan Mehmed Han tâbe serahu kıbelinden temessüklerimiz mûcebince hudûd-ı mu'ayenesiyle mekâbir-i Yahud için ta'yîn ve tahsîs olan yerlerimiz feth-i hakaniden beri mekâbir üzere tasarrufumuzda olub etraf ve nevâhisinde büyût ve mesâkin-i müslimîn bir nesne yoğiken 'ahd-i karibden berû birer ve ikişer evler bina iderek hudûd-ı mekâbirimize duhûl edüb bizi ta'cîz itmişlerdir. Bu husus şer'ile görülüb mâ hüve'l-hakk ne ise südde-i sa'âdete i'lâm olunması muradımızdır didiklerine binaen eğer bu hususun görülmesi Rumeli Beylerbeyisi Mehmed Paşa dâme meâlihi müşarun ileyhimâya fermanım olmağın ittifakla münaza'un fîh olan mevzû'un üzerine varılub civâr-ı mekâbirde olan cema'ât-ı müslimîn ile öyle dava iden tâife-i Yahud meclis-i şer'a ihzar olunduklarında tâife-i merkûm cema'ât-ı müslimînin önünde vech-i meşrûh üzere da'va idüb makberlerinden alınan mevzii gösterdiklerinde fi'l-hakîka cema'ât-ı müslimîn ta'yin-i vech-i şer'î hudûd-ı mekâbire duhûl idüb tâife-i Yahuda te'addi itdikleri zâhir olub te'addi ve tecâvüzleri bundan akdem şer'-i şerifle bir daha bâ'is olduğu ellerinde hüccet-i Şer'iyeleri dahi olmağla tecâvüz idüb kimesne cevaba kadir olmayub yine cema'ât-ı müslimîn tâife-i Yahud üzere da'va idüb bunların mekâbiri üzere azîm taşlar vaz' olmuştur Arasında gece ile hırsız saklanub mekâbir önünde mürûra kâdir olunmazız Bize küllî zararları vardır ya ol taşları bi'l-külliye ref' etsinler yahud üzerlerine toprak döküb cüz'i nişan olacak miktarı alıkosunlar didiklerinde zikr olunan te'addiye tâife-i Yahud kâil olmayub müktezâ-yı şer'-i şerifden gayre rıza göstermediklerinden fi'l-hakikâ mahalle halkının cevapları mucebince şer'-i şerif üzerine kavm-i Yahud mekâbir-i kadimlerinden men'e mecâl olmayub adetleri hasbince vaz' ettikleri ahcarı dahi evza'-i kadimesinden tağyir lazım gelmediği ecilden mezbûrların hudud-ı mekâbirlerine te'addi ve tecavüz edenlerin men'i lazım ve hiçbir vechiyle makberelerine tâhife-i Yahudi men' câiz olmayub memâlik-i İslamiyede olan ehl-i zimmeti* ***lehum mâ lenâ 'aleyhim mâ 'aleynâ*** *mazmûn-ı şerifince hilaf-ı şer'-i şerifle 'amel eyleyüb tarafeyne şer'-i şerif ve kadimdem olagelene muhâlif iş idtirmeyesin*

diyerek söz konusu tecavüzlerin engellenmesi ve tekrar edilmemesi için ilgililere hüküm gönderilmiştir.

Kasımpaşa Kulaksız Mahallesi'nde bulunan Yahudi Mezarlığı hakkında, önce Müslümanların adı geçen mezarlığın bulunduğu mahalden kaldırılması hakkındaki şikayetleri üzerine, 19 Zi'l-hicce 992/22 Aralık 1584 tarihinde Anadolu Kazaskeri Molla Mehmed ve İstanbul kadısı olan Abdulbâki[140] huzurunda dava görülür. Yahudiler söz konusu mezarlık mahallinin İstanbul'un fethinden beri ölülerini defin için Sultan II. Mehmed tarafından kendilerine temessük verildiğini ifade etmişlerdir. Ancak son zamanlarda mezarlığın çevresine birer ikişer Müslümanlar tarafından evler yapılmaya başlanmış ve mezarlık sınırı ihlal edilmiştir. Yahudilerin bu durumdan duydukları rahatsızlık ifade edilmiştir. Bunun üzerine Müslümanların mezarlıkta *ayin-i batıllarını izhar* ve *mekâbiri üzere azîm taşlar vaz' eylemişler* diyerek, bu durumun kendileri için tehlike arz ettiğini söylemelerine Yahudiler katılmayarak *müktezâ-yı şer'-i şerifden gayre rıza göstermediklerinden* dava *tâife-i Yahud* lehine sonuçlanmıştır. *lehum mâ lenâ, aleyhim mâ aleynâ*[141] diyerek ve *şer'-i şerif ve kadimden olagelene muhalif iş ettirilmemesi* gibi kriterler dikkate alarak hareket ettikleri görülmektedir.

Yukarıdaki hükümden altı ay sonra tarafların başvurusu üzerine dava yeniden Divân-ı Hümayun'da görülür. Evasıt-ı Cemaziye'l-evvel 993 / 15-25 Mayıs 1585 tarihli Yahudiler ile Müslümanlar arasındaki Kasımpaşa'da bulunan Yahudi mezarlığı davası bu defa Şeyhülislam müftü, vüzerâ, Yahudilerden ve Müslümanlardan oluşan büyük bir kalabalık huzurunda başlar. Her iki tarafın seçmiş oldukları temsilciler tarafından davaları anlatılır. Ancak Yahudilerden Sultan II. Mehmed tarafından kendilerine verildiği iddia edilen temessükleri talep edildiğinde, bir yangında kaybol-

---

eselemeyüb inad ve muhalefet eyleyenleri yazub südde-i sa'adetimize 'arz eyleyesin. Fî 19 Zi'l-hicce 992 / 22 Aralık 1584.

140 Söz konusu dönemde İstanbul kadısı olan Abdulbaki, XVI. yüzyılın meşhur şâiri Bâki (1526-1599)'dir.

141 BOA. *A.DVN.MHM.d. 55*, s. 34, hük no, 66.

duğunu söyleyerek temessükleri delil olarak sunamamışlardır. Bunun üzerine mezarlıkları eski haliyle yerinde kalmaları koşuluyla, *ism-i küfrü izhâr eylemekten men' olunup mezbûr tâife makberleri üzerine vaz' eyledikleri eshâr-ı 'azîmden hâsıl olan zarar-ı küfür-i külliye, vusul bulduk da, Yahud mekâbiri üzere vaz' olunan taşları hüccet-i şer'iyede mestûr olduğu üzere vaz' eyleyüb*[142] diyerek kabirlerine dikmiş oldukları yüksek taşların toprakla kapatılması ve civarındaki arsaların da değer fiyatıyla Müslümanlara satılması karara bağlanmıştır.

Yukarıdaki tarihten iki yıl sonra 10 Muharrem 995 / 21 Aralık 1586 tarihli hükümde, dava evasıt-ı Cemaziye'l-evvel 993 / 15-25 Mayıs 1585 tarihli Divân-ı Hümâyûn kararı aynen tekrar edilmiş, *mekâbir olan yerler hali üzere ibkâ olunub,*[143] diyerek Yahudi ölülerinin mezardan çıkarılmasının şer'an câiz olmadığı ifade edilmiştir. Civarındaki arazilerin değer fiyatıyla Müslümanlara satılması yönündeki kararın isabetli olduğu ve devam edilmesi yönünde görüş bildirilmiştir.

İstanbul'da bulunan Ermenilerin mezarlıklarının zamanla ihtiyaçlarını karşılamadığını, mezarlıkların yanında bulunan ve Sultan Bâyezîd Evkafına ait olan bir tarlanın, karşılığında başka bir akar vermek şartıyla, kendilerine mezarlık olarak verilmesi talebinde bulunulmuş, böyle bir vakıf arazisinin doğal olarak mütevellisine danışılarak, ancak onun muvafakatinden sonra tahsis edileceği ifade edilmiştir. Bu konuda görüş alınması, mütevelli tarafından incelenmesi ve vakfa faydalı ise arz edilmesine dair 2 Zi'l-hicce 1026 / 1 Kasım 1617 tarihli Sultan Bâyezîd mütevellisine bir hüküm gönderilmiştir.[144]

Yukarıda ifade edilen hükümlere genel olarak bakıldığında, Müslüman ve Yahudilerin karşıt taraflar, devletin ise hakem rolünü üstlendiği görülür. 1584 tarihinde dava Yahudilerin lehinde gö-

142 BOA. *A.DVN.MHM.d. 58*, s. 111-112, hük no, 303.
143 Altınay, *Onuncu Asr-ı Hicride İstanbul Hayatı*, s. 56-57.
144 *82 Numaralı Mühimme Defteri*, s. 19, hük no, 27.

rülse de, altı ay sonraki duruşmada Yahudilerin Sultan II. Mehmed döneminden beri ellerinde olduğunu söyledikleri temessüklerinin gerçekte olmadığı ortaya çıkınca, bu kez dava aleyhlerine sonuçlanmıştır. O zamana kadar mezar olarak kullandıkları yer aynen muhafaza edilmiş, ölüleri mezarlarından başka bir yere naklettirilmemiş, ancak yeni cenazelerinin defni engellenmiştir.

2.4. Evlilik Kurumu

Osmanlı Devleti azınlıkların kendi aralarında evlenmelerine izin vermiş, nikâh ve boşanma işlemleri konusunda patrikhaneyi görevlendirmiştir. Ancak nafaka ve hidâne[145] gibi konular dünyevî işlerden sayıldığından, din ve mezhep farkı gözetmeksizin tüm Osmanlı tebaasının aynı şartlara tabi olduğu vurgulanmıştır. Ancak *cemaat* veya *tâife* olarak zikredilen Rum, Ermeni ve Yahudi reâyanın vaftiz, nikah, boşanma gibi aile hukuku ile ilgili işlemlerini gerçekleştirdikleri kiliselerin idarî işleyişi, merkezî devlet tarafından sağlanmaktaydı.[146]

Hristiyanların nikâh akdi, feshi, talak, çeyiz, mehir, nafaka ile veraset ve vasiyetle ilgili işlerini Rum patrikhanesi hallederdi. Gerek bu konulardaki kararlar gerekse Rumlar arasındaki anlaşmazlıklarla ilgili olarak patrikhane mahkemelerinin verdikleri kararlar şer'i mahkemelerin kararları gibi yerine getirilirdi. Devlet organları bu kararları aynen uygulardı.[147]

Bununla beraber Osmanlı Devleti zimmîler arasında evlenme ve boşanmaya hemen hemen hiç karışmamış, bunu tamamıyla kendi din adamlarının yetkisine bırakmıştır. İki zimmî arasındaki evlenme ve boşanmayla ilgili olarak bütün belgelerde şu kayıt vardır: *bir zimmîye avrat (kadın zimmî) erinden kaçsa veya bir Ermeni avret alımlı olsa, aralarına rahibi-i mezbûrdan başka kimse gir-*

---

145 Hidâne: Küçük çocukların bakımı, gözetimi ve terbiyesi anlamında aile hukuku ile ilgili bir tabir. Konu hakkında geniş bilgi için bakınız; Ali Bardakoğlu, "Hidâne", *DİA*, İstanbul 1998, c. 17, s. 467-471.

146 Ergin, *Türkiye'de Şehirciliğin Tarihî İnkişafı*, s. 91; Oğuzoğlu, *Osmanlı Devlet Anlayışı*, s. 148.

147 Şahin, *Türkiye'deki Patrikhaneler*, s. 28.

meye ve karışmaya,[148] Evlenme ve boşanma konusunda verilen bu geniş yetkiye rağmen, kilise yasalarına aykırı bir şekilde bazı papazlar, özellikle köy papaz ve rahipleri nikâh kıydıkları için bu durum devlet tarafından yasaklanmıştır.[149] Bundan dolayı gayrimüslimler evlendikleri zaman şer'iye mahkemelerine başvurma mecburiyetleri olmadığı gibi, kâdının da böyle bir evliliğe müdahalesi söz konusu değildir. Ancak mahkemeye yaptıkları müracaatlar, Müslümanların davaları gibi görülürdü.

Gayrimüslimler *kendi 'ayinleri üzere,*[150] ifadesi kendi dinî inanç koşullarına göre evlilik yapabilmelerini ifade etmektedir. Hristiyanlar için bu koşullar şunlardır: Evlenecek kadın ve erkek mutlaka Hristiyan olmalıdır. Hatta Ortodoks, Katolik, Protestan gibi mezhep ayrılıkları bile evlenmeye engel oluşturabilmekteydi. Bir erkek yalnız bir kadınla evlenebilirdi. Nikâh mutlaka kilisede ve bir dinsel başkanın gözetimi altında olacak ve evlenme töreni için belli birtakım dualar okunduktan sonra töreni yürüten Hristiyan din başkanı tarafından kutsanacaktı. Bu koşullardan birinin veya birkaçının olmaması durumunda Hristiyanların dinî inançlarına göre evlilik geçerli sayılmazdı. Karı kocanın boşanması için de yine kilise şarttı.

Kadılara ve mahalle imamlarına, zimmî nikâhlarını kıyma işleminin yasaklanmasına karşılık, boşanma işleminde yetki tanınmıştır.[151]

Bir kısım seyyahlar farklı milletlerin evlenme adetleri hakkında gördüklerini kaydetmişlerdir. Bunlardan Rodoslu bir Rum kızıyla evlenmiş olan Thevenot bu konuda ayrıntılı bilgi verenlerdendir. *Evlenecek kızları asla göstermezler... Rumlar evlenecekleri zaman papazın önüne giderler yüzüğü verirler, vaftiz anası ve vaftiz babası gelin ve güveyle beraber papazın önünde dururlar. Papaz bazı dualar okuduğu sırada vaftiz ana ve vaftiz baba altın gibi parlayan*

148 BOA. *KK, Piskopos Mukataası Defteri, no. 2539*, s. 3.
149 Yavuz Ercan, *Kudüs Ermeni Patrikhanesi*, Ankara 1988, s. 40; Ercan, *Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler*, s. 203-204.
150 BOA. *KK, Piskopos Mukataası Defteri, no. 2539*, s. 3.
151 Ercan, *Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler*, s. 205-206.

bir yaprakla birbirine geçmiş çaprazlanmış tacı gelin ve güveyin başı üzerinde tutarlar... Dua okuduktan sonra yeni evliler el ele ve arkalarında vaftiz ana ve vaftiz baba olarak birçok defa dolaşırlar. Bunu takiben bir kadeh şarap getirilir, önce koca biraz içer ve karısına verir, karısı içtikten sonra ikinci defa yeniden içerler ve sonra kadeh papaza verilir, papaz geri kalan şarabı içer ve kadehi kırar.[152]

Dernschwam, *evlenmek isteyen her Yahudi önce subaşına müracaat etmek zorundadır. Subaşı evlenmek isteyene yazılı bir müsaade belgesi verir. Yahudi buna karşılık olarak seksen akçe öder. Bundan sonra Yahudi istediği zaman düğün yapar,*[153] demektedir. Ancak Yahudilerin veya diğer bir gayrimüslim cemaatlerin evlenme istediklerinde böyle bir müracaatlarının zorunlu olduğuna dair her hangi bir kayda rastlanmamıştır.

Evlenme merasiminde her iki tarafa mensup erkekler, büyük bir salonda toplanırlar ve alçak bir sedir üzerinde otururlardı. Kendilerine muhtelif içkiler ikram edilirdi. Bu esnada Yahudi bir hokkabaz davetlileri eğlendirirdi. Bundan sonra davetlilere kızın çeyizi birer birer gösterilir ve kız babasının kızına verdiği drahoma akçesinin miktarı ne ise o da açıklanırdı. Bundan sonra gelin oldukça gösterişli giyinmiş olduğu halde görünürdü. Gelin genelde mavi renkli ve ipekli bir elbise giyinirdi. Elbisenin kenarları sırma işlemeli, saçlar altın sırmalı şeritlerle süslenerek omuzlar üzerine atılırdı. Başında kıymetli taşlarla süslenmiş aşağısı dar yukarısı geniş ve kenarları köşeli taç şeklinde bir başlık, parmaklarında yüzükler, boynunda kolyeler, kollarında bilezikler, kulaklarında küpeler bulunurdu. Genç kızlar daha on dört yaşındayken evlenirlerdi. Basit bir esnaf bile kızına, düğünü için 300 duka altını kıymetinde bir gelin elbisesi yaptırmak mecburiyetindeydi. Fakat çok defa masrafı azaltmak için Rumlarda adet olduğu üzere, birçok altından yapılmış olduğu zannolu□an takılar, altın suyuna batmış gümüştendi.[154]

---

152 Üçel-Aybet, *Avrupalı Seyyahların Gözünden Osmanlı*, s. 195.

153 Dernschwam, *İstanbul ve Anadolu'ya Seyahat Günlüğü*, s. 158.

154 Gerlach, *Türkiye Günlüğü 1573-1576*, c. I, s. 271, 272; Dirimtekin, *Ecnebi Seyyahlara Nazaran XVI. Yüzyılda İstanbul*, s. 61.

Gayrimüslimlerin evlilik kurumun da veya eşler arasındaki ilişkilerde yaşanan birtakım olumsuz yönleri şer'iye mahkemelerine yansımıştır. Bunlardan boşanma, boşanma esnasındaki nafaka anlaşmazlığı, ortak malların taksimi, kadınların erkeklerde olduğu iddia olunan mihr-i müeccellerinin talepleri ve benzeri anlaşmazlık davaları olmuştur. Evlilik sırasında yapmış oldukları nikâh akitleri kendi dinî kurallarına göre yapıldığı için bu konuda herhangi bir kayda rastlanmamıştır.

Evâhir-i Safer 1000 / 16-26 Aralık 1591 tarihinde Galata Şer'iye mahkemesine başvuran ve kocasından boşandığı anlaşılan Marole bint-i Lefkerom adlı kadının açmış olduğu nafaka davasında mahkeme küçük çocuğu Sava ve diğer zaruri ihtiyaçlarını göz önüne alarak, her gün için rayiç fiyat üzerinden dört gümüş dirhem ödenmesini karara bağlamıştır. Ancak küçük oğlunun nafakasını boşandığı eşi Todori veled-i Yani'in ayrıca ödeyeceği de kaydedilmiştir.[155]

Aslında gayrimüslimlerin boşanmaları için de mahkemeye başvurmalarına gerek yoktur. Fakat yapılan başvurulardan anlaşıldığı kadarıyla, taraflar aralarındaki ilişkinin sona erdiğini sağlama almak ve devletin resmi makamlarınca tescil edilerek sağlamlaştırmak amacıyla resmi yola başvurdukları söylenebilir. 29 Zi'l-kade 1003 / 22 Ağustos 1595 tarihinde şer'iye mahkemesine başvuran Dimo veled-i Andre boşandığı karısı Tomani bint-i Dimitri'den haklarını vererek boşandığını, ancak daha önce beraber oturdukları evde Dimo'nun kendisine ait bazı eşyasının bulunduğunu ve onları talep ettiğini belirtmiştir. Boşadığı eski eşi Tomani'nin, eşyalarını vermek istememesi üzerine aralarında anlaşmazlık çıkar. Araya giren muslihûn[156] ve müslimûn tavassutuyla rayiç fiyat üzerinden bin

155 İMŞSA. *Galata 16,* s. 178. Söz konusu belge Arapça kaydedilmiştir.

156 Muslihûn; lügat manası araya giren işi düzelten. Bu gibi belgelerde ıstılah manası ise, iki taraf arasında meydana gelen anlaşmazlığı, araya girerek ikisinin de razı olacakları bir noktada anlaşmayı sağlamak. Burada önemli olan mahkemeye başvurmadan anlaşmanın sağlanmış olmasıdır. Şer'iye sicillerinde kişilerin araya girerek mahkemeye uğramadan anlaşmanın sağlandığı pek çok olaya rastlamak mümkündür. Ancak daha sonra mahkemeye başvurularak tescil edilmiştir. Günümüzde ağır olan

beş yüz akçeye sulh olunup söz konusu parayı Dimo almış ve her ikisi de aralarında zevciyete dair tüm davanın düştüğünü söylemiştir. Bu durumun kayda geçirilmesiyle mahkemeden hüccet talep etmişlerdir.[157]

Mahkemeye başvurulan boşanma davalarının bir çeşidi de muhâle'a[158] yoluyla boşanmalardır. 9 Zi'l-hicce 1003 / 16 Temmuz 1595 tarihli Balat Şer'iye mahkemesinde Lamirnoz veled-i Yani eşi Penayosta bint-i Yani'nin ve İstemadi veled-i Anderya eşi Arina bint-i Dukado'nun muhâlea yoluyla boşandıkları görülmektedir.[159]

Muhâle'a yoluyla boşanma davalarından biri de Evasıt-ı Şevval 1027 / 5-15 Ekim 1618 tarihinde Beşiktaş'ta gerçekleşmiştir. Kuruçeşme mahallesinde oturan Hristiyan Zambiye bint-i Todori eşi Makro veled-i Dimitri ile anlaşmalı olarak boşanmışlardır. Sonuçta, Zambiye'nin eşi Makro'dan, rayic fiyat üzerinden kalan mihr-i müecceli olan dört bin Osmanlı gümüş dirhemi teslim etmesi ve Zambiye'nin iddeti[160] müddetince nafakasını, küçük çocuklarının nafakasını, zimmetinde bulunan bin sekiz yüz dirhemi ve aralarında bilinen bir çuha bahasından dolayı bin Osmanlı gümüş dirhemi vererek boşanma tescil edilmiştir.[161]

Mahkemeye başvurulan boşanma davalarının diğer bir çeşidi de mahkemece nafaka ve kadına sağlanan diğer bazı maddi imkanlarla eşlerin birbirlerinden ayrılmalarının sağlanmasıdır. Bunların haricinde mahkemede talak-ı bâyin ile eşlerin boşandığı da vakidir.[162]

---

mahkemelerin yüklerini hafifletmek veya uluslararası anlaşmazlıklarda (İsrail Filistin anlaşmazlığı gibi) gündeme gelen Ombodusman'lığın geçmişteki bir örneği olarak kabul edilebilir.

157 İMŞSA. *Balat 18,* s. 54 b.

158 *Muhâle'a*: ıstılahî olarak, kadının kocasına ödeyeceği bir bedel karşılığında evlilik bağından kurtulması anlamına gelir. Bilmen, *Hukukı İslamiyye Kamusu,* c. II, s. 268.

159 İMŞSA. *Balat 18,* s. 59a. Her iki hüccet aynı sayfada ve ard arda kaydedilmiştir.

160 İddet: Boşanma veya ölüm gibi bir sebeple evliliği sona eren kadının başkasıyla evlenmeden önce beklenmesi gereken müddete denir. M. Âkif Aydın, *İslâm-Osmanlı Aile Hukuku,* İstanbul 1985, s. 49.

161 İMŞSA. *Beşiktaş 34,* s. 43a.

162 İMŞSA. *Balat 18,* s. 104a; *Balat 21,* s. 5b; *Galata 16,* s. 178; *Galata 21,* s. 39a; *Galata 50,* s. 22b.

Gayrimüslim karı koca arasında yaşanan ve şer'iye mahkemelerine yansıyan ilginç olaylar da vardır. Bunlardan biri Rebiü'l-evvel 1007 / Ekim 1598 tarihinde Galata mahkemesinde yaşanmıştır. Galata'da sâkin Liyon veled-i Corci mahkemede karısı Bagone'yi (recül ahfâ) korkunç adam lakaplı Ahmed Paşa bin Abdullah'ın kardeşimdir diyerek aldığını ve tasarrufuna mâni olduğunu söyleyerek, eşinin kendisine verilmesini talep etmiştir. Bagone'nin, mahkemeye çağrılan Ahmed Paşa'nın kardeşi olmadığı ve haksız yere alıkoyulduğu anlaşılmış ve Ahmed Paşa'ya Bagone'yi eşi Liyon'a teslim etmesi tembih edilmiştir.[163]

Gayrimüslimlerin aile hayatı konusunda, şer'iye mahkemelerine evlilik merasimi, nikah töreni gibi olumlu yönlerinden ziyade, anlaşamazlık, boşanma ve miras taksimatı gibi olumsuz yönleri intikal etmiştir. Aynı şekilde Osmanlı dönemi şeyhülislamların fetva kitaplarına gayrimüslimlerin kendi aralarındaki evlilik ve boşanma gibi konular alınmamıştır. Ancak fetva kitaplarında, gayrimüslimle Müslüman birinin evlenmesi veya boşanması hakkındaki hukukî ve maddî bakımdan getirdiği yükümlülükler işlenmiştir. Bu nedenlerden dolayı gayrimüslimlerin evlilik merasimleri ve çeyiz gibi konularda seyahatnamelerden yararlanılmıştır. Evliliğin sona erdirilmesindeki hukukî süreçte ise mahkemelere intikal ettiği kadarıyla şer'iye sicillerinden takip edilmiştir. şer'iye mahkemesinde görülen bir gayrimüslimin boşanma davası, Müslüman birinin boşanma davasında olan aynı hukukî muameleye tabi tutulur.

2.5. Eğitimleri

Osmanlı Devleti'nde eğitim mekanları dendiğinde akla medreseler ve Enderûn-ı Hümayun gelir. Ayrıca eğitim dinî inançla beraber düşünüldüğünden, medreseler camilerle beraber olurdu. İstanbul'un fethinden Tanzimat'a gelinceye kadar gayrimüslimlerin eğitim hizmetleri kendi dinlerine mensup varlıklı ve duyarlı

163 İMŞSA. *Galata 21*, s. 39b.

kişilere bırakılmıştır. Sonuçta her caminin yanında bir mektep doğarken, kilise, havra ve sinagogların yanında da o cemaate ait okulların açılmasına engel olunmamıştır. Osman Ergin, *her kilise yanında çocuklara, özellikle dinî eğitim vermek üzere küçük mektepler bulunurdu,* diye ifade etmektedir. Bu hak Osmanlı Devleti'nde yaşayan Rumlara, Yahudilere ve Ermenilere tanınmıştır.[164] Doğal olarak gayrimüslimlerin eğitim mekânları da mabetlerden ayrı düşünülemezdi. Buna rağmen gerek arşiv belgelerinde ve gerekse Osmanlı kroniklerinde, gayrimüslimlerin çocuklarının eğitimleri hakkında incelenen dönemle ilgili henüz önemli bir kayda rastlanmamıştır. XVI. ve XVII. yüzyıllarda gayrimüslimlerin eğitimleri hakkındaki bilgiler, bazı genel ifadelere dayanmaktadır.

M. Süreyya Şahin'in, *Fetihten sonra hükümet, diğer işlerde tanınan serbestlik gibi, gayrimüslimlerin okullarına ve programlarına da asla karışmamıştır. Her kilisenin yanında yapılan okullarda öğretim, papazlar tarafından yapılmıştır,*[165] ifadesi oldukça genel bir söylemdir.

XVI. yüzyılın sonlarına doğru İstanbul'da bulunan Schweigger, burada yaşayan Hristiyanların en önemli olanaklarından biri olarak devletin onlara okul açma izini vermesini gösterir. Ancak patriğin ve patrik danışmanlarının kabahati olarak, İstanbul'da bulunan Hristiyan okullarının çok perişan durumda olduklarını ve eğitimlerinin yetersiz olduklarını söyler. Kötü durumda olan eğitimlerinin de, görevlilerin birkaç erkek çocuğu karşısına alıp, onlara okuma yazma öğretmesi olarak görür. Aralarından biri merakı ve yeteneği nedeniyle daha fazla bilgi edinmek isterse, bunu kendi gayreti ve çalışması ile başarmaktan başka çaresi yoktu. Böyle kişiler, başka bir yoldan öğrenim görmek imkânları olmadığından, büyük emek sarf etmek zorunda kalırlardı. Schweigger, söz konusu Hristiyan çocukların düzgün okulları olsaydı ve sanat, Kutsal Kitap, diğer

164 Osman Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi,* İstanbul 1977, c. 1-2, s. 769; M. Hidayet Vahapoğlu, *Osmanlıdan Günümüze Azınlık ve Yabancı Okullar,* İstanbul 2005, s. 80.

165 Şahin, *Türkiye'deki Patrikhaneler,* s. 29.

bilimler ve felsefe hakkında dersler verilseydi bunların arasından çok mükemmel insanların yetişebileceğini belirtir.[166]

XVII. yüzyılda açıldığı tahmin edilen *Fener Rum Mektebi* (ya da *Patrikhane Mektebi*)'nde yüksek seviyede bir eğitim verilmekteydi. Bundan dolayı bu okula *Rum Mekteb-i Kebiri* de denilmiştir. Ancak bu isim devlet tarafından kabul edilmemiştir. Avrupalı yazarlar burada *Academie Patriarcale* olarak bahsederler. Okul, patrikhanenin himayesinde bulunduğundan dolayı *Patrikhane Mektebi* adıyla da anılmaktaydı. Burada Rumca felsefe, ilahiyat, matematik ve fizik ilimleri öğretiliyordu. Buradan mezun olan Rum gençlerinin bir kısmı kiliselerde görev alırken, diğer bir kısmı da devlet hizmetinde üst düzey memuriyetlere tayin edilirlerdi. Bâbıâli tercümanları, Eflak ve Boğdan beylerbeyi, Fener Rum Mektebi tarafından yetiştirilirdi. Söz konusu mektebin masraflarının bir kısmı zengin Rumlar tarafından karşılanırken, diğer bir kısım masrafları da ölen Rumların vasiyetnamelerinde belirtilen menkul veya gayrimenkul malların gelirleriyle karşılanırdı.[167]

Sarayda gayrimüslim çocukların el becerilerini geliştirecek ve onlara bir meslek kazandıracak bazı kursların verildiği de görülmektedir. XVI. yüzyılda gayrimüslim çocukların eğitimi hakkında sınırlı bilgi veren Michael Heberer Von Bretten, *Sarayda üç yüz civarında Hristiyan kız bulunur. Bunlar nakış ve dikiş öğrenirler. Her birine on veya yirmi akçe gündelik verilir. Yılda iki kez, Müslümanların dinî günleri olan bayramlarda onlara ipek elbise armağan edilir*,[168] diyerek sarayda Hristiyan kızların eğitim aldıklarını vurgular.

---

166 Schweigger, *Eine neue Reissbeschreibung aus Teutschland*, s.. 221; Faroqhi, *Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam*, s. 78.

167 Dimitri Kantemir, *Osmanlı İmparatorluğunun Yükseliş ve Çöküş Tarihi*, çev, Özdemir Çobanoğlu, Ankara 1979, c. II, s. 188-189; Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, s. 739, 743; Sadrettin Celâl Antel, "Tanzimat Maarifi", *Tanzimat 1*, İstanbul 1999, s. 448; Faroqhi, *Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam*, s. 79; Yahya Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi (Başlangıçtan 1993'e)*, İstanbul 1993, s. 88.

168 Von Bretten, *Osmanlıda Bir Köle*, s. 238-239.

Osman Ergin, Ermenilerin İstanbul'un fethinden XVIII. yüzyılın sonuna kadar uzayan dönemde Osmanlı Devleti'nde kurdukları bir mektebe işaret eder. Ergin, Ermenilerin eğitim kurumları hakkındaki bilgileri *Azadyân* adlı bir Ermeni yazardan edindiğini ve bu bilgileri çok az değişiklerle aktardığını belirtir.[169] Ancak, yararlandığı kitap hakkında her hangi bir açıklama yapmamaktadır.

Eremya Çelebi Kömürciyan, Kumkapı Ermeni kiliselerinden bahsederken, Kumkapı Patrikhane Kilisesi'nin İstanbul Ermenilerinin ilk kültür merkezi olduğunu kaydeder.[170] Kömürciyan, kilisede muhtelif tarihlerde okulların açıldığını ve zengin bir kütüphanesinin varlığından ayrıntılara girmeden söz etmektedir.

1641 tarihinde Kigemes Kalanos adında bir Latin Rahibi Avrupa'dan İstanbul'a gelerek, Galata ve civarındaki Ermeni çocuklarını toplayarak onlara ders vermiştir. Ancak daha sonra adı geçen papazın Katolik propagandası yaptığı anlaşıldığından, faaliyetlerine izin vermemiştir.[171]

Hristiyan dinine mensup Rum ve Ermenilerin dışında, Katolik kilisesine bağlı Latinler de İstanbul'a gelerek okul açmışlardır. XVI. yüzyılın sonlarında Pera Hristiyanlarının arzusu ve Fransız sefirinin tavassutuyla Avrupa'dan Cizvitler gönderilmiştir. Bunların 1583'te açtıkları Jezvitler ve Sen Benuva Mektebi 1851'e kadar devam etmiştir. Fransızların bu okullara olan teveccühlerine rağmen, bu okulların en fazla öğrencilerinin olduğu dönem, elli kişilik mevcuduyla 1610 tarihidir.[172]

XVI. yüzyılın ikinci yarısında İstanbul'da bulunan Alman seyyahlarından Hans Dernschwam ve Stephan Gerlach buradaki Yahudi okulları hakkında kısa da olsa bilgi vermektedirler. Dernschwam, *İstanbul'da kırk iki belki de daha fazla Yahudi okulu var* ve *bu okullara her milletten çocuk gider,* diyerek İstanbul'da bulunan Yahudi okullarının varlığından haber verir. Gerlach da, 24

169 Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi,* s. 749-750.
170 Kömürciyan, *İstanbul Tarihi,* s. 82.
171 Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi,* s. 750.
172 Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi,* s. 769-772.

Mart 1578 tarihinde Alman Yahudilerinin okuluna gittiğinden bahsetmektedir. *Sabah erkenden Yahudi okuluna gittiğimde Yaşlılar ve gençler hep birlikte dua edip ilahiler söylüyorlardı. Ara sıra birisi bir ilahiyi tek başına diğerlerinin önünde söylüyordu. Hepsi başlarına beyaz örtülerle kapatmış ve dört ucuna siyah veya koyu renkli bezler bağlamışlardı. İlahilerin söyleyişi sırasında zaman zaman hep birlikte zıplıyorlardı. Tören sonunda on emrin yazıldığı bir kağıdı çıkarıp cemaate gösterirlerdi.*[173]

Yahudilerde çocuğun eğitiminden daha çok baba sorumluydu. Babanın olmadığı zamanlarda, çocuğa en yakın kan bağı bulunan erkek onun eğitiminden sorumlu tutulurdu. Çocuklar için tutulan özel öğretmenler, onları sinagogların yanlarında açılan okullarda veya evlerde eğitirlerdi. Din eğitimi her zaman için öncelikliydi. Eğitimleri dört beş yaşlarında başlar, on üç on dört yaşlarına kadar sürerdi. Erkek çocuklarının eğitimine daha ayrı bir önem verirlerdi. Sinagogların yanlarında açılan her bir okul karşılığında belli bir miktar vergi ödeme yükümlülüğü getirilmiştir. Yahudiler bu parayı tedarik edebilmek için kendi aralarında yardımlaşırlardı. Zenginler çok para öder, yoksullar ise ödemezdi. Hatta bazı fakir Yahudilerin geçimleri bu okullardan sağlanırdı.[174]

Yabancı okullar veya diğer bir ifade ile azınlık okulları hakkında yapılan çalışmalar daha çok XIX. yüzyılda açılan misyoner okullarını ele almışlardır. Zira XVI. ve XVII. yüzyılda gayrimüslimlerin eğitim kurumlarının varlığı veya eğitimleri hakkındaki bilgiler oldukça sınırlıdır. Söz konusu döneme ait aktarılan bazı bilgiler de genel ifadelerden öteye geçmemektedir.

2.6. Matbaaları

Kâğıt üzerine baskı örnekleri ilk olarak Çin'de ortaya çıkmıştır. Uygur Türklerinin IX. yüzyıldan itibaren Çin modelini örnek

---

173 Dernschwam, *İstanbul ve Anadolu'ya Seyahat Günlüğü*, s. 151; Gerlach, *Türkiye Günlüğü 1573-1576*, c. II, s. 757.

174 Gerlach, *Türkiye Günlüğü 1573-1576*, c. I, s. 126; Rozan, *A History of the Jewish Community İstanbul*, s. 185-186.

alarak ağaç harflerle baskı yaptıkları bilinmektedir. Müteharrik basım işleminin ilk olarak Almanya'nın Mainz şehrinde Johann Gutenberg tarafından 1440 yılında gerçekleştiği kabul edilir. XVI. ve XVII. yüzyıllarda matbaa süratli olarak tüm Avrupa'da gelişir. Matbaa tedrici bir şekilde dinî propagandanın aleti ve aynı zamanda Avrupa'da gelişen üniversitelerin ihtiyaçlarını karşılayabilecek öğretim ve öğrenim aleti olarak da kullanılmıştır. Matbaa, XV. yüzyılın sonlarına doğru Osmanlı Devleti'ne iltica eden İspanya Yahudileri tarafından İstanbul'a getirilmiştir.[175]

İspanya'dan gelen Yahudi göçmenler, İstanbul'un dışında Selanik, Edirne, Şam ve İzmir'de de matbaa kurmuşlardır. Osmanlı Devleti'nde kurulan matbaalar özellikle din konularını esas alan eserleri basmış ve genelde eğitim amacı taşımaktan öteye geçmemiştir. Bu amaç çerçevesinde hikâye türünden birtakım eserler de basmışlardır. Yahudilerin 1493'te İstanbul'da bastırdıkları ilk kitap *Arba'ah Turim* adlı bir Yahudi hukuk kitabıdır. Bununla beraber İbranice bastırdıkları birçok dinî ve kültürel içerikli kitabı, çok az bir para karşılığında satıyorlardı. Kurulan ilk matbaanın yeri belli olmamakla birlikte, 1573'te İstanbul'a gelen Stephan Gerlach, Sokullu Mehmed Paşa'nın Kadırga'daki sarayına inen yol üzerinde böyle bir matbaanın varlığına işaret etmektedir.[176]

İstanbul'da Yahudilerden yetmiş dört yıl sonra matbaayı kurup işletenler Ermeniler olmuştur. 1567'de kurdukları matbaa, Yahudi matbaalarıyla kıyaslanacak derecede etkin olmuştur. Ermeni matbaasının ilk kurucusu olan Tokatlı Apkar Tıbir, matbaacılığı İtalya'da öğrenmiş, İstanbul'a döndüğünde gerekli malzemeyi beraberinde getirmiş ve Ermenilere ait ilk matbaayı Surp Nigoğayos

175 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, Ankara 1988, c. IV/1, s. 158; Kemal Beydilli, "Matbaa", *DİA*, Ankara 2003, c. 28, s. 105-106; Orlin Sabev, *İbrahim Müteferrika ya da İlk Osmanlı Matbaa Serüveni (1726-1746)*, İstanbul 2006, s. 18, 21.

176 Gerlach, *Türkiye Günlüğü 1573-1576*, c. II, s. 525; Mahmut Gündüz, "Matbaanın Tarihçesi ve İlk Kur'anı Kerim Basmaları", *Vakıflar Dergisi*, Ankara 1978, c. XII, s. 338; Beydilli, "Matbaa", c. 28, s. 106; Üçel-Aybet, *Avrupalı Seyyahların Gözünden Osmanlı Dünyası*, s. 206.

Kilisesi'nde açmıştır. Kurulan matbaada takvim, dil bilgisi ve ayin kitapları basılmıştır.[177]

Mustafa Nuri Paşa Netâicu'l-Vukuât adlı eserinde, Osmanlı Devleti'ndeki *ahval-i ulûm ve me'ârif*'den bahsederken aslen Avrupalı olup daha sonra ihtida eden İbrahim Müteferrika Efendi'nin tab' ve temsildeki becerisini anlatmaktadır. Kurmuş olduğu matbaada bir hayli kitabın tab' edildiğini söyler. Ancak Mustafa Nuri Paşa Osmanlı Devleti'nde ilk Türkçe kitabın III. Murad'ın (1574-1595) izniyle gayrimüslimlere ait bir matbaada basıldığını söylemektedir. *Lakin Sultan Murad-ı Sâlis asrında bir ecnebi Türkçe huruf ile kitab tab' etmek ve gümrük rüsumundan mu'âf tutulmak üzere ruhsat istid'â idüb müsâ'deyi hâvî ferman virilmiş olduğundan 996 (1587-1588) tarihinde Vâsıf Tarihi hacminde bir kitab basmış ve fermân-ı 'âl-i mezkûru dahi dibâcesine aynen yazılmış olmağla,* diye ifade eden Mustafa Nuri Paşa adı geçen kitabın bir nüshasını eski Şeyhülislam Hüsam Efendi'de gördüğünü, ancak kitabın *ismi ve kangı fenden olduğu hatırda kalmadı,*[178] diyerek unuttuğunu söyler.

XVII. yüzyılın başlarından itibaren İstanbul'da ilk Rum matbaası, kiliseler arasındaki mücadelenin bir aracı olarak kurulmuştur. Bu matbaa, matbaacılık faaliyetine Londra'da başlayan Rum asıllı Nicodemus Metaxas tarafından 1627'de açılmıştır. Beyoğlu'nda faaliyete geçen bu matbaanın bastığı ilk eser *Musevîler Aleyhine Bir Risale* adını taşır. Matbaa 1628'de Cizvitler'in baskısıyla kapanır. Rumların matbaacılık alanında, 1798'de Fener Rum Ortodoks Patrikhanesi tarafından kurulan matbaaya gelinceye kadar ciddi bir faaliyette bulunmadıkları görülür.[179]

---

177 Kömürciyan, *İstanbul Tarihi*, s. 86-87; Mantran, *17. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul*, s. 59; Gündüz, "Matbaanın Tarihçesi ve İlk Kur'anı Kerim Basmaları", c. XII, s. 338; Üçel-Aybet, *Avrupalı Seyyahların Gözünden Osmanlı Dünyası*, s. 181; Beydilli, "Matbaa", c. 28, s. 106.

178 Mustafa Nuri Paşa, *Netâicu'l-Vukû'ât*, Matbaa-i âmire 1293, c. III, s. 130.

179 Gündüz, "Matbaanın Tarihçesi ve İlk Kur'anı Kerim Basmaları", c. XII, s. 338; Beydilli, "Matbaa", c. 28, s. 107; Sabev, *İbrahim Müteferrika ya da İlk Osmanlı Matbaa Serüveni*, s. 21.

Osmanlı Devleti'nde Türklerin matbaayı kullanmaları ise, XVIII. yüzyılın ilk çeyreğine rastlamaktadır. Düzenli çalışır ilk resmi matbaa, III. Ahmed (1703-1730) döneminde Damat İbrahim Paşa'nın teşvikiyle kurulmuştur. 1720 yılında Sadrazam İbrahim Paşa tarafından Paris'e Osmanlı sefiri olarak görevlendirilen Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi'nin oğlu Said Mehmed Çelebi babasıyla beraber Paris'e gitmiş ve orada bulundukları sırada matbaayı yakından inceleme imkânı bulmuştur. Geri döndüklerinde devlet yetkililerinin yardımıyla matbaa kurma çalışmalarına başlamışlardı. Said Mehmed Çelebiye yardımcı olması için Divân-ı Hümâyun müteferrikalarından ve Macar asıllı mühtedi İbrahim (İbrahim Müteferrika) görevlendirilmiştir. Gerekli hazırlıkların tamamlanmış ve Şeyülislam Yenişehirli Abdullah Efendi'den fetva alınmıştı. Fetvada, kısa zamanda çok kitap basılacağından ve ucuza mal edileceğinden dolayı kitap basımına izin verilmiştir. Ancak verilen fetvanın sonunda .. *âlim kimesneler tarafından tashih edilmesi gerekir*,[180] diyerek tashihat işine önem verilmesi konusunda uyarıda bulunulmuştur.

XVII. yüzyılın ilk yarısında yaşamış Osmanlı tarihçisi Peçevî İbrahim Efendi Macaristan'da kitap basımı ile ilgili bazı bilgiler vermektedir. Burada kitap yazmaya ve bilimle uğraşmaya karşı ilgiyi artırmak için yasalar çıkarıldığından bahseder. *Bir basmacı* (matbaacı) *bir tek kitabı bile izinsiz bassa idam olunmayı hak eder*, diyerek kitap basımı hakkında katı kurallardan söz eder. Peçevî İbrahim Efendi gayrimüslimlerin matbaalarına olan hayranlığını da şöyle dile getirir: *Kâfirlerin basma yazı ile kitap meydana getirmeleri garib bir sanattır ve doğrusu değişik bir icattır*... Ayrıca matbaanın *çok akıllı bir adam olan Gutenberg* tarafından icat edil-

180 Yenişehirli Abdullah Efendi, *Behcetü'l-Fetevâ*, İstanbul 1266, s. 396. III. Ahmed döneminde matbaanın kurulması ve işletilmesi hakkında verilen hükümler, döneminde cereyan eden olaylar ve diğer belgeler için bakınız; Ahmed Refik, *Âlimler ve Sanatkârlar*, İstanbul 1924, s. 329-358. Ayrıca, İbrahim Müteferrika'nın matbaayı kurmasından Tanzimat'a (1839) kadarki dönem için de bakınız; Selim Nüzhet, *Türk Matbaacılığı*, İstanbul 1928, s. 26-32, 39-46, 58-65, 85-89; Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, İstanbul tarihsiz, s. 57-65.

diğini kaydetmektedir. *Kâfirin bütün kitabları basma yazı iledir,*[181] diyerek gayrimüslimlerin matbaayı kullanmalarından bahseder.

Osmanlı toplumunda ilk önce Yahudilerin, daha sonra sırasıyla Ermeni ve Rumların matbaalarını kurup işletmelerine ve ardından iki yüzyılı aşkın bir süre geçtikten sonra da Türklerin matbaayı kullanmalarına elbette sıradan bir olay olarak bakılmazdı. Yahudiler İspanya'dan sürülerek Osmanlıya ilticalarından bir yıl sonra matbaalarını kurarak, İbranice dinî, ahlakî, hukukî ve kültürel içerikli eserler bastırdılar. Matbaayı kurma zamanlaması ve bastıkları kitapların içerikleri dikkate alındığında, yerlerinden sürülmüş Yahudi toplumunun inanç, yaşayış ve kültürel bakımından yabancı bir toplum içinde, değerlerine bağlı fertlerin yetiştirilmesinin amaçlandığı düşünülebilir.

Ermeni ve Rumların matbaayı kurmalarında, XVI. ve XVII. yüzyıllarda, mezhep farklılıklarından kaynaklanan çatışmaların önemli etkisi olduğu görülür. Ermenilerin ilk matbaalarının kilisede açılması, Rumların 1627'de açtıkları matbaanın 1628'de Cizvitler tarafından kapatılması ve bastırdıkları ilk kitabın *Musevîler Aleyhine Bir Risale* olması, matbaanın daha çok dinî veya mezhebî bir propaganda aracı olarak görünmesinden kaynaklanmaktadır.

Bir dine veya bir mezhebe bağlı cemaatin otokontrolünün sağlanabilmesi için, fertlerinin fikrî bakımından beslenmesi gerekir. Bunun en kolay yolu da pek çok insana aynı fikirleri anlatan kitapları en hızlı şekilde ulaştırmaktır. Osmanlı toplumundaki gayrimüslim cemaatler, diğer din ve mezhep mensuplarının baskılarından korunmak amacıyla, dinî ve kültürel eserlerini matbaayı kullanarak cemaat mensuplarına ulaştırmakla onları aydınlatma yoluna gitmişlerdir.

Osmanlı Devleti'nin geri kalmışlık meselesi söz konusu edildiğinde, akla gelen ilk tartışma matbaanın Türklerin, gayrimüslimlerden çok daha sonraları kullanılmış olmasıdır. Osmanlı toplumundaki gayrimüslimlerden matbaayı en son kullanan Rumların

181 Peçevi İbrahim Efendi, *Tarih-i Peçevî*, Matbaâ-yı Âmire 1283, c. I, s. 106-107.

kurdukları matbaadan yüz yıl sonra, 1726'da İbrahim Müteferrika tarafından kurulan matbaa ilk matbaa olarak değerlendirilmektedir. Oysa ki, söz konusu matbaanın, ilk matbaa olarak kullanılmasından çok devlet himayesinde kurulan ilk matbaa olarak değerlendirilmesi daha doğru olacaktır.

2.7. Sosyal İlişkileri

2.7.1. Gayrimüslimlerin müslümanlarla olan ilişkileri

Osmanlı Devleti'nde yaşayan Hristiyanlarla Müslümanlar arasındaki sosyal ilişkiler üzerine görgü tanıklarının farklı izlenimleri olmuştur. Bu durum, coğrafî bölgelere ve yerli halka göre değişiyordu. Örneğin, Polonyalı Simeon'un 1608-1618 yılları arasındaki gözlemlerine göre, Malatya civarında bir köyde Türklerle Ermeniler arasında iyi sosyal ilişkiler vardı. Simeon tanık olduğu bu konuyla ilgili bilgi vermektedir. *Bir kilise ve otuz hane Ermeni bulunan bir köyde gelecek kervanı beklemek üzere iki hafta kaldım. Buradaki Türkler çok iyi ve insan sever adamlar olup, Ermenilere çok itibar ederler ve onlara gavur değil, İsevî ve İsa kulu derlerdi.*[182] Malatya'dan sonra Harput'a uğrayan Polonyalı Simeon, burada Ermenilerin *Surp Hagop* adını taşıyan kiliselerine gayrimüslimlerin büyük itibarları yanında Müslümanların da çok rağbet ettiklerini ve adak adadıklarını belirtmektedir.

Jak Deleon, Osmanlı döneminde Yahudi ve Hristiyanların yaşadıkları Balat ve çevresinden bahsederken; *Balatkapıs'ndan içeri girildiğinde, Bizans devrinden Osmanlı'ya uzanan bir tarihî eser külliyatı görülür. İslam, Yahudi, Hristiyan dinlerine mensup kişiler burada yüzyıllar boyunca iç içe yaşamıştır. Balat'ta camiyi, Sinagogu ve kiliseyi yan yana görmek mümkündür,*[183] diyerek o engin hoş görü ortamına işaret etmektedir.[184]

---

182 P. Simeon, *Seyahatnâme*, s. 89; Üçel-Aybet, *Avrupalı Seyyahların Gözünden Osmanlı Dünyası*, s. 185-186.

183 Jak Deleon, *Balat ve Çevresi İstanbul'un Fethi ve Haliç Semtleri*, İstanbul 2001, s. 48.

184 Balat'ta bulunan Yahudilerin fiziksel, sosyal ve kültürel yerleşimleri

İstanbul'da Hristiyan azınlıkların Türklerle ilişkileri oldukça iyiydi. Müslümanların sokakta Hristiyanlara selam vermeleri adetti. Ebu's-Su'ûd Efendi, *Kâfire selâm verib selâm almak isteyicek, ne vechile eylemek gerek? El-cevab, İslâma gelmesi niyetine selâm vermede be'is yoktur,* diyerek bunun dinen de uygun olduğuna dair fetva vermiştir. Şehirdeki Hristiyanlar dinî bayramlarında (paskalya) Müslüman komşularına paskalya çöreği hediye ederdi. Bu çöreğin ortasında kırmızı boyalı haşlanmış bir yumurta olurdu. Ebu's-Su'ûd Efendi, *Zeyd-i zimmî kefere bayramında Amr-ı müslime çörek ve kızıl yumurta virüb, Amr dahi alub kabul eylese, Amr'a şer'an nesne lazım olur mu? El-cevab, Be'is yoktur,*[185] diye fetva vermiştir. Hediye edilen bu çöreği bir Müslüman'ın kabul etmesinde komşuluk hakkı dolayısıyla dinen hiçbir sakınca olmadığını ifade etmiştir.

Osmanlı toplumunda iç içe yaşayan halkın komşuluk gibi sosyal ilişkilerde din faktörünün ön plana çıkmadığı görülmektedir. Bununla beraber her üç dinin müntesipleri kendi dinlerinin gereğini yerine getirmede sıkıntı çekmedikleri anlaşılmaktadır.

Ayrıca Müslüman erkekler Hristiyan kadınlarla evlenebilirlerdi. Hristiyan kadının ve çocukların böyle bir ailedeki durumu dinen ve hukuken belirlenmiştir. Buna göre, Müslüman olmayan kadının Müslüman kocası ölürse kadın tekrar gayrimüslim bir erkekle evlenebilirdi. Fakat bu durumda kadının Müslüman'la evliliğinden olan çocuğuna gayrimüslim ikinci koca vasi olamazdı.

Müslüman bir kadınının Hristiyan bir erkekle evlenmesine izin verilmezdi. Ancak Müslüman bir erkeğin bir Hristiyan kadınla, kadının kendi dinî vecibelerini yerine getirmesine izin vermesi koşuluyla evlenebilirdi. Müslüman kocalarının ölümünden sonra kendi anneleri ile birlikte yaşayan dul Hristiyan kadınlara rastlanmaktadır. Hristiyanlar doğal olarak birbirleriyle evlenebilirlerdi. Ancak

---

hakkında yapılan bir çalışmada, daha çok XX. yüzyıl değerleri kullanılmıştır. Melda Karakişi, *Balat'ta Musevi Yerleşmesinin Fiziksel ve Sosyo-Kültürel Değişim Bağlamında İncelenmesi,* İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1999.

185 Düzdağ, *Şeyhülislam Ebussuud Efendi Fetvaları,* s. 91, 93.

Müslüman ya da Hristiyan cariye alamazlardı. Eğer bir cariye ile yakalanırsa, kadı tarafından evlenmeye mecbur edilirdi. Rumlar Latinlerden hoşlanmazlar ve hatta kızlarının Latinlerdense Türklerle evlenmelerini tercih ederlerdi.[186]

Polonyalı Simeon, Osmanlı toplumunu oluşturan ve aynı değerleri paylaşan Türklerle diğer milletlerin ilişkileri hakkında bilgi verirken, Türklerin çok hayırsever bir millet olduklarından söz eder. Türkler her sokak başında bir çeşme yaparlardı. Ayrıca gelen gidenin içmesi için birçok yerde leziz su ile dolu ve içine kar atılmış su kapları koyarlardı. Bundan başka bazı kimseler, su kaplarını omuzlarına alır veya eşeklerine yükler, *Allah aşkına sebil suyu için,*[187] diyerek bağırır dolaşırlardı.. Müslüman gayrimüslim ayırt etmeksizin herkese bu sudan dağıtırlardı.

Bir toplumda yaşayan farklı inanç ve adetlere sahip insanlar birbirlerini doğal olarak etkilerlerdi. Aynı zamanda birbirlerini bilinçli veya bilinçsiz olarak taklit ederlerdi. Örneğin gayrimüslimlerin Hz. Eyub'un mezarını ziyaretleri; Hristiyanların dinî bir inançla su içtikleri çeşmeden Müslümanların da aynı inançla su içmeleri ve yıkanmalarıdır. Osmanlı toplumunda dinleri farklı olan insanların uyum içinde bir arada yaşamaları kendini en üst düzeyde gösterirdi. Devletin en tepesinde bulunan padişahın da raiyetine ilgi ve alaka göstermesinde din farkını gözetmediği anlaşılmaktadır. Tournefort'un verdiği bilgiye göre; *Padişah İstanbul'da olduğunda, Galata karşısında bulunan köşklerden birisine gelerek Rumların Tenessül-i İsa*[188] *gününde yakındaki çeşmede düzenledikleri komik törenleri izlerdi. Hristiyanlar bu çeşmenin suyunun vücut*

186 Metin And, "16. Yüzyılda İstanbul'da Gündelik Yaşam", *Osmanlı Uygarlığı*, Edt, Halil İnalcık, Günsel Renda, Ankara 2004, c. I, s. 422.

187 Andreasyan, *Polonyalı Simeon'un Seyahatnamesi*, s. 13.

188 Tenessül-i İsa: Hristiyanların İsa'nın Tabor dağında üç havarisine göründüğü 6 Ağustos gününü kutladıkları bayram. Eskiden beri Müslümanlarla iç içe yaşayan gayrimüslimler birbirlerinin dini inanç ve bayramlarına saygı gösterdikleri bilinmektedir. Hatta Abbasiler döneminde Hristiyanların büyük bir hürriyet içinde kutladıkları bayramlarına, Müslümanların da katıldıkları görülür. Ramazan Altınay, *Emevilerde Günlük Yaşam*, Ankara 2006, s. 343.

ateşini düşürdüğüne inanmakla kalmazlar, onun şu anda var olan ve gelecekte ortaya çıkacak en korkunç hastalıkları bile iyileştireceğine inanırlardı. Bu nedenle su içirmek için yalnızca hastaları getirmekle yetinmez, onları boyunlarına kadar kuma gömerler ve kısa bir süre sonra çıkarırlardı. Sağlıkları yerinde olanlar burada ilke olarak su berraklaşıncaya kadar yıkanırlar ve su içerlerdi.[189]

Belki bir işe yarar veya bir faydası olur diye benimsenen Hristiyan adetlerinden biri de Türklerin deniz suyunun kutsanmasıyla ilgili inanışlarıdır. Bazı Türkler kıştan sonra deniz yolculuğuna çıkacakları zaman Ortodoks papazının haçı suya atarak deniz suyunu her bahar yaptığı gibi, takdis edip etmediğini araştırırlardı. Bazıları daha da ileri giderek Hristiyanlara ait kutsal bir kalıntının savaşta kendilerini Hristiyan silahlarına karşı koruyacağına inanırlardı.[190]

Belgelere yansıdığı kadarıyla gayrimüslimlerin Müslümanlarla sosyal ve ekonomik alanlarda birçok ilişkilerinin olduğu görülür. Sosyal ilişkilerde ev ve dükkan komşularının birbirleri ile olan ilişkilerinden tutun da, aralarında borç alış verişleri, iş ortaklıkları ve sair komşuluk gibi ilişkilerde cereyan etmiştir.

Gayrimüslimlerin Müslümanlardan borç para almaları; Müslümanların ve gayrimüslimlerin birbirleriyle faizsiz borç nakit para alıp verdikleri görülmektedir. Osmanlı hukuk literatüründe buna *karz* veya herhangi bir menfaat karşılığı olmaması durumunda *karz-ı hasen*[191] denirdi. Kişiler bu çeşit karz verdikleri gibi, kurulan bazı vakıfların da bu tür karzlar verdikleri olurdu. Ancak şer'iye sicillerinde vakıfların gayrimüslimlere *karz-ı hasen* verdiklerine rastlanmamakla beraber, Müslüman şahısların gayrimüslimlere

---

189 Tournefort, *Tournefort Seyahatnamesi*, c. II, s. 33, 34.

190 Lewis, *Osmanlı Türkiyesinde Gündelik Hayat*, s. 51, 52.

191 *Karz-i Hasen;* Faizsiz ödünç verme manasına gelir. Bu çeşit ödünçler faize bir alternatif olarak düşünülmüş ve teşvik edilmiştir. Herhangi bir karşılık beklemeksizin, verilen ödünçlerden övgüyle bahsedilmekte ve *karz-ı hasen*'in sadaka vermekten daha faziletli bir davranış olduğu ifade edilmektedir. Bilmen, *Hukukı İslamiyye Kamusu*, c. VI, s. 94–96; Fethi Gedikli, *Osmanlı Şirket Kültürü XVI.-XVII. Yüzyıllarda Mudârebe Uygulaması*, İstanbul 1998, s. 79; Tahsin Özcan, *Osmanlı Para Vakıfları Kanûnî Dönemi Üsküdar Örneği*, Ankara 2003, s. s. 73

karşılıksız borç para verdiklerine rastlanmaktadır.[192] Bazen de alınan borç paralar karşılığında ev ve sair eşyalar rehin bırakılırdı. Alınan borç karşılığında nakit değil de ona mukabil bazı kıymetli eşyaların verildiği de görülürdü.[193]

Müslümanların Gayrimüslimlerden borç almaları; nadir de olsa şer'iye mahkemelerine yansıyan davalardan Müslümanların da gayrimüslimlerden borç *Karz-ı şer'i* veya *karz-ı hasen*[194] olarak para aldıkları görülmektedir.

Gayrimüslimlerin Müslümanlarla olan iş ortaklıkları ve alış-verişleri; Aynı toplumda yaşayan farklı inançtaki insanların birbirleri ile alış-veriş yapmaları doğal bir işleyiştir. Ancak yapılan iş ortaklıkları veya alış-verişlerindeki bazı anlaşmazlıkları şer'iye mahkemesine yansıması dolayısıyla öğrenebiliyoruz. Mudarebe gibi, para birinden iş gücü diğerinden olmak kaydıyla bazı iş or-

---

192 İMŞSA. *Galata 19,* s. 32a, 1 Zi'l-hicce 1003 / 6 Ağustos 1595 tarihinde Galata'da Sultan Bayezid Mahallesi'nde Rizo adlı zimmî Dergah-ı Âli çavuşlarından Ahmet Çavuş'tan üç yüz kırk sekiz bin akçe istikraz ettiğini vâcibu'l-kaza deynimdir diyerek itiraf ettiğini ve borcunun tamamını ödediğine dair kendisine hüccet verilmiştir.

193 İMŞSA. *Galata 19,* s. 51a, ve 49a. Adı geçen Galata Şer'iye mahkemesinde Gurre-i Safer 1004 / 6-16 Ekim 1595 tarihinde Arnavutköy sâkinlerinden Silmondin veled-i Mardi adlı Yahudi, mahkemede Güngörmez Mahallesi'nde sâkin Yeniçeri taifesinden Mustafa bin Ali'den on dört bin rayicü'l-vakt akçe aldığını ve buna mukabil olarak Arnavutköy'de bulunan evini rehn-i şer'i ile rehne koyduğunu dair hüccet. İMŞSA. *Balat 18,* s. 57a'da 6 Zi'l-hicce 1003 / 12 Ağustos 1595 tarihinde Kilise Camii Mahallesi sâkinlerinden İstol veled-i Doka'nın Abdülkerim bin Abdürrahim'e rayiç fiyat üzerinden gümüş olarak doksan beş dirhem ödemesi gerekli karz-ı şer'isi olduğuna dair hüccet. Ayrıca İMŞSA. *Galata 19,* s. 42b'de 15 Muharrem 1004 / 20 Eylül 1595 tarihinde Galata haricinde saray yakınında sâkin Bâlî adlı zimmî, ebnâ-yı sipahiyândan olup hasse tercümanlarından olan Hasan Bey bin Hamza'ya olan borcum yerine; iki müzeyyen altın, bir yakut, on inci ve elmaslar ile müzeyyen bir altın levha verildiğine dair hüccet verilmiştir.

194 İMŞSA. *Galata 16,* s. 86a. 17 Şaban 999 / 10 Haziran 1591 tarihinde Müstemen Marko veled-i Frençisko'nun bazı esnaflarda olan parasını toplamağa vekil olan Ali Reis bin Abdullah, müvekkilinin el-Hac Ali bin Ali adlı şahsa karz-ı şer'i olarak vermiş olduğu iki bin akçesini talebi ve Ali bin Ali adlı şahsın Marko'ya olan borcunu kabullenmesi hakkında hüccet verilmiştir.

taklıkları görülmektedir.[195] Birbirleri ile yaptıkları alış-verişler ise, menkul veya gayrimenkul mallardan oluşurdu.[196] Yapılan alış-verişlerin ve iş ortaklıklarının mahkemede tescili ise ayrı bir önem kazanıyordu. Zira Müslümanlarca mal değeri olmayan hamrın alış-verişi söz konusu olamazdı. Zaten Osmanlı Devleti'nce de hamrın Müslümanlara satışı yasaktı.[197]

Müslümanların gayrimüslim kadınlarla olan evlilikleri; İslam hukukuna göre gayrimüslim bir erkek Müslüman bir kadınla evlenemez. Ancak Müslüman bir erkek gayrimüslim bir kadınla evlenebilirdi. Osmanlı'da meriyette olan bu yasaya göre durum aynı şekilde cereyan etmiştir. Müslümanların, gayrimüslim eş aldıklarına az rastlanmaktadır. 27 Rebiü'l-evvel 1002 / 21 Aralık 1593 tarihinde Muharrem bin Abdullah'ın gayrimüslim olan eşi Erikene bint-i Yafi, babası tarafından kendisine hibe edilen evi, rayiç fiyat üzerinden beş bin gümüş dirheme Sahaykâne veled-i Duka'ya satar.[198] Vekâlet hüccetinden anlaşıldığı üzere, Müslüman bir eş, karısının malında istediği gibi tasarruf hakkına sahip değildi.

Gayrimüslimlerin Müslüman olan çocukları; İslam dininin *dinde zorlama yoktur*[199] prensibi gereği, zimmîler İslamiyet'i seçmeye zorlanamazlardı. Buna rağmen gayrimüslimlerin kendi ihtiyarlarıyla Müslüman olan çocukları hakkında hiç de iyi düşünmedikleri görülmektedir. Osmanlı toplumunda ihtida hareketlerinin daha ilk kuruluş yıllarından itibaren var olduğu söylenebilir. Klasik dönemde Balkanlarda fetihler yoluyla İslamlaştırma olduğu vakidir. Ancak İstanbul'da ihtida hareketinin çok da hızlı olmadığı anlaşılmaktadır. Zira bunun için mahkemeye başvurular pek de fazla rastlanmamaktadır.

---

195 Bu konu hakkında geniş bilgi için bakınız, Mehmed Sıdkı, *Gedikler*, Dersaadet 1325; Gedikli, *Osmanlı Şirket Kültürü*, s. 85-121.

196 İMŞSA. *Galata 15*, s. 27. 5 Rebiü'l-ahir 998 / 11 Şubat 1590 tarihinde Yağob veled-i Yasef müvekkili Yahudi Baron, Ümmügülsüm bint-i Receb'ten almış olduğu sınırları belli bir tarlanın tespiti. Ayrıca bkz, İMŞSA. *Galata 17*, s. 33.

197 BOA. *A.DVN.MHM.d. 73*, s. 381, hük no, 163,; İMŞSA. *Beşiktaş 22*, s. 13b.

198 İMŞSA. *Galata 17*, s. 31.

199 *Kur'an-ı Kerim*, el-Bakara 256.

Gayrimüslimlerin Müslüman olan çocuklarına sorun çıkarmalarına rağmen, ciddi bir cezaî müeyyide uygulanmamıştır. Öyle ki, İslam hukukunda İslamiyet'ten dönen *(mürted)'in hakk-ı hayatı yoktur*, kaidesine rağmen, İslam dininden çıkarak başka bir dine girmiş kimselere herhangi bir cezaî müeyyide uygulanmadığı görülmektedir.[200] Müslüman olmuş oğlunun İslam'a girişini kabullenemeyen Yahudi bir annenin oğluyla çekişmeleri mahkemeye yansıyacak kadar ileri gitmiştir.[201] Ancak bir zimmînin Müslüman olup sünnet olduğu söylentilerine karşı cerrah tarafından kontrol edildiği dahi vaki olmuştur.[202]

Osmanlı toplumunda sadece İstanbul'da değil muhtelif yerlerde de gayrimüslimler tarafından İslamlaştırma faaliyetlerinin zaman zaman engellendiği olurdu. Örneğin Silivri kadısına yazılan 15 Muharrem 973 / 15 Ağustos 1565 tarihli hükümde; Çatalca'da Müslüman oldukları için ailesi ve mahallesindeki gayrimüslim ce-

---

200 İMŞSA. *Galata 1,* s. 216. Rebiü'l-evvel 959 / Mart 1552 tarihli belge önemine binaen aynen transkrip yapılacaktır. *Oldur ki Turşod adındaki hanım Müslüman oldum idi Müslümanlık yaramadı gene varub kâfir oldum deyu i'tirâf eyledü ki...benim babamın maksadı idi deyu mezbûre kafire kayd olundu.*

201 İMŞSA.*Galata 42,* s. 35b. Evasıt-ı Cemaziye'l-evvel 1026 / 21-31 Mayıs 1617 tarihinde Bereket-zâde Mahallesi sâkinlerinden *Rahile bint-i Orham nam Yahudiye sekr üzerine varılıp mezbûreden sual olunup, sadr-ı oğlu olup şeref-i İslam ile müşerref olan Ahmet bin Abdullah mahzarında takrir-i kelam idüb iki aydan berü hasta olup yatur iken oğlum mezbûr Ahmet ile bazı nizâ'ım olmağla çekişüb mezbûru urmak istedigümde sofadan düşüb yüzümün sol tarafı mecrûh olmağla mezbûr Ahmet urmuştur deyu mezbûrdan dava idüb beynimizde münâz'ât-ı kesire vâki olmuş idi el-haletu hazihi; vech-i muharrer üzere eyedügüm davadan bi'l-külliye fâriğa olup mezbûr ile dava ve nizâım yoktur. Eğer helâk olursam dahi mezbûr Ahmed'i ahâli-i mahallem mezbûr rencide olunmasın kimesne ile davâ ve nizâ'ım yoktur...*

202 İMŞSA. *Galata 21,* s. 135a. Evahir-i Cemaziye'l-evvel 1008 / 17-27 Aralık 1599 tarihli belgede Hasan Paşa bin Ömer adlı şahıs mahkemede Nikola veled-i Yani'nin daha önceden İslam'a gelerek sünnet dahi olduğu, daha sonra mürtet olduğu hakkında duyumlar aldığı, bu durumun kendisine sorulmasını talebi. Nikola'ya sorulduğunda o da, kendisinin öyle bir şeyden (İslamı kabulden) haberinin olmadığını ve kendisinin sünnet de olmadığını söylemesi üzerine iki cerrah tarafından yapılan yoklamada sıraklıdır(?) dediklerini ve durumun kaydedildiğine dair hüccet verilmiştir.

maat tarafından saklandığı bildirilen Mihail kızı Panayota ile üç kızının nerede olduklarının araştırılması; adı geçen Panayota'nın anasının babasının, mahalle papaz ve sâkinlerinin soruşturulması sonucu merkeze bildirilmesine dair hüküm yazılmıştır.[203]

2.7.1.1. Vakıflardan yararlanmaları

Günümüz hukukunda azınlık vakıfları veya cemaat vakıfları diye bilinen kurum, İslam hukuku ve Osmanlı tatbikatında farklı bir durum arz etmekteydi. Gayrimüslimlerin vakıf kurmaları hakkında, her mezhebin farklı görüşü bulunmaktadır. Gayrimüslimlerin vakıfları hakkında Osmanlı'daki uygulamada Hanefi mezhebinden imam Muhammet ile İmam Yusuf'un görüşleri benimsenmiş ve uygulama ona göre olmuştur. Bu görüşe göre, gayrimüslim fakirler için kurulan vakıflar geçerli ve sahih vakıflar olarak kabul edilmiştir.[204]

İnceleme konusu olan 1520-1670 yılları arasında kadılıklarda tescil edilmiş gayrimüslimlerce kurulan vakıflara rastlanmamıştır. Ancak vakıflarına rastlanmamış olması, bu dönemde zimmîlerin vakıflarının olmadığı anlamına gelmezdi. Gayrimüslimler kilise vakıflarını şer'iye mahkemelerinde tescil etme mecburiyetinde değillerdi. Kendi din adamları huzurunda tescil edebilirlerdi.[205] Söz konusu dönemde kurulan gayrimüslim vakıflarının bu şekilde kurulduğu kanaatindeyiz.

İstanbul Şer'iye mahkemelerinde 1483-1924 yılları arasında 9872 adet vakfiyeden, 1520-1670 yılları arasında gayrimüslimlere ait üç adet vakfiye tescil edilmiştir.[206]

---

203 *5 Numaralı Mühimme Defteri*, s. 36, hük no, 86.

204 Ahmet Akgündüz, *İslâm Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi*, Ankara 1988, s. 172-174.

205 Olga Ziroyevic, "Osmanlı Dönemi Hristiyan Vakıflar", *Osmanlı Devleti'nde Din ve Vicdan Hürriyeti*, İstanbul 2000, s. 207-215.

206 İsmail Kurt, "Müzakere", *Osmanlı Devleti'nde Din ve Vicdan Hürriyeti*, s. 217-218.

Osmanlı toplumunda gayrimüslimler kurulan birçok para vakfından yararlanmışlardır. Müslümanlar tarafından kurulan bu vakıflardan yararlanmaları çeşitli şekillerde olmuştur. Ammeye açık olarak yapılan yol, çeşme, han ve sair hayrî vakıflardan direkt; vakıflara ait gayrimenkulleri kiralama; herhangi bir vakıfta görevlendirilerek maaş alma yoluyla veya para vakıflarından borç alma yoluyla yararlanmışlardır.

İstanbul'un fethinden sonra, burada bulunan birçok emlak, vakıflar yoluyla insanlığın yararına sunulmuştur. Vakıflara gelir getiren ev, dükkan ve benzeri kapalı yerlere *müsakkafat* denir. İstanbul'da bulunan birçok Müslümanlar tarafından kurulan vakfın gelir kaynağı söz konusu müsakkafattı. Özellikle Fatih İmareti vakfının müsakkafat olarak birçok dükkan ve evleri bulunmaktaydı. Bu evler ve dükkanlar Müslüman veya gayrimüslim ayırt etmeksizin kiraya verilirdi. Örneğin Ayasofya Camii vakfına ait Tahtakale'de bulunan dükkanlarda, *Yani'nin vârisleri tasarruf iderler, mescid-i mezkûrun vâcibâtı ve sâir mühimmât dahi câmi'-i şerîf-i Ayasofya evkâfındandır,*[207] diyerek Ayasofya camii evkâfına ait bir dükkanda gayrimüslim *Yani*'nin kiracı olarak bulunduğu anlaşılmaktadır.

Vakıflara ait ev ve dükkanlarda gayrimüslimlerin kiracı olarak oturması doğal karşılanmakla beraber, camilerin yakınlarında bulunan bu tür evleri gayrimüslimlere kiraya verilmesi ise yasaklanmıştır. Kanunî Sultan Süleyman dönemine ait 8 Rebiü'l-evvel 973 / 3 Ekim 1565 tarihli bir hükümde, *Lâkin mezkûr evlerde şimdiye dek mirî kâfirleridür konulub anlar sâkin olur imiş cami'-i şerîf kurbundan kefer-i fecere olmak münâsib görülmeyüb,*[208] demek suretiyle cami yakınlarında bulunan vakıf evleri gayrimüslimlere kiraya verilmemesi emredilmiştir. Ancak bu hükümden anlaşılan diğer bir mana ise, farklı yerlerde bulunan vakıf müsakkafatı Müslümanlara verildiği gibi, gayrimüslimlere de icara verilmiş olmasıdır.

---

207 BOA. *MAD. d.* 19, s. 53.
208 Ahmed Refik, *Onuncu Asr-ı Hicrî'de*, s. 14.

6 Cemaziye'l-evvel 979 / 26 Eylül 1571 tarihinde İstanbul kâdısına gönderilen diğer bir hükümde, *İstanbul'da sâkin Yahudi tâifesi tarafından Kemal nam Yahudi südde-i sa'âdetime 'arz-ı hal sunup ba'zı Yahudi tâifesi ba'zı evkâf ve emlâkda sâkin olub ve içinde bir iki tahta,*[209] kısmı yazılarak geri kalan kısmı kaydedilmemiştir. Bundan dolayı yarım kalan hükümden, Yahudilerin vakıflara ait emlakta oturdukları anlaşılmakla beraber, daha sonradan nasıl bir işlem yapıldığı bilinmemektedir.

Daha sonraki yüzyıllarda da vakıflara müsakkafatta gayrimüslimlerin oturdukları görülmektedir. Galata'da Eğri kapı dışında Ayasofya vakfına ait bir ev hakkında 1202 / 1788-1789 tarihli bir hatt-ı hümâyûnda, *bir bâb vakıf menzilin mutasarrıfı Yorgaki zimmî bundan dokuz sene mukaddem helâk olub evlâdları intikâline 'adem-i rağbet,*[210] diyerek XVIII. yüzyılda da gayrimüslimlerin vakıflara ait evlerde kiraya oturdukları anlaşılmaktadır.

Gayrimüslimlerin vakıflara ait müsakkafattan yararlandıkları gibi, nakit para vakıflarından da yararlanmışlardır. Bu da ya mu'âmele-i şer'iye, bey'-i istiğlâl, bey'-i bât ya da karz-ı hasen yoluyla olmuştur.[211] Para vakıflarından birçok Müslüman vatandaş yararlandığı gibi gayrimüslim vatandaşlar da aynı koşullarda yararlanmışlardır.

Galata ve Balat şer'iye sicillerinde tespit edilen para vakıfları ve bunlardan gayrimüslimlerin yararlanma şekilleri, Müslümanların vakıflardan yararlanma tarzı ile aynilik göstermektedir. Vakıfların gayrimüslimler için yapılan borçlanma şekillerinden en belirgin olanı *bey'-i li'l-istiğlâl*[212] şeklinde olmuştur. Evini veya herhangi

209 BOA. *A.DVN.MHM.d. 16*, s. 286, hük no, 544.

210 BOA. *İE, Hatt-ı Hümâyûn*, nr. 583.

211 Söz konusu para vakıflarında geçen mu'âmele-i Şer'iye, bey'-i istiğlal, bey'-i bât ve karz-ı hasen gibi ifadeler için bkz. Ö. Lütfi Barkan, Ekrem Hakkı Ayverdi, *İstanbul Vakıfları Tahrîr Defteri 953 (1546) Târîhli*, İstanbul 1970, s. xxx-xxxviii; Akgündüz, *Vakıf Müessesesi*, s. 158-164; İsmail Kurt, *Para Vakıfları: Nazariyat ve Tatbikat*, İstanbul 1996; Özcan, *Osmanlı Para Vakıfları*, s. 54-76.

212 Bey'-i li'l-istiğlâl, bey'-i bi'l-vefâ ile aynı anlamda olup kiralama şartı ile yapılan satış anlamına gelir. Bey'-i bi'l-vefâ'dan farkı, bir kişinin sattığı malı

bir gayrimenkulünü bir vakfa anlaşmalı olarak satan kişi almış olduğu nakitle ihtiyacını görüyordu ve daha sonra da aldığı parayı ödeyerek evini geri alabiliyordu. *25 Muharrem 1008 / 17 Ağustos 1599 tarihli bir hüccette Ortaköy'de sâkin Anderya mahkemede, babası Dimitri veled-i Yavan'ın el-Hac Ferağ Vakfı mütevellisi el-Hac Memi'ye sekiz bin akçe borcu olduğu halde öldüğünü, babasının söz konusu borcunu kendisinin üstlendiğini, ancak istiğlâl yoluyla evini vakfa sattığını ve daha sonra da bu evi bir yıllığına sekiz yüz akçeye icara tuttuğu,*[213] kaydedilmiştir.

Zimmîlerin vakıflardan yararlanma yollarından biri de vakfa herhangi bir menkul ve gayrimenkulunu satmadan veya rehin bırakmadan vakıftan direkt olarak nakit çekmesi ve söz konusu vakfa borçlanması şeklinde olmuştur. Genelde Arapça kaydedilen bu tür belgelerden Evail-i Rebiü'l-evvel 979 / 24 Temmuz -3 Ağustos 1571 tarihili Galata şer'iye mahkemesinin verdiği Arapça hüccetin kısaca tercümesi şöyledir: *İdroz veled-i Nikola Baba Fendan Vakfı'ndan bi-mu'âmele-i mütevelli ile beş bin yetmiş beş dirhem deyn-i şer'i ile borç para aldığına dair kendisine bu hüccet verilmiştir.*[214] 22 Zi'l-hicce 1003 / 28 Ağustos 1595 tarihli diğer bir hüccete ise, *Merhum Mustafa Çelebi Vakfı'ndan sekiz bin yüz dirhem borç para alan Kostantin veled-i Yani'ye Dimitri veled-i Mihail ve Nikola veled-i İstemâdi adlı zimmîler kefil olmuşlardır,*[215] ancak mahkemede tescil edilen bu tür bir borçlanmada kefil gösterme zorunluluğu olduğundan ayrıca kefil de gösterilmiştir.

Eğer borçlanan kişi kaybolur veya borcunu vermekten imtina ederse kefilden söz konusu borç tahsil edilirdi. 26 Şaban 1041 /

---

geriye satın alacağını ta'ahhüt etmenin yanında, akit müddeti boyunca da kiralamasıdır. Böylece kişi sahip olduğu bir malı istiğlâl usulüyle sattığında karşılığında belirlenen miktarda bir kira vererek kullanımını sürdürebilmekte, bunun yanında yaptığı işlem karşılığı aldığı para ile de nakit ihtiyacını giderebilmektedir. Özcan, *Osmanlı Para Vakıfları*, s. 72.

213 İMŞSA. *Galata 21*, s. 109a. Bu Şer'iye siciline benzer kayıtlar için bkz, *Balat 7*, s. 4b; *Galata 19*, s. 16, 18, 19, 27, 31, 33, 74.

214 İMŞSA. *Galata 17*, s. 47.

215 İMŞSA. *Balat 18*, s. 58b. Ayrıca bkz. *Galata 17*, s. 108; *Galata 18*, s. 28; *Balat 7*, s. 35b.

18 Mart 1632 tarihli hüccette, *mezbûr İstemâd veled-i Anastaş emre kabulü hâviye kefalet ile kefîl-i bi'l-mal olmuşdu,*[216] diyerek İstanbul'da Molla Uşşakî Mahallesi sâkinlerinden Merhum Şeyh Osman Vakfı mütevellisi eş-Şeyh Mehmet Efendi ibn-i Abdünnebi vakıf parasından yedi bin akçe Foni veled-i Bankaray'a verdiğini ancak bulunamadığından, onun vekili olan ve Balat Kapısı haricinde Karabaş Mahallesinde oturan İstemadi veled-i Anastaş'dan talep edilmiştir.

Para vakfından nakit borç alan gayrimüslim bir vatandaş, bazen aldığı paranın karşılığında evinde bulunan değerli eşyaları söz konusu vakfa rehin olarak bıraktığı görülmektedir. Örneğin, *silk-i mülkümde olan yüz on dirhem bir gümüş maşraba ve altmış dirhem iki gümüş sahınların ve iki yüz yirmi dirhem on iki adet gümüş kaşıkları sekiz aded gümüş ..dahi vaz' eyledim,*[217] ifade etmiştir. 2 Rebiü'l-evvel 1026 / 10 Mart 1517 tarihli hüccette, Galata'da Cami-i kebir Mahallesi'nde sâkin Asaş veled-i Yorgi mahkemede Safiye Hatun vakfı mütevellisi Receb Bey bin Abdullah'tan vakfın malından karz yoluyla on bin akçe, çuha bahasından bin akçe ki, ceman on bir bin akçe borçlanmıştır. Bunun karşılığında evinde bulunan bazı gümüş eşyalarının fiyatları tespit edilerek rehin bırakılmıştır.

Cafer Ağa vakfı gibi bazı vakıflar, nakit paraları olduğundan, gayrimüslimler tarafından satılan bir evi veya gayrimenkulü satın alarak diğer bir zimmîye kiraya vererek işletebiliyordu. Balat mahkemesinde Evail-i Rebiü'l-ahır 979 / 23 Ağustos-2 Temmuz 1571 tarihinde tescil edilen bir hüccette, Cafer Ağa Vakfı mütevellisi Nasuh Bey ibn-i Abdullah mahkemeye başvurarak, sınırları belli evleri ve bir bahçe akarı Cafer Ağa vakfı akçesinden Davit veled-i Abraham adlı Yahudi'den *bey'-i bât*[218] ile satın alır. Daha sonra Bayram veled-i Abraham adlı Yahudi'ye yıllık otuz akçe arzının

---

216 İMŞSA. *Balat 21,* s. 37a-b. Benzer bir örnek için bkz, *Galata 19,* s. 35, 36.

217 İMŞSA. *Galata 42,* s. 1a.

218 Bey'-i bât: kesin satış demektir. Sicillerde bey', bey'-i bâyta da bey'-i şer'i denmektedir. Her hangi bir malın bir bedel karşılığında satışı olarak tarif edilmektedir. Özcan, *Osmanlı Para Vakıfları,* s. 70.

mukataası ile ona teslim edildiği hakkında mahkemede tarafından bir hüccet tanzim edilmiştir.[219] Ayrıca Cafer Ağa vakfının Hristiyanlardan ziyade Yahudilerle iş yaptığı da gözden kaçmamaktadır.[220]

Vakıf mütevellileri ile zimmîler arasında bazı anlaşmazlıklar meydana gelirdi. Böyle bir anlaşmazlık sonunda mahkemeye başvurulduğunda ya araya bir *muslihûn* girer ya da tarafların birbirlerine makul ölçüde para vermesiyle bir çözüme kavuşturulurdu. Bu konu ile ilgili olarak 12 Rebiü'l-evvel 1002 / 6 Aralık 1593 tarihli şer'iye sicilinde önemli bir kayıt bulunmaktadır. *Yorgo veled-i Kostantin ve Manol veled-i Yani adlı zimmîlerin Osman Paşa hazretleri evkâfına bi'l-fi'l mütevelli olan Mevlânâ Hüsameddin Efendi bin İsa mâbeynimizde münâza'ât-ı kesîr ve muhâsamât-ı şedîd vâki' olmuş idi el-haletü hazihi müslimûn-ı muslihûn tavassutuyla bin akçeye sulh olunub bedel-i sulh olan meblağ-ı mezburı müşarun ileyh yedinden bi't-temâm alub kabz ve husus-ı merkûma mutlak davadan ferâğ idüb*,[221] diyerek anlaşma Balat'ta bulunan bir para vakfıyla, oradan borç para alan zimmîlerin arası *muslihûn* tarafından hal edildiği anlaşılmaktadır.

Vakıflar aracılığı ile gayrimüslimlerin Müslümanlarla olan ilişkileri sosyal bir ilişki olduğu kadar ekonomik bir işbirliği de sayılabilirdi. Zira nakit para veren vakıf yıllık %10'luk bir gelir elde ediyordu. Bu arada nakit para alan gayrimüslim de ticaret yaparak parayı çalıştırıyor, işi bitince de aldığı parayı %10 fazlasıyla iade ediyordu. Para vakıflarınca Müslümanlara tanınan bu haklar, Osmanlı toplumunun bir parçası olan zimmîlere de tanınıyordu.

2.8. Devlet Kademelerinde Aldıkları Görevler

İslamî kurallara göre yönetilen Müslüman devletlerde zimmet anlaşması yapan gayrimüslimlere devlet kurumlarında tarih boyunca birçok görevler verilmiştir. Ulaşım, haberleşme, temizlik,

219 İMŞSA. *Galata 16*, s. 166, 167; *Balat 7*, s. 41b.
220 İMŞSA. *Balat 7*, s. 41b, 47a.
221 İMŞSA. *Galata 17*, s. 18.

aydınlatma ve sulama gibi kamu hizmetlerinden yararlanma hakkı, İslam devletinin Müslüman ve gayrimüslim bütün tebaasına aittir, bu konularda din farkının tesiri yoktur. Ancak adalet, üst düzey askeri yönetim, sadaret ve din işleri devamlı olarak Müslümanların elinde bulunurdu. Osmanlı Devleti'nde XVI. ve XVII. yüzyıllarda gayrimüslimlerin devletin birtakım resmi işlerinde görev aldıkları, fakat bu görevlerin üst düzey askerî, dinî ve adlî işlerle ilgili olmadığı görülmektedir.[222]

Osmanlı Devlet idaresinde gayrimüslimlerin yönetim dışında tutulduğunu söylemek mümkün değildir. Bazı gruplar (II. Selim döneminin ilk zamanlarında Yahudiler gibi) iktidara daha yakındı. Bir Hristiyan'ın ya da Musevî'nin Türk ve Müslüman kimliğini benimsemiş olması, devlet hiyerarşisinde en üst makamlara ve yönetimde üst görevlere gelebilmesi için yeterliydi.[223]

Gayrimüslimlerin devletle olan ilişkilerinde, ekonomik çıkar sağlamak ön planda gelirdi. Bundan dolayı devletin işletmeye verdiği mukataalarda[224] Yahudiler başta olmak üzere birçok gayrimüslim mültezim vardı. 2 Haziran 1588'de kurulan Üserâ mukataası mültezimi ekseriyetle Yahudiler idi. Hatta 1550–1605 tarihleri arasında İstanbul'da tespit edilen otuz yedi mukataa mülteziminin % 50'si Müslüman, %38.42'si Yahudi ve %11.57'sinin de Hristiyan olduğu görülmektedir.[225]

4 Rebiü'l-evvel 1004 / 7 Kasım 1595 tarihinde Galata'da Üserâ Mukataası mültezimi Yahudi Mosa hakkındaki bir şikayet ile ilgili mahkemeye intikal eden bir davada, İskov veled-i Yaşi ve Yor-

---

222 Ergin, *Türkiye'de Şehirciliğin Tarihî İnkişafı*, s. 5; Lewis, *Osmanlı Türkiyesinde Gündelik Hayat*, s. 29.

223 Bilal Eryılmaz, "Osmanlı Devleti'nde Farklılıklara ve Hoşgörüye Kavramsal Bir Yaklaşım", *Osmanlı*, Ankara 1999, c. 4, s. 239.

224 III. Bölümde gayrimüslimlerin ekonomik yaşamları hakkında bilgi verilirken gayrimüslimlerin işlettiği mukataalar üzerinde ayrıntılı olarak durulacaktır.

225 Figen Taşkın, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Mültezim Kesimi ve İstanbul Mukataaları (1550-1605)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk İktisat Tarihi Ana Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1992, s. 53, 83.

gi veled-i Mihal, dışarıdan İstanbul ve Galata'ya getirip sattıkları esirlerden, kanuna muhalif olarak üsârâ mukâtaası mültezimi olan Yahudi Mosi veled-i Yasef'in resm talep ettiğine dair şikayette bulunmuştur. Bunun üzerine Yahudi Mosi veled-i Yasef'in vekili olan Yahudi Oraham veled-i Yasef ifadesinde; *İstanbul ve Galata'da getirilen veya buralardan çıkarılarak satılan her bir esirden yüz altmış akçe resm alınmasının kanun olduğu ve buna dair elinde berat bulunduğunu*,[226] ifade etmiştir. Ayrıca Müslüman şahitlerin şehadeti ve eski üsârâ mukâtaası mültezimi Yahudi Arsalan veled-i Harom'un ifadesiyle olay doğrulanmıştır.

Osmanlı Devleti'nde gayrimüslimler kadı, müftü, müderris ve buna benzer birtakım dinî işlerin yürütüldüğü, başka bir ifade ile *şer'-i şerifi* öğretecek veya pratiğini yapacak mevkilere getirilmezdi. Bundan başka devlete ait işletmeleri mukataa usulü olarak alıp çalıştırmışlardır. Devletin ekonomisinde önemli bir yeri olan darphâne, sarayın en önemli yeri olan harem ve uluslararası işlerin konuşulup karara bağlandığı divân tercümanlığı gibi pek çok önemli yerlerde görev almışlardır.

2.8.1. Darphanede aldıkları görevler

Darphaneler, genellikle maden bulunan yerlerde mahallî tedâvül ihtiyacına cevap vermek amacıyla kurulurdu. Ülkenin çeşitli yerlerde darphane açılmasının bir sebebi de ulaştırma ve nakliye imkânlarının kısıtlı oluşuydu. Darphaneler üçer senelik dönemler için iltizam yöntemiyle işletilirdi. Ayar gibi paranın teknik işlerinden *sahib-i ayar*[227] sorumluydu. Sahib-i ayar aynı zamanda işveren ve personel şefi sıfatlarını taşırdı.[228]

---

226 İMŞSA. *Galata 19*, s. 73.

227 Sahib-i Ayar: Darphanede kesilen muhtelif cins ve kıymetteki madenî paranın tartı ve ayarından sortumlu kimse. Halil Sahillioğlu, "Darphâne", *DİA*, İstanbul 1993, c. VIII, s. 503; Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, c. III, s. 93.

228 Ahmet Tabakoğlu, *Türk İktisat Tarihi*, İstanbul 1998, s. 263.

Darphane önemli bir ticarî kazanç yeri ve aynı zamanda bir meslek olduğu için gayet tabii olarak gayrimüslimlerin de dikkatini çekmiş ve darphanede çalışarak para basım mesleğini öğrenmişlerdir. Gayrimüslimlerin darphanede para basım işlerini iyi bilmeleri onları sarraf ve kuyumculuk işlerine yöneltmiştir. Darphanenin kendine özgü kuralları vardı. Bunlardan biri de Ermeni ustaları ile Yahudi maden arıtıcıların istihdam edilmesidir. Bunlar devlet adına istihdam edilirdi. Hatta darphanede Musevî çalıştırmak bir gelenek haline gelmişti.[229]

Kanunî Sultan Süleyman döneminde Mısır Valisi Hain Ahmet Paşa[230] İstanbul yönetimine karşı başkaldırarak, müstakil bir hükümdar olmak emelindeydi. Kahire kalesinde Yeniçerileri sindirerek, kendi adına hutbe okuttu ve *el-Melikü'l-mansûr Sultan Ahmed Hân,* diyerek sikke de bastırmıştı. Durumun İstanbul'dan farkına varılmasıyla, yanlışlık olduğunu belirtip özür dileyerek geri adım atan Ahmed Paşa, daha sonra işi sistemli ve planlı olarak yapmaya kalkıştı. Bu sırada para basım işinden anlayan Kaytro adında bir Yahudi Mısır Darphanesi'nde nazırlık görevinde bulunuyordu. Hain Ahmet Paşa, kendi adına para bastırmasını Kaytro'dan talep etmişti. Bu isteğine karşı gelen Kaytro kaçarak İstanbul'a gelmiş ve buradaki ilgilileri durumdan haberdar etmiştir. Bunun üzerine, 1524'te Hain unvanıyla anılacak olan Ahmet Paşa öldürülmüştür. Kaytro ise, tekrar Mısır'a dönerek darphanenin başına geçmiştir.[231]

---

229 Gerlach, *Türkiye Günlüğü 1573-1576,* c. I, s. 165; Çark, *Türk Devlet Hizmetinde Ermeniler,* 47-51. Burada Osmanlı Devleti'nde darphanede veya sarraflık ile uğraşarak hizmet veren Ermeni ailelerden söz edilmektedir. Mantran, *XVI. ve XVII. Yüzyılda İstanbul,* s. 122; R. Lewis, *Osmanlı Türkiyesinde Gündelik Hayat,* s. 84.

230 Avram Galanti yanlış olarak söz konusu vezire Kara Ahmed Paşa demektedir. Galanti, *Türkler ve Yahudiler,* s. 111-112.

231 Mehmed Hemdemî Solakzâde, *Solak-Zâde Târihî,* İstanbul 1298; Seyyid Muhammed es-Seyyid Mahmud, *XVI. Asırda Mısır Eyâleti,* İstanbul 1990, 79-80; Cl. Huart, "Ahmed Paşa", *İA.* c. I, s. 192-193; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi,* c. II, s. 318-320; Abdülkadir Özcan, "Ahmed Paşa Hain", *DİA.* İstanbul 1989, c. II, s. 113.

Evliya Çelebi on üçüncü sırada *Evsâf-ı Emîn-i Darbhâne-i Âl-i Osman* başlığı altında İstanbul'da Bayezid semtinde bulunan darphanede işlenen gümüş ve basılan paralar hakkında bilgi vermektedir. Darphanede çalışanların bin kişi olduğunu ve bunların başına *ser-çeşm* dendiğini, aynı zamanda *ser-çeşm*in *sahib-i ayar* olduğunu ve bunlardan üç yüzünün gayrimüslim olduğunu belirtir. Evliya Çelebi, söz konusu gayrimüslim ustalar hakkında *gayet müstakimlerdir,*[232] diyerek övmektedir.

Darphane esnafına bağlı olarak çalışan kalaycıların bulunduğu ve bunların da darphane esnafı içinde *sikkeciyân* sınıfından hemen sonra geldiği belirtmektedir. Evliya Çelebi kalaycı esnafının üç yüz kişi ve bunların tamamının da Yahudi olduğunu kaydeder.[233]

Bazı arşiv belgelerinden anlaşıldığı kadarıyla darphanede görevlendirilen ustalar, birtakım vergilerden muaf oldukları gibi, bazı özel imtiyazlara da sahiptiler. Galata Darphanesi'nde çalışan gayrimüslimler hakkında, *Herz veled-i Kostantin ve Yorgo veled-i Aleksi ve Hıristo veled-i Aleksi nam zimmîler şöyle arz-ı hal eylediler ki mahmiye-i mezbûrede vâki' darbhanede altun üstadları olub lâzım olan hidmetlerin edâ idüb kusurları yoğiken ve hıdmetleri mukabelesinde tekâlif-i örfiyeden mu'af u müsellem olup tekâlif-i örfiyeden nesne teklif olunmamak içün mukaddemâ ellerine emr-i şerif verilmiştir...* adı geçen zimmîler tekâlif-i örfiyeden muaf oldukları gibi, *...kendü bağlarından sıkdıkları hamrdan resm-i hamr taleb olunmaya,*[234] diyerek kendilerine padişah tarafından bazı imtiyazlar da sağlanmıştır.

İstanbul'da yaşayan gayrimüslimler, para basım işlerinde maharetli olduklarından darphanede görev verilmiştir. Evliya Çelebi seyahatnamesinde bunların güvenirliliğinden ve maharetlerinden övgüyle bahsetmektedir. Ne kadar güvenilir kişiler olduklarını da zaman zaman ispatlamışlardır.

---

232 Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi,* Hazırlayan, Orhan Şaik Gökyay, c. I, s. 257.

233 *Evliya Çelebi Seyahatnamesi* , Nşr. A. Cevdet Paşa, c. I, s. 565; *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi,* Haz. O. Şaik Gökyay, c. I, s. 257.

234 *82 Numaralı Mühimme Defteri,* s. 67, hük no, 102.

2.8.2. Saray hizmetinde bulunan gayrimüslimler

Osmanlı sarayında gayrimüslimler birçok hizmetlerde istihdam edilmişlerdir. Gerek Enderûn'da ve gerekse Bîrûn'da hizmet görürlerdi. Saray kapılarının muhafazası çocukken devşirilmiş olan Hristiyanlara aitti. Saraya ait tüm kereste, seramik, bronz ve sair işlerin imalat, bakım ve onarımlarında birçok gayrimüslim çalışırdı. Bunların tamamı devlet memuru idiler.[235]

XVI. yüzyılda İstanbul'da hekimlik mesleğini daha ziyade Yahudiler yapardı. Bunların meslekî bilgileri çok iyi değilse de, gerek Türk doktorlarından ve gerekse diğer milletlere mensup doktorlardan daha fazla şöhrete sahip oldukları anlaşılmaktadır. Bunlardan çoğu İbranice, Yunanca ve Arapça bilirlerdi. Bu lisanlarda astronomi, felsefe ve tıbba ait eserler okuyarak bilgilerini artırıyorlardı. Padişahın gerek Türk ve gerekse birçok Yahudi doktoru bulunurdu. 1500 yılında İstanbul'da hekimbaşı, Ammon adında bir Musevî doktordu. Altmış yaşında olan bu zat hekimlik alanındaki bilgisiyle meşhurdu. XVII. yüzyılın başlarında hassa hekimlerinden dördünün Yahudi olduğu görülür. Bu Yahudi hekimlerin yevmiyeleri yüz yirmi altı akçedir.[236]

Osmanlı padişahlarının birçoğu yabancı hekimlere tedavi olmuşlardır. Bu durum birçok seyyahın da dikkatini çekmiştir. Hans Dernschwam, Salomon Schweigger ve diğer bazı seyyahların seyahatnamelerinde saray hekimlerinin Yahudi olduklarını vurgulamaktadır.[237]

---

235 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin Saray Teşkilatı*, Ankara 1988, s. 19; R. Lewis, *Osmanlı Türkiyesinde Gündelik Hayat*, s. 84.

236 Hazerfen Hüseyin Efendi, *Telhîsü'l-Beyân Fî Kavânîn-i Âl-i Osmân*, haz, Sevim İlgürel, Ankara 1998, s. 95; Dirimtekin, *Ecnebi Seyyahlara Nazaran XVI. Yüzyılda İstanbul*, s. 67.

237 Dernschwam, *İstanbul ve Anadolu'ya Seyahat Günlüğü*, s. 157; Schweigger, *Sultanlar Kentine Yolculuk*, s. 169; Anonim, *Kanunî Devrinde İstanbul*, çev, Fuat Carım, İstanbul 1964. Söz konusu *Kanunî Devrinde İstanbul*, adlı eser Fuat Carım tarafından tercüme edilerek Türkçeye kazandırılmıştır. Eserin yazarı belli değildir. Anonim olan eser, Madrid Üniversitesi arşivinde bulunmuş, ancak daha sonra Zaragoza Üniversitesi hocalarından Dr. Manuel Serrano Ysanz tarafından keşfedilerek *Türkiye Seyahatnamesi*

Yahudi Joseph Hamon Kanuni Sultan Süleyman'ın meşhur hekimlerinden biriydi. Devamlı olarak sarayda kalan bu hekimden padişah çok yararlanmıştır. Padişah bu hekime Yahudi mahallesinde dört katlı kargir bir ev yaptırmıştır. Seyyah Dernschwam İstanbul'da bulunduğu sırada bu hekim ölmüştür. Fakat oğlu Mose Hamon da hekim olduğundan, babasından boşalan hekimbaşılık görevine atanmıştır.[238]

XVI. yüzyılın ortalarında İstanbul'da bulunan ve Avrupalı olduğu anlaşılan bir kişiye ait anonim seyahatnamede; *Sultana bakan hekimlerin çoğu Yahudi idi, ancak birkaçı Türk'tü*[239] ifadesi yer alır. 1570'li yıllarda İstanbul'a gelen Alman Salomon Schweigger de şunları anlatır: *Padişahın sağlığıyla ilgilenme görevini üstlenmiş olan saray hekimlerinin tümü Yahudi'dir. Her gün sarayda boy gösterirler. Bunlar tıpkı şarlatanlar gibi temel bilgilerden ve yeteneklerden yoksun kişilerdir. Kullandıkları bazı bitkileri ellerinden aldığınızda bütün marifetleri biter. Hacamat gibi basit ve güncel yöntemleri de kullanmalarına olanak verilmese mahvolurlar. Bu yöntemleri de her türlü hastalıkta kullanırlardı,*[240] diyerek Yahudi

---

adıyla neşredilmiştir. Yazar Ağustos 1552'de İmparatorun donanmasıyla Cenova'dan Napoli'ye giderken Türk donanmasının hücumuna uğrayarak, birçok kişiyle beraber esir edilmiş ve İstanbul'a getirilmiştir. Mesleğinin hekimlik olduğunu ifade eden yazar, sadrazam Rüstem Paşa'nın kardeşi Kaptan-ı Derya ve aynı zamanda Nahçivan seferi sırasında İstanbul Kaymakamı olan, Sinan Paşa'nın hissesine düşmüş ve Mart 1555'te kaçışına kadar konakta kalarak ona hizmet etmiştir. Eserin yazma halinde bulunan tarihi ise, 1 Mart 1557'dir. Yazarın ifadelerinden İspanyol olduğu açık bir şekilde anlaşılmaktadır. Yazar, şahsi görgülerine ve görüşmelerine dayanarak, esir kaldığı memleketin durumunu ve halkın yaşam şekillerini gözlemler. Anonim eserde yazar, sözde üç kişiyi konuşturur. Mata ve Juan'ın esir olarak kaldığı memleket hakkında, orada yaptıklarından ve akla gelebilecek birçok soru sordurarak kendisi cevaplar. Müslümanların, Rumların, Yahudilerin, Ermenilerin ve sair gayrimüslimlerin yaşam şekillerini anlatır. Bu arada yazar, o dönemde Avrupa toplumunu ve özellikle İspanyol toplumunu ve Hristiyan alemini de inceden inceye tenkit eder.

238 Dernschwam, *İstanbul ve Anadolu'ya Seyahat Günlüğü*, s. 157.

239 Anonim, *Kanunî Devrinde İstanbul*, s. 36-37.

240 Schweigger, *Sultanlar Kentine Yolculuk*, s. 169.

hekimlerin aslında pek fazla bilgilerinin olmamasına rağmen, kendilerini sarayda kabul ettirdikleri anlaşılmaktadır.

XVII. yüzyılın başlarında yaşayan Ayn Ali Efendi *Risâle-i Vazife-Hârân ve Merâtib-i Bendegân-ı Âl-i Osman* adlı risalesinde; devlet hazinesinden ulufe alan ve sarayda görevli bulunanların sayılarını ve bunların günlük, aylık ve senelik aldıkları mevâcibleri kaydetmiştir. Üçüncü bölümde Saray-ı Hümâyun'da hizmet gören hekimlerden ve aldıkları mevâciblerden söz etmektedir. Burada *cemâ'at-ı etibbâ-i yahudiyân kırk bir neferdir*, diyerek aylık mevâciblerinin 9960 akçe, yıllık 119520 akçe olduğunu ifâde etmektedir.[241]

İstanbul'un fethinden itibaren Osmanlı topraklarında çeşitli meslekleri icrâ eden Yahudilerin en başarılı oldukları mesleklerin başında malî geliri fazla olan meslekler ve tabiplik gelmekteydi. İyi başarılı ve toplumun entellektüeline hizmet vermek Yahudi bir hekim için çok önemli sayılırdı. Ancak sarayda bulunan gayrimüslimlerden ön plana çıkan Yahudi hekimlerdi. Yahudiler, Latince ve Arapça bilmenin avantajını kullanarak hekimlik mesleğini üst seviyede icra ettikleri anlaşılmaktadır. Bununla beraber sarayda bulunan Yahudi hekimler birçok vergiden de muaf tutulmuşlardır.

2.8.2.1 Yahudi kira kadınları

Osmanlı saraylarında haremde sultan hanımlarına hizmet eden ve onların ihtiyaçları olan malzemeyi dışarıdan getirerek onlara satan Yahudi kadınlara Kira denirdi. Bu manada hizmet eden birçok Yahudi kadına da bu isim verilmiştir. Kira Grekçe'de kadın, hanım, hanımefendi anlamında kullanılan bir kelimedir. Muhtemelen Osmanlı kayıtlarına da buradan girmiştir.[242]

---

241 Ayn Ali Efendi, *Kâvânin-i Âl-i Osman der Hulâsa-i Mezâmin-i Defter-i Divân*, yay. Tayyib Gökbilgin, İstanbul 1979, s. 94.

242 242 Minna Rozan, *A History of The Jewish Community Istanbul The Formative Years 1453-1566*, Leiden 2002, s. 204-206, 208; Mahir Aydın, "Osmanlı Dünyasında Yahudi Kira Kadınları", *Belleten*, c. LXV, sy. 243, s. 624. *Kira*, sıfatının bir kişiye ad olduğu bazıları tarafından ileri sürülmektedir.

Galata şer'iye sicilinde evasıt-ı Zi'l-kade 1007 / 9-19 Haziran 1599 tarihli bir hüccette *Kira* ismine rastlanmaktadır. Belgede, *Mahruse-i Kostantiniyye'de Garûz cemaatinden Orham veled-i Salamon adlı Yahudi Silye cemaatinden olup Kirâ demekle bilinen İsparanta bint-i Şebtay tarafından,*[243] tasdik edilen ve bir mülkün satış işlemi ile ilgili hüccette zikredilen *Kira* ismi, Osmanlı toplumunda yaygın olarak bilinen bir olgu haline geldiği anlaşılmaktadır.

Hareme arka kapıdan girmeyi başaran Yahudi kira kadınları, burada yaşayanların dışarı ile bağlarını kurmaya çalışırlardı. Önce Harem'de bulunanların hizmetini görmüşler ve onlara akla gelebilen tüm süs ve ziynet eşyalarını getirirlerdi. Bu getirdikleri takıları onlara satarken, Harem'de yapılan bazı şeyleri de dışarıda satmak üzere satın alırlardı. Bu şekilde gelip gittikçe haremdeki sultanların yakınlığını kazanır, ayrıca aldıkları mücevher, para gibi hediyeler karşılığında da sultanlar hesabına diğer harem kadınlarının gözden düşmesi için entrikalar çevirirlerdi. Saraya gelen bu Yahudi kadınlar hediyelerin yanı sıra ucuza aldıkları şeyleri, sultanlara çok pahalıya sattıklarından kısa zamanda büyük servet sahibi olurlardı. Ancak bu durum pek uzun sürmemiştir.[244]

Yahudi Kira kadınlarının hile ve entrika ile kazandıkları servetleri kısa zamanda keşfedilir ve tespit edildikten sonra hayatlarına son verilir ve mallarına da el konurdu. Devlet servetlerine el koyardı. Bazı sipahi isyanları da Harem'deki kira kadınlarının haksız kazanç sağlamalarından kaynaklanmıştır. Selânikî'nin ifadesine göre, sipahiler Yahudi Kira kadınını öldürmek niyetiyle şeyhülislamdan fetva talebinde bulunmuşlardır. *Yahudiye Kira karı gümrükleri iltizâm itmüşdür, bu kalb akçe ki bize virülür anlarundur, biz anı katl iderüz,* yapılan suale karşı, *Zimmîyenün katli şer'an câiz değildür, amma şehirden sürülsün, turmasun gitsün,*[245] diye

---

Fakat bu görüşe katılmak mümkün değil. Sertoğlu, "İstanbul", *İA*, c.V/2, s. 1214/4.

243 İMŞSA. *Galata 21*, s. 102b.

244 Avram Galanti, "Ester Kira", *TOEM*, İstanbul 1926, XVI/17 (94), s. 318-319; Aydın, "Osmanlı Dünyasında Yahudi Kira Kadınları", s. 624-625.

245 Selânikî, *Tarih-i Selânikî*, c. II, s. 855.

şeyhülislam tarafından verilen cevaba rağmen, Kira kadının ve oğullarının feci akıbeti önlenememiştir.

Kaynaklarda Hareme girip çıkan Yahudi kira kadınlarının birkaçından bahsedilmektedir. Bunlardan en önemlisi de Ester Kira'dır. Daha sonra Müslüman olan Ester Kira, Fatma Hatun adını almıştır. Ester Kira, II. Selim, III. Murad ve III. Mehmed dönemlerinde yaşamış ve sık sık saraya girip çıkmıştır. Meşhur vâlide sultan Nur Banu ve Safiye Sultan'ın hizmetinde bulunmuştur. Bununla da yetinmeyerek devletin iç ve dış siyasetine de karışmıştır. Safiye Sultan'ın Ester Kira aracılığıyla Venedik elçisiyle mektuplaştığı ve *Catherine de Medice* ile haberleştiği de biliniyordu. Ayrıca gümrüklerde iltizam ettiği memurlukları sattığı da bilinmekteydi. En sonunda Yeniçerilerin gazabına uğrayarak Halil Paşa konağında öldürülmüştür.[246]

Ester Kira'ya ve çocuklarına Kanunî Sultan Süleyman döneminde birçok ihsanlarda bulunulduğu gibi, birçok vergilerden de muaf tutulmuştur. Sultan Süleyman zamanında kendisine verilen ferman günümüze ulaşmadığı halde, II. Osman tarafından yeniden onun ahfadına bazı imtiyazlar tanıyan Evâil-i Cemaziye'l-evvel 1027 / 26 Nisan- 6 Mayıs 1618 tarihli bir ferman verilmiştir.[247]

XVI. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı sarayında önemli bir yere sahip olduğu anlaşılan Yahudi kira kadınlarının, devletin iç, dış ve malî işlerini yönlendirecek kadar nüfuz sahibi olmuşlardır. Bu durun toplum içinde tepkiyle karşılanmış ve Ester Kira kadınına karşı sipahilerin ayaklanması vuku bulmuştur. Anlaşıldığı kadarıyla Kira kadınların nüfuzlarından yabancı devlet elçileri de yararlanmıştır.

Yahudi kira kadınlarının sarayda etkin rol oynamaları, Osmanlı toplumunda bulunan Yahudilerin etkinlik alanlarının çok geniş olduğunu göstermektedir. Memuriyetlerin satışında ve gümrüklerde

246 Selânikî, *Tarih-i Selânikî*, c. II, s. 679, 854-857; Galanti, "Ester Kira", *TOEM*, XVI/17 (94), s. 318; Çağatay Uluçay, *Harem II*, Ankara 1985, s. 48; Aydın, Osmanlı Dünyasında Yahudi Kira Kadınları, s. 625-627.

247 Galanti, "Ester Kira", *TOEM*, s. 322-323.

iltizamların verilmesinde etkin olan bu kadınların, aldıkları rüşvetlerle ve yakınlarına yaptıkları iltimaslarla biliniyorlardı. Osmanlı iktisat tarihinin kırılma noktası olan XVI. yüzyılın sonları, bu tür olaylarla daha da hassaslaşmıştır.

2.8.2.2. Esir takasında görev almaları

Zimmet anlaşması ile Müslüman bir devletin vatandaşı olmayı kabul eden gayrimüslimler, Osmanlı Devleti'nin bir çok çalışma alanında görev yapmışlardır. Bunlardan biri de esir takasında görevlendirilmiş olmalarıdır. Belgelerde devlet tarafından bu vazife ile görevlendirilmiş gayrimüslim vatandaşlara rastlamak mümkündür. Örneğin, 26 Rebiü'l-evvel 976 / 18 Eylül 1568 tarihinde, İstanbul'dan Dubrovnik'e kadar yol üzerinde bulunan kadılara gönderilen hükümde, Mir Malta adındaki zimmî Dubrovnik'e kadar olan yerlerde bir gayrimüslim ile bir Müslüman esiri değiştirmek için gönderilmiştir. Bu şahsa kimsenin dokunmaması ve dokunanların men edilmesi istenmektedir.[248]

Esir takasında görevlendirilen gayrimüslim gideceği yerde her hangi bir sıkıntı ile karşılaşmaması için eline resmi bir belge verilmiştir. Bu anlamda Galata Şer'iye mahkemesinden verilen bir belgede, *oldurki mahrûse-i Galata sâkinlerinden Yelkenci Abdullah Meclis-i şer'de Cezire-i Sâkız sükkânından işbu hâmilân-ı kitâb Kostantin ve Nikola nam zimmîler mahzarlarında takrîr-i kelâm idüb mezkûrân zimmîler zümre-i küffârdan ehl-i islâm elinde esir olanları alub ehl-i islâmdan küffâr-ı hâk-sâr yedinde esir olanlara istibdâl idüb dâr-ı islâma getürmeğe me'zûn olmağun*,[249] diyerek 8 Rebiü'l-ahir 993 / 10 Mart 1585 tarihli mahkeme kararında Kostantin ve Nikola adlı zimmîlerin esir takası hakkında devlet tarafından resmen görevlendirildiği açıkça anlaşılmaktadır. Ancak belgede adı geçen zimmîlerin nereye gönderildikleri belirtilmemektedir. Bunların tanınmaları için eşkalleri de ayrıca tarif edilmiştir.

248 *7 Numaralı Mühimme Defteri*, c. III, s. 56, hük no, 2084.
249 İMŞSA. *Galata 9*, s. 49.

Düşman memleketlerde esir düşen Müslümanları kurtarmak için birtakım yollara başvurulurdu. Bu yollardan biri de söz konusu Müslümanları elinde tutan memleketin yetkilisine padişah tarafından nâme yazmasıydı. 14 Rebiü'l-evvel 968 / 3 Aralık 1560 tarihli Venedik Doju'na yazılan nâme de bu türden bir mektuptur. *..rençber tâifesinden bir niçe müslimânlar anda hazır bulunub mezkûr kulların dahi kiliseye iletüb mürtedd idüb ikişer akçe vazife ta'yin eyledüklerin, zikr olunan müslimânlar gelüb haber virüb,*[250] diyerek, Zakise Kalesi'ne kaçan Müslümanların köle ve cariyelerinin orada dinden döndürüldüğü haberi üzerine bunların iadesi ve anlaşmaya mugayir hareketlerin men edilmesi talep edilmektedir.

Esir takası, Osmanlı Devleti düşman olarak kabul ettiği bir devletten kendi reayasından esir düşen Müslüman birini kurtarmak için başvurduğu bir yöntemdi. Burada görülen önemli hususlardan biri, Osmanlı devlet idarecilerinin Müslüman bir vatandaşının gayrimüslim bir devlet elinde esir tutulmasına tahammül edememesidir. Böyle bir durumda gayrimüslim bir vatandaşı görevlendirmek belki de seçilebilecek en iyi metottu.

2.8.2.3. Tercümanlık görevleri

Dîvân-ı Hümâyûn'da görüşmeler sırasında Türkçe bilmeyen bir yabancının davasını anlatmak için bir tercümanın bulundurulması kanundu. Tercüman, yabancı devlet elçilerinin veziriazamla veya padişahla görüşmelerinde hizmet edip, mektupları tercüme ederdi. Dîvân tercümanlarının yaptığı tercümenin kolayca anlaşılması gerekirdi.[251]

Elçilerin devlet erkânı ile görüşmelerinde tercümanlık etmek üzere yabancı devletler tarafından lisan öğretilen gençlere XVI. ve XVII. yüzyıllarda dil oğlanı denirdi. Dil oğlanları elçilere tah-

---

250 *3 Numaralı Mühimme Defteri*, s. 721, hük no, 1664.

251 Uzunçarşılı, *Merkez ve Bahriye Teşkilatı*, s. 71; Gilles Veinstein, "Osmanlı Yönetimi ve Tercümanlar Sorunu", *Osmanlı*, Ankara 1999, c. VI, s. 256. Herne kadar İsmail Hakkı Uzunçarşılı tercüman bulundurmanın kanun olduğunu söylüyorsa da, kanunnâmelerde böyle bir kanuna rastlanmamıştır.

sis edilen sefarethane binasında oturur ve iaşeleri buradan sağlanırdı. Ayrıca burada hocalardan özel dersler alırlardı. Avusturya, Osmanlı Devleti'yle olan münasebetlerinde tercümanlık hizmeti için genç elamanlar yetiştirecek bir enstitünün İstanbul'da açılması gereğini hissediyordu. XVI. yüzyılın sonları ve XVII. yüzyılın başlarında Avusturya elçiliklerinde görev yapan dil oğlanlarına rastlanmaktadır.[252]

Söz konusu tercümanlık görevinin XVI. yüzyılın başlarından itibaren var olduğu anlaşılmaktadır. İlk zamanlar bunlar gayrimüslim vatandaşlardan seçilirdi. Hammer'in tespitine göre daha sonraları, *Divân-ı hümâyûn tercümanları, Hristiyanlığı terk ile din-i İslâmı kabul etmiş Türklerden mürekkebdi,*[253] diye ifade etmektedir. Sayıları XVII. yüzyılda dört kişiye ulaşmıştır., XVIII. yüzyılın ikinci yarısından sonra Osmanlı bürokrasisinde tercümanlık görevini Fenerli Rumlar üstlenmişlerdir. Özellikle Fenerli İskerletzâde ailesinden birçok kişi tercümanlık görevini yapmıştır. Ancak daha sonraları casusluk yaptıkları ve devletin gizli sırlarını düşman devletlere aktardıkları için söz konusu aileden Aleksandr idam edilmiştir. Osmanlı'daki yabancı dil bilenlerin sınırlı olması ve devletin güvenilir tercüman bulmadaki sıkıntısı Tanzimat dönemine kadar devam etmiştir. 1824'te Bâb-ı Âlî'de kurulan *Tercüme Odası*'ndan sonra bürokraside yabancı dil bilen sayısı artmıştır.[254]

Osmanlı Devleti'nde Fenerli Rumlar, birtakım muteber görevlere gelmişlerdir. Bunlardan bazıları yabancı elçiliklerde tercüman olarak hizmet veriyorlardı. 1821'e kadar Divan-ı Hümâyun

---

252 Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, İstanbul 1983, c. I, s. 451; Sertoğlu, *Osmanlı Tarih Lügatı*, s. 85; Kamil Kepecioğlu, *Tarih Lûgati*, Ankara trs. s. 95-96; Ali İbrahim Savaş, "Osmanlı Devleti ile Habsburg İmparatorluğu Arasındaki Diplomatik İlişkiler", *Türkler*, Ankara 2002, c. 9, s. 561.

253 Baron von Hammer-Purgstall, "XVIII nci Asırda Osmanlı İmparatorluğunda Devlet Teşkilatı ve Bâb-ı Âli", *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, trc. Halit İlteber, İstanbul 1941, c. VII, sy. 2-3, s. 576.

254 Uzunçarşılı, *Merkez ve Bahriye Teşkilatı*, s. 72; Cengiz Orhonlu, "Tercüman", *İA*, İstanbul 1979, c. XII/I, s. 176-177; Ali Akyıldız, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilâtında Reform (1836-1856)*, İstanbul 1993, s. 75.

baş tercümanlık görevi Fenerli Rum Beylerin uhdesine verilmiştir. Divan-ı Hümayun tercümanı olan kimseye diğer Hristiyan tebaaya müsaade edilmeyen ayrıcalıklar, bununla beraber sakal bırakmak, emrine dört hizmetkâr vermek, ata binmek, kürk giymek gibi bazı imtiyazlar da verilmiştir.[255]

Genel olarak elçilerin maiyetinde tercüman, kançılar, başkâtip, kâtip, kethüda, tabip, cerrah, kaftancı, çuhadar, papas ve daimi seyis ve kapıcılar olmak üzere yetmiş kişi civarında hizmet eden bulunurdu. Galata mahkemesine intikal eden bir davada İngiltere tercümanından bir kısım vergilerin talep edilmemesi istenmektedir. Evâhir-i Safer 1004 / 3-13 Kasım 1595 tarihli kayıtta, İngiltere elçiliği tercümanı olan Galatalı Petro veled-i Filip adlı zimmî kadı huzurunda *...devlet-i selâtin-i 'âl-i Osmanîde elçi tâifesinin tercümanı olanlar tekâlif-i 'örfiyeden muâf ve müsellem iken, hâlâ olagelene muhâlif celb-i mal için üzerime ipek tarh etmek istediklerinde elçi-i merkûm hilâf-ı kanûn idügün Dersaadet'e 'arz idtikte, min-ba'd tekâlif-i 'örfiyeden bir nesne alınmaya,*[256] diye hüküm yazılmıştır. Burada tercümanların örfî vergilerden muaf oldukları açıkça ifade edilmektedir.

7 Zi'l-kade 1026 / 6 Kasım 1617 tarihli Galata kadısına gönderilen hükümde; Osmanlı Devleti ile Venedik ve Fransa devletleri arasında yapılan anlaşma gereğince, bunların İstanbul'daki balyoslarının yanında istihdam edilen üçer adet tercümanlarının cizyeden muaf olmaları gerektiğinden, Galata'da ikamet eden gayrimüslimlerin yeniden tahriri sırasında cizye defterlerine kaydedilen isimleri yazılı bu üç tercümandan cizye talep olunmaması belirtilmekte ve muafiyetleri talep edilmektedir.[257]

Fransa masrafları kral tarafından karşılanmak üzere İstanbul'a on iki delikanlı yollamıştır. Bunlar büyükelçinin nezareti altında şark dillerini öğrenecekler ve sonra tercüman sıfatıyla hizmet

255 Uzunçarşılı, *Merkez ve Bahriye Teşkilatı*, s. 72; Orhonlu, "Tercüman", *İA*, c. XII/I, s. 177; Mantran, *17. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul*, c. I, s. 55.

256 İMŞSA. *Galata 19*, s. 61.

257 *82 Numaralı Mühimme Defteri*, s. 58, hük no, 86.

edeceklerdi. Bunlar *dil oğlanları* diye tanınıyorlardı. Dil öğrenen Fransız asıllı çocuklardan biri, bayram günü sarhoş olduktan sonra işlediği suçlardan dolayı ceza görmek korkusu ile Müslüman oldu. Ancak M. de Nointel'in mektupları bu keyfiyeti zikretmektedir. Söz konusu bu çocuk hükümet tarafından büyükelçiye iade edilmiş ve Fransa'ya geri gönderilmiştir.[258]

İstanbul'da bulunan elçilikleri hakkında bilgi veren Schweigger, elçilerin tüm ihtiyaçları devlet tarafından karşılandığı belirtilmektedir. Elçiliğe ödenen parayla et, balık, şarap gibi ihtiyaçlar alındığı gibi şeker, mum, yağ ve pirinç de ayrıca verilirdi. Günde dört beygir yükü odun, atların beslenmesi için arpa ve saman getirilirdi. Burada atlara yulaf yerine gerektiği kadarıyla arpa yediriliyor. XVI. yüzyılın sonlarında İstanbul'da bulunan Avusturya elçilerine verilen tayinattan bahsedilirken, burada bulunan dil oğlanları zikredilmemektedir. Buna göre; şarap için 3 Duka 180 Asper,[259] ekmek için 1 Thaler 40 Asper, 3 veya 4 koyun 2 Asper, 1 tavuk 6 Asper, on günlük her türlü baharat 1 okka, 3 şapka şeker büyük şapka, bal 4 okka, yağ 4 okka, 1 ölçek pirinç 4 okka,[260] 1 taler salata ve maydanoz için 40 Asper, her hafta balık ve sığır eti için 10 Thaler. On at için bir senelik ot ve arpa. Dört atın taşıyacağı kadar odun. Elçi için baharda Çanakkale bölgesinden bir seferde 1000 Thaler tutarında Panormos şarabı getirildi. Her sefire aynı miktarda şarabı gümrüksüz getirme hakkı verilmiştir.[261]

Osmanlı Devleti'nin diğer devletlerle olan münasebetlerinde tercümanlık görevi yapanlar devletin sırlarına vâkıf insanlardan oluşuyordu. Bundan dolayı bu şahısların gayrimüslim dahi olsalar gayet mutemet insanlar olması gerekirdi. Belli bir dönemden

---

258 Galland, *İstanbul'a Ait Günlük Hâtıralar*, c. I, s. 147, 156.

259 Thaler: Kıymetli gümüş para. Asper (Aspron): Bizansta kullanılan para birimi. Bu ad önceler Osmanlı tarafından benimsenmiş ve sonradan terk edilmiştir. Osmanlı'da Türk olmayanlar asper sözcüğünü kullanmaya devam etmişlerdir. Schweigger, *Sultanlar Kentine Yolculuk*, s. 231, 248.

260 Ağırlık ölçü birimi olan bir Okka: 1.2822945 kg.'dır. İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu*, s. 446.

261 Schweigger, *Sultanlar Kentine Yolculuk*, s. 60; Karl Tebly, *Dersaadette Avusturya Sefirleri*, çev. Selçuk Ünlü, Ankara 1988, s. 159.

sonra Müslümanlardan da dil öğrenenler olmuş veya İslamiyet'i daha sonra kabul edenler Divân-ı Hümâyûn'da ve diğer yerlerde tercüman olarak istihdam edilmişlerdir. Tanzimat dönemine kadar zaman zaman tercümanlık yapan birtakım gayrimüslimlerin ihanetlerine rastlamak mümkündür. Bâb-ı Âlî'de açılan *Tercüme Odası* ile Âli Paşa ve Fuad Paşa gibi dil bilen başarılı devlet adamları da yetişmiştir.

2.9. Meyhaneler ve Hamr (İçki) Tüketimi

İstanbul'un fethinden sonra şehrin îmarı ve dışarıdan göç ettirilerek gelenlerin yerleştirilmesi ile uzun bir zaman almıştır. Sultan II. Bayezid döneminde Haliç şehrin en kalabalık yerlerinden biri haline gelmeye başlamıştı. Bununla beraber Kâğıthane ve civarı şehrin sayfiye yerleri sayılıyordu. Musiki toplantıları, cirit oyunları ve buna benzer birçok eğlenceler saray tarafından teşvik ediliyor ve düzenleniyordu. Eğlenceli toplantıların düzenlenmesi, musiki meclislerinin kurulması kısa zamanda paşa konaklarına ve şehrin ileri gelenlerinin malikânelerine de sıçramıştı.[262]

Gayrimüslimler söz konusu olduğunda akla ilk gelen birkaç konudan biri de onların içki üretip pazarlamaları ve meyhane işletmeleridir. Bu konu eskiden beri hukuk otoriteleri arasında konuşulmuş ve tartışılmıştır.

Hz. Ömer zamanında şarap ile domuzun ticareti yapılırdı. Hatta bu dönemde Hz. Ömer'in gayrimüslim tebaanın şarap ve domuz ile gümrük kapısından geçişleri sırasında memurların bu mallardan da (mal cinsinden) vergi aldıklarını haber alması üzerine, bunu yasaklamış ve *satış bedelinden ödemelerini söyleyin* demiştir. Bu uygulama ile müçtehitler arasında farklı görüşler ortaya çıkmıştır. İmam Mâlik, Ebu Hanife ve İmam Muhammed'e göre domuzun

---

262 Refik Ahmet Sevengil, *İstanbul Nasıl Eğleniyordu*, İstanbul 1927, s. 26-27; Celal Esat, *Eski Galat ve Binaları*, s. 17.

bedelinden de vergi alınmaz. Ancak şarabın bedelinden vergi alınabilir. Çünkü şarap sirke yapılabilir ve Müslümanlar bakımından değerli bir mal haline gelebilir. Bu bakımdan domuzdan farklıdır. Ahmed b. Hanbel ve İmam Şafii bunların ne aynından ve ne de bedelinden vergi alınmaz demişlerdir.[263]

Osmanlı Devleti'nde yaşayan zimmî tebaa, kendi inançlarına göre helal olan malların ticaretlerini yapmak ve ondan faydalanmak konusunda himaye görmüşlerdir. Gayrimüslimlerin Müslümanları rahatsız etmeyecek şekilde, hamrın ticaretini yapmaları ve evlerinde içmeleri konusunda herhangi bir tahdit edici hüküm bulunmamaktadır. Ancak Müslümanlara satmaları ve onları aracı olarak kullanmaları yasaklanmıştır. Müslümanların hamr içmeleri veya ticaretiyle uğraşmaları hususunda Ebû's-Su'ûd Efendi bir fetvasında *had ve ta'zîr*[264] gerektiğini açıkça ifade etmiştir. Ayrıca Şeyhülislam Çatalcalı Ali Efendi, *Müslimîn beldesinde sâkin olan zimmîler belde-i mezbûrada bey'-i hamrı izhâr ider olsalar mezbûrlar izhârdan men' olunmak lazım olur mu? El-cevab, olur,*[265] diyerek aleni olarak içkinin içilmesinin kadı tarafından men edilebileceğini vurgulamıştır. Kanunnâmelerde ise, *ve eger bir kişi hamr içse kâdı ta'zîr ide,*[266] diyerek Müslüman birinin içki içmesinin kesin olarak yasaklandığı belirtilmektedir.

İstanbul'un eğlence merkezi olan Haliç ve çevresinde gayrimüslimlerin iskânı ile tertip edilen eğlence partilerinde, İslam dinince yasaklanmış olan şarap da vardı. Gayrimüslimlerin mesken olduğu mahallerde açılan meyhaneler, onların zevk ve hislerine hitap ediyordu. Bu arada yerli Rumlar şarap imalathaneleri işleterek büyük kazançlar elde ediyorlardı. Artık meyhaneler, birer eğlence

263 Şeyhülislam Abdurrahim Efendi, *Fetavâ-yı Abdurrahimiyye*, c. I, s. 80.
264 Düzdağ, *Şeyhüislam Ebussuud Efendi Fetvaları*, s. 146;
265 Şeyhülislam Çatalcalı Ali Efendi *Fetâvâ-yı Ali Efendi*, c. I, s. 158-159.
266 Yaşar Yücel, Selami Pulaha, *I. Selim Kânûnnâmesi (Tirana ve Lelingrad nüshaları) (1512-1520)*, Ankara 1995, s. 34; Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri*, c. IV, s. 368.

mekânı olduğu gibi, aynı zamanda birer ticarethane de sayılıyordu. Şarap imalathaneleri, meyhaneler ve buna bağlı yan kuruluşlar gayrimüslimlerin işlettiği ve devletin düzenli olarak onlardan vergilerini tahsil ettiği önemli birer ticarî sektör haline gelmişti.

Osmanlı kanunnâmelerinde şarabın pazarlanması hakkında bazı sınırlandırmalar getirilmiştir. Şarabı ve şırayı sadece gayrimüslimler değil, subaşı ve sipahiler de satardı. Subaşı ve sipahi üreticiden aynî vergi olarak tahsil ettiği şarap ve şırayı, kendilerine tahsis edileni iki ay içinde satmaları gerekirdi. Bu dönemde üretici köylünün elinde bulunan şarap ve şıra fıçıları mühürlenir ve bu süre içinde satış yapmaları yasaklanırdı. Subaşı ve sipahiye tanınan inhisar hakkına *Monopolye* denirdi.[267]

Kanunnâmelerde Sultan II. Mehmed döneminden beri var olduğu anlaşılan *monopolye* süresi önceleri iki ay olarak belirlenmiştir. Daha sonra on gün daha eklenerek, iki ay on güne çıkarılmıştır. Kanunnamede, *ve beyliğe müteveccih olan şire içün mevsiminde iki ay monopolye tutulmak mukarrer ma'mûldür Amma yasak eslemeyüb ehl-i karye üzerine kendü şirelerin satarlarmış Emr olundu ki min ba'd monopolye zamanında köylünün şiresi mühürlenüb sattırılmaya,* demek suretiyle subaşı ve sipahiye tanınan iki aylık inhisar hakkı kanunlaşmıştır. XVI. ve XVII. yüzyılda ise, *ve subaşılar monopolye dutmalu oldukta senenün kangi ayların dilerse ol aylarda iki ay on gün dutalar*[268] ifadesiyle monopolye süresinin uzatıldığı belirtilmektedir.

Kanunî Sultan Süleyman döneminde zaman zaman meyhaneler kapatılmış, Yahudi ve Hristiyanların şarap kullanımı yasaklanmıştır. Bu durum İstanbul'da gayrimüslimler tarafından pek de hoş karşılanmamıştır.[269] Ancak o döneme ait belgelerde Hamr

---

267 Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri,* c. I, s. 355; Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü,* c. II, s. 549-550.

268 Barkan, *Kanunlar,* s. 99, 270, 291, 302; Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri,* c. I, s. 355.

269 Sevengil, *İstanbul Nasıl Eğleniyordu,* s. 8, 200. Dirimtekin, *Ecnebi Seyyahlara Nazaran XVI. Yüzyılda İstanbul,* s. 56; Sertoğlu, "İstanbul", *İA.,* c. V/2, s.

Gümrüğü'nün işler halde olduğu ve gayrimüslimlerin içki tükettikleri ifade edilmektedir. 2 Cemaziye'l-evvel 953 / 31 Temmuz 1546 tarihli belgede, Galata'da bulunan Hamr Gümrüğü'ne âmil olan Abraham adlı Yahudi Divân-ı Hümayûn'a müracaat ederek, bazı şahıslar tarafından gümrüğe uğramadan ve âmilin haberi olmadan kaçak yollarla İstanbul'a hamr getirildiği ve dolayısıyla vergi verilmediği konusunda şikâyette bulunmuştur.[270] Hamr Gümrüğü'nün işler halde olması İstanbul'da hamr kullanıldığını göstermektedir. Ancak, yukarıda da belirtilen söz konusu yasağın sadece Müslüman reayaya münhasır olduğu anlaşılmaktadır.

Kanunî Sultan Süleyman zamanında konan yasağın gayrimüslimlerin içki kullanımı ile ilgili olmadığı anlaşılmaktadır. Zira bu döneme ait içkinin kesin olarak yasaklandığı hakkında resmi herhangi bir belgeye rastlanmamıştır. Ancak, konan yasaklar, gereken vergiler ödenmeksizin İstanbul'a kaçak yollarla sokulmaya çalışılan müskirat veya aleni olarak şarabın sokaklarda satılmasıyla ilgiliydi. Bu ve buna benzer yasaklar daha sonraki dönemlerde de sürmüştür.

Galata Şer'iye sicillerine yansıyan 959 /1552 tarihli bir davada, Galata'da birtakım zimmîlerin, *evinde nısfu'l-leylde sâzende ile oturub sohbet eyledük didiler ve mezbûr zimmîye suâl oldukda fi'l-vâki' cem'iyet olub ammâ icâzetlüyüz,*[271] diyerek gece yarılarına kadar içki içerek eğlendikleri, yani gece yarısına kadar böyle hareket etmenin yasak olduğu hatırlatılınca da, kendilerinin icazetli olduklarını ve kimsenin karışamayacağını söyledikleri ve bunun üzerine durumun mahkeme kayıtlarına geçtiği görülmektedir. Söz konusu mahkeme kaydından, gayrimüslim bir vatandaş yetkililerden izin aldığı takdirde evinde istediği saata kadar içki kullanabildiği anlaşılmaktadır.

1214/2.

270 BOA. *İbnü'l-Emin (İE) Dahiliye,* Dosya no. 1, Gömlek no 39.

271 İMŞSA. *Galata 1*, s. 178.

Ancak evlerde içki alemleri düzenlenmesi ve sokak ortalarında birtakım evlerin meyhaneye çevrilmesi devleti tedbir almaya yöneltmiştir. Evlerin meyhaneye çevrilmesinin yasaklanması konusundaki ilk hükme Sultan II. Selim döneminde rastlanmaktadır. 23 Şevval 977 / 31 Mart 1570 tarihinde İstanbul kadısına gönderilen bir hükümde, isimleri zikredilen bazı Müslümanların, *ve ba'zı zimmîlerin evleri sonradan meyhâne olub emr-i şerîf mûcebince akdem hükm olunmuş iken girü memnû' oldukları i'lâm olundu buyurdum ki, vardukta göresüz şer'-i şerife emr-i hümâyûnuma müğâyir kimesneye iş idtirmeyesün,*[272] sözleriyle evelerin meyhane olarak kullanılması yasaklanmıştır. Ancak bu hükümde yer alan *akdem hükm olunmuş* ifadesinden söz konusu yasağın daha önceden de evlerin meyhaneye çevrilmesinin yasaklanmış olduğu anlaşılmaktadır.

Evlerin meyhaneye çevrilmesinin yasaklanması konusunda diğer bir hüküm Sultan III. Murad dönemine rastlamaktadır. 5 Zi'lkade 978 / 24 Aralık 1579 tarihinde İstanbul kadısına gönderilen hükümde, Kumkapu'da Muhsine Hatun Mahallesinde bulunan, *bazı kefere evlerini meyhane idip feseka cem' eylemekle fesadtan hâli olmayûb akşam ve yatsu namazına varmak murad ise Müslümanlara ehl-i fesâd*[273] zarar verdikleri anlaşılmıştır. Yapılan tespitlerde bazı gayrimüslimlerin evlerini meyhaneye çevirdikleri gibi, birkaç ehl-i İslamın da bunlar içinde bulunduğu anlaşılmıştır. Ayrıca söz konusu gayrimüslimlerin iki katlı evlerinin alt katlarını meyhane çevirdiklerini ve bunu önlemek için de adı geçen zimmîlerin evlerinin değer baha ile ehl-i İslam'a satılması istenmektedir.

XVI. yüzyılda olduğu gibi daha sonraki dönemlerde de evlerin meyhane olarak kullanılması tüm reaya için kesin olarak yasaklanmıştır. Yapılan şikayetler veya şüphelenmeler üzerine aramalar yapılmış ve suçlu olanlar yakalanarak cezalandırılmıştır. 10 Ramazan 1047 / 26 Ocak 1638 tarihinde Beypazarı kadısına gönderilen bir hükümde, *Cebeci Mahmûd nâm şakî dâ'imâ fısk üzre olmağla evi-*

272 BOA. *A.DVN.MHM.d. 9*, s. 90, hük no, 233.
273 BOA. *A.DVN.MHM.d. 39*, s. 59, hük no, 141.

ni meyhâne idüb müslimânların ehl ü 'iyâlleri mürûr ve 'uburundan 'âciz kalmağın cânib-i şer'den Mustafa nâm kâdî müslimânlar ile mezbûrun evine vardukda evinin taht-nişîn-i meyhâne eyleyüb ve alât-ı şürb hâzır ve müheyyâ ve beş altı küb içinde tahmînen bin vukiyye hamr mevcûd ve bey' ve şişâ ve isti'mâli memnû' olan dühânın dahi alâtı mevcûd olduğun meclis-i şer'de ihbâr eylediklerin 'arz eyledüğün ecilden mezbûru ahz eyleyüb hanesinde dühân alâtı bulunur ise amân virilmeyüb şer'le muhkem hakkından gelmegin emrim olmuşdur,[274] denerek evlerin meyhane olarak kullanımının yasak olduğu hatırlatılmış ve böyle durumlara meydan verilmemesi tembih edilmiştir.

Müslüman mahallelerinde meyhane açılması da aynı şekilde yasaklanmıştır. 2 Receb 984 / 25 Eylül 1576 tarihli Galata kadılığına gönderilen hükümde, *ehl-i İslâm mahallâtı arasında meyhane ihdâs olunub fesaka cem' olunub Müslümanların rencide oldukları, Müslüman mahallesi içinde olan meyhaneleri ref' idüb,*[275] sözlerle Müslüman mahallelerinde açılan meyhanelerin kapatılması emredilmiştir.

Meyhanelere getirilen yasakların bir diğer çeşidi ise, Müslüman halkın buralara gitmelerinin ve onlara içki satılmasının önlenmesi idi. Gayrimüslimlerin kendi iskân mahallerinde bulunan meyhanelere gitmeleri, orada şarap içmeleri serbest iken, bu durum Müslümanlara yasaklanmıştır. Sultan III. Murad cülusunun daha ilk yılında meyhane açılması hakkındaki yasağı İslam mahallelerine tahsis etmiş, bu suretle gayrimüslimlerin mukim oldukları yerlerdeki meyhanelere dokunulmamasını emretmiştir. İçki müptelası olan birtakım Müslüman gençler, gayrimüslimlerin mukim oldukları mahallere gitmekle ihtiyaç ve arzularını tatmin imkânını buluyorlardı.

Gayrimüslimlerin iskan ettikleri mahallelerde meyhane açılmasının serbest bırakılmasının yanı sıra sıkı bir takibata da tabi tutul-

274 BOA. *A.DVN.MHM.d. 88*, s. 32, hük no, 71.
275 BOA. *A.DVN.MHM.d. 28*, s. 41, hük no, 100.

muştur. 7 Ramazan 975 / 6 Mart 1568 tarihli Semendire Beyi'ne ve Belgrat kadısına gönderilen hükümde; Belgrat'ta Sultan Süleyman Camii ile Ferhat Kethüda Camii arasındaki gayrimüslim mahallesinin meyhanelerin çokluğu nedeniyle kavga, gürültü, sarhoşların tacizleri, adam kaldırmak, adam öldürmekten dolayı fitne ve fücur kaynağı olduğundan, söz konusu gayrimüslim mahallesinin etraf-ı şehirde uygun bir yere nakledilmesi emredilmektedir. *Zira camiler kadîm, meyhaneler ise hâdistir. Şe'âyir-i küfr izhar caiz değildir.*[276] Aynı mahiyette diğer bir hüküm de, 15 Muharrem 1041 / 13 Ağustos 1631 tarihinde Galata Kadısı'na gönderilmiştir. Kasımpaşa'da Yel Değirmeni mahallesindeki mescit ile Kurdağa mahallesi mescidi arasındaki sokaklarda daha önce bazı zimmîler tarafından açılıp Müslümanların ibadetlerine engel olduğu için yıktırılan meyhanelerin yeniden açıldığı bildirildiğinden, bunların tamamının aynı gerekçe ile yıktırılıp adı geçen mahallelerden kaldırılması emredilmiştir.[277]

Müslümanlara içki satılmaması konusunda bazı hükümler yayınlanmıştır. Bunlardan 21 Cemaziye'l-evvel 986 / 26 Temmuz 1578 tarihinde Bursa'da bulunan zimmîlerin açtıkları kahvehânelerde Müslümanlara hamr ve rakı sattıkları, şarap içildiği, satranç oynandığı ve bazıları kumar oynattıkları; ayrıca kahvehanelerde eşkıya taifesinin bir araya gelerek cemiyet ettikleri gerekçe gösterilerek, *mecma'-ı fesaka olan kahvehâneler külliyen ref' olunub her kes kâr u kesbinede olub, kahve bahanesiyle şurb-ı hamr u 'ark eyleyüb, ve şatranc ve tavila ve kumar oynayub,*[278] belirtildikten sonra *kahvehânelerin ref'ine* denerek kahvehanelerin tamamen kapatılması hakkında Bursa kadısına gönderilen hükmün bir sureti de İstanbul kadısına gönderilmiştir.

Bursa ve İstanbul kadılıklarına gönderilen bu hükümde birkaç

276 *7 Numaralı Mühimme Defteri*, c. I, s. 475, hük no, 966.
277 *85 Numaralı Mühimme Defteri*, s. 267, hük no. 440.
278 BOA. *A.DVN.MHM.d. 35*, s. 91, hük no, 225.

nokta ön plana çıkmaktadır. Bunlardan en önemlisi kahvehanelerin kapatılmasıdır. Gerekçe olarak da buraların, karıştırıcı bazı insanların toplanma yerleri olduğu gösterilmiştir. Ayrıca buralarda aleni olarak şarap ve rakı içildiği, kumar oynatıldığı ve buralara gelenlerin vakitlerini boşa geçirdikleri görülmektedir.

İstanbul'da aleni olarak hamr ve rakı satışının yasaklanışı ile ilgili olarak 19 Safer 991 / 14 Mart 1583 tarihinde İstanbul kadısına gönderilen hüküm oldukça dikkat çekicidir. *Mecma'-ı ehl-i 'ukûl ve menba'-ı ezkiyâ ve fuhûl olan malırûse-i İstanbul makâm-ı saltânat ve makarr-ı hilâfetim iken, hilâf-ı şer'-i şerîf ve muğâyir-i emr-i münîf aşikârâ hamr u 'ark bey' u şirâ olunurmuş,* hükmün devamında *meyhâne namına evâmir olmayub kahvehâneler bi'l-külliye ref' olunmak emr idüb,*[279] sözlerine yer verilir. Sultan III. Murad dönemine rastlayan bu hükümle de aleni olarak içki satışı yasaklanmış ve kahvelerde içildiği için kahvelerin de kapatılması emredilmiştir. Meyhaneler şarap içmeye tahsis edilen birer ticârî mekân olduğu için, bu gerekçe ile kapatılamayacağı açıktır. Ancak kahvehâneler şarap içmeye tahsis edilen yerler olmadığından, aksi yönde davranıldığında kapatıldığı görülmektedir.

Selânikî Mustafa Efendi de, *mübarek ramazân-ı şerîfde şarab içenlere siyaset olunub, meyhaneler açılmayub ve mübarek bayramda haşa kefere panayırı gibi salıncak olmayub,*[280] diyerek Ramazan ayı olması dolayısıyla aleni olarak hamr içildiği ve meyhanelerde fuhuş yapıldığı gerekçesiyle evâsıt-ı Ramazan 1004 / 13-23 Mayıs 1596 tarihinde meyhanelerde ne kadar hamr varsa tamamının döküldüğünden, meyhanelerin kapılarının mıhlandığından ve Ramazanda şarap içenlere siyaset uygulandığından bahsetmektedir.

Müslüman mahallelerinde ve cami yakınlarında meyhane açılmasının ve işletilmesinin yasaklanmasına[281] rağmen, bu yasağa pek

279 BOA. *A.DVN.MHM.d. 48*, s. 330, hük no, 968.
280 Selânikî Mustafa Efendi, *Tarih-i Selânikî*, c. II, s. 597, 601.
281 Düzdağ, *Şeyhüislam Ebussuud Efendi Fetvaları*, s. 96; Şeyhülislam Çatalcalı

de uyulduğu söylenemez. Galata'da Cami-i Şerif mahallesi halkı Divân-ı Hümayun'a ve kadılıklara şikayetlerde bulunmuştur. Şikayetleri dikkate alınarak gereği yerine getirilmiştir. 5 Zi'l-hicce 983 / 6 Mart 1576 tarihinde Galata kadısına gönderilen hükümde, *mahallede bazı keferenin peyda olduğu*, cami-i şerif etrafında taş merdiven olarak bilinen yere kadar meyhaneler açtıkları, ayrıca mahallede bazı fahişelerin ortaya çıktığı bundan dolayı bu meyhanelerin öncelikle kaldırılması ve fahişelerin def' edilmesi emredilmektedir. Bunun üzerine yasaklanmış yerlerde kurulan meyhaneler kaldırılmıştır.[282]

Meyhaneler hakkında hassasiyet gösterilen konulardan biri de, sarhoş olarak meyhanelerden çıkanların Müslüman kadınlara laf atmaları idi. Bununla beraber bazı dükkân ve bozahanelerde hamr bulundurulduğu da şikâyet konusu olmuştur.[283] İstanbul'da mahalle-i kilise camii ahalisi, meclis-i şer'e mektup göndererek, Ayakapı haricinde meyhaneler ihdâs olunduğu, buraya devam edenlerin yanlarında bıçakları ve silahları olduğu halde ehl-i ırz hatunlara laf attıkları, ayrıca dışarıda bulunan cami hasırları üzerinde içki içtikleri, kavga ettikleri, namaz vakitlerinde çevredeki meyhanelerden bağrışmalar ve kadeh sesleri geldiği, artık mescidin namaz kılınamaz hale geldiği buna mukabil daha önce yapılan müracaatların etkisiz kaldığı ve bağrışma ve gürültünün daha da arttığı bildirilmiştir. Bunun üzerine 4 Zi'l-kade 1003 / 11 Temmuz 1595 tarihinde İstanbul kadısı ve Muhzır Ağa'ya gönderilen hükümde, *zikr olunan meyhâneleri emrim mûcebince ref' eyleyüb ve ol meyhânelerde olanları ele getirüb kürege virüb, haklarından gelesün*,[284] denerek meyhanelerin kaldırılması ve burada halka rahatsızlık veren meyhanecilerin de küreğe vurulması ve şena'ât gösterenlerin ise şer' ile haklarından gelinmesi hususu belirtilmektedir.

Ali Efendi *Fetâvâ-yı Ali Efendi*, c. II, s. 160.

282 BOA. *A.DVN.MHM.d. 27*, s. 302, hük no, 725.

283 BOA. *A.DVN.MHM.d. 47*, s. 129, hük no, 323.

284 BOA. *A.DVN.MHM.d. 73*, s. 349, hük no, 767.

Her ne kadar Divân-ı Hümayun'dan içkinin yasaklanması ve meyhânelerin kapatılması hususunda bazı kararlar çıkmışsa da, hiç birisi IV. Mehmed döneminde İstanbul Subaşısı'na ve Çorbacısı'na ayrı ayrı gönderilen hüküm kadar sert değildi. 26 Rebiü'l-evvel 1062 / 7 Mart 1652 tarihli hükümde: *Sen ki İstanbul Su başısısın, Şimdi Üsküdar'a geçüb Yeni Mahalle'de ne kadar meyhane varsa cümlesün kırub ve fıçuların ufadub ve muhkem tenbih eyleyesin ki bir meyhane olmaya ve olur da şarab satılmaya şöyle ki bundan sonra şarab satulduğu haber alına her kim satar ise salb* (asılmak) *olunurlar bilmiş olalar deyu buyruldu.*[285] Bu hükümle şarabın yasaklanması ile birlikte meyhaneler de kapatılmıştır. Ayrıca meyhanelerde bulunan fıçıların kırılarak parçalanması da emredilmiştir. Hükmün sonunda, meyhane açılması ve şarap satılması halinde ilgili şahsın idam edileceği de belirtilmiştir.

Her ne kadar İstanbul'da zaman zaman içki yasağı konmuş, meyhaneler kapatılmışsa da bu durum uzun sürmemiş gayrimüslimlerin içki kullanımları serbest bırakılmış ve meyhaneler yeniden açılmıştır. Zimmet anlaşmasında gayrimüslimlerin aleni içki içmeleri ve içki alım satımı yapmaları *şea'ir-i küfürün ilanı haramdır,* düsturunun gereğince devamlı olarak yasaklanmıştır. Bununla beraber Müslümanların da içki kullanmaları ve alım satım yapmaları her zaman yasak olmuştur.

Haliç ve çevresinde, özellikle de Galata'da bulunan meyhanelerin çoğu kötü bir üne sahipti. İlke olarak Müslüman mahallesinde meyhane bulunmazdı. Müslüman ve gayrimüslimlerin karışık oturdukları mahallelerde camilere yakın olan meyhane hiç bulunmazdı. Evliya Çelebi İstanbul meyhanecilerine ilişkin olarak; dört kazadaki meyhanelerin sayısı 1060'tır. Şarap satan dinsiz ve kâfirlerin sayısı 6.000'dir. Meyhanelerin çoğu Samatyakapı'da, Kumkapı'da, Yeni Balık Pazarı'nda, Unkapanı'nda, Cibalikapı'da, Fener'de, Balat'ta ve Hasköy'dedir. *Galata demek meyhane demektir. Karadeniz Bo-*

285 İMŞSA. *Üsküdar 209,* s. 97b.

ğazına kadar her koyda bir meyhane vardır,[286] demektedir.

XVI. yüzyılda yaşamış olan Lâtifî de Galata hakkında, *mey u mahbûbda bî-bedel ve mahal-i 'ayş u 'işretde darb-ı meseldir, 'ayş-ı müdâm ve 'işret 'ale'd-devâm ve bezm-i mey andan gayrı yerde haramdır*,[287] diye ifade etmektedir. Evliya çelebi gibi, o da Galata'daki meyhanelerin çokluğundan bahsetmektedir. Ayrıca Galata halkının elinden *cam* düşmediğinden ve ekseriye sarhoş dolaştıklarından söz etmektedir.

Kaydedilmesi gereken önemli bir husus, bu meyhanelerin çok büyük bir bölümünün iskelelere yakın yerlerde; yani, müşteri kitlesinin denizciler, sırt hamalları ve liman trafiğine katılan tüm kişiler tarafından oluşturulduğu ve meyhanelere sürekli bir müdavim kitlesi sağlanmış olmasıydı. Doğal olarak bu meyhanelerin tek müşterileri denizciler değildir. Yeniçeriler, yasaklanmış olmasına rağmen meyhanelerin yolunu çok erkenden tutmuşlar ve buralarda bazen sonu kötüye varan bir zevk kaynağı bulmuşlardı.

Osmanlı toplumunda meyhanelerin varlığı aslında istenmeyen bir olgudur. Ancak gayrimüslimlerin içkiye olan bağımlılıkları da bilinmekteydi. Bununla beraber meyhane açılmasına birçok engel getirilmiştir. Bunların başında Müslümanların iskân ettikleri mahallerde; özellikle cami çevresinde, meyhane açılmasının tamamen yasaklanmasıdır. Meyhanelerin açılmamasına gerekçe olarak da, *içinde alenen günah işlenmesi* ve dolayısıyla bu durumun da *şer'-i şerife* ve diğer bazı emirlere aykırı olduğu gösterilmiştir.

Bu konuda oldukça hassas davranılmış, yapılan şikâyetler dikkate alınarak ihmali görülen kadılıklara ve ilgili makamlara hükümler gönderilmiştir. Bu gibi hükümlerin tekrar edilmesine rağmen, zimmîlerin gayrimüslimlere şarap sattıkları ve kendilerinin de alenen içtikleri vaki oluyordu. 12 Muharrem 976 / 7 Temmuz 1568 tarihinde Gelibolu, İznik ve Adapazarı kadılarına yazılan

---

286 *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, c. I, s. 434; John Freely, *Evliya Çelebi'nin İstanbul'u*, çev. Müfit Günay, İstanbul 2003, s. 138-139.

287 Lâtifî, *Evsâf-ı İstanbul*, s. 57-58.

hükümlerde, Müslümanlara içki satılmaması ve gayrimüslimlerin de alenen içki içmemeleri hususunda daha önce hüküm gönderilmiş olmasına rağmen, Müslümanlara alenen içki satılıp, alenen içki içilip fısk u fücur yapıldığı işitilmektedir. *Şe'âyir-i küfür caiz değildir,*[288] icabınca böyle yapanların ağır bir şekilde cezalandırılmaları emredilmektedir.

İçki tüketiminde bazı sınırlandırmalar getirilmiş ve sıkı bir biçimde takip edilmiş olmasına rağmen, kolluk kuvvetlerine, gayrimüslimlere *içki içiyor* bahanesiyle eziyet verilmemesi de ayrıca tembih edilmiştir. Gönderilen hükümlerde gayrimüslimlerin aleni içki içmemeleri, Müslümanlara şarap satmamaları ve emirlere uymayanların cezalandırtması istenmekteydi. Ancak, bu bahane ile kendi halinde kavga gürültü çıkarmadan içen gayrimüslimlere de *içki kokuyorsunuz* bahanesiyle veya *subaşıların cerîme akçesi almak*[289] için gayrimüslimlere müdahale edilmemesi talep edilmektedir.

Müskiratın kullanımının gayrimüslimlere serbest, Müslümanlara ise yasaklandığı şeyhülislam fetvalarında ve kanunnâmelerde açıkça belirtilmiştir. Ancak, gayrimüslimlerin de gelişigüzel içmeleri de men edilmiş ve içki tüketiminde bazı kurallara uymaları gerektiği belirtilmiştir. Özellikle Müslümanlar tarafından küfür alameti olan içkinin, aleni içilmesi *izhâr-ı küfür* olarak kabul edildiğinden halkın gözü önünde veya halka açık mahallerde içilmesi yasaklanmıştır. Müslümanların evlerinde olduğu gibi, gayrimüslimlerin de evlerinde toplanarak içki içmeleri, içki meclisleri kurmaları engellenmiştir.

Gayrimüslimlerin müskiratlarını serbestçe içtikleri mahal sadece meyhanelerdi. Osmanlı'da meyhanelerin açılması bazı şartlara bağlıydı. Özellikle, Müslümanları rahatsız edebilir düşüncesiyle cami, medrese ve mescit yakınlarına meyhane açılamazdı. Ayrı-

288 *7 Numaralı Mühimme Defteri,* c. I, s. 248, hük no 1691.

289 5 Numaralı Mühimme Defteri, s. 264, hük no. 675; 7 Numaralı Mühimme Defteri, c. III, hük no 2117.

ca Müslümanların oturdukları mahallelerde de açılması yasaktı ve açılan meyhaneler de kapatılmıştır. Buna rağmen, Evliya Çelebi XVII. yüzyılın ortalarında İstanbul'da 1060 adet meyhane bulunduğunu kaydetmiştir.

Osmanlı Devleti'nde içkinin tamamen yasaklanmaması ve meyhanelerin kapatılmamasına iki önemli sebep gösterilebilir. Bunlardan birincisi sosyal, diğeri de ekonomik kaynaklıdır. Sosyal açıdan bakıldığında, gayrimüslimlerle yapılan zimmet anlaşması gereği olarak, kendi dinlerince mübah sayılan eylemleri yapmakta özgür kabul edilmiş olmalarıdır. Daha önemlisi ise, ekonomik kaynaklı olmasıdır. Hamr gümrüğünden alınan yüksek vergiler, merkezî hazinenin önemli gelir kaynaklarından biriydi. Devlet böyle bir gelir kaynağından elbette vazgeçmezdi. Tüm bu sebeplerden dolayı Osmanlı Devleti'nde müskiratın tüketimi şartlara bağlı olarak serbest bırakılmıştır.

Bölüm III

3. EKONOMİK YAŞAMLARI

3.1. Osmanlı'da İktisadî Hayat

XVI. yüzyılın sonlarında ortaya çıkan Celalî karışıklıkları, şehzade ayaklanmaları, medreselere yığılan suhtelerin huzursuzlukları, tımarlarını yitirenlerin, leventlerin, sekban ve mücerredân gibi grupların ortaya çıkardığı sorunlar, Osmanlı Devleti'nin klâsik anlayışına dayalı sistemi sarsmaya başlamıştı. XVI. yüzyılın sonlarında Akdeniz havzasında kendini gösteren hızlı nüfus artışı, buna karşılık tarıma açılan alanların sınırlı oluşu, Avrupa devletleri ile ilişkilerde Osmanlı Devleti'nin duraksayışı devletin savaş tekniklerinde herhangi bir değişikliğe gitmeyerek statükoyu muhafazaya çalışması bu dönemin önde gelen sorunlarıydı. XVI. yüzyılın sonlarında başlayıp XVII. yüzyıl boyunca devam eden bu iç ve dış olaylar, merkezî otoriteyi bozduğu gibi Osmanlı ekonomisinin zayıflamasına da yol açmıştı.[1]

Osmanlı ekonomisinin temellerinden bahsedilirken toplumun zihniyet yapısına değinilmesi gerekir. Avrupa'da ferdî menfaat ön plana çıkarken; Osmanlı'da, toplum yararını kendi çıkarından üs-

1 İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, c. I, s. 58-60; Yaşar Yücel, *Osmanlı Ekonomi-Kültür-Uygarlık Tarihine Dair Bir Kaynak Es'âr Defteri [1640 Tarihli]*, Ankara 1992, s. 7.

tün tutan, kanaatkâr fakat müteşebbis insan tipi idealize edilmiştir. Anadolu iktisat hayatının ilk örgütleyicileri olan ahiler,[2] bu tipin müşahhas örnekleri olmuştur. Klasik Osmanlı zihniyetine göre, insan alıcı olmaktan önce verici olmalıdır. Yani bencil değil, diğergam bir insan tipi ön plandadır. Bu insan tipinin oluşmasında ahî zihniyetinin rolü önemlidir. Sistem içerisinde toplum çıkarını kendi çıkarından üstün tutan insan tipi, zaman içerisinde zayıflasa da hayatiyetini uzun süre korumuştur.[3]

Ahi birliği mensuplarının tezgah başında sanat, zaviyelerde ise edep öğrenme geleneği XVII. yüzyıla kadar süregelmiştir. Ancak bu yüzyıldan sonra da ahilik esnaf teşkilatının hiyeraşik ve bürokratik bir düzen içerisinde teşkilatlanmasında model olarak alınmıştır. Bununla birlikte Osmanlı Devleti'nin gayrimüslimler üzerindeki egemenlik alanı büyüyüp genişledikçe sanat dalları artıp sanatkârlar çoğaldıkça Müslüman ve gayrimüslim ayrımı daha fazla sürdürülememiş, gayrimüslim tebaanın artmasıyla orantılı olarak muhtelif dinlerdeki kişiler arasında ortak çalışma zorunluluğu doğmuştur. Bunun sonucu olarak da dinî kimliğine göre ayırım yapmaksızın esnafı bir arada tutan *loncalar* ortaya çıkmıştır.[4]

Osman Nuri Ergin, esnafın fütüvvet yolunu terk etmesindeki sebepleri şöyle açıklamaktadır; *zaviyelerde toplanmak yalnız Müslüman esnafa has idi. Oysa esnafın önemli bir kısmı gayrimüslimlerden oluşuyordu. Bütün esnafı ilgilendiren bir mesele hakkında toplanıp serbestçe görüşebilmek için dinî bir hüviyeti olmayan bir*

---

2 Ahilik hakkında geniş bilgi için bakınız; Muhammed et-Tancî İbn-i Batuta, *İbni Batuta Seyahatnamesi (Tuhftu'n-Nuzzâr Fî Garaibu'l-Emsâr)*, çev. Mümin Çevik, İstanbul 1981, c. I; Fuat Köprülü, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, Ankara 1991; Neşet Çağatay, *Bir Türk Kurumu Olan Ahilik*, Konya 1981; Mikail Bayram, *Ahi Evren ve Ahi Teşkilatının Kuruluşu*, Konya 1991; Cemal Anadol, *Türk-İslam Medeniyetinde Ahilik Kültürü ve Fütüvvetnâmeler*, Ankara 1991.

3 Tabakoğlu, *Türk İktisat Tarihi*, s. 125-128; Ahmet Kal'a, "Esnaf", *DİA*, İstanbul 1995, c. 11, s. 424.

4 Çağatay, *Bir Türk Kurumu Olan Ahilik*, s. 127; Ahmet Kal'a, "Osmanlı Esnafı ve Sanayisi Üzerine Yapılan Çalışmalarla İlgili Genel Bir Değerlendirme", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, İstanbul 2003, c. I, sy. 1, s. 246.

mekanın seçilmesi gerekirdi. Bundan dolayı aynı meslek ve sanata mensup Müslüman ve gayrimüslim esnafın, din ayrımı gözetilmeden vücut bulan ve eski mahiyetinden önemli bir farkı olmayan loncalarda toplanmaya başladılar.[5] Ergin'e göre XVII. yüzyıldan itibaren gayrimüslimlerin ticarî hayatta etkisinin gittikçe artmasıyla, yalnızca Müslüman ahi esnafın girebildiği tekkelerden, gayrimüslim esnafın da girebildiği loncalara geçiş, zorunlu hale gelmiştir.

Klasik dönem Osmanlı Devleti'nin günümüz modern dünya anlayışına göre sistemli bir iktisadî politika izlediği söylenemez. Devlet, birçok iktisadî fonksiyonlar görmekte ve bu faaliyet esnasında çeşitli hedefler, tespit etmektedir. Ancak bu fonksiyon ve hedefler hiçbir zaman salt iktisadî bir mahiyet göstermez; genellikle *siyasî, askerî, dinî, idarî ve malî hedef ve düşüncelerle iç içe olup karışık bir durum arz eder.*[6] Bunun nedeni, iktisadî kararları alanların bu konuda uzman kişiler olmaması ve alınan kararların daha çok dinî, askerî, siyasî, güvenlik ve iaşe kaygılarından kaynaklanan iktisadî kararlar olmasıdır.

Gayrimüslimler hakkındaki hukukî ve iktisadî kararlar, her ne kadar İslam hukuku çerçevesinde alınmış ve uygulanmışsa da, kadı ve müftülerin dinî argümanları kullanarak idarî mekanizmayı birçok konuda yönlendirdikleri görülmektedir. İstanbul ve Galata'da zaman zaman konan içki yasağı ve meyhanelerin kapatılarak yıktırılması, hatta fıçılarının dahi parçalanması hakkında verilen kararlar buna örnek sayılabilir. Örneğin ilgililere gönderilen birtakım hükümlerde yer alan, *a'lemu'l-'ulemâi'l-mütebâhirîn müfti-i zaman dâme fezâiluhu fetvâ vermeğin fetâvâ-yı şerîf mucebince 'amel olunmak üzere hükm-i hümâyûnum dahi virilmiş idi,*[7] *ism-i küfr izhâr eylemekten men' olunub,*[8] *bi'l-cümle bâ mahrem olan*

5 Osman Nuri Ergin, *Mecelle-i Umûr-ı Belediye,* Yayın Yönetmeni, Cengiz Özdemir, İstanbul 1995, c.I, s. 551.

6 Mehmet Genç, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi,* İstanbul 2002, s. 43.

7 BOA. *DVN.MHM.d. 22,* s. 126, hük no, 256.

8 BOA. *DVN.MHM.d. 58,* s. 111, hük no, 303.

hususda ve mu'âmele idüb şer'-i şerîf muhâlif evzâ' ve ahveller,[9] gibi ifadelerden devletin çıkardığı kanun veya hükümlerde dinî otoritelerin etkin rol oynadığı anlaşılmaktadır.[10]

Osmanlı toplumunda ticaretle uğraşmak konusunda Müslüman-gayrimüslim ayırımı yapılmaksızın vatandaşların tümü kanunlar çerçevesinde serbest bırakılmıştır. Ticaret ve esnaf kanunnamelerinin düzenlenmesinde tüketici olan halkın korunduğu özellikle görülmektedir.[11] İdareciler, devletin iktisadî yönetiminde; halkın refahı, geleneklere bağlılığı ve hazinenin doluluğu esasını benimsemişlerdi.[12] XVI. ve XVII. yüzyıllarda devletin vermiş olduğu bu imkânlardan yararlanan gayrimüslimler, Müslümanlardan daha yoğun bir şekilde ticarî hayata katılmışlardır.

Osmanlı Devleti'nde iktisadî koşullar, XVI. yüzyılın son çeyreğinde hızla bozulmaya başladı. Bu dönemde istikrar ve gelişmenin yerini durgunluk ve bunalımın aldığı iktisat tarihçileri arasında genel bir kanaattır. Bu durgunluk ve bunalımın altında Avrupa'daki

---

9 BOA. *DVN.MHM.d. 53*, s. 55, hük no, 152.

10 Ayrıca yukarıdaki örneklere benzer konular aşağıdaki kayıtlarda da bulunmaktadır. BOA. *DVN.MHM.d. 31*, s. 179, hük no 399; *DVN.MHM.d. 35*, s. 91, hük no 225; *DVN.MHM.d. 48*, s. 330, hük no 968; *DVN.MHM.d. 58*, s. 325, hük no, 834; Selânikî, *Tarih-i Selânikî*, c. II, s. 601.

11 Ergin, *Mecelle-i Umûr-ı Belediye*, c. I, s. 391-399; Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri*, c. IV, s. 322-329. Söz konusu kanunnâme I. Süleyman döneminde 929/1523 tarihinde düzenlenmiştir. Abdullah Uysal, *Zanaatkârlar Kanunu (Kanun-nâme-i Ehl-i Hıref)*, Ankara 1982.

12 Osmanlı iktisat tarihi ile uğraşan bir kısım tarihçiler, klasik dönem Osmanlı Devleti'nin aldığı iktisadî kararlar üç temel ilkeye dayandırırlar; 1. *İaşe (Provizyonizim) İlkesi:* Üretilen mal ve hizmetlerin mümkün olduğu kadar bol, kaliteli ve ucuz olması, yani piyasada mal arzının mümkün olduğu kadar en yüksek seviyede tutulması istenir. Söz konusu bu ilke ile Osmanlı Devleti vatandaşının müreffeh yaşamı amaçlanmıştır. 2. *Gelenekçilik:* Sosyal ve iktisadî ilişkilerde dengeleri, eğilimleri mümkün olduğu ölçüde muhafaza etme ve değişim eğilimlerini engellemeye yönelik bir ilkedir. 3. *Fiskalizim:* Hazineye ait gelirleri mümkün olduğu kadar yüksek düzeye çıkarmaya çalışmak ve bu gelirlerin ulaştığı düzeyin altına inmesini engellemektir. İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, c. I, s. 81, 83; Genç, *Osmanlı İmparatorluğunda*, s. 45-50; Şevket Pamuk, *100 Soruda Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914*, İstanbul 1999, s. 104-105.

fiyat devrimi, Osmanğı Devleti'nde ise iktisadî, malî ve demografik gelişmelerdeki olumsuzluklar yatmaktaydı. Söz konusu olumsuzluklar, 1585-1586 yılında yapılan tağşişi zorunlu hale getirmiştir. Bu tağşiş, Osmanlı ekonomisi açısından bir dönüm noktası olmuştur. Fiyatların hızla yükselmesi, akçenin içindeki gümüş oranın azalması, sosyal bir infiali de beraberinde getiriyordu.[13]

XVI. yüzyılda Amerikan gümüşünün Avrupa'ya akmasından sonra Avrupa gümüş kuruşları da Osmanlı piyasasında bol miktarda görülmeye başladı. Hollanda ve İspanya'dan gelen bu paralar, akçe ile beraber kurları tespit edilerek tedavülde kaldı. Ancak akçenin değerinin hem içindeki gümüşün ve hem de alım gücünün azalması sebebiyle önce sikke tecdîdi, sonra da sikke tashîhi yapılarak değer ayarlaması yapılmıştır. Osmanlı Devleti'nde Amerikan gümüşünün artmasından doğan diğer bir olumsuz sonuç ise, birçok gümüş ve altın maden ocağının kapanması ve bu ocaklarda üretilen madeni işleyen darphânelerin kapanmasıdır.[14] Bunun yanısıra, XVI. yüzyılın sonlarında malî güçlüklerle beraber, doğuda İran ve batıda Avusturya savaşlarıyla devletin bütçesi de iyice zayıflatmıştı.

1585-1586 devalüasyonu, XVI. yüzyılın sonlarında sikke üzerinde yapılan bu ayarlama (tashih-i sikke), ilk büyük devalüasyon idi. XVI. yüzyılın ilk yarısında 100 dirhem gümüşten 420 akçe kesilirdi.[15] Söz konusu tarihte alınan karara göre, 100 dirhem gümüşten 800 akçe kesilecekti. Bu karara göre altın değer itibarıyla 120

---

13 Ömer Barkan, "XVI. Asrın İkinci Yarısında Türkiye'de Fiyat Hareketleri", *Belleten*, Ankara 1970, c. XXXIV, sy, 136, s. 564; Mübahat S. Kütükoğlu, *Osmanlılarda Narh Müessesesi ve 1640 Tarihli Narh Defteri*, İstanbul 1983, s. 30-31; Şevket Pamuk, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi*, İstanbul 1999, s. 143; Şevket Pamuk, *Yüz Soruda Osmanlı-Türkiye İktisat Tarihi 1500-1914*, İstanbul 1999, s. 142; Tabakoğlu, *Türk İktisat Tarihi*, s. 268.

14 Halil Sahillioğlu, "Osmanlı Para Tarihinde Dünya Para ve Maden Hareketinin Yeri", *ODTÜ Gelişim dergisi 1978 İktisat Tarihi Özel Sayısı*, Ankara 1978, s. 12, 14; Kütükoğlu, *Osmanlılarda Narh Müessesesi*, s. 30; Özer Ergenç, "XVI. Yzyılın Sonlarında Osmanlı Parası Üzerinde Yapılan İşlemlere İlişkin Bazı Bilgiler", *ODTÜ Gelişim dergisi 1978 İktisat Tarihi Özel Sayısı*, Ankara 1978, s.87.

15 Halil Sahillioğlu, "Osmanlı Narh Müessesesi ve 1525 Yılı Sonunda İstanbul'da Fiyatlar", *Belgelerle Türk tarihi Dergisi*, İstanbul 1967, sy, I, s.39.

akça, kuruş ise 70 akçe karşılığı olarak kabul ediliyordu.[16]

1586'dan 1600 tarihine kadar yapılan *Tashîh-i sikke* hakkında Selânikî Mustafa Efendi, paranın değerinin düştüğünden, fiyatların arttığından ve kul taifesinin artık söz dinlemediğinden bahsetmektedir. *Kat'â sikkeden nâm u nişân kalmayub ve yüz dirhem gümüşten beş yüz akçe kesilmek kanûn-ı Pâdişâhî iken, yüz dirhem gümüş iki bin aded züyûf akça olub,*[17] diyerek bununla hiçbir iş yapılmadığını ifade etmektedir. 16 Cemaziye'l-evvel 997 / 2 Nisan 1589 tarihinde *züyûf akçe bahanesiyle sipâh 'ulûfelerîn kabul itmeyüb Divân-ı Hümâyûn'a cem'iyet ile gelüb mîr-i mîrân-ı merkûmun başını istediklerine binâen def' mümkün olmayub mîr-i mîrân-ı merkûmun ve baş defterdâr Mahmûd Efendi'nin başları kesilüb virilmişdir.*[18] Sipahi isyanından sonra Yeniçeriler de 23 Rebiü'l-ahir 1001 / 27 Ocak 1593'te isyan ederek, *hayır noksan üzere 'ulûfe almazuz deyu feryad idüb Divân-ı Hümayûn'a gulüvv itdiler.*[19] Bu durum, yapılan sikke tahsisleri nedeniyle akçenin değer kaybetmesine neden olmuş ve doğal olarak alım gücünü etkilemişti. Sipahilerin ve Yeniçerilerin aldıkları ulufelerin miktarının aynı olmasına rağmen, alım güçlerinin yarı yarıya düşmesi, onları isyana ve Divânı basmaya sevk etmişti.

Selanikî Mustafa Efendi, 1585-1586 yılında yapılan sikke tashihinin 1600 yılına kadar toplum üzerindeki olumsuz tesirini acı bir şekilde anlatır. 9 Cemaziye'l-evvel 1003 / 20 Ocak 1595 tarihindeki sikke tashihinden sonra, *Tüccâr metâ'ı girân-bahaya satılur oldu. Melbûsât u me'kûlât es'ârı artdı,*[20] ifadesiyle fiyatların arttığını belirtmektedir. 1600 yılına gelindiğinde işlerin iyice karıştığından, kamu düzeninin bozulduğundan, halkın sefaletinden ve söz dinlemediklerinden bahsetmektedir. *İşbu Ramâzânü'l-*

16 Ergenç, "XVI. Yzyılın Sonlarında Osmanlı Parası Üzerinde Yapılan İşlemlere İlişkin Bazı Bilgiler", *ODTÜ Gelişim dergisi*, s. 87.

17 Selânikî, *Tarih-i Selânikî*, c. I, s. 210.

18 Solak-zâde, *Solak Zâde Tarihi*, s. 613.

19 Naima Mustafa Efendi, *Ravzatu'l-Hüseyn fî Hulâsatı Ahbâr-ı Hâfikayn (Tarih-i Naimâ)*, İstanbul 1280, c. I, s. 75.

20 Selânikî, *Tarih-i Selânikî*, c. I, s. 427.

mübârekde zât ü zevâde ziyade bahada olmak ile fukârâv ü zu'afa şiddet-i ihtiyac ile muhtâclar olub, küllî müzâkaya düşüb, kimse hallerinden âgâh olmayub, şevekat ü merhâmet kalmayub, ahlak-ı halk yaramaz oldı. Aslâ ve kat'â me'kûlâtda narh câri olmayub, yağ ve bal ve buğday ve pirinç ve nohut ve sâir hubûbât ve et ve etmeği ehl-i bâzâr istedüklerine alub satmakda kimseden pervâları olmayub hükkâmun yasag ve ta'zir ü tehdîtleri müfîd olmayub nufuzları kalmadı,[21] diyen Selânikî, halkın alım gücünün azaldığını, satıcıların narh fiyatlarını dinlemediklerini ve kendi kafalarına göre sattıkları eşyaya narh koyduklarını, ayrıca temel gıda maddelerinin fiyatlarının çok arttığını ve fakir halkın perişan olduğunu belirtmektedir. Bu ifadelerden fiyatların artmasında yasakların dinlenilmediğini ve bu duruma engel olamayan idareci sınıfın da halk üzerinde tesirinin kalmadığı, tehdit ve cezalandırmaların ise fayda etmediği anlaşılmaktadır.

1585'den 1600'e gelindiğinde akçenin defalarca değeri düşürüldü. İstanbul ve Kahire darphaneleri hariç, diğer darphaneler ayarı düşük para bastığı için kapatıldı. Avrupa'dan gelen birçok para tedavülde kullanılır oldu. 1640'dan sonra İstanbul'daki darphâne de çoğu zaman kapalıydı. Piyasadaki ufak para ihtiyacı da yine Avrupa'dan geliyordu. Bu arada akçe basılmadığı için akçenin ağırlığı düşürülüyor ve dolayısıyla akçe devamlı değer kaybına uğruyordu.[22]

Akçenin değerinin düşmesinden ve fiyatların artmasından Gelibolulu Mustafa Âli de yakınmaktadır. 1586'dan sonra kalpazanların arttığından ve akçenin içindeki gümüş oranının azaltıldığından bahsetmektedir. Mustafa Âli, maliyecileri de *hilebâz* olarak nitelendirmektedir. Devlet otoritesinin bozulmasının ve ülkede çıkan isyanların asıl sebebini akçenin değerinin düşmesi olarak göstermektedir.

---

21 Selânikî, *Tarih-i Selânikî*, c. II, s. 853.

22 Sahillioğlu, "Osmanlı Para Tarihinde Dünya Para ve Maden Hareketinin Yeri", *İktisat Tarihi Özel Sayısı*, s. 18; Arif Bilgin, *İstanbul Müftülüğü Şer'iyye Sicilleri Üsküdar Mahkemesi 142 No'lu Ferâmin ve Hüccet Defterine Göre (1622-1623) Osmanlı Ekonomisi*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Anabilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1994, s. 11.

Gerçek ve mecazi anlamda, hanedanın saygınlığı da parasıyla birlikte düştü,[23] diyen Mustafa Âli'nin bu tespitine katılmamak mümkün değil. Zira yeniçerilerin ve beylerbeylerinin isyanları, hep fiyatların artması bahane gösterilerek meydana gelmiştir. Artık devlet idarecilerinin sözlerinin de pek fazla tesirli olmadığı açıktı.

XVI. yüzyılın sonlarında meydana gelen sosyo-ekonomik buhranlar, Osmanlı Devleti'ni derinden etkilemiştir. Bazı tedbirler alınmaya çalışılmışsa da gerçek manada başarılı olunamamıştır. Alınan bu tedbirler çerçevesinde akçenin değerinin düşürülmesi ve yeni vergilerin konması gibi önlemlerin de pek işe yaradığı söylenemez. Bu bağlamda devletin ekonomisinin düzeltilmesi amacıyla ticaret ehline birtakım imtiyazlar verilmiştir. XVI. yüzyılın sonlarından başlamak üzere XVII. yüzyıl boyunca bu durumdan en çok yararlananlar gayrimüslimler olmuştur. Gayrimüslimler gerek yurt içinde gerekse yurt dışında bağlantılı olarak yaptıkları ticaretlerle servetlerini artırmışlardır.

3.2. Ticarî Alanları ve Esnaf Grupları

İstanbul'da bulunan gayrimüslimler ticarî ve meslekî alanların birçoğunda faaliyet gösterirlerdi. Hatta Müslümanlarla aynı alanda ticaret yapan birçok gayrimüslime rastlamak mümkündü. 7 Şevval 1003 / 15 Haziran 1595 tarihinde İstanbul'da Unkapanı yakınında otuz-kırk yılı aşkın süre un ticareti ile uğraşan ve isimleri zikredilen bazı zimmîlerin dükkân komşularının Müslüman olduğu görülmektedir.[24] Müslümanlara dinî inançlarından dolayı yasaklanmış bazı ticarî alanlar gayrimüslimlere bırakılmıştır. Müslümanların uğraşmadığı veya uğraşması yasaklanan bir çok alan da doğal olarak gayrimüslimlere bırakılmıştı.

---

23 Cornell H. Fleischer, *Tarihçi Mustafa Âli Bir Osmanlı Aydın ve Bürokratı*, çev, Ayla Ortaç, İstanbul 1996, s. 309.

24 BOA. *DVN.MHM.d. 73*, s. 163, hük no, 381. Ancak Müslüman dükkan sahipleri tarafından zimmîlerin işlettiği dükkânlarda hamr sattıkları yolunda şikâyetleri üzerine, onların sadece un sattıkları ortaya çıktığı ve söz konusu zimmîler hakkında kötü muamele edilmemesi hakkında İstanbul kadısına hüküm yazılmıştır.

Rumlar, genelde Karadeniz ve Ege kıyılarında balıkçılık ve deniz ticareti ile karada da meyhanecilik ile uğraşırlardı. Ermeniler, kara ticaretinde Anadolu'daki kervanlara katılır, Gürcistan ve İran içlerine kadar giderlerdi. Oldukça becerikli olan Yahudiler ise, kuyumculuk, sarraflık, elmas, inci işlemeciliği ve benzeri işlerle meşgul olurlardı. Bunların dışında aracılık ve kılavuzluk yaparlardı. İstanbul'un hemen hemen bütün malî bürolarını ve ileri gelenlerin malî servetlerini onlar yönetirdi.[25]

İstanbul esnafının bir kısmının gayrimüslim olduğu ve birtakım iş kollarında Müslüman, Hristiyan ve Musevilerin yan yana çalıştıkları bilinmektedir.

İstanbul ve Galata'da esnaflık yapan ve ticaretle uğraşan gayrimüslimlerin refah içinde yaşadıklarına ve o günün şartlarına göre gayet varlıklı kimseler olduklarına bazı seyyahlar da tanıklık etmektedir. Alman seyyah Gerlach İstanbul'da yaşayan Yahudi ve Rumların durumlarının gayet iyi olduğunu ve bunlardan bazılarının servetleri yüz bin dukayı aştığını kendilerine ait ev ve bahçelere sahip Yahudilerin bulunduğunu ve bunların istedikleri gibi mal alıp satabildiklerini haber vermektedir.[26]

Çağdaş tarihçi Stanford Shaw, *bir millete ayrılmış ticarî bir alanda başka milletin faaliyet göstermesi yasaktı*[27] diyorsa da bu konuda her hangi bir kurala rastlanmamıştır. Zira ticaret alanları tespit edilerek bazılarında Rumlar ve diğer bir kısım ticarî alanlarda da Yahudi, Ermeni veya Müslümanlar faaliyet gösterecekler diye bir kayıt bilinmemektedir. Ancak yukarıda da ifade edildiği gibi, dinî inançlardan dolayı Müslümanların içki ve domuz ticareti yapmadıkları; Yahudilerin kasaplık işiyle uğraşmada pek fazla gönüllü olmadıkları halde bazı istisnalar bir tarafa bırakılırsa, aynı ticarî alanda Ermeni, Yahudi ve Rumların faaliyet gösterdiği görülmektedir.[28] Ancak gayrimüslimler bazı mesleklerde daha fazla

---

25 Yücel Özkaya, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı Kurumları ve Osmanlı Toplum Yaşantısı*, Ankara 1985, s. 150.

26 Gerlach, *Türkiye Günlüğü*, c. I, s. 338-39.

27 Shaw, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Yahudi Milleti", *Osmanlı*, c, IV, s, 315.

28 BOA. *MAD. d. 7587*, s. 4-5.

ileri gitmişlerdir. Örneğin, Ermenilerin ve Rumların pastırma işiyle uğraşmalarına, Yahudilerin altın ve mücevher ticaretinin yanı sıra terzilik, parşömen ve türban imalatı yapmalarına, Ermenilerin altın işletmeciliği ve kâğıt imalatında çalışmalarına karşın Rumlar gemi yapımı ve imalatıyla uğraşmaktaydılar.

Esnaf, ürün ve üretim biçimi itibarıyla, mal üreten esnaf ve hizmet üreten esnaf olmak üzere iki kısma ayrılır. Bu tarife göre şehirlerde faaliyet gösteren tüccarın, esnaf grubuna dahil edilmemesi gerekir. Ancak arşiv belgelerinde bu sınıf, perakendeci esnaf olarak zikredilmektedir. Osman Nuri Ergin de esnafı sınıflandırırken üçüncü bir grup olarak komisyoncu, yani küçük tüccarı sayar.[29]

Osmanlı Devleti'nde Müslüman veya gayrimüslim esnafın devamlı olarak devletin koruması altında olduğu görülür. Ticaretle uğraşan bir gayrimüslim, kendine yapılan küçük bir haksızlık karşısında en az bir Müslüman tâcir kadar hakkını arayabiliyordu. Bazen kadılara şikayetlerde bulundukları gibi çoğu kez de doğrudan Divân-ı Hümayun'a başvururlardı. Divan-ı Hümayun da ilgili kadılığa hüküm yazarak konunun araştırılmasını talep ederdi. Şikayetçi taraf eğer iddia edildiği gibi haklı bulunursa haklarının kendilerine verilmesi istenirdi. Ayrıca gayrimüslim reayaya zulüm ve te'addi edilmemesi ısrarla belirtilirdi.[30]

---

29 Ergin, *Mecelle-i Umûr-ı Belediye*, c. I, s. 467; Kal'a, *İstanbul Esnaf Birlikleri ve Nizamları 1*, s. 40. Tahsin Özcan esnaf ile ilgili olan çalışmasında esnafın tarifinden ziyade, esnafın işlevi hakkında fetvalardan yararlanarak bilgiler vermektedir. Tahsin Özcan, *Fetvalar Işığında Osmanlı Esnafı*, İstanbul 2003, s. 23-37.

30 4 Şaban 984 / 27 Ekim 1576 tarihinde ticaret için Tarsus'a giden Ermeni kervanı içinde bir takım Yahudilere yapılan haksızlıkların önlenmesi için Divan-ı Hümayun'dan Tarsus beyine ve kadısına hüküm yazılmıştır. BOA. *DVN.MHM.d. 28*, s. 310, hük no, 776; *DVN.MHM.d. 78*, s. 157, hük no, 400; 7 Şevval 1003 / 15 Haziran 1595 tarihinde İstanbul'da Unkapanı yakınında otuz kırk yılı aşkındır ticaretle uğraşan, isimleri zikredilen bazı zimmîlerin dükkânlarından komşu Müslüman dükkân sahipleri şikâyetçi olarak zimmîlerin işlettiği dükkânlarda hamr sattıkları yolunda şikâyetleri üzerine onların sadece un sattıkları ortaya çıktığı ve söz konusu zimmîler hakkında kötü muamele edilmemesi hakkında İstanbul kadısına hüküm yazılmıştır. BOA. *DVN.MHM.d. 73*, s. 163, hük no, 381.

Osmanlı Devleti'nde çuha imalatı ve pazarlamasında Yahudilerin başarılı oldukları görülür. Selanik'te imal edilen çuhaların büyük bir kısmı yeniçerilere verilmek üzere devlet tarafından Yahudilerden satın alınırdı. Evâil-i Receb 1003 / 12-22 Mart 1595 tarihinde ordunun sefere hazırlanması sırasında ehl-i sûkdan (çarşı esnafından) ordu akçesi talep edilmesi sırasında, Selanik'ten İstanbul'a çuha getirip satan Yahudi esnafı diğer Yahudilerle birlik olarak, *biz Selanik'te çuha işleriz* diyerek bahane ettikleri ordu akçesini vermekten kaçındıkları ve herkesin sefere hazırlanan ordûya yardım etmesi gerektiği hakkında İstanbul kadısına bir hüküm yazılmıştır.[31] Çuha imalatçısı Yahudilerin orduya yardım etmekten kaçınmalarına rağmen, Selanikli çuha imalatçısı Yahudilerin korunduğu görülmektedir. 14 Şevval 1018 / 10 Ocak 1610 tarihinde Selanik'te çuha işleten Yahudilerin evlerinin basılıp öldürülmelerinin bazı karışıklıklara sebep olduğu bildirilmiştir. Bunun üzerine Selanik kadısına yazılan hükümde *hilâf-ı şer'-i şerif te'addi olunduğuna rızâ-yı hümâyunum yoktur*,[32] diyerek gerek görülmesi halinde çuhacıların bulundukları mahallelerin korunması için adamlar tayin edilmesi emredilmiştir. Çuhacıların korunması ve bunlarla ilgili ayrıca birtakım arşiv kayıtları bulunmaktadır.[33]

Yeniçerilerin ihtiyacı olan çuhanın büyük bir kısmı, Selanikli Yahudiler tarafından imâl edilirdi. Zaman zaman Yahudilerle olan anlaşmazlıklar, Divân-ı Hümayun'a veya şer'iye mahkemelerine intikal etmiştir. 4–8 Cemaziye'l-evvel 1040 / 9-13 Aralık 1630 tarihli Selanik Kâdısı'na gönderilen hükümde, Selanik'te Yeniçeriler için işlenen çuhaların kalitesiz imal edildiği, Yahudilerin işe hile karıştırdıkları ve işin kalitesiz olmasında Yahudilerin rolü olduğu tespit edildiği, artık Yahudilerin ve dışarıdan birinin bu işe karıştırılmaması gerektiği belirtilmektedir.[34]

Galata mahkemesine intikal eden Evâhir-i Safer 1000 / 16 - 26

---

31 İMŞSA. *Galata 19*, s. 87.

32 BOA. *DVN.MHM.d. 52*, s. 338, hük no, 899.

33 BOA. *DVN.MHM.d. 53*, s. 51, hük no, 139; *DVN.MHM.d. 78*, s. 136, hük no, 348; İMŞSA. *Galata 17*, s. 80, 131.

34 *85 Numaralı Mühimme Defteri*, s. 41, 46-47, 49, hükm no, 65, 74, 77.

Aralık 1591 tarihli bir davada, Galata çuha satıcılarından Nâil veled-i Yasef adlı Yahudi'nin Abdullah bin Mehmed'den çuha bahası olarak dört bin akçe alacağı olduğuna ve kendisinden bu parayı talep ettiğine delil getirmesi istendiğinde, Yahudi Nâil veled-i Yasef; *iki bin akçeye anlaştık, ben diğerinden vazgeçtim*,[35] demesi sonucu anlaşmanın sağlandığına dair mahkeme tarafından verilen hücceti göstermiştir. Çuhacıların kendi aralarında veya sattıkları bir çuhadan dolayı mahkemeye intikal eden birçok davaları bulunmaktadır.[36]

XVI. ve XVII. yüzyıllarda fırın işleten esnafın büyük bir kısmını Ermeniler teşkil ederdi. Onlar aynı zamanda saray ile muhtelif devlet müesseselerinin ekmek ve benzeri bazı kuru gıda maddelerinin müteahhitliğini yaparlardı. Eremya Çelebi Kömürciyan'ın ifadesine göre, *Ekmekçi başılığı, XVI. yüzyılın sonlarına kadar ekseriye Ermenilerin elinde bulunuyordu*.[37] Galata'da bulunan gayrimüslim fırıncı esnafı, Haziran 1655 tarihinde Donanmâ-yı Hümâyûn için sipariş verilen peksimetleri hazırlayarak ilgili görevlilere teslim etmişlerdir.[38] Ordunun ihtiyacı olan çuha, peksimet ve benzeri birtakım malzemenin temininde gayrimüslim esnaftan yararlandığı açıkça görülmektedir. Örneğin, 10 Şevval 999 / 1 Ağustos 1591 tarihinde Tercüman Yusuf Bey Evkafı'ndan Karaköy dahilinde bulunan bir fırının ve ayrıca müştemilatıyla beraber bir simitçi fırınının Yorgi veled-i Hristoki adlı zimmî el-Hac Ahmet bin Mustafa'dan yevmî on akçe icare-i müeccele ile kiralayarak orduya iş yaptığı anlaşılmaktadır.[39]

---

35 İMŞSA. *Galata 17*, s. 80.

36 İMŞSA. *Galata 17*, s. 67, 128. Söz konusu yerde gösterilen davada; Evâhir-i Safer 1000 / 16-26 Aralık 1591 tarihinde Galata mahkemesine yapılan başvuruda, silahdâr ağalarından Genç Ağalığından emekli olan Mustafa bin Abdullah, Galata'da Lonca çarşısında çukacı esnafından olan Hıristoka veled-i Seriri adlı çukacıyı mahkemede ihzâr ettirmiş iddia ettiği borcunu alamayınca, adı geçen zimmîyi *ibrâ ettim bana Allah kâfidir*, diyerek davasından vazgeçtiğini söylemiştir. İMŞSA. *Galata 16*, s. 182.

37 Eremya Çelebi Kömürciyan, *İstanbul Tarihi XVII. Asırda İstanbul*, trc., ve tahşiye: Hrand D. Andreasyan, yeni notlarla yay. Haz., Kevork Pamukiyan, İstanbul 1988, s. 17, 165. Kömürciyân'ın görüşlerini bir çok arşiv kaydı da desteklemektedir. İMŞSA. *Galata 17*, s. 38; *Balat 18*, s. 105; *Galata 21*, s. 102a.

38 BOA. *D. BŞM. İGE*, dosya no 1, vesika no 123, 145.

39 İMŞSA. *Galata 16*, s. 103. 14 Şevval 999 / 5 Ağustos 1591 tarihinde Galata

Gayrimüslimlerin birçok alanda mal üretimi ve pazarlaması yaptıkları görülür. XVI. yüzyılın ikinci yarısında bazı Yahudilerin sandolos (sinderos: sakız ağacı reçinesi), bal,[40] bir kısım Rumların çakal kürkü ve paça[41] (hayvan kürkünden yapılan kürk), haft renk (yedi renk) ipek,[42] Venedik tacirlerinin Karadeniz kıyısında bulunan Azak kasabasından getirdikleri tuz[43] ve farklı yerlerden getirdikleri akmişe (kumaş),[44] sabun kili[45] ve meyhanelere müskirat taşımasında kullanılan fıçıların yapımı[46] gibi ticarî işlerle uğraşmışlardır. Ayrıca Rumların sığır ticareti ve balıkçılıkla da uğraştıkları görülmektedir.[47]

Osmanlı tebaası gayrimüslimler, imalat sanayinin birçok dalında faaliyette bulunmuşlardır. Gayrimüslimler sanayide çuha, mermer işletmeciliği, gemi yapımı, kalay, bakır, tuğla ve kiremit imalatı ile uğraşırlardı. Bu imalat sahalarında tek başlarına üretimde bulundukları gibi aynı milletten olan gayrimüslimler veya Müslümanlarla da ortaklaşa iş kurabiliyorlardı.

İstanbul'da bulunan gayrimüslimlerin uğraştıkları imalât sahalarından biri de mermer, taş, kireç, tuğla ve kiremit imalâtıdır. Mermer işletmeciliği ile Yahudilerden ziyade Hristiyanlar uğraşırdı. Evasıt-ı Receb 980 / 20-30 Kasım 1572 tarihinde bir grup Ermeni,

---

muhtesib vekili Abdulbehri Hamza'ın, simitçi Dimo'nun simit yapımındaki hilesinden dolayı mahkemeye ihzar etmiştir. İMŞSA. *Galata 16*, s. 104.

40 12 Safer 979 / 6 Ağustos 1571 tarihinde Tavet veled-i Yafes adlı Yahudi, Yorgi veled-i Yani adlı zimmîye dokuz kantar, sekiz okka asel (bal) sattığını kantarını yüz yirmi beşer akçe olup hakkını talep ettiğini, Yorgi'nin de bunu inkâr etmediğine dair hüccet. İMŞSA. *Balat 7*, s. 8b.

41 İMŞSA. *Balat 7*, s. 41a.

42 İMŞSA. *Balat 18*, s. 87b.

43 İMŞSA. *Galata 17*, s. 73.

44 İMŞSA.*Galata 17*, s. 105.

45 İMŞSA. *Galata 21*, s. 49b.

46 İMŞSA. *Galata 21*, s. 123a.

47 İMŞSA. *Balat 21*, s. 6b; *Galata 17*, s. 122. 11 Zi'l-kade 1003 / 18 Temmuz 1595 tarihli şer'iye sicili kaydında İstanbul salhanesine Emin-i Bâc olan Baroh veled-i Yasef adlı Yahudi, celep taifesinden Yani veled-i Yorgi'nin Orta kapı haricinde emr-i padişahî ile sığırların başka yerde satması yasaklanmıştır. Bu duruma muhalefet eden Yani veled-i Yorgi ise, belirlenen yerin dışında beş baş sığır sattığını, ancak bunu bi'z-zat kendisinin gelerek Emin-i Bâc olan Baroh veled-i Yasef'e haber verdiğini ve gerekli rüsumu da ödediği belirtilmiştir. İMŞSA. *Balat 18*, s. 42b.

kiremit imalatçısı Yahudi İlya veled-i Mosi ve ortağı Sider veled-i Kirşon'a kiremit imalatı için getirmiş oldukları toprak ve satmış oldukları bazı malların karşılıklarını tamamen aldıklarını beyan etmişlerdir. Bunun üzerine mahkeme Yahudi işletmecilere bir hüccet vermiştir. Ayrıca imal ettikleri bu yapı malzemelerini kullanma konusunda da zimmîlerin üstün başarıları müşahede edilmektedir.[48]

Osmanlı esnaf kurumları söz konusu olduğunda önemle bahsedilmesi gereken konulardan biri de lonca ve gediklerdir. Lonca kelimesi XV. yüzyıldan itibaren yer ismi olarak kullanılmıştır. Teşkilatlanmış esnaf birliğiyle ilgili çeşitli fonksiyonların icra edildiği özel yerin adı olarak kullanılması ise XVII. yüzyılın sonlarına denk düşmektedir. Nitekim İstanbul esnafı ile ilgili olarak *lonca* teriminin yer aldığı ve tespit edilebilen en eski arşiv belgesinin 1697 yılına ait olduğu anlaşılmaktadır.[49]

Gedik, Osmanlı hukukunda imtiyaz ve inhisar esasına dayanan tasarruf hakkı anlamında bir terimdir. Osmanlı esnafının en önemli gelişme aşamalarından olan esnaf gediklerinin doğuş aşaması, XVII. yüzyılın ikinci yarısına rastlar. Gedikler hakkında önemli çalışmalar yapan Ahmet Akgündüz ve Ahmet Kal'a *Gedik*'in daha önceden var olduğunu, ancak başka isimlerle anıldığını kaydederler.[50] Buna rağmen Evliya Çelebi, İstanbul lonca ve gedikleri hakkında herhangi bir bilgi vermez.

---

48 BOA. *MAD. d.* 9848; İMŞSA. *Balat 8,* s. 70b; Anonim, *Kanunî Devrinde İstanbul,* s. 119.

49 Galata'da İskele kapısı yakınında Lonca adlı bir mahallenin bulunduğu bilinmektedir. BOA. *Atik Şikayet Defteri,* no, 22, s. 111, hük, 722 (Kal'a, *DİA*'dan naklen s. 211); İMŞSA. *Galata 16,* s. 82, 111; İlhan Tarus, "İlk Türk Meslekî Sendikaları: Loncalar", *Çalışma Dergisi,* Ankara 1946, sy, 9, s. 53-56; Ayverdi, *Fatih Devri Sonlarında İstanbul Mahalleleri,* s. 68; Gabriel Baer, "Türk Loncalarının Yapısı ve Bu Yapının Osmanlı Sosyal Tarihi İçin Önemi", *A.Ü.D.T.C.F. Tarih Araştırmaları Enstitüsü Tarih Araştırmaları Dergisi,* çev. Sami Ferliel, Ankara 1974, c. VIII-XII, sy, 14-23, s. 99; Ahmet Kal'a, "Lonca", *DİA,* Ankara 2003, c. 27, s. 211; Ahmet Kal'a, *İstanbul Esnafı Tarihi Tahlilleri İstanbul Esnaf Birlikleri ve Nizamları 1,* İstanbul 1998, s. 43-50.

50 Akgündüz, *İslam Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi,* s. 401-415; Ahmet Kal'a, "Gediklerin Doğuşu ve Gedikli Esnaf", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi,* İstanbul 1990, sy, 67, s. 181; Ahmet Akgündüz, "Gedik", *DİA,* İstanbul 1996, c. 13, s. 541-543; Ahmet Kal'a, *İstanbul Esnaf Birlikleri ve Nizamları 1,* s. 50-60.

XVII. yüzyıl İstanbul esnafı hakkında en ayrıntılı bilgiyi Evliya Çelebi vermektedir. Bu bilgiler arasında esnaf grupları içinde çalışanların Müslüman veya gayrimüslim oluşları da yer alır. Evliya Çelebi, 1048 / 1638-1639 senesinde IV. Murad'ın saltanatı döneminde Sadrazam Bayram Paşa tarafından yapılan tahrir defterinden önemli ölçüde yararlanmıştır. Yine IV. Murad'ın huzurunda Alay Köşkü önünden üç gün devam eden geçit resminde gördüklerini anlatmak suretiyle birtakım bilgiler vermektedir. Bayram Paşa yapmış olduğu nüfus tahririnde, İstanbul'da elli yedi bölümde bin yüz esnaf grubu bulunduğunu kaydetmektedir. Bu sınıfların isimleri, mensup oldukları meslekler tek tek sayılmıştır. Seyahatnâmede, geçit resminde bulunan *ehl-i hırfet* meslek erbabının pirleri, kimlerle irtibatları olduğu ve kıyafetleri gibi birçok ayrıntılar hakkında bilgi verilmektedir.[51]

Gayrimüslimlerin bulunduğu birçok esnaf grubuna ve ticarî alanlarına, arşiv kayıtlarında rastlanmamasına rağmen bunlar, Evliya Çelebi tarafından zikredilmiştir. IV. Murad zamanında yapılan resmi geçitte gayrimüslimlerin faaliyet alanları, *Marangoz Esnafı; Yahudi Kasap Esnafı,*[52] *Tereyağcılar Esnafı; Balık Satan Esnafı; Sikkeciyân Esnafı; Kalaycı Esnafı; Ehl-i Sanayi'-i Mismarân* (çivi imalatçısı) bunların çoğu Divriği Ermenileridir. *Kömürcü Esnafı; Kuyumcu Esnafı; Lüleci ve İnciciyân Esnafı; Zer-Gerân-ı Cevherciyân; Saatçı Esnafı,* bunlar Alman ve İspanyol gayrimüslimleridir. *Kalcıyân-ı Kuyumcuyân Esnafı; Romatcıyân (Ramadciyân) Esnafı; Tizabcıyân-ı Sim u Zer-i Halis Esnafı; Kalemkârân-ı Kuyumcuyân Esnafı; Güdericiyâ Esnafı; Attarân-ı Yahudân Esnafı; Pastırmacı; Sikkeciyân-ı Kefere; Samur Tüccarları; Galata Bedestânı Esnafı;*[53] *Hıraf Atlasçı Esnafı; Kiremitçiler;*

51 Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi Topkapı Sarayı Bağdat 304 Yazmasının Transkripsiyonu,* Hazırlayan, Orhan Şaik Gökyay, İstanbul 1996, c. I, s. 234–303; Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi,* Neşreden, Ahmet Cevdet Paşa, İstanbul 1314, c, I, s. 556–636; Ergin, *Mecelle-i Umûr-ı Belediye,* c. I, s. 476-477; Freely, *Evliya Çelebi'nin İstanbulu,* s. 79-82.

52 Yahudiler Müslüman kasapların kestiklerini yemediklerinden dolayı kendilerine ait kasap dükkânları bulunmaktadır.

53 Evliya Çelebi Galata Bedestânı hakkında şu bilgileri verir; Burası da kale gibi, dört demir kapılı ve kurşun kubbeli, iki yüz dolaplı, yüz adet pasbanı

Taş Kesici Eşekçiler, Badanacı ve Lağımcı Esnafı; Sâzendegân-ı Dâirezân; Sâzendegân-ı Musikârân; Sâzendegân-ı Tanburciyân; Meyhaneci Esnafı;[54] *Meyhane Koltuğu Yapan Esnaf; Piyade Meyhaneci Esnafı* ve *Yahudi Meyhaneci Esnafı* olarak sıralanmıştır.[55]

Gayrimüslim esnaf, gerek Müslümanlarla ve gerekse kendileri arasında farklı cemaatlerle ticarî ilişkiler kurmuştur. Divan-ı Hümayun kayıtlarından ve şer'iye sicillerinden anlaşıldığına göre, devleti işleten idarî mekanizma, halkın ekonomik yaşamında Müslüman tüccarla gayrimüslim tüccara aynı mesafede durmaktadır. Devletin belirlediği kurallar çerçevesinde iş yapan esnafın dinî veya etnik kimliğine bakılmadığı anlaşılmaktadır. Belgelerde *kafir, kefere, Yahudi, Yahudi taifesi, Rum taifesi, Ermeni ve Ermeni taifesi* gibi ifadelerin de tahkir manasında değil, tarif amaçlı kullanıldığı anlaşılmaktadır.

3.3. Uluslararası Ticaretleri

Anadolu, Akdeniz ve Ege'ye kıyısı olduğu için eskiden beri bir ticaret merkeziydi. Çünkü Asya ve Uzakdoğu ülkelerinden gelen

---

(bekçisi), elli adet dellalı ve toplam nefer adedi iki yüzdür. Burada İstanbul bedestenleri gibi kıymetli eşya alınıp satılmaz. Malları; çuha, kumaş Sakız kemhası, Sakız pamuklu kumaşı ve Cezair ihramlarından ibarettir. Bunun adamları silahlı olarak Bedestan'da dolaşırlar. Buranın ekserisi Cezair Rumlarıdır. Çelebi, *Seyahatname A. Cevdet Neşri*, I/618.

54 Çelebi, *Seyahatname Topkapı Sarayı Bağdat 304*, I/314. Hamr mukataası için ayrıca bakınız; Taşkın, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Mültezim Kesimi*, s. 20-21. Önemli bir mukataa kalemlerinden biri olan *Hamr Mukataası* hakkında zaman zaman çıkarılan hükümlerle düzenlemeler yapılmıştır. 1060 / 1650 tarihli bir Hatt-ı Hümâyûn'da bulunmaktadır. Söz konusu bu hattı hümayunda da bazı şartlar ve saire içermektedir. Aynı defterde bulunan 1100 / 1688–1689 tarihli diğer bir hat-ı Hümâyûn'da, Beytülmal'in sıkıntısından dolayı İstanbul, Galat, Üsküdar, Haslar, İzmir ve tevâbiinde, Müslümanların bulunduğu köylerin haricinde, gayrimüslimlerin bulunduğu köylerde, haraç-güzar kefere arasında alınıp satılan hamrın ve rakının ta'şîrve öşrü mirî için alınmak üzere Kızıl ve Yassı adada tahsildarlar için yer ayrılıp oralarda gerekli öşrü alacakları bildirilmiştir. BOA. *MAD. d. No: 7587*, s. 2, 4-5.

55 Çelebi, *Seyahatname Topkapı Sarayı Bağdat 304*, I/ 234–303; Çelebi, *Seyahatname A. Cevdet Neşri*, I/556–636.

ticaret malları Anadolu'daki ticaret yollarından geçerek Ege ve Akdeniz limanlarına, oradan da Avrupa'ya ulaşıyordu. Dünyanın en ileri gelen şehirlerinden biri olan İstanbul, önemli bir ticaret merkeziydi.[56]

XIV. yüzyıldan beri Osmanlı Devleti ile ticarî ilişkiler kuranlar arasında Ceneviz, Venedik, Dubrovnik olmak üzere Floransa, Milano, Napoli ve İspanya da vardı. Fakat bunların en önemlisi ilk üç cumhuriyetti. XV. yüzyılın sonlarında Lehistan ve Rusya, XVI. yüzyılın ortalarına doğru Fransa, Osmanlı Devleti ile ticarî ilişkiler kurmuştur. Ayrıca İran ile halı ticareti kervanlarla yapılırdı. Osmanlı Devleti ile ticaret yapan Müslüman veya gayrimüslim tüccar kendilerine verilen hükümlerle gerek iç kesimlerde ve gerekse deniz sahillerinde gümrük resimlerini verdikleri sürece ticaretlerini serbestçe yaparlardı.[57]

İstanbul'un fethini müteakip bazı Avrupa devletleri, kaybolan ticarî menfaatlerini yeniden kazanma arayışına girdiler. Ticarî kazançlarını her şeyin üstünde tutan Venedikliler, görünüşte Osmanlı ile iyi ilişkiler kurmaya çalışırken, el altından da Avrupa'yı Osmanlı aleyhine kışkırtıyordu. Buna rağmen 1 Aralık 1521 tarihinde Osmanlı Devleti ile otuz maddelik bir ahitname imzalayan Venedik Cumhuriyeti, önemli imtiyazlar elde etmiştir. Bu imtiyazlardan en önemlisi, serbest ticaret hakkı elde etmeleriydi.[58]

İstanbul ve Kırım'ın fethi ile Karadeniz'in kontrolü, Osmanlı Devleti'ne geçmişti. Burada yapılan ticarî faaliyetler, Osmanlı uyruklu Yahudiler, Ermeniler, Rumlar ve Müslüman Türkler tara-

---

56 Fernand Braudel, Türklerin XVI. yüzyılda Akdeniz ticaretinde söz sahibi olduklarını, ancak aynı yüzyılın sonlarına doğru Amarikan gümüşünün Avrupa'ya girişiyle etkisi azaldığını belirtir. Braudel, *Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*, c. II, s. 4-7, 217; Yakın doğu ticaret tarihinin yazarı W. Heyd'e göre, Boğazların Türklerin eline geçmesinden sonra, batı ile olan ticarî ilişkilerinin gerilediğini belirtir. Batı ile olan ticarî ilişkilerin Anadolu'nun iç taraflarında yok denecek kadar az olduğu ayrıca ifade edilmektedir. Batılıların buralara gelmediklerini, ancak Suriye ve Mısır'dan tüccarların iç kısımlara kadar geldiği belirtilmiştir. W. Heyd, *Yakın-Doğu Ticaret Tarihi*, çev. Enver Ziya Karal, Ankara 1975, s. 614.

57 Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, c. III, s. 575-579.

58 Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, c. II, s. 456-458; Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İktisadî ve İctimaî Tarihi 1453-1559*, İstanbul 1995, c. II, s. 115.

fından yapılır oldu. 1540'a kadar Karadeniz'e Venediklilerin girişine izin verilmekle beraber, o tarihten sonra bu bölge yabancılara kapatıldı. Bu durumun Avrupa ticareti için bir hayli zarar verici olduğu belirtilir. XVII. yüzyıl süresince İngilizlerin ve Hollandalıların Karadeniz'de ticaret yapmalarına izin verildi. Ancak bu izin, sadece Osmanlı gemileri ile ticaret yapmaları şartıyla verilmiş bir izindir.[59]

Osmanlı Devleti'nde ticaretin uluslararası boyutlara taşınmasının belki de en büyük katkısı, XV. yüzyılın sonlarından başlayarak XVI. yüzyılda da süren Yahudilerin Osmanlı topraklarına göç etmeleri olmuştur. Marrano Yahudilerinin,[60] Avrupa kapitalizminin tekniklerini, bankacılığı ve hatta *mercantilist*[61] devlet ekonomisi kavramını Osmanlı Devleti'ne soktuğu öne sürülmüştür. 1589'daki reformlarında Osmanlı malî işlerde görev alanların belirlenmesinde, Yahudilerin tavsiyelerinin etkili olması mümkündür.[62]

9 Cemaziye'l-evvel 1003 / 20 Ocak 1595 tarihinde Selanikî, *rûy-ı zemîni geşt ü güzâr eyleyen tüccar vech-i arzda hâsıl olan emti'a-i nefîseyi berr ü bahrden tahtgâh-ı saltanat-ı Kostantiniyye'ye nakl idüp, envâ'-ı fevâ'id ile behremend olup canlarına can katarlar,* diyerek dünyanın dört bir tarafından İstanbul'a mallar geldiğine ve getiren tüccarın da yaptıkları kârlarla döndüklerine işaret et-

---

59 Akdağ, *Türkiye'nin İktisadî ve İctimaî Tarihi*, c. II, s. 129-130, 133-134; Halil İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu Klâsik Çağ (1300-1600)*, çev. Ruşen Sezer, İstanbul 2003, s. 135; Charles Issawi, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa Ekonomisindeki Yeri (1600-1914)", *Osmanlı ve Dünya Osmanlı Devleti ve Dünya Tarihindeki Yeri*, hzr. Kemal H. Karpat, İstanbul 2000, s. 162; Pamuk, *100 Soruda Osmanlı-Türk İktisadi Tarihi*, s. 99.

60 *Marrano Yahudileri:* Ortaçağda, Hristiyanlaştırılmış olsa da, Yahudi kimliğini kaybetmemiş İspanyol ve Portekizli Yahudileri tanımlamak için kullanılan İngilizce bir kelimedir. Daha sonraları Türkiye'ye göç ettirilen söz konusu Yahudiler inançlarını serbest bir şekilde yaşamışlar ve Osmanlı ekonomisine de katkıda bulunmuşlardır.

61 Merkantilizim: bir ülkenin değerli maden miktarını artırabilmesi için ithal ettiğinden fazlasını ihraç etmesi gerektiğini, bir başka değişle dış ticaret fazlası vermesi gerektiğini savunmaktır. Pamuk, *100 Soruda Osmanlı-Türk İktisadi Tarihi*, s. 104.

62 İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun*, s. 263-265; Pamuk, *100 Soruda Osmanlı-Türk İktisadi Tarihi*, s. 103-105.

mektedir. Ancak tâcirler, hiçbir gümrükte görmediği sıkıntıları buradaki limanlarda görüyorlardı. Yine adı geçen kaynak, *'ale'l-husûs erbâb-ı ticaretün metâ'larında gümrük hususunda çektikleri mihnet ü meşakkati hiçbir bendergâhda görmemişlerdü... âmed ü reftden birkaç kerre hadden ziyâde mültezim ve 'âmil Yahûd melâ'în gümrük almağa ticaret değil canından bîzâr olur oldılar,*[63] diyerek, bu dönemdeki yolsuzlukların çok fazla arttığını, hile ve dolandırıcılığın başını alıp gittiğini ve *'amme-i âlem* istikametini şaşırdığını söyler. Maddi doyum bilmeyen Yahudilerin fazla fazla aldıkları gümrük vergileri ile tüccarı canından bezdirdiği ifade edilmektedir. Selanikî'nin bu ifadelerinden Yahudilerin Osmanlı toplumunda pek fazla sevilmedikleri anlaşılmaktadır. Ayrıca gümrük işletmeciliğinde önemli yerlerde bulunan Yahudilerin, para kazanma hırsıyla usulsüz işler yaptıkları da görülmektedir.

XVI. yüzyılda Osmanlı topraklarında ticaret yapan gayrimüslimler, buradaki işleyiş tarzına vakıftılar. Yahudilerle Eflaklı, Macar, Polonyalı ve Rusyalı tüccar Osmanlı topraklarında nasıl seyahat edileceğini bilirdi. Padişaha öngörülen vergiyi ödeyerek ellerindeki mal ile serbestçe yolculuk yapabiliyorlardı. İstedikleri yerde kervansarayda kalabiliyor ve kendi kıyafetleri ile dolaşabiliyorlardı. Bazılarının sattıkları şeyler, yirmi veya elli florin altın değerinde Macar bıçakları, deriler ve kırmızı Prusya köselesi gibi mallardı.[64]

Venedikliler, yünleri artık daha yüksek fiyatla Yahudilerden almak ve kumaşlarını daha düşük fiyatlara satmak zorundaydılar. Yahudiler, sof (yünlü kumaş) ticaretini de tekellerine geçirmişlerdi. Bu baskın bağımlılıktan kurtulmak için gösterilen tüm çabalar başarısız kalıyordu.[65]

İmparatorluğun içindeki kara ticareti Türklerin, Rumların ve Yahudilerin, hatta Ermenilerin elinde sayılırdı. Osmanlıların ken-

---

63 Selânikî Mustafa Efendi, *Tarih-i Selânikî*, c. I, s. 430.

64 Dernschwam, *İstanbul ve Anadolu'ya Seyahat Günlüğü*, s. 97-98.

65 Jorga, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, c. III, 170; Suraiya Faroqhi, *Osmanlı Dünyasında Üretmek, Pazarlamak, Yaşamak*, çev. Gül Çağalı Güven, İstanbul 2003, s. 58-60.

di toprakları üzerinde yabancıların ticaret yapmalarına çıkardıkları engeller hesaba katıldığında normal karşılanmaktadır. Bunun sonucu olarak büyük ticarî mübadelelerin yapıldığı noktalar limanlardı. İstanbul, yerel tüketimi sayesinde, bu limanlar arasında önemli bir yere sahipti.[66]

Devlet hizmetlerine yalnız Müslüman olanlar alınırdı. Sadece gemicilik ve donanma bu kuralın dışında olup, tayfaların ve diğer hizmet erbabının çoğu Rumlardan oluşmaktaydı. Karadeniz'den İstanbul'un iaşesi için gemilerle malzeme taşınması, Rum armatörlerin sorumluluğundaydı.[67]

Ermeniler ve Yahudiler gibi Rumlar da ticaretle ilgilenmekteydiler. Bu, onların Akdeniz ticareti ile ilişki kurma konusunda en iyi konumda olduklarından kaynaklanmaktaydı. Ticaret gemilerinin kaptanları, genelde Rumlardı ve devletin deniz trafiğinin büyük kısmı onların elindeydi. Buğdayın denizden yapılan ticareti hemen hemen Rumların tekelindeydi. Akdeniz'in her iskelesinde onlara rastlamak mümkündü.[68]

Deniz ticaretinde Rumlar kadar olmasa da, Ermenilerin de söz sahibi oldukları anlaşılmaktadır. 1 Muharrem 1014 / 1 Haziran 1605 tarihili bir belgede, Mehmed adlı bir yeniçeri tarafından takdim olunan arzuhalde, gemisine Celahlu adlı Ermeni tacirlerinin birkaç defa navl ile eşyalar koyup aldıkları ve kendisinden asla bir alacakları kalmadığı halde, *mir-i mirândan subaşı Sinan ve sair ehl-i örf taifesi mücerred celb ü ahz için Ermeni bezirganlarının alacağı vardır* diye, iftira ettiklerinden adı geçen bezirganların meclis-i şer'a davet edilip zimmetlerinde hiçbir şeyleri kalmadığına dair hüccet-i şer'iye verilmiş iken ehl-i örf taifesini rencide etmeye devam ettikleri ve bunların bu müdahalelerinden kurtulmak yönündeki istekleri üzerine bu hususta ihkâk-ı hak ve icrâ-yı

66 Mantran, *XVI. ve XVII. Yüzyılda İstanbul'da Gündelik Hayat*, s. 109.

67 Olivier, *Türkiye Seyahatnamesi*, s. 14; İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun*, s. 230.

68 Braudel, *Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*, c. II, s. 113; Mantran, *17. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul*, c. I, s. 56.

adalet edilmesi hakkında Trabzon kadısına bir hüküm yazılmıştır.[69] Trabzon kadısına yazılan hükümde gayrimüslim tüccar taifesine sıkıntı verilmemesi vurgulanmıştır. Devletin genel politikasının bir yansıması olarak kişilerin can ve mallarının korunması hususunda din farklılığına bakılmadığı görülmektedir.

XVI. yüzyılda Venedik tüccarını Osmanlı limanlarında, Osmanlı tâcirleri de Venedik limanlarında görülmekteydi. Osmanlı Devleti idarecilerince, Venedik tâcirlerine Osmanlı topraklarında ticaret yapmalarında herhangi bir sakıncanın olmadığı belirtilmiştir. Ancak Yeniçeri Ağası'na yazılan ve *Venedüklü mel'unlar ki Dersa'âdetimde olan adamları*,[70] diye başlayan hükümde, söz konusu Venediklilerin casusluk, ihracı yasak malların dışarıya çıkarılması ve benzeri hususlarda da İstanbul'dan çıkış noktalarına dikkat edilmesi gerektiğine dair bazı uyarılarda bulunulmuştur.

Türk tâcirleri, daha XV. yüzyılın başlarında Venedik Cumhuriyeti'nde görülmeye başlamıştır. Bu hususta, Osmanlı tebaası olan Yahudi, Rum ve Bosnalı gayrimüslimlerin, Müslüman Türk tâcirlerine öncülük etmiş olmaları kuvvetle muhtemeldir. Venedik tezgâhlarında dokunan yünlü, ipekli kumaşlar, Osmanlı pazarlarında devamlı aranan metalar arasında idi. Hatta saray tarafından Venedik'e özel siparişler dahi verilirdi. Osmanlı tâcirlerinin Venedik pazarlarında revaçta olan doğu memleketlerine ait emtiayı oraya götürüp sattıkları ve bunun karşılığında Osmanlı piyasasında aranan Venedik mahsullerini satın aldıkları anlaşılmaktadır. Osmanlı'dan Venedik'e ihraç edilen mallar arasında; Hububat, ba-

---

69 BOA. *İE. ADL.* Dosya no 1, gömlek no 13; Braudel, *Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*, c. II, s. 347.

70 BOA. *DVN.MHM.d.16*, s. 84, hük no, 167. Söz konusu 9 Cemaziye'l-ahir 979 / 29 Ekim 1571 tarihli hükümde; İstanbul'da bulunan Venedikli (melunlar ki) memleketleri ile muhaberede bulunmaları ihtimaline karşı, Çekmece köprülerinde ve sair teftiş ve tahaffuza memur adamlar bulundurup casusluk edenlerin ellerindeki kâğıtlar ile beraber taht-ı hıfz merkez-i saltanata gönderilmesine dair Yeniçeri ağasına yazılmış olan bir hüküm. Gurre-i Safer 987 / 30 Mart–9 Nisan 1579 tarihli Venedik Doju'na yazılan bir Nâme-i Hümâyûn'da Osmanlı tüccarları ile Venedik tüccarları arasındaki birtakım anlaşmazlıklara dikkat çekilmiştir. BOA. *DVN.MHM.d.* 36, s. 160, hük no, 442.

harat, yapağı, ham ipek, pamuk, sof, deri, kürk, şap, balmumu ve kenevir yer almaktaydı. Venedik'ten Osmanlıya ithal olunan mallar ise yünlü, ipekli kumaşlar, kâğıt, bakır, kalay, cam eşya ve diğer bazı mamullerdi.[71]

Venedikli tâcirlerden, ahitnâmede olmadığı halde, gümrüklerde Ankara sofundan *resm-i dellaliye*[72] ve *resm-i masdariyye*[73] adı altında vergiler alındığı anlaşılmaktadır. Divân-ı Hümâyûn'a yansıyan şikayetleri üzerine, Ankara sancak beyine ve Ankara kadısına ahitnâmede olmayan bir verginin Venedik tacirlerinden alınmamasına dair 10 Rebiü'l-evve l 998 / 15 Ocak 1590 tarihinde uyarılarda bulunulmuştur.[74]

Venedikli tâcirlerin İstanbul'da birtakım gayrimüslim tâcirlerle olan anlaşmazlıkları şer'iye mahkemesine intikal etmiştir. Bunlardan 18 Rebiü'l-ahir 1002 / 11 Ocak 1594 tarihinde Venedikli tâcir Yakomi veled-i Alaman Yahudi Yasef veled-i İsak'a yüz elli bin akçeye sattığı elmasın parasını talep ettiği halde alamadığını beyan eder. Mahkemenin isteği üzerine üç gün içinde söz konusu para, şahitlerin huzurunda bir hüccet tanzim edilerek Venedikli tâcir Yakomi veled-i Alaman'a teslim edilir.[75]

Diğer bir anlaşmazlık da, Receb 1002 / Mart - Nisan 1594 tarihinde çeşitli ticarî emtianın alınıp satılmasında öncülük yapan Yahudi Dellal Koca Yağob veled-i İsak ile Venedikli tâcir Nikola arasında yaşanmıştır. Yahudi Yağob, Venedikli tâcir Nikola'ya

---

71 Turan, "Venedik'te Türk Ticaret Merkezi (Fondaco dei Turchi)", c. XXXII, sy, 126, s. 249-252, 254.

72 Resm-i Dellâliye: Alıcı ile satıcı arasında aracılık yapanların aldıkları ücret. Resm-i dellâliyenin *kanunnâme mucibince* alınması emredilmektedir. *Kanunnâme-i Dellâliye-i İstanbul ve Galata* diye kanunnâme düzenlenmiştir. Dellaliye resminin satıcıdan ve gayrimüslimden alındığı belirtilmiştir. Resm-i dellâliye için bakınız, Robert Anhegger, Halil İnalcık, *Kanunnâme-i Sultânî Ber Muceb-i 'Örf-i 'Osmanî*, Ankara 2000, s. 73-76; Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri*, c. I, s. 430-438.

73 Mastariye: Gümrüklerden alınan vergilerden biridir. Dışarıdan ithal edilen ve tüketilen emtiadan %1 veya 1.5 oranında alınan vergiye *resm-i mstariye* denir. Akgündüz, *Kanunnâmeler*, c. I, s. 166.

74 Halit Ongan, *Ankara'nın İki Numaralı Şer'iye Sicili*, Ankara 1974, s. 129-130.

75 İMŞSA. *Galata 17*, s. 52.

bir denk çuhayı on dokuz bin akçeye sattığını, on bir bin akçesini aldığını ve geriye sekiz bin akçesinin kaldığını iddia eder. Venedikli tâcir Nikola ise adı geçen Yahudi'den bir denk çuha aldığını doğrular. Ancak on bir bin iki yüz akçesini peşin ödediğini, geriye kalan yedi bin sekiz yüz akçeyi de sekiz ay sonra ödeyeceğine dair anlaştıklarını beyan eder. Sekiz ayın dolmasına ise daha iki ayın kaldığını belirtikten sonra Yahudi Yağob'un da bunu tasdik ettiğine dair mahkeme tarafından bir hüccet tanzim edilir.[76]

Galata şer'iye sicillerinde Venedikli tâcirlerinin mahkemeye başvurmalarının sebebi, genellikle İstanbul'da bulunan Yahudi tâcirlerle davalarının olmasıdır. Söz konusu davalar da çoğunlukla ticarî davalardır. Anlaşmazlık konuları daha çok bazı ticarî emtia; tuz, kumaş, çuha, navul ve diğer birtakım vergilerle ilgilidir. Örneğin, 18 Rebiü'l-ahir 1002 / 11 Ocak 1594 tarihinde, *Venedik tâcirlerinden işbu sâhibu'l-kitâb Yakomi veled-i Alaman mahzâr-ı kazada tâife-i Yahuddan Yasef veled-i İsak nâm Yahudi mahzarında,*[77] davada söz konusu Yahudiye verdiği elmasın parasını talep etmektedir.

Mahkeme kayıtlarından ve bazı hükümlerden hareketle yurt dışından, özellikle Avrupa'dan ticaret için gelenlerin İstanbul'daki ilk muhataplarının Yahudi tâcirler olduğu söylenebilir. XVI. yüzyılın ortalarında İstanbul'da bulunan Alman seyyah Dernschwam; *İstanbul'a gelen hiçbir tâcir yoktur ki, burada Yahudilerle tanışmasın ve onlarla alış veriş yapmasın,*[78] diyerek İstanbul'daki Yahudilerin dış ticaretteki etkinliğini belirtir. Eflak, Macaristan, Polonya ve Rusya'dan gelen tüccar buralarda nasıl seyahat edileceğini, kendilerine kılavuzluk eden bir Yahudi vasıtasıyla öğrenirlerdi. Söz konusu Yahudi'nin delaletiyle gümrüklerde verilecek vergiyi ödeyerek ellerindeki malı istedikleri şekilde piyasaya sürebilirlerdi.

Yahudilerin ticarî konularda herkesten çok kazanma hevesi, on-

76 İMŞSA. *Galata 17*, s. 128.
77 İMŞSA. *Galata 17*, s. 52. Benzer davalar için bakınız aynı şer'iye sicili, s. 73, 105, 108, 126, 128.
78 Dernschwam, *İstanbul ve Anadolu'ya Seyahat Günlüğü*, s. 151-152.

ları kanun dışı faaliyette bulunmaya da sevk etmiştir. Yurt dışından gelen malların daha İstanbul'a ulaşmadan ve pazarda fiyatı tespit edilmeden[79] İstanbul dışına çıkarak Avrupa'dan gelen çuha tüccarının ilk önce Yahudilerin karşıladığı ve vermiş oldukları değerden dolayı çuhacılar esnafının zarara uğratıldığı bildirilmiştir. Bunun üzerine İstanbul ve Galata kadılıklarına farklı tarihlerde gönderilen hükümlerde; *Mahmiye-i mezbûrede ve Galata'da çukacılar Kethudası Hoca Yusuf ve Yiğitbaşılarından Hacı oğlu İbrahim ve Yahya ve Süleyman ve sair çukacılar meclis-i şer'a gelüb kadimü'l-eyyâmdan Frenkistandan gelen parçalar üzerine,*[80] diye başlayan şikayetler dikkate alınmış, kadının göndereceği bir adam tarafından Avrupa'dan gelen çuhaların kalitesi göz önünde bulundurulmuş, 'ala, evsat ve edna olanlara değeri ölçüsünde fiyat bırakılarak haksızlık önlenmiştir. Böylece Yahudilerin Avrupa'dan gelen çuha tüccarlarını şehrin dışında karşılamaları yasaklanmıştır.

Yahudilerin çok kazanma hırsları, İstanbul'a mal getiren esnafı zarara sokuyordu. Getirilen malın piyasa değerini bilmeden, kendini karşılayan Yahudi'ye satmak zorunda kalan tüccar, kendi zarar ettiği gibi bazı malların tekelleşmesine de sebep oluyordu. Dışarıdan gelen mallarda Yahudiler söz sahibi olmaları, haliyle İstanbul'da bulunan diğer esnafı rahatsız ediyordu.

Avrupa'nın birçok yerinden gelerek İstanbul'da ve Anadolu'nun muhtelif yerlerinde pazar bulan tacirler gibi, Osmanlı tebaası birçok gayrimüslim de Avrupa'nın muhtelif yerlerinde ticarî faaliyette bulunuyorlardı. Gurre-i Receb 998/ 6-16 Mayıs 1590 tarihinde Lehistanlı tâcir Zevak veled-i David'in Ankara'dan aldığı sof ve bundan dolayı el-Hac Mehmed'e kalan borcu hakkında senet yapması ve malın yine Ankara'da oturan zimmî Bağdasar veled-i Arslan'a teslim etmesi, Lehli tâcirlerin Anadolu içlerine kadar geldiğini gös-

---

79 İslamî literatürde *telakki'r-rükbân* denilen ve pazar dışından getirilen malları karşılayarak satın alınması, böyle bir durum İslam Hukukuna göre yasaklanmıştır. Karaman, *Mukayeseli İslam Hukuku*, c. II, s. 106-107.

80 BOA. *DVN.MHM.d.52*, s. 338, hük, no, 889; *DVN.MHM.d.53*, s. 51, hük, no, 139. 4 Rebiü'l-evvel 992 / 16 Mart 1584 ve Gurre-i Cemaziye'l-evvel 992 / 11-21 Mayıs 1584 tarihli iki hükümde de Yahudilerin Avrupa'dan gelen çuha tüccarlarını karşılamaları yasaklanmıştır.

termektedir.[81] 8 Rebiü'l-âhir 1040 / 14 Kasım 1630 tarihinde Anadolu, Rumeli, Akdeniz ve Karadeniz yollarında bulunan kâdılara gönderilen hükümde, *tüccâr tâyifesi gümrüklerin edâ eyledüklerinden sonra min-ba'd bunları bir ferde dahl ü rencîde itdürmeyüb, bunlar Ermenî vü Urumdur diyu hârac ve sâir tekâlifile rencîde iderlermiş*,[82] diyerek ticaret için Osmanlı ülkesine gelen Leh tâcirlerinin veya Lehistan'a yerleşmiş olan Ermeni ve Rum tacirlerinin gerekli vergilerini ödedikten sonra İstanbul, Üsküdar, Galata, Edirne ve sair yerle gelen mallardan, ahıtnâme-i hümâyuna aykırı olarak haraç ve saire talebiyle rencide edilmemesi emredilmektedir.

Osmanlı tebaası birtakım gayrimüslimlerin İngiliz tüccarlarla da ticarî ilişkiler kurdukları görülür. Gurre-i Zi'l-kade 1050 / 12-22 Şubat 1641 tarihinde İngiliz asıllı tüccar Edvar veled-i Edvar'ın, Mikail veled-i Hater adlı Ermeni'den yüz beş kıta *riyâlî kuruş* alacağı olduğuna dair Galata şer'iye mahkemesine başvurduğu görülmektedir.[83] Ayrıca Osmanlı vatandaşı olan Ermeni ve Yahudilerin, *vilâyet-i Kefe'den yağ ve sâir zahîre getüren zimmî tâifesi mukaddemâ der-sa'âdetime gelüb 'arz-ı hâl sunub*,[84] diyerek Kefe'de yağ ve bazı hayvansal ürünlerin yanı sıra zahire gibi gıda maddelerinin ithalini de yaptıkları belirtilmektedir. Ancak söz konusu zimmî tüccâr paralarını toplayıncaya kadar birkaç gün İstanbul ve taşrada kaldıkları sırada birtakım görevliler tarafından zimmî tüccârdan Yava haracı ve İspenc alındığı ve bunun haksız bir uygulama olduğu İstanbul ve Galata kadılarına bildirilmiştir.

Osmanlı Devleti daha XIV. yüzyıldan başlayarak dış dünya ile ticarî ilişkiler kurmuştur. Başta İstanbul ve Selanik olmak üzere, XV. yüzyılın sonlarında Avrupa'dan gelip Osmanlı Devleti'ne yerleşen Yahudiler, uluslararası ticarette oldukça başarılıydılar. İstanbul'a gelen Avrupalı bir tüccar, getirdiği malın pazarlanması veya alacağı malın temini hususunda Yahudi bir kılavuza ihtiyacı vardı. Ayrıca Osmanlı Yahudileri de Avrupa'nın muhtelif kentlerine ticaret için gidiyorlardı.

---

81 Ongan, *Ankara'nın İki Numaralı Şer'iye Sicili*, s. 103.
82 *85 Numaralı Mühimme Defteri*, s. 25, hük no, 37.
83 İMŞSA. *Galata 63*, s. 12a.
84 İMŞSA. *Galata 63*, s. 194b.

Deniz ticaretinde önemli ölçüde Rumların varlığı hissedilirdi. Karadeniz kıyılarından İstanbul'a mal taşımacılığında, Rum armatörleri söz sahibiydi. Ermeniler daha çok kara ticaretiyle ilgilenirlerdi.

Devlet, temel gıda maddelerinin ve savaş aletlerinin ihracını yasaklamakla beraber ithalat hususunda müsamahalı davranmıştır. Zira dışarıdan gelen ticarî emtiadan gümrük resmi alarak kazanç elde ediliyordu. Yurt dışından gelen tâcirlerin yerli tüccarla olan anlaşmazlıklarında, tarafların haklarının korunmasına özen gösterilmiştir.

3.4. Gemi Yapımı ve Deniz Ticareti

Osmanlı Devleti'nde donanma için gemi, tersanelerde yapılırdı. Osmanlı donanmasına gemi yapım üssü *Tersâne-i âmire* olmuştur. Donanmanın ihtiyacı olan gemiler, ilk önceleri Gelibolu'da iken daha sonra Galata'da da inşâ edilmeye başlanmıştır. Karadeniz ve Marmara kıyılarında birçok yerde donanma için gemi iskeletleri inşa edilmiştir. Ancak gemilerin son ayarı yine de İstanbul veya Gelibolu tersanelerinde verilmiştir. Donanmaya ait gemilerde Rum ve Ermeniler kürekçi olarak istihdam edilirdi. Bunların bir çoğu küreğe mahkum gayrimüslimlerdi. Ancak Yahudiler, böyle bir hizmette kullanılmazdı.[85] Her ne kadar sebebi belirtilmese de, bunun Yahudilere güvenilmemesinden kaynaklandığı anlaşılmaktadır.

Gemi yapımında ve deniz ticaretinde Rumlar bir hayli başarılı idiler. İstanbul'da oturan gayrimüslimler gibi sahillerde oturan, özellikle Karadeniz sahillerindeki Rumların da gemi yapımı ve deniz ticareti ile uğraştıkları görülmektedir. Yahudiler, daha çok gemiyle gelen mallarla ilgilenir, onu daha ucuza alıp daha pahalıya satmaya çalışırlardı. Boğaz'dan geçen Hristiyan ya da Türk gemilerinin mallarını çok düşük bir fiyata satın alırlar, malları ya orada az bir kârla elden çıkarırlar ya da iç kesimlerde pazarlayarak daha fazla kâr elde ederlerdi.[86]

---

85 Uzunçarşılı, *Merkez ve Bahriye Teşkilatı*, s. 493; İdris Bostan, *Osmanlı Bahriye Teşkilatı: XVII. Yüzyılda Tersâne-i Âmire*, Ankara 2003, s. 1, 25.

86 Josephus Grelot, *İstanbul Seyahatnamesi*, çev, Maide Selen, İstanbul

Şer'iye mahkemelerinin önemli işlevlerinden biri de yapılan satış işlemlerinin tasdik edilerek taraflara belge verilmesidir. Evâil-i Receb 999 / 25 Nisan–5 Mayıs 1591 tarihinde Galata Şer'iye Mahkemesine başvurarak, *cemi' âlât ve esbâbıyla on beş bin nakd-i râyic-i fi'l-vakt akçeye bey'-i bât-ı sahîh-i şer' ile bey' eyledim,*[87] diyen Marmara Adası'nda bulunan ve isimleri zikredilen sekiz zimmîye vekil olan Petro veled-i Dimitri, yirmi yedi zira'[88] uzunluğunda bir karamürseli[89] tüm alet ve edevatıyla on beş bin akçe rayiç fiyatıyla kendine asaleten ve isimleri belli zimmîlere de vekil olarak satın aldığını ve söz konusu paranın tamamını teslim ettiğini belirtmiştir. Karamürseli satan Kosta da bunu tasdik ederek parasını teslim aldığını ifade etmiş ve aralarında alacak verecek bir şeyin olmadığına dair kendilerine hüccet verilmiştir.

İstanbul merkezde, Karadeniz sahillerinde bulunan köylerde ve Marmara adalarında bulunan gayrimüslimler, ortak veya münferit olarak gemi yapıp satar ve bunu şer'iye mahkemelerinde tasdik ettirirlerdi. İmralı (Mîr Ali) Adası'nda bulunan Hızır İlyas adlı köy sakinleri Petro veled-i Yorgi'nin kendi mülkü olan ve yirmi dört zira' uzunluğundaki karamürselinin yarı hissesini Dimitri veled-i Papa Anderya'ya sattığına dair şer'iye mahkemesinden evâhir-i Safer 999 / 17-27 Aralık 1590 tarihli tescil hücceti verilmiştir.[90]

Evâil-i Safer 1000 / 18-28 Kasım 1591 tarihli Galata Şer'iye Mahkemesi kaydından da anlaşıldığına göre Galata tersanesinde bazı Yahudiler çektiri, karamürsel ve bazı küçük tekneler yapmışlardır.[91]

1998, s. 21.

87 İMŞSA. *Galata 16,* s. 60-61.

88 Bir zira': 0.758 m.'dir. Adı geçen karamürsel 20.47 m.'dir. İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu,* c. I, s. 441.

89 Karamürsel: çektiri cinsinden Osmanlı ince donanma gemilerindendir. İstanbul ile Marmara sahilleri arasında işler ve nakliye hizmetinde kullanılır. Bir buçuk direkli, üç köşe yelkenli ve aynı zamanda kürekli idi. Osmanlı donanmasına Venediklilerden görülerek alınmıştır. Sertoğlu, *Osmanlı Tarih Lügatı,* s. 177.

90 İMŞSA. *Galata 16,* s. 7.

91 İMŞSA. *Galata 16,* s. 202.

Gemi taşımacılığı yapan bazı Rumların Müslümanlarla veya diğer bir kısım gayrimüslimlerle aralarında meydana gelen anlaşmazlıkların çözüm yerinin yine şer'iye mahkemeleri olduğu görülmektedir. Anlaşmazlıklar arasında gemilere yüklenen yükün cinsi, miktarı geminin batması halinde malın tazmini gibi konular yer almaktadır. Örneğin, Hüseyin bin Hasan ve Hüseyin bin Abdullah adlı tâcirler, İkoni veled-i Kostantin adlı reisin gemisine otuz kantar don yağı, yüz üç adetde koyun işkembesi yüklediklerini söylediklerinde, adı geçen İkona veled-i Kostantin; *gemisine on beş kantar don yağı yüklediklerini gördüm, daha başkasını görmedim. Denize açıldığımızda fırtına çıkması sebebiyle herkes kendine ait eşyaları denize attı. Adı geçene Hüseyin bin Abdullah da kendi yağını aynı şekilde deryaya attı, bizim herhangi bir müdahalemiz olmamıştır,*[92] dediğinde adı geçen tâcirler iddialarını ispatlayamamışlardır. Reis İkona veled-i Kostantin'e söylediklerinin doğruluğuna dair yemin teklif edildiğinde, o da sözlerinin doğruluğuna yemin etmiştir. Bunun üzerine tâcirler, yağlarını reis İkona veled-i Kostantin'den talep etmeden men edilmişlerdir.

Deniz ticaretinde ileri bir seviyede oldukları anlaşılan Rumların, bu işin su-i istimal yollarını da gayet iyi bildikleri anlaşılmaktadır. Örneğin, 15 Şaban 987 / 7 Ekim 1579 tarihinde İstanbul ve Galata kadılıklarına gönderilen bir hükümde, İstanbul gümrük emini ve Dergâh-ı âli çavuşlarından Âli Çavuş, *bazı kefere tâcirlerinin başka memleketlere götürmek için aldıkları metaı Galata'da gizleyib gemilere yükleyerek gümrükten kaçırdıkları* ve dolayısıyla *mal-ı mîrî zâyi olub* mültezimi ise zarar gördüğü hususunda şikayette bulunmuşlardır. Bu nedenle söz konusu tüccarların malları daha mahzende iken oraya adam göndererek mallarına el konmuştur. Ayrıca malın mahzenden çıkarıldığı sırada *ma'rifet-i şer'-i eshâbı muvacehesinde* bazı adamlar gönderilerek tutulan defterden noksanı varsa tüccardan sual olunması ve yemin vermek gerekirse, kiliseye götürerek ayinleri üzerine yemin ettirilmesi talep edilmiştir. Eğer deftere mutabık gelirse her hangi bir rahatsız edici durumda

92 İMŞSA. *Galata 19*, s. 38. Ayrıca benzer bir konu için bakınız, *Galata 17*, s. 72.

bulunulmaması ve kanunlar çerçevesinde gümrüğünün alılmasının emredilmiştir. Ayrıca gönderilen hükmün sonunda, *fazlaca ihtimam edeyim derken, tüccâra bî-vech ve hilâf-ı şer' ve kanun zulm ve ta'âddi olunmaktan,*[93] sakınılması da ayrıca talep edilmiştir.

Şer'iye mahkemelerine gayrimüslimlerin gemileri ile ilgili olarak bazı davalar intikal etmiştir. Bu davalardan bir kısmı, yukarıda ifade edildiği üzere, gemi satışı ile alakalıdır.[94] Diğer bir kısmı da gemilerin batırılmasına sebebiyetten dolayı mahkemeye yapılan başvuruları içermektedir.

Gayrimüslim tebaadan Rumlar gemi yapımında mâhir idiler. Fetihten önce İstanbul bağlantılı olarak yapılan deniz ticaretinde etkin olan İtalyanlar yerlerini Rumlara bırakmışlardır. Karadeniz'de Kefe ve Ak Deniz sahilinde bulunan ülkelerle yapılan ticarî ilişkilerde Rumlar ve Yahudiler, oldukça etkin rol oynuyorlardı.

3.5. İcrâ Ettikleri Meslekler

Doğal olarak şehirlerde yaşayan insanların bir mesleğinin olması gerekirdi. Osmanlı Devleti'nde mesleğini icrâ etme bakımından gayrimüslimler, Müslümanlarla aynı şartlara tabi idiler. İleride de temas edileceği gibi, birtakım mesleklerde bazı milletler, temeyyüz ederek çok ileri bir derecede başarı göstermişlerdi. Örneğin Yahudilerin XVI. ve XVII yüzyıllarda sarraflık, altın, elmas ve gümüş işletmeciliğinde oldukça başarılı oldukları bilinmektedir.

Gayrimüslimlerin ilgi duyduğu bazı meslekleri şöyle sıralamak mümkündür: Yahudiler hekimlik, cerrahlık, eczacılık ve çocukları sünnet etmede başarılıydılar. Bunlar hekim olduklarını belirtmek için kafalarına uzun kırmızı takkeler giyerlerdi.[95]

Selanikî Mustafa Efendi, Yahudilerin altına ve kıymetli mücevherata olan düşkünlüklerinden dolayı onların *cevher-furuş*[96]

---

93 BOA. *DVN.MHM.d. 41*, s. 36, hük no, 75.

94 İMŞSA. *Galata 16*, s. 32, 176, 202; *Galata 17*, s. 2; *Galata 19*, s. 25, 51, 69.

95 Hazerfen Hüseyin Efendi, *Telhîsü'l-Beyân*, s. 224, 226, 233; Anonim, *Kanuni Devrinde İstanbul*, s. 20; Lewis, *Osmanlı Türkiyesinde Gündelik Hayat*, s. 154, 184, 186.

96 Selânikî Mustafa Efendi, *Tarih-i Selânikî*, c. I, s. 393.

olduklarını ifade etmektedir. İstanbul zenginlerinin mücevherat ihtiyaçları mücevheratçı Yahudiler tarafından karşılanırdı. Mücevheratçı Yahudiler padişahın, saray erkânının ve aynı zamanda saraylı kadınların da çok yakînen tanıdıkları kişilerdi. Örneğin, 18 Cemaziye'l-ahir 967 / 16 Mart 1560 tarihinde Bursa kadısına gönderilen bir hükümde, *Sarraf Musa nâm Yahudinün Südde-i sa'âdetümde huzûrı lâzım olmağın,*[97] diyerek Çömlekçiler Mahallesinde bulunan sarraf Musa adlı Yahudi'nin bulunup huzura getirilmesi emredilmektedir.

Kuyumcu Purusyalı Christoph padişaha on iki bin duka karşılığında bir elmas yüzük yapmıştı. Bu yüzüğün sadece elması sekiz bin duka değerindeydi. İstanbul'da elmas kesim işi ile uğraşan diğer bir Yahudi'ye de, elmas kesim ücreti olarak üç yüz duka ödenmişti. Ayrıca Königsbergli kuyumcu usta Chistoph, padişaha ve her iki oğluna da güzel yüzükler yapmıştı.[98]

Kuyumculuk işinden anlayan Yahudiler Darphane'de devletin resmi görevlisi olarak da çalışmaktaydılar. Bu Yahudilerden bazısı darphanede üstat konumunda olup, birçok özel imtiyazlara da sahipti. Galata Darphanesi'nde altın üstadı olarak çalışan ve hizmetleri karşılığı tekâlif-i örfiyeden muaf olan bazı zimmîlerin ellerinde bulunan muafnâme gereği olarak, bağlarından ürettikleri şaraba dokunulmaması ve hamr emininin resm-i hamr diye vergi almamaları hakkında 23 Cemaziye'l-ahir 1026 / 26 Haziran 1617 tarihinde Galata kadısına bir hüküm gönderilmişti.[99]

Yahudilerin bir kısmı da diğer azınlıklar gibi, küçük esnaf sayılan terzilik ve kunduracılık yapmaktaydılar. Ordu sefere giderken ordunun ihtiyaçlarını karşılamak üzere İstanbul'da çoğunluğu Rum ve Ermeni olan esnaf arasında Yahudiler de ordu ile beraber

---

97 *3 Numaralı Mühimme Defteri,* s. 391, hük no, 865.

98 Gerlach, *Türkiye Günlüğü 1573-1576,* c. II, s. 537, 758; Rozen, *A History of the Jewish Commuity in İstanbul the Formative Years,* s. 229, 230.

99 *82 Numaralı Mühimme Defteri,* s. 67, hük no, 102; E. Çelebi, *Seyahatname Topkapı Sarayı Bağdat 304,* c. I, s. 257.

ordugâha kadar gitmekteydiler. Antoine Galland, IV. Mehmed'in Lehistan seferine gidişinde İstanbul'dan karargâha ordu ile birlikte aralarında Yahudilerin de bulunduğu üç bin esnafın gidişini anlatmaktadır. Ayrıca Selanik'teki Yahudilerin, yeniçeri abası (çuha) dokuyan çulhâ Yahudiler olarak bilindiği kaydedilir. Bunlar devamlı olarak meslekleri ile meşgul olmalarından dolayı şehri terk etmezlerdi.[100]

Yahudilerin icra ettikleri mesleklerden diğer bir kısmı da şunlardı: Halı ve ipek dokumacısı, el sanatları, marangoz, fırıncı, kalaycı, tenekeci, sedef kakmacı, camcı, demirci, boyacı, matbaacı,[101] ciltçi gibi el becerisini gerektiren mesleklerin yanında, müzisyenlik ve aktörlük (tiyatrocu) gibi meslekleri de icrâ ederlerdi. Sultan III. Murad, müzik dinlemeyi ve çeşitli gösteriler izlemeyi severdi. Hemen hemen her gün sarayına çalgı çalmakta usta olan Yahudileri, çeşitli becerileri olan cambazları getirterek zevkle onları seyrederdi. İstanbul'da bahçıvanlık da Yahudilerin yaptığı mesleklerden biri idi. Antoine Galland, bazı dar gelirli Yahudilerin de İstanbul'da Hristiyan düğünlerinde tef çalarak, raks ettiklerini kaydetmektedir.[102]

XVI. yüzyılda Yahudilerin hesap işlerinde ve defter tutmada becerikli oldukları görülmektedir. Yahudilerden Sâmirî denilen

---

100 Galland, *İstanbul'a Ait Günlük Hatıralar*, c. I, s. 111, 112; Üçel-Aybet, *Avrupalı Seyyahların Gözünden Osmanlı Dünyası*, s. 207, 208.

101 Peçevi İbrahim Efendi'ye göre gayrimüslimlerin basma yazı ile kitap garip bir sanat ve değişik bir icat olarak değerlendirilmektedir. Peçevi İbrahim Efendi matbaanın 1440 yılında Mayans adlı bir kentte İvan Gutenberg tarafından icat edildiğini ve kendi dönemine kadar geçen iki yüz yıllık sürede (1640) gayrimüslimler tüm kitaplarını matbaada bastıklarını söyler. Matbaa hakkında bilgi veren Peçevi İbrahim Efendi, ilk dizim sırasında zor olsa da daha sonradan fazla kitap basımında çok kolay olduğunu ifade eder. Dizim yapıldıktan sonra *bin cilt kitap basımı, elle bir cilt kadar zahmetli olmaz*, der. Peçevi İbrahim Efendi, *Tarih-i Peçevî*, Matbaâ-yı Âmire 1283, c. I, s. 107.

102 Gerlach, *Türkiye Günlüğü*, c. II, s. 637, 723. Stephan Gerlach, saraya gelerek çalgıcılık yapan, el maharetleri ile gösteri yapan Yahudilerden ayrıntılı olarak bahsetmektedir. Galland, *İstanbul'a Ait Günlük Hatıralar*, c. II, s. 43; Braudel, *Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*, c. II, s. 112; Rozen, *A History of the Jewish Commuity in İstanbul*, s. 228, 233.

topluluk Arapça ve siyakat yazısı ile defter tutma işlerinde bilgili olduklarından, subaşı ve eminlerin onları yanlarında kâtip olarak çalıştırdıkları görülmektedir. 15 Rebiü'l-evvel 973 / 10 Ekim 1565 tarihli Şam beylerbeyi ve kadısına gönderilen bir hükümde, bu topluluğun *müfsit ve şerir* olduğu, bunlardan kâtiplik yapanların çeşitli *hile ve desiselerle Müslüman halkın mallarını ellerinden aldıkları*[103] ve reayanın korkudan adeta bunların hizmetkarı durumuna düştüğü bildirilmektedir. Bundan dolayı hiçbir devlet görevlisinin söz konusu Yahudileri kâtiplikte veya Müslümanlarla ilgili işlerde istihdam etmemeleri, aksi takdirde sorumluluğun beylerbeyine ait olacağı bildirilmişti.

Yahudilerin, İstanbul'da bulunan elçiliklerde tercümanlık ve bunun yanı sıra ajanlık yaptıkları da görülmektedir. 1594'te İstanbul'da bulunan görgü tanıklarına göre, yabancı elçilere tercümanlık yapmakla ün kazanmış Salomone Usche Hebrea adında bir Yahudi, yabancıların İstanbul'daki ticarî kazanç ve ilişkilerine hizmet ederken aynı zamanda elçilere, saray ve İstanbul'daki olaylara dair gizli bilgileri satmaktaydı. Salomone Usche Hebrea, Şubat 1595 tarihli mektubunda *değerli patronum* diye hitap ettiği İngiltere elçisi Sir Edward Barton'a bilgi vererek hizmet ettiği gibi, onu başarısız düşürecek bazı işlere teşebbüs etmişse de, İngiltere elçisinin Osmanlı sarayında iyi bir tesir uyandırdığını görmesi üzerine bu siyasetini değiştirmişti.[104]

Halk tarafından hoş karşılanmayan eşekçilik, pastırma üreticiliği ve badanacılık gibi meslekler Ermeniler tarafından icrâ edilirdi. Ermeniler ayrıca inşaat yapımında da rakipsiz birer ustaydılar.[105]

Ermenilerin müstensih olarak kitap istinsah ettikleri de görülmektedir. Polonyalı Simeon Galata'da oturan müstensih Ermeni dostlarından bahsetmektedir. Hatta kendisinin, Kudüs'e hacca gitmek için gerekli harcırahı tedarik etmek üzere bir sene İstanbul'da

---

103 *5 Numaralı Mühimme Defteri*, s. 191, hük no, 476.

104 Üçel-Aybet, *Avrupalı Seyyahların Gözünden Osmanlı*, s. 207.

105 Mantran, *17. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul*, c. I, s. 52-53; Dirimtekin, *Ecnebi Seyyahlara Nazaran XVI. Yüzyılda İstanbul*, s. 62.

kalarak istinsah işlerinde çalıştığını belirtmekte ve İstanbul'da müstensihlere çok değer verildiğini söylemektedir. Simeon, *Çünkü orada çok ruhanî bulunduğu halde yazı yazabilen yoktur. Zira okumak ve yazı yazmak ayrı ayrı sanatlardır. Gerek sivil ve gerekse ruhanî birçok zevât bana çok kitap istinsah ettirdiler. Ben de yol masrafımı çıkarmak için geceyi gündüze katarak büyük gayretle çalıştım. Elimde bir şey kalmamıştı, fakat şimdi günde 50-60 akçe kazanıyorum. Bir sene içinde seksen kuruş biriktirdim. Allah İstanbul halkından ve papazlarından razı olsun*,[106] diyerek Kudüs'e gitmek için gerekli olan masrafını kitap istinsahı yaparak çıkardığını belirtmektedir.

Gayrimüslimlerin İstanbul'da uğraştığı mesleklerden biri de fırın işletmeciliği idi. Gayrimüslimlerden fırın işletmeciliğini genelde Ermeniler ve Rumlar yapmaktaydılar. Eremya Çelebi Kömürciyan XVII. yüzyılda İstanbul'u anlatırken, fırın işletmeciliğinin büyük ölçüde Ermenilerin elinde bulunduğunu belirtmektedir. Aynı zamanda onlar saray ve muhtelif devlet müesseselerinin ekmek müteahhitliğini de yapmaktaydılar. Ekmekçibaşı XVI. yüzyılın sonlarına doğru ekseriye Ermeni fırıncılardan biri olurdu. Fırın işletmeciliğinde çeşitli ekmekler yaptıkları gibi, simit ve peksimette de imal ettikleri anlaşılmaktadır. 7 Şaban 1065 / 12 Haziran 1655 tarihinde Galata'da Kara İstiman adlı zimmînin fırınından Donanma-yı Hümayun için sipariş verilen peksimetten yetmiş altı kantarının teslim alındığı kaydedilmiştir.[107]

Nicolae Jorga, fetihden sonra İstanbul'a Anadolu'nun muhtelif yerlerinden birçok Ermeni kuyumcunun geldiğini ifade etmektedir. XVII. yüzyılın ortalarında Ermeni kuyumcuların yanında Galata'da çalışan Rum kuyumcuların mevcut olduğu Sultan IV.

---

106 Hrand D. Andreasyan, *Polonyalı Simeon'un Seyahatnamesi 1608-1619*, İstanbul 1964, s. 102.

107 BOA.*D.BŞM.İGE. Dosya No: 1, Vesika No: 123*; İMŞSA. *Galata 16*, s. 103; Kömürciyan, *İstanbul Tarihi XVII. Asırda İstanbul*, s. 17, 165. XVII. yüzyılda İstanbul Fırınları hakkında ayrıntılı bilgi için bakınız, Mehmet Demirtaş, *XVII. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nde Fırıncılık ve İstanbul Fırınları*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, yayınlanmamış doktora tezi, Erzurum 2003, s. 102-206.

Mehmed'in Beyoğlu'nda bir Rum kuyumcudan alış veriş ettiği bilinmektedir.[108]

İstanbul'da bulunan bazı seyyahlar, hatıratlarında Pera'da kuyumcu, saatçi, tüfekçi, bıçakçı ve bunun gibi zanaatla uğraşan pek çok Rum'un bulunduğunu, aynı zamanda bunların saraya da iş yaptıklarını, dolayısıyla sarayın takdirini kazanmış şahıslar olduklarından bahsetmektedirler. Hatta bunlardan bazılarına saraya yaptıkları hizmetlerinden dolayı günlük yirmi akçe maaş bağlanmıştı.[109]

Gayrimüslimlerin birçok meslek dalında iş yaptıkları görülmektedir. Bunlar elçiliklerde çalışarak ve yabancı tüccarlara tercümanlık yaparak maddi kazanç elde etmekteydiler. Belki de Osmanlı toplumunda ilk defa bilgi ve becerilerini pazarlayanlar da Yahudiler olmuştu. Ermeniler, geçimlerini sağlayabilecek basit meslekleri icra etmekteydiler. Ancak XVII. yüzyıldan itibaren kuyumculuk ve sarraflık gibi mesleklere de yöneldikleri görülmektedir. Rumlar, deniz ticaretinde başarılı olduklarından, genelde denizle ilgili meslekleri yapmaktaydılar.

3.6. Mukata'a İşletmeciliği

Geliri doğrudan doğruya merkezî hazineye aktarılan gelir kaynağına mukata'a denir. Mukata'a, bir anlamda devletin merkezî ve özellikle nakdî harcamalarını karşılama amacına yönelik kullanılan gelir kaynağıdır. Genelde mukata'alar; maden ocağı, tuzla, darphane ve dalyan gibi gerçek bir işletmenin tasarruf hakkı veya gümrük İspence gibi bazı resim ve vergilerin tahsili olarak görülmektedir.[110]

---

108 Galland, *İstanbul'a Ait Günlük Hâtıralar*, c. I, s. 52, 152,153; Jorga, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, c. III, s. 169.

109 Von Bretten, *Osmanlıda Bir Köle*, s. 197; Gerlach, *Türkiye Günlüğü 1573-1576*, c. II, s. 511.

110 Halil Sahillioğlu, "Bir Mültezim Zimem Defterine Göre Darphane Mukataaları", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, İstanbul 1963, c.II, sy. 1-2, s. 146; Ahmet Tabakoğlu, "Klasik Dönem Osmanlı Ekonomisi", *Türkler*, Ankara 2002, c. 10, s. 671.

Osmanlı Devleti'nde mukata'a usulü, ilk kez İstanbul'un fethinden hemen sonra uygulanmıştır. Göçler sonucu İstanbul'a gelen halka konutlar tahsis edilip onlardan kira bedeli ödemeleri talep edilmiştir. Bu şekilde konutların mukata'aya verilmesi tepkiye yol açmış, tersine göç olmaya başlamıştı. Bundan dolayı bu usulden vazgeçilmiştir. Başlangıçta bu çeşit mukata'a usulü, kiralama olarak ortaya çıkmıştı. Daha sonraki uygulamalarda ise ekonomik hayatın her alanına girmiş ve sitemli bir hal almıştır.[111]

Rumlar ve Yahudiler, XV. ve XVI. yüzyıllarda iltizam işlerinde çok aktiftiler. Aslında bu sırada iltizam usulü Osmanlı Devleti'nde sermaye birikimi ve oluşumunun en önemli aracı haline gelmişti. Mültezimlerin başlıca sermaye kaynakları, ticari faaliyette kurulan mudaraba (commenda) ortaklıklarını ve özellikle İstanbul'un erzak ikmalinden sağlanan kârları içeriyordu. Bunlardan birçoğu gümrük veya maden işletmelerinde kâtiplikten büyük iş adamlığına yükselmişti. Muazzam paralar biriktiren bu şahıslar, saray ve devlet maliyesinin vazgeçilmezleri olmuşlardır. XVI. yüzyılın ikinci yarısında, bu durumdan en çok yararlananlar hiç şüphesiz Yahudi sermayedârlardı. Zira onlar eyalet vergi iltizamlarını, tuz mukata'alarını ve gemilerde taşınan şarap vergilerini toplama hakkına sahiptiler. Bununla beraber devletin politikasına da yön vermeye gayret ederlerdi.[112]

Osmanlı Devleti'nde daha 1536'lı yıllarda Yahudilerin önemli mukataaların mültezimi oldukları görülmektedir. Bu döneme ait bir belgede, 2 Ramazan 942 / 24 Şubat 1536 tarihinden beri Selanik gümrük emini olan bazı Yahudilerin *kesr-i mukataadan* dolayı zimmetlerinde olan borçları hatırlatılmıştır. Buna rağmen

---

111 Tursun Bey, *Târîh-i Ebü'l-Feth*, s. 68-70; Âşık Paşa, *Âşık Paşaoğlu Tarihi*, s. 120; Mehmed Neşrî, *Kitâb-ı Cihân-Nümâ Meşrî Tarihi*, c. II, s. 709-711; Ruhî Çelebi, "Rûhî Târîhi", *Belgeler*, c. XIV, sy. 18, s. 449; İbn Kemal, *Tevârih-i Âl-i Osman VII*, s. 97-103; Kâtib Çelebi, *Düstur'l-'Amel li-Islâhi'l-Halel*, s. 166-167; Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah, *Camiü'd-Düvel Osmanlı Tarihi (1299-1481)*, s. 246; Baki Çakır, *Osmanlı Mukataa Sistemi (XVI-XVII)*, İstanbul 2003, s. 31-35.

112 İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, c. I, s. 260, 263; Braudel, *Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*, c. II, s. 113.

aynı Yahudilerin yeni mukata'alar talep ettikleri anlaşılmaktadır. İstanbul'da Ali Paşa Camii yakınındaki İştib Mahallesi'nde bulunan İştib Yahudi cemaatinden Şimon veled-i Mosi; Selanik'te Edirne Mahallesi'nde oturan Abraham veled-i İsak adlı Yahudiler, Divân-ı Hümâyûn'a bazı mukata'aların iltizam hakkının tanındığını ve kendilerinin de kefil olabileceklerini ve İstanbul'da oturan ve kendilerine mukata'a verilmesi veya mukata'a alanlara kefil olması hususunda güvenilir birtakım Yahudilerin isimlerini zikretmişlerdir. İstanbul'da oturan bu kişiler sıralanmıştır. Helvacı Mahallesi'nden Katalan Cemaati'nden Salu Sason veled-i Yako. Yine adı geçen mahalleden ve Kir Cemaati'nden Şimon veled-i İsak; Zindan Mahallesi'nden Mesken Cemaati'nden Yakob veled-i Abraham; Helvacı Mahallesi'nden Mesân Cemaati'nden Yakob veled-i Davit ve aynı mahalleden Kedol Cemaati'nden Yakob veled-i Simeon; Tekkâl Cemaati'nden Davit veled-i Şimon adlı Yahudilerin güvenilir kişiler olduğu belirtilmiştir.[113]

Daha sonra İstanbul müftüsüne gönderilen fermanda, bu şahısların kendi mahallelerinden araştırılması gerektiği vurgulanmıştır. *Ve muslihûn-güzâr ve mukâta'a üstesinden gelür kimesneler olub ve kendileri dahi yerlü yurtlu mâla kâdir kimesneler idügi tâmam-ı isâbet iderse* kendilerinin ve kefilleri hakkınd bi'l-umum bilgilerin toplanması. Her bir kefilin ne kadar mala ve emlâka kefil olabileceğinin araştırılması istenmektedir. Araştırmayı yapanlar hakkında uyarı mahiyetindeki son cümlede, *ber-vech-i itmâm eyleyesiz ki, mukalles ve medyûn kimesneler olub sonra mâl-ı mîriye zararınız olmak ihtimâli olmaya*,[114] denerek araştırmanın doğru yapılması özellikle vurgulanmıştır.

Belgede verilmesi düşünülen mukata'alar da şunlardır: Avlonya, Dıraç, İskenderiye, Leş, Basite(?) ve Yaştak iskele, memlehaları ve dalyan mukataaları; Avlonya'da bulunan haslar, ihtisab, şem'hâne ve kapudanlık mukata'aları; Dıraç, İskenderiye ve Leş mukata'alarıdır. İşbu mukata'alar 7 Şevval 953 / 1 Aralık 1546

113 BOA. *AE. I. Süleyman, Gömlek no, 353.*
114 BOA. *AE. I. Süleyman, Gömlek no, 353.*

tarihinden itibaren söz konusu Yahudilere verilmesi istenmektedir. Ancak bunların araştırılması için 18 Receb 953 / 14 Eylül 1546 tarihinde yani verilecek tarihten yaklaşık olarak iki buçuk ay önceden İstanbul müftüsüne adı geçen ferman gönderilmiştir.

Belgeden anlaşıldığı kadarıyla mukata'a alma hususunda devlet yetkileri üzerinde Yahudilerin önemli bir nüfuzunun olduğu anlaşılmaktadır. Zira, Şimon veled-i Mosi ve Abraham veled-i İsak adlı Yahudilerin Divân-ı Hümâyûn'a çıkarak bazı yerlerin mukata'asının tanıdıkları birtakım kişilere verilmesi konusunda tavsiyelerde bulunmaları, mukata'a iltizamı konusunda sözlerinin geçtiğini göstermektedir. Söz konusu mukata'aları iltizama alacak başkasının da ortaya çıkmadığı anlaşılmaktadır. Ayrıca mîri malı olarak kabul edilen mukata'aların korunması hususunda alacaklılar gibi, kefillerin de sağlamlığının ve yeterli malının olup olmadığının araştırılması istenmektedir.

Gayrimüslimlerin en fazla ilgi duydukları ve iltizam usulü ile aldıkları mukata'a hamr ve rakı mukata'ası idi. Gayrimüslimler, hamr ve rakı mukata'asını, gümrük, memleha, dalyan, meyve kapanı, dakik kapanı, harir-i mizan, İstanbul salhane, fıçı tahtası, Galata ve Selanik kesim-i üserâ, şem'hâne ve buna benzer birçok işletmenin mukata'asını almaktaydılar.[115]

Mukata'aların bu dönemde genelde üç yıllığına verildiği görülmektedir.[116] İşlem, Divân-ı Hümâyûn'dan çıkan bir hüküm ile kesinlik kazanırdı.[117] Bunun üzerine mukataaların işletme hakkını

---

115 BOA. *D.BŞM. İGE. Dosya no, 2, Gömlek no, 40;* BOA. *MAD. d.7587;* BOA. *Kamil Kepeci, Zecriye Gümrük Defteri, genel sayı, 5482, özel sayı, 1;* BOA. *MAD. d. 9827.*

116 Çakır, *Osmanlı Mukataa Sistemi*, s. 117.

117 BOA. *A. DVN. MHM. d. no, 41*, s. 418, hük no, 890. Söz konusu hükümde, İstanbul, Galata ve tevâbi'i hamr mukata'ası 22 Şevval 987 / 12 Aralık 1579 tarihinden itibaren üç yıllığına *beş kere yüz bin ve kırk bin kırk* (540 040) akçeye Yahudi Abraham veled-i Davit ve kardeşleri Yakob ve Yasef'e iltizama verilmiştir. Ancak *vire gelmedik* diyerek, rüsumlarını vermekten çekindikleri anlaşılmaktadır. Bu konuların takip edilmesi ve her ne olursa olsun mîrîye olan rüsumlarını tahsil etmeye dikkat edilmesi hususunda İstanbul ve Galat kadılarına hüküm yazılmıştır.

alan gayrimüslimler, özellikle de Yahudiler, işlerini sağlama alma bakımından şer'iye mahkemelerinde bu işlemi tescil ettirirlerdi. Yahudiler, mukata'a işletmeciliğinde birtakım hilelere de başvururlardı. 22 Zi'l-hicce 1001 / 19 Eylül 1593 tarihli bir hükümde Davit adında bir Yahudi'nin Galata gümrüğü mukataasına mütevelli olan Todori yerine yevmî on akçe ile kâtip olarak tayin edildiğine dair kayıt bulunmaktadır.[118] Adı geçen Yahudi Davit bir yolunu bulmuş ve kendinden önceki muhtemelen Rum olan Todori'nin ayağını kaydırarak kendisi adı geçen gümrük kâtipliğine geçmiştir.

Balık mültezimlerinin hangi mevkide avlanacakları ve hangi cins balık avlayacakları mukataa sözleşmesinde belirlenirdi. 8 Cemaziye'l-ahir 1002 / 1 Mart 1594 tarihli mahkeme kaydında, balık avlama mevkii ve balık cinsi belirtilmiştir. İstanbul'da bi'l-fiil balık mukataası mültezimleri olan Yahudi Şimon veled-i Mosi ve ortağı Rum Dimitri veled-i Mesken mahkemede halen kendi iltizamlarında bulunan Ali Paşa İskelesi'nden Sarıyar (Sarıyer) denilen yere kadar, Rumeli Hisarı'ndan hariç, yerin balık avlanması için derya yüzegi ve kayık kesmeleri ile altı yıllık, her yıl için yüz yirmi bin akçeye Ortaköy sâkinlerinden Edranos veled-i Anderya'ya iltizama verdiklerine dair hüccettir. Bu arada Palamut ve (ismini okunamayan bir balık türü) haricinde balık avlanabileceğine dair mahkemeden kendilerine hüccet verilmiştir.[119]

Ayrıca balıkhane mukata'ası emini olan Yahudi İsak veled-i Benyamin'in kanun gereği vergisini vermeyenleri şer'iye mahkemesine şikâyet ettiği görülmektedir. 4 Şevval 1002 / 23 Haziran 1594 tarihinde Galata mahkemesine intikal eden bir davada, İstanbul Balıkhanesi mukata'ası emin-i mültezimi olan Yahudi İsak veled-i Benyamin mahkemedeki ifadesinde, Cafer adlı reisin beş yüzden fazla tuzlanmış alâkerde(?) balığını kanun gereği olarak vermesi gereken resim ve gümrüğünü vermeden gemisine yüklediğini, halen gemisinin iskeleden ayrılmadığını belirtmekte ve gelip bizzat görülmesini talep etmektedir. Mahkeme tarafından

118 İMŞSA. *Galata 17*, s. 105; *Galata 16*, s. 106, 109; *Galata 17*, s. 170.
119 İMŞSA. *Galata 17*, s. 105.

mukata'a nâzırı olan Mehmet Çavuş ile beraber bir heyet gönderilerek durum aynen ifade edildiği gibi yerinde tespit edilmiş, ancak Cafer reis bulunamamıştır.[120]

Mukata'a mültezime verildikten sonra mukata'ayı kendisi işletmek için fiyatı artırıp hakkını alanlar da vardı. Yahudi Abraham ve ortağı, Divân-ı Hümâyûn'a başvurarak Rodos Adası ve tevabii mukataasını alan Haham adlı Yahudi'nin verdiği fiyattan bir yük fazla fiyat vererek mukata'anın kendilerine kalmasını sağlamışlardır.[121]

Osmanlı Devleti'nde mukata'a sisteminin devlet sektöründe başlangıcı, Sultan II. Mehmed döneminde İstanbul'un fethinden sonra olmuştur. Bu dönemden itibaren, devletin bütün ekonomik alanlarında uygulanmaya başlanmıştır. Devlet bütçesine nakit para girmesinden dolayı mukata'a sistemi, XVI. ve XVII. yüzyıllarda başta Balkanlar olmak üzere, ülkenin birçok yerinde uygulanmıştır. Devletin gelir getiren işletmelerini, özel teşebbüse vererek çalıştırmalarını sağlaması demek olan mukata'a sisteminden en fazla gayrimüslimlerin yararlandıkları görülmektedir. Bunların içinde de nakit bakımından sıkıntı çekmeyen Yahudilerin devlete ait işletmeleri çalıştırma konusunda daha istekli oldukları anlaşılmaktadır.

3.7. Gümrük İşletmeciliği

Osmanlı Devleti'nin kuruluş yıllarında gümrük vergileri, *zekât-ı 'âşir*[122] adı altında tahsil edilmiştir. Ebu's-Suûd Efendi, *beytü'l-mâl vâridatından biri dahi âşirler tahsil etdükleri akçelerdir ki,*

120 İMŞSA. *Galata 17*, s. 177.

121 İMŞSA. *Galata 21*, s. 108a. 3 Muharrem 1008 / 26 Temmuz 1599 tarihli şer'iye mahkemesi kaydında, Rodos adası ve tevabiinin mukataası muhtelif tarihlerde altı yıl için yüz kırk bir yük seksen bin akçeye, bazı şartları dâhilinde, Haham adlı Yahudi'ye iltizama verileceği düşünülürken; İstanbul sâkinlerinden Abraham ve ortağı diğer Yahudiler Divan-ı Hümâyûn'a müracaat ederek, önceki fiyattan bir yük fazla vererek yüz kırk iki yük seksen bin akçeye iltizam ve kabul ettikleri ve adı geçen yerlerin mukataasının Abraham ve ortağına verilmesi hakkında Galata Kadısına yazılan hüküm.

122 Zekât-ı 'âşir, ticaret mallarından alınan şer'i bir vergi.

hâlâ âna gümrük dirler,[123] diyerek devlet hazinesinin önemli gelir kaynaklarından biri olan *zekât-ı 'âşir'*e *gümrük resmi* denebileceğini ifade etmiştir.

Gümrük, devletler arası ticarette sınır geçişlerinde malların kontrol edildiği yer olup, bu geçiş sırasında alınan vergilere *gümrük resmi* denmektedir. Bu tarif, Osmanlı döneminde bölge ve şehir sınırlarını da içine almaktaydı. Bundan dolayı hârici gümrük yanında, dâhili gümrük sistemi de vardı. *Dış Gümrükler*; İthalat, ihracat ve aynı zamanda transit geçen eşyaya vazedilirdi. Gümrük vergi miktarı XVI. yüzyılda gayrimüslim tüccarlardan % 4, müste'men (harbî) tüccarlardan ise % 5 oranında alınmıştır. Kanunnâmede, *müsülmân yüzde iki akçe ve zimmî yüzde dört akçe ve harbî ise yüzde beş akçe gümrük alına,*[124] diyerek gümrük resimleri belirlenmiştir. 1590'lı yıllardan sonra gümrük vergisi % 1 artırılmıştır. *İç Gümrükler;* dâhili pazarların çevresi içinde, muayyen bazı eşyaya vazedilmişti, bunlar 1874 yılında kaldırılmıştır.[125]

Osmanlı Devleti'nde gümrüklerle ilgili birçok kanunnâme düzenlenmiştir. Bazen de gümrük resimleri ile ilgili düzenlemeler, vilayet ve sancak kanunnâmeleri içinede *resm-i gümrük* olarak belirlenmiştir. Gümrük kanunnâmesine ilk defa Sultan II. Mehmed zamanında rastlanmaktadır. 1461 tarihli kanunnâme, *Kanunnâme-i Gümrük Fî Seneti Sitte ve Sittîn Semani Mie*, diyerek gümrüklerle ilgili bazı düzenlemeler getirmektedir. Venedik

123 Akgündüz, *Osmanlı Kanunâmeleri*, c. IV, s. 97.

124 Barkan, *Kanunlar*, s. 335.

125 Sudî, *Defter-i Muktesid*, c. I, s. 37, 38; Ziya Karamursal, *Osmanlı Malî Tarihi Hakkında Tetkikler*, Ankara 1989, s. 191; Boris Christoff Nedkoff, "Osmanlı İmparatorluğunda Cizye (Baş Vergisi)", *Belleten*, çev, Şinasi Altundağ, Ankara 1944, c.VIII. sy. 32, s. 620; Mübahat S. Kütükoğlu, "Osmanlı Gümrük Kayıtları", *Osmanlı Araştırmaları*, İstanbul 1980, c. I. s. 219; Ahmet Tabakoğlu, *Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi*, İstanbul 1985, s. 400; Cin / Akgündüz, *Türk Hukuk Tarihi*, c. 1, s. 299, 318; Mübahat Kütükoğlu, "Gümrük", *DİA*, İstanbul 1996, c. 14, s. 264. Gümrüklerle ilgili Tanzimat'tan sonra düzenlenen, *Sevâhil ve Kara Hudûd Gümrükleriyle Kadîm Kara Gümrükleri Hakkında Nizâmnâme*, 19 Zi'l-hicce 1276 / 20 Temmuz 1859 tarihli Nizamnâme yayımlanmıştır. *Düstur*, I. tertib, c. II, s. 551-564.

ve Ceneviz'den gemilerle gelen yük hakkında, *gemiden çıkaracak olursa gerek satsun gerek satmasun yüz akçadan dört akça gümrük alına ve yahud gemiden gemiye koyacak olursa dahi yüz akçeden dört akça gümrük alına, ammâ müslimân ve yahud harâcgüzâr olacak olursa yüz akçada müslimândan bir akça alına ve harâcgüzârdan iki akça gümrük alınâ,*[126] diyerek gümrük resimleri tespit edilmiştir.

Gayrimüslimler için gümrük mukata'alarını işletmek oldukça kârlı bir işti. 1582 yılında iskele gümrükleri mukata'asını işleten Yahudiler, suistimaller sonucunda, Yahudi mültezimleri oradan uzaklaştırmaya çalışmışlarsa da başarılı olunamamıştır. Fakat daha sonra yayınlanan fermanda mültezim Yahudilerin çalıştırdıkları işçilerin Müslüman olması koşulu getirilmiştir.[127]

Selânikî Mustafa Efendi'nin verdiği bilgiye göre, 8 Safer 1007 / 10 Eylül 1598 tarihinde İstanbul gümrüğü mültezimleri olan Yahudilerin, baş defterdar Mahmud Efendi hakkında padişaha ruk'a sunup, *on ayda câ'ize namına on iki bin kırmızı altun îrsal eyledük, yine mukata'ayı bu denlü kesir elimizden alub, eski hasm olan mültezimlere virdi,*[128] diyerek yaptıkları şikâyetler üzerine, padişah *baş defterdar hâkim-i vekil-i maldır* diyerek, bu konuda baş defterdârın sorgulanamayacağını söyleyerek onların şikâyetlerini reddetmiştir.

Haklarını hukukî platformda arayan Yahudiler, maddi menfaatleri söz konusu olduğunda, en üst derecede müracaatlarda bulunurlardı. Yukarıda görüldüğü üzere, Divân-ı Hümâyun'a başvurdukları gibi, haklarını almak için kadılıklara da başvuruyorlardı. Galata'da hamr gümrüğüne âmil olan Abraham adlı Yahudi, 2 Cemaziye'l-ahir 953 / 31 Temmuz 1546 tarihinde Galata kadılığına müracaat ederek, bazı şahıslar tarafından gümrük âmilinin haberi olmadan kaçak yollarla hamr geçirildiği ve dolayısıyla verginin verilmediği konusunda şikayette bulunmuştur.[129]

---

126 Anhegger, İnalcık, *Kanunnâme-i Sultânî*, s. 78-79; Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri*, c. I, s. 448.

127 Jorga, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, c. III, s. 182; Rozen, *A History of the Jewish Commuity in İstanbul the Formative Years*, s. 25.

128 Selânikî Mustafa Efendi, *Tarih-i Selânikî*, c. II, s. 763.

129 BOA. *İE. Dâhiliye, Dosya No: 1, Gömlek No: 39*; İMŞSA. *Galata 16*, s. 66.

İstanbul gümrüklerindeki bazı yolsuzlukların önlenmesi için Divân-ı Hümâyun'dan zaman zaman bazı hükümler gönderilmiştir. 15 Şaban 987 / 7 Ekim 1579 tarihinde İstanbul gümrük emini ve Dergâh-ı âli çavuşlarından Ali Çavuş; bazı gayrimüslim tâcirlerin başka memleketlere götürmek için aldıkları malları, Galata'da gizleyerek gümrükten kaçırdıklarını ve bundan dolayı mîrî malının zâyi olup mültezimi ise zarar gördüğü hususunda şikayette bulunmuştur. Bunun üzerine Divan'dan söz konusu tüccarın mallarının daha mahzende iken, adam gönderilerek sayımının yapılması emredilir. Malın mahzenden çıkarıldığı sırada *ma'rifet-i şer'-i eshâbı muvacehesinde* bazı adamlar gönderilerek tutulan defterden noksanı olup olmadığının kontrol edilmesi talep edilmektedir. Eğer nakledilen malda noksan varsa tüccardan sual olunsun ve yemin vermek gerekirse, kiliseye götürerek ayinleri üzerine yemin ettirilsin diye talep edilmektedir. Eğer deftere mutabık gelirse, tüccarın herhangi bir şekilde rahatsız edilmemesi ve kanunlar çerçevesinde gümrüğünün alınmasının gerektiği vurgulanmıştır. Ayrıca Bu konuda *fazlaca ihtimam edeyim derken, tüccara bî-vech ve hilâf-ı şer' ve kanun zulüm ve ta'addi olunmaktan sakınması,*[130] hakkında İstanbul ve Galata kadıları uyarılmıştır.

Gümrük işletmeciliği, kârlı bir iş olduğundan ticaretle uğraşan gayrimüslimlerin özellikle de Yahudilerin daima dikkatini çekmiştir. Yahudiler, İstanbul'da birtakım gümrüklerin işletme imtiyazını ellerinde tutarlardı. Selanikî, tüccarların gümrük hususunda hiçbir

---

Galata şer'iye mahkemesinde evail-i Cemaziye'l-evvel 999 / 25 Mart 1591 tarihinde Masdariyye (vaktiyle müskirattan ve sair bazı emvalden ayrıca alınan resm, zecriyye. Zecriyye gümrüğü vergisi. Ş. Sami, Kamus, II/1356) emini tarafından İzmir vekili olan Musa veledi David adlı Yahudi, Ahmet Reis bin Nasuh'dan şikâyetçi olarak; sekiz günden beri bir kayık satın alarak mîri için masdariyyesini vermeyip kaçırdığı için ber-mûceb-i emr-i 'ali zecriyyesin isteriz, dedikten sonra Ahmet Reis'e sorulduğunda; ben kayığı üç gün önce üçte birini sekiz yüz otuz üç akçeye satın aldım, diyerek ücreti adı geçen Yahudi Musa'ya teslim edildi. İMŞSA. *Galata 16,* s. 23.

130 BOA. *A.DVN.MHM. d. 41,* s. 36, hük no, 75. Aynı manada 21 Ramazan 1022 / 4 Kasım 1613 tarihli diğer bir hükümde gayrimüslim tüccarların rahatsız edilmemesi ve hariçten başkalarının müdahalesinin men edilmesi istenmiştir. BOA. *A.DVN.MHM.d. 80,* s. 163, hük no, 414.

gümrükte görmedikleri sıkıntıları, Yahudilerin mültezim oldukları gümrüklerde çektiklerini belirtir. Bunu Selanikî, *'Ale'l-husus erbâb-ı ticaretün meta'larında gümrük hususunda çekdirdikleri mihnet ü meşakati hiçbir bendergahda görmemişlerdür,*[131] şeklinde kaydetmiştir.

Gümrüklerde çalışanların tüccâra verdikleri sıkıntılar, XVII. ve XVIII. yüzyıllarda da sürmüştür. Zaman zaman tâcirler bu durumdan muzdarip olup Divân-ı Hümâyûn'a şikayette bulunmuşlardır. Aslında devlet limanlara mal getiren ve buradan mal alan tüccardan anlaşmalar çerçevesinde belli bir miktar zaten vergi alıyordu. Ancak gümrük memurları, kazançlarını artırmak arzusuyla tüccardan haksız yere vergi talep ediyorlardı. Evasıt-ı Ramazan 1104 / 15-25 Mayıs 1693 tarihinde İstanbul kâymakamına, kâdısına ve Galata kâdısına gönderilen hükümde, *memâlik-i mahrûseme gelüb giden bâzirgânları 'ahidnâme-i hümâyûn mûcibince âsûde-hâl ticâret idüb her vecihle himâyet siyânet oluna gelmekte,* ifadesiyle limanlara mal getiren tüccarın korunması vurgulanmıştır. Fakat gümrük memurları, *defter-i atike göre* aldıkları *resm-i masdariyeyi* ikinci bir defa daha *defter-i cedide göre* diyerek fazladan vergi aldıkları anlaşıldığından tâcirlerin, *masdariyecilere rencide ve remide itdirilmeyüb,*[132] diyerek İstanbul'a mal getiren ve mal satın alan tüccarın korunması istenmektedir.

Gümrüklerde tüccâra sıkıntı veren sadece gümrük memurları olmayıp, Anadolu'nun muhtelif yerlerinden İstanbul'a göçen işsiz güçsüz ve boş gezen *levendât tâifesi* de vardı. Tüccâr için bir felâket olan levendât tâifesi, genellikle İngiliz tâcirlere sıkıntı verirdi. Söz konusu bu tâifenin şiddet ve baskılarını önlemek amacıyla evâil-i Receb 1109 / 8-18 Ocak 1698 tarihinde İstanbul kaymakamı ve Kapudân Paşa'ya bir hüküm gönderilmiştir. Hükümde, *ba'zı bâzirgânları levendât tâifesi rencide eylediklerinden mâ 'adâ zâbitlerine hilâf-ı emnâ ile darb olundukları mesmû'-ı hümâyûnum olmağla bu fesadı idenler eşedd-i 'ukûbete müstehak olmuşdur...*

131 Selânikî Mustafa Efendi, *Tarih-i Selânikî,* c. I, s. 430.

132 Ahmed Refik, "On İkinci Asırda Gümrük ve Ticaret", *Dâru'l-Fünûn Edebiyât Fakültesi Mecmû'ası,* İstanbul 1924, sy. 6, s. 247-248.

levendâtdan bu fesadı idenler her kimler ise bi-eyyi hâl ahz ve sâire mûceb-i 'ibret için haklarından gelüb,[133] diyerek yabancı tüccâra rahatsızlık veren levendât tâifesinin cezalandırılması istenmektedir.

Osmanlı Devleti'nde gümrük işletmelerini Müslümanlarla beraber, gayrimüslimler de çalıştırırlardı. Yüklü paraların döndüğü bir işletme olmasından dolayı zaman zaman buralarda yolsuzluklar olurdu. Ancak devlet, bu gibi yolsuzlukların önlenmesi için en üst seviyede önlemler alırdı.

3.8. Gayrimeşru Ekonomik Çıkar Sağlamaları

İstanbul'da yaşayan gayrimüslimlerin zaman zaman daha fazla kazanç elde etmek amacıyla gayrimeşru bazı yollara başvurdukları görülmektedir. Özellikle gayrimüslimler içinde Yahudiler daha hırslı idiler.[134] Piyasaya kırpık para sürmek, paranın ayarıyla oynamak, tefecilik yapmak, alacakları eşyaya değerinden düşük fiyat vererek almak, Yahudilerin gayrimeşru kazanç yolları sayılırdı.

Osmanlı Devleti'nde tefecilik, kesin olarak yasaklanmıştır. Buna rağmen zaman zaman Yahudilerin tefecilikle uğraştıkları görülmektedir.[135] Alman seyyah Hans Dernschwam, XVI. yüzyılın ortalarında Karaim Yahudilerinin tefecilik yaptıklarını kaydetmektedir. Karaim Yahudileri diğer Yahudilerden farklıydılar. Bazı hassasiyetlerinden ve zenginliklerinden dolayı diğer Yahudilere karışmamaktaydılar. *Karaim Yahudilerinin ekserisi tefecidir. Bir*

---

133 A. Refik, "On İkinci Asırda Gümrük ve Ticaret", sy. 6, s. 252-253.

134 Alman seyyah Stephan Gerlach Yahudilerin paralarını çıkabilecek tehlikelere karşı korumak için ilginç tedbirler aldıklarını söyler. İstanbul'da deprem, yangın, padişahın ölümü vs. gibi çıkacak her hangi bir karışıklıkta yeniçerilerin yağmalamalarda bulunduklarını göz önüne alan Yahudiler, evlerinin altında, değerli eşya ve paralarını saklamak için demir kapılı mahzenler yaparlardı. Yahudilerin pek çoğu 150 000 veya 200 000 dukaya sahiptiler. Gerlach, *Türkiye Günlüğü,* c. II, s. 571.

135 *12 Numaralı Mühimme Defteri,* c. I, s. 193, hük no, 410; aynı defter, s. 595, hük no, 1137; Tabakoğlu, "Klasik Dönem Osmanlı Ekonomisi", *Türkler,* c. X, s. 686.

altın florin için ayda bir akçe alırlar. Ayrıca üç ayda bir faiz de ödettirirler. Ancak altın veya gümüşten mamul kıymetli mücevheratı rehin alıp borç para verirler. Bu rehinler bir yangın esnasında yok olup gider diye, ayrıca sağlam bir kefaletde isterler. Kanunen yasak olmasına rağmen soydaşları Yahudilerden dahi fahiş faiz alırlar. Bunların tamamı İstanbul'da elli veya yüz hanedir. Aileleri ile birlikte belki iki yüz kişiyi bulurlar.[136] Verilen bilgilerden anlaşıldığı kadarıyla tüm Yahudilerin tefecilik yapmadığı, ancak Karaim Yahudilerinin bu işle uğraştığı görülmektedir. Faiziyle verdikleri parayı garantiye almak için sağlam kefiller istedikleri anlaşılmaktadır.

Osmanlı Devleti'nde Müslümanların içki imal etmeleri ve tüketmeleri yasaklanmıştır. Bununla beraber gayrimüslimler için de zaman zaman içki üretim ve tüketim yasağı getirilmiştir. Ancak devletin nezaretinde ve vergisini almak kaydıyla gayrimüslimlere çoğu zaman içkinin üretimi ve tüketimi serbest bırakılmıştır. Buna rağmen bazı Ermenilerin üretim ve pazarlama yetkileri olmadığı halde gizlice şarap imal ederek pahalıya sattıkları da vâki olmuştur. Bunun üzerine 8 Rebiü'l-âhir 1077 / 8 Ekim 1666 tarihinde şarap imalatçısı olan Rumlar; *nefs-i Edirne'de sâkin Rum tâifesi hala Derse'âdetime arzuhâl idüb hamrımız ve cizyemiz vâzıh olmağlâ karyemizde bu ana dek kendü mülk ve bağlarımızda kifâf-ı nefsimüz içün hamr kuragelüb hâric-i ez-defter bakkâl keferesi ve Ermeni tâifesi evlerimize hamr kurub bize gadr ederler,* [137] diyerek ürettikleri şaraba karşılık hem vergi vermeye ve hem de Ermenilerden daha ucuza satmaya mecbur olduklarından zarara uğradıklarını beyan ederek kadıya şikâyette bulunurlar. Bunun üzerine kadı, Rumların şarap üretimi yaptıkları yerlerde Ermenileri, üretim yapamayacaklarını belirtmiştir.

1570 ve 1580'lerde gümüşün resmi kurunun piyasa kurunun altında kalması, piyasalarda dolaşan akçelerin kenarlarının kesilme-

136 Dernschwam, *İstanbul ve Anadolu'ya Seyahat Günlüğü*, s. 150-151; Jorga, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, c. II, s. 363.

137 BOA. *MAD. d. no, 9848*, s. 30.

sini de yaygınlaştırdı. Bu dönemde düşük ayarlı sikkelerin üretimi ve tedavülünde önemli artışlar oldu. Bu karışık dönemde piyasalara bol miktarda kalp sikkeler sürüldü. Kalp veya kırpık akçenin piyasaya sürülmesi fazla kazanç elde etmek amacıyla yapılan gayrimeşru kazanç elde etme yollarından biriydi. Özellikle Yahudi kuyumcu ve sarraf kalpazanlar, sağlam akçelerin kenarlarını kırpıp gümüşünü çalarak piyasaya sürerlerdi. Hatta XVI. yüzyılın sonlarında kalpazanlık o kadar yaygın bir hal almıştı ki esirler dahi kalpazanlık yapıp piyasaya para sürüyorlardı. Haliyle İstanbul esnafı da bu durum karşısında oldukça tedirgin idi. Dolayısıyla bu ayarı düşürülmüş madenî paralar, piyasada karışıklıklara sebep olmuştur.[138]

Osmanlı Devleti bu konuda kesin ve kararlı bir tutum sergileyerek, Kızıl ve Kırpık akçenin piyasada tedavülünü yasaklamıştır. Zaman zaman Divân-ı Hümâyun'da alınan kararlar, tüm Osmanlı kadılıklarına ve beylerbeylerine gönderilmiştir. 13 Muharrem 980 / 26 Mayıs 1572 tarihli Divân'dan çıkan hüküm oldukça önemlidir. Hükümde, *İstanbul'da kızıl ve kırkık akça gayet kesret üzre olub ve halk mâbeyninde kırkık akçe geçmekle Yahudâ ve bazıları akçe kırkmağı adet edinüb,*[139] diyerek kızıl ve kırpık akçenin halk arasında geçerli olmasını fırsat bilen Yahudilerin akçe kırpmaya devam ettikleri ifade edilmektedir. Bunun üzerine esnaftan ve sairlerden ellerinde bulunan kırpık akçeleri Darphâne-i Âmire'ye getirerek eritmeleri istenmiştir. Elinde kızıl akçesi olanlardan da denize atmaları emredilmişti. Aksi takdirde suçlu bulunacakları belirtilmiştir. Söz konusu hüküm, Osmanlı Devleti tüm beylerbeylerine ve kadılıklara isimleri ayrı ayrı zikredilerek gönderilmiştir.

Hükmün sonunda beylerbeyi ve kadılara hitaben, *ba'de't-tenbih bi'z-zat yoklayub ve nâiblerine tenbih edüb her kimin elinde kızıl*

---

138 Gerlach, *Türkiye Günlüğü*, c. I, 197, 239; Anonim, *Kanunî* Devrinde *İstanbul*, s. 32; N. Jorga, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, c. III, s. 171; Halil Sahillioğlu, "Akçe", *DİA*, İstanbul 1989, c. II, s. 227; Mithat Sertoğlu, 'İstanbul', *İA*, İstanbul 1988, c.V/2, s. 1214/3; Pamuk, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi*, s. 146-147, 151.

139 BOA. *A.DVN.MHM.d. 19*, s. 26, hük no, 69.

ve kırkık akça bulunursa sicill olunduktan sonra kırkık bulunan akçayı mîrî için girift etdirüb, kimin elinde bulunursa Subaşıya cerimesin aldırasın,[140] denilerek altı ayda bir yoklanarak padişaha bilgi verilmesi de emredilmektedir. Kızıl veya kırkık akça bulunan kişide Subaşıların cezalandırılması da istenmektedir.

Züyuf akçenin rayiç akçe ile değişimi ile ilgi birtakım davalar mahkemelere de intikal etmiştir. 5 Muharrem 1004 / 10 Eylül 1595 Yorgi veled-i Dimitri'nin daha önceden Baroş veled-i Şirvi'ye dört bin akçe verdiğini ancak bunu geri alamadığını söylemesi üzerine, Baroş'a sorulmuştur. Baroş da yedi yıl önce Yorgi'den dört bin züyûf akçe aldığını ancak bunun karşılığını rayiç kâmil kuruş üzerinden verdiğini ifade etmiştir.[141]

Henüz büyük tağşiş (1585-1586) yapılmadan önce, özellikle Yahudiler, piyasada akçenin kenarlarını kırparak içindeki gümüş oranını azaltıyorlardı. Söz konusu kırpık akçeleri de piyasaya sürerek piyasada karışıklığa sebep oluyorlardı. Karışıklıklardan dolayı onlarca dava mahkemelere intikal ediyordu. Devlet tarafından yasaklanmış olan bu işlemi yapanların tabanlarına değnek vuruluyor, ayrıca vurulan darbe adedi kadar da para cezası ödettiriliyordu. Yahudilerin kanunsuz yollarla akçe içindeki gümüş oranını düşürmeleri, XVI. yüzyılın ikinci yarısında İstanbul'da bulunan Avrupalı seyyahlarının da dikkatini çekmiştir. Gerlach bu konuda, *Yahudiler piyasaya kırık para süren çok sayıda Yahudi tutuklayıp Divan'a götürdüler. Karınlarına, sırtlarına, tabanlarına değnek vurarak cezalandırdılar. Üstelik vurulan darbe adedi kadar da para cezası ödettirdiler,*[142] şeklinde bilgi vermektedir.

Osmanlı Devleti'nde bazı malların yurt dışına çıkarılması yasaklanmıştır. Özellikle askeri malzemenin ihracı her zaman yasaktı. İhracı yasak olan mallar şunlardı: Hububat, pamuk ve pamuk ipliği, yapağı, deri, gön, sahtiyan, meşin, sebze-meyve ve maden-

140 BOA. *A.DVN.MHM.d. 19,* s. 26, hük no, 69.
141 İMŞSA. *Balat 18,* s. 65b, 66a. Buna benzer bir diğer dava için bakınız, *Galata 63,* s. 11b.
142 Gerlach, *Türkiye Günlüğü,* c. I, s. 197.

leri saymak mümkündür. Bu konuda Divan-ı Hümayun'dan bazı hükümler de neşrolunmuştur. 12 Safer 973/ 8 Eylül 1565 tarihli bir hüküm de Fransis adlı zimmînin Kıbrıs üzerinden çok miktarda silah, kalkan ve sâir harp aletleri satın alarak düşman memleketlerine gönderdiği tespit edilmiştir. Bu hususta araştırma yapılması ve düşman memleketine gönderilen at, silah ve diğer savaş aletlerinin tespit edilerek bu kişinin hapsedilmesi hususunda Halep ve Şam beylerbeyi ile Halep kadısına bir hüküm gönderilmiştir.[143] Ancak bu yasaklamalara rağmen bazı Yahudiler bu mallardan yurt dışına çıkarmaya çalışmışlardır.

Kolay yollardan daha fazla kazanmak belki de insanın tabiatında olan bir histir. Bu hisse bir had konmadığında kişiler, kanunlar dışında birtakım haksız kazanç yollarına sapabilir. Osmanlı Devleti'nin hukuk anlayışı ve genel politikası olarak iktisadî birtakım kurallar konmuştur. Tefeciliğin yasaklanması, akçe içindeki gümüş oranını gayri meşru yollarla azaltılması, bazı gayrimüslim gruplara tanınan ticarî imtiyazların diğer bir gayrimüslim grup tarafından ihlal edilmesi, askerî ve bazı gıda maddelerinin yurt dışına ihracının yasaklanması, devletin genel iktisadî politikası sayılırdı. Söz konusu kuralların çiğnenmesi durumunda, devlet görevlileri tarafından o kişiye müdahale edilir ve cezaî müeyyide uygulanırdı.

3.8.1. Köle ticareti

Osmanlı Devleti'nde erkek köleye *kul* kadın köleye de *cariye* denirdi. Her ikisi için ayrıca esir ifâdesi de kullanılırdı. Köle ve cariyeler, esir pazarı denen yerlerde alınır satılırdı. Anadolu ve Rumeli şehirlerinde olduğu gibi İstanbul'da da bir esir pazarı bulunmaktaydı. Köle alıp satmayı kendine meslek edinenlere de esirci veya esirci esnafı denirdi.[144]

---

143 *5 Numaralı Mühimme Defteri*, s. 85, hük no. 198. Yurt dışına ihracı yasak mallar için bkz: Zeki Arıkan, "Osmanlı İmparatorluğu'nda İhracı Yasak Mallar (Memnu Meta)", *Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan*, İstanbul 1991, s. 279-306.

144 Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri*, c. I, s. 554.

İstanbul'da köle ticareti lüks olarak nitelendirilebilecek çok özel bir ticaret malıydı. Lüks bir ticarî mal olarak görünmesinin sebebi, devlet yöneticilerinin veya yönetime yakın entelektüel kişilerin talebinin çok olmasıydı. Kârlı bir iş olduğundan 1570'li yıllara kadar bu kârlı ticaretle Yahudilerin uğraştıkları görülmektedir. Çok para kazanabilmek için onları evlerinde büyük bir özenle eğitirlerdi. Kızlara birçok şey öğretmekte, güzel olanlarını hoppalık sanatında yetiştirmekte, onlara şarkı söylemesini, çalgı çalmasını, dans etmesini, nakış işlemesini ve daha fazla gelir elde etmek için ne gerekiyorsa hepsini öğretirlerdi. Bu kölelerin çoğu Rus veya Kafkas bazen de Polonya kökenli olurdu. XVI. yüzyıl ikinci yarısından sonra Hristiyanlara ve Musevilere köle satışı yasaklanmıştı. 1689'da çıkan kanunla köle edinmeleri serbest bırakılan gayrimüslimlerin, çalıştırdıkları her bir köle için ödeyecekleri vergi belirlenmiştir.[145]

Osmanlı kanunnâmelerinde köle hakkında yapılan düzenlemelerin esir pazarı ve satılan esirlerden alınan vergilerle ilgili olduğu görülmektedir. 4 Safer 894 / 10 Ocak 1489 tarihli Bursa Esir Pazarı Yasaknamesi *esir bazarı kethüdâlığı*nın olmadığı ve bunun ihdas edilmemesi hakkındadır.[146] Ancak diğer bir kısım kanunnamelerde, köle satışından alınan vergiler düzenlenmektedir. 955 / 1548 tarihli Şam kanunnâmesinde, *'adet-i bazar-ı esîr kuldan ve cariyeden ki ak ve kara kul olsun satandan otuz akçe alınur alandan nesne alunmaz kadimu'l-eyyâmdan vech-i meşrûh üzere alınur*, daha sonra 992 / 1584 tarihli İç İl Livası kanunnâmesinde, *esir satılsa iki akçe bâyi'inden ve iki akçe müşteriden alınur*, [147] denerek esir satışlarından alınacak vergiler düzenlenmiştir. Gayrimüslimlerin köle bulundurmaları veya alım-satımları kadılara veya diğer ilgililere gönderilen hükümlerle belirlenmiştir.

---

145 Tournefort, *Tournefort Seyahatnamesi*, c. II, s. 44; Mantran, *XVI. ve XVII. Yüzyılda İstanbul'da Gündelik Hayat*, s. 113; Braudel, *Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*, c. II, s. 107.

146 Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri*, c. I, s. 235-236.

147 Barkan, *Kanunlar*, s. 42, 223.

Şeyhülislam fetvalarında gayrimüslimlerin evlerinde köle bulundurulması konusunda açık bir ifade bulunmamaktadır. Ancak devlet otoritesi tarafından gayrimüslimlerin köle bulundurmalarının yasaklanması halinde buna uymak zorunda oldukları görülmektedir. *"Zimmîler kul ve câriye kullanmasınlar" deyu emr-i şerif var iken, kullananlara şer'an ne lazım olur? el-cevâb: Ta'zîr-i şedîd ve habs-i medîd lâzımdır,*[148] demek suretiyle, ilgililere gönderilen hükümlerle gayrimüslimlerin bu yasağa uymaları gerektiği vurgulanmaktadır.

Gayrimüslimlerin ellerinde bulunan köleler veya köle edinmeleri ile ilgili olarak altı adet hüküm tespit edilmiştir. Söz konusu hükümlerin ilki, 25 Safer 967 / 26 Kasım 1559 tarihli İstanbul kadısına gönderilen hükümdür. Bu hükümde, *mahrûse-i mezbûrede olan eger Yahudi ve sâir Nasârâda kuldan ve câriyeden ne mikdâr esîr bulınursa her kimün ise ve ne zamandan alınmuşsa mufassal defter eyleyüb südde-i sa'âdetüme 'arz idesün,*[149] ifadesiyle ilk önce gayrimüslimlerin ellerinde bulunan kölelerin kayıtları tutularak tespit edilmiştir.

26 Kasım 1559 tarihinde İstanbul kadısına gönderilen hükmün gereği olarak gayrimüslimlerin ellerinde bulunan esirler tespit edilerek padişaha sunulduğu 2 Cemaziye'l-evvel 967 / 30 Ocak 1560 tarihinde İstanbul ve Galata kadılarına gönderilen ikinci bir hükümden anlaşılmaktadır. Bu hükümde *Yahudi ve Nasârâ tâifesinde olan esirler teftîş olunub*, padişaha Yahudi ve Hristiyanların ellerinde bulunan kölelerin listesi rapor halinde padişaha sunulduğu anlaşılmaktadır. Aynı hükümle, *min-ba'd eğer Yahudidür ve eğer Nasârâdur esir olub istihdâm itmeğe emrüm olmayub ve azadlı olanları anlardan alub ehl-i İslâma teslîm olunub ve bi'l-fi'l esir olanları dahi alınub ehl-i İslâma bey' olunmalarun emr idüb buyurdum ki,* [150] ifadelerinden gayrimüslimlerin ellerinde azatlı köle

148 Düzdağ, *Ebussuûd Efendi Fetvaları*, s. 94.

149 BOA. *A.DVN.MHM.d. 3*, s. 189, hük no, 525.

150 *3 Numaralı Mühimme Defteri*, s. 309, hük no, 684, s. 335, hük no, 744. Aynı hükmün 684 numaralı olanı İstanbul kadısına, 744 numaralı olanı da Galata kadısına gönderilmiştir. Raphaela Lewis, yanlış olarak gayrimüslimlerin

dahi bulunduramayacakları anlaşılmaktadır. Ellerinde bulunan köle ve cariyeler de Müslümanlara değer bahası üzerinden satılacaktı. Tutarlarının ise eski sahipleri olan gayrimüslimlere verilmesi hükme bağlanmıştır.

Devlet, gayrimüslimlerin köle ticareti ile hiçbir surette ilgilenmemelerini istiyordu. Bu sorunun kökten çözümü için Mısır ve Cezayir beylerbeyine 2 Muharrem 976 / 27 Haziran 1568 tarihinde gönderilen hükümde, *ba'zı zimmîler Müslüman esirler alub kâfirlere bey' iderlermiş, min-ba'd küffâra esîr bey' olunmamasın emredüb,*[151] ifadesiyle gayrimüslimlerin Müslüman köle alım satımları kesin bir şekilde yasaklanmıştır.

27 Ramazan 983 / 30 Aralık 1575 tarihinde İstanbul kadısına gönderilen diğer bir hükümde, *Yahudi ve Nasârâ tâifesine esir bey' eyleyüb satılan esirlerin ba'zı müselmân olub ve ba'zı dahi tâze olub müselmân olmağa kâbil iken aldıkları esirleri Yahudi ve Nasrânî eyleyüb hilâf-ı şer'-i şerîf iş eyledikleri i'lâm olunmağın,* denerek kesin bir şekilde gayrimüslimlere esir satılması yasaklanmıştır. Aksi takdirde, *alan ve satan ele getirülüb küreğe konulmak mukarrerdir,*[152] denerek gayrimüslimlere esir satanlar ağır bir şekilde cezalandırılacakları ifade edilmektedir. Bu hükümde gayrimüslimlere esir satışının yasaklanmasının yeni Müslüman olanların tekrar Yahudi veya Hristiyan olması endişesinden kaynaklandığı anlaşılmaktadır.

Selanik'te Yahudilerden kurulan bir çetenin Müslüman hür kadın ve çocukları kaçırarak veya başka yollarla alıp sattıkları görülmektedir. Söz konusu bu çeteye adam sağlayan Divane Pîr adlı şahsın ifadesinde, *iki yüzden ziyade ehl-i İslâm evlâdından Yahudilere bey' eyledim Yahudi olmuşlardır, ve Anatolu vilâyetine altıyedi yüz Daydahlı(?) ehl-i İsâm bey' eyledik deyu ikrâr idüb tebey-*

---

ellerinde bulunan esir, köle ve cariyelerin sayımı ve daha sonra onların ellerinden alınarak Müslümanlara satışını II. Selim döneminde olduğunu söylemektedir. Oysa görüldüğü gibi, gayrimüslimlerin ellerinde köle bulundurmaları 1559 yılında Kanunî Sultan Süleyman döneminde yasaklanmıştır. Söz konusu tarihte İstanbul ve Galata kadılarına bu manada hükümler gönderilmiştir. Lewis, *Osmanlı Türkiyesinde Gündelik Hayat,* s. 21.

151 *7 Numaralı Mühimme Defteri,* c. II, s. 211, hük no, 1611.

152 BOA. *A.DVN.MHM. d.* 27, s. 179, hük no, 409.

yün oldukdan sonra nefs-i Selanik'de câriye ve kûl deyu bey' itdükleri Daydahlı(?) ba'zı bulunub fi'l-hakika Daydahlı(?) oldukları,[153] tespit edilmiştir. 12 Rebiü'l-evvel 986 / 19 Mayıs 1578 tarihinde Selanik kadısı ve beyine gönderilen hükmün sonunda, bu gibi işlerle uğraşanların yakalayarak hapsedilmesi emredilmektedir.

13 Zi'l-hicce 1001 / 10 Eylül 1593 tarihine gelindiğinde Selanik'de Yahudilerin yine Müslüman veya gayrimüslim köleler edindikleri görülmektedir. Bu tarihte Selanik kadısına ve beyine gönderilen hükümde, *Yahudi tâifesi İslâma gelmiş ve henüz İslâma gelmemiş esirleri ziyâde bahalarıya alub istihdâm idüb envâ'-i te'addi itdikleri i'lâm olunmağın, ...esir alub istihdâm itmeyeler ve şimdiye değin Yahudi tâifesinin yanlarında ne miktar esir varsa,*[154] bunların da Müslümanlara satmaları istenmektedir.

Osmanlı Devleti bu kadar tedbir almasına rağmen gayrimüslimler, özellikle de Yahudiler, kârlı bir ticaret olması nedeniyle köle ticaretiyle uğraşmışlardır. Ancak arşiv kayıtlarından edinilen bilgilere göre, Yahudilerin sırf Müslümanlara hakaret olsun diye Müslüman esirleri özellikle hamile Müslüman kadınları alıp köle olarak pazarladıkları da tespit edilmiştir. Divân-ı Hümâyûn'dan Gurre-i Muharrem 1041 / 1-10 Ağustos 1631 tarihinde Yenişehir Fenar Mollasına bir hüküm gönderilmiştir. Söz konusu Divân'a yansıyan bu davada, *Yahudi vü kefere taifesi mücerred din-i İslam'a ihanet içün Müslime üserâ kullanub ve bazı esirci tâifesi dahi tama-ı ham sebebi ile hâmil cariyeyi Yahudi vü kefereye bey' eyleyüb... min-ba'd ol makûle Müslime üserâ Yahudi ve kefere tâifesine füruht olunmayub ve tâife-i mezbûreye Müslüman olmuş esir istihdam iddirilmeyüb men' u def olunmak babında ferman-ı âl-i şânım sâdır olmuşdır. ...fî mâ ba'd muhkem tenbih ü tekîd eyleyesin ki min-ba'd müslümandan hâmil cariye almayub ve Müslüman olmuş esiri kefere vü Yahudi tâifesi iştirâ etmeyüb ve istihdam ettirmeyüb men' u def eyleyüb,*[155] diye ifade edilmektedir. Bundan dolayı

153 BOA. *A.DVN.MHM. d. 35*, s. 372, hük no, 947.
154 BOA. *A.DVN.MHM. d.71*, s. 23, hük no, 46.
155 *85 Numaralı Mühimme Defteri*, s. 255, hük no, 421.

söz konusu gayrimüslimlere Müslüman esir ve hamile cariye satın almamaları hususunda sıkıca tembih edilmesi talep edilmektedir.

Divan-ı Hümâyun'dan çıkan bu hükümlere rağmen, İstanbul'da birçok su-i istimaller meydana gelmiştir. İstanbul kadısı Mevlana Ali Efendi, *Yahudi taifesi hilâf-i şer'-i şerif mahbûbe cariyeler istihdam ederler*,[156] diyerek yasakçı ve muhzırların teftişleri sırasında yine bazı Yahudi evlerinde cariyelerin bulunduğunu ifade etmektedir.

Osmanlı Devleti'nde alınan tüm tedbirlere rağmen köle ticaretini engellemek mümkün olmamıştır. Bununla beraber gayrimüslimleri köle ticaretinden vazgeçirmenin mümkün olmadığını gören yetkililer, XVI. yüzyılın sonlarına doğru köle ticaretinden resmi vergi almaya başlamışlardır. Hatta köle ticaretinin, *Üsera Mukataası* adı altında mültezime verildiği görülmektedir. Söz konusu mukataanın gelir kaynağı Yahudi, Ermeni ve diğer zimmîlerin elinde bulunan köle ve cariyelerden senelik maktu bir bedel alınmasına dayanırdı. Üsera emininin de genelde gayrimüslim olduğu görülmektedir.[157]

XVI. yüzyılda gayrimüslimlere köle satışlarının yasak olması nedeniyle, kaçak da olsa bazen gayrimüslimlere köle veya cariye satıldığı olmuştur. Ancak tespit edildiği anda mahkemeye intikal etmiş ve köle veya cariye her ne ise söz konusu zimmînin elinden alınmıştır.[158]

Arşiv belgelerinden anlaşıldığı kadarıyla, devlet yöneticileri başta padişah olmak üzere kölelik müessesesinin devamlı hale gelmesini istememişlerdir. En azından XVII. yüzyılın ortalarına kadar durumun bu merkezde olduğu anlaşılmaktadır. Özellikle gay-

156 Lewis, *Osmanlı Türkiyesinde Gündelik Hayat*, s. 22.

157 İMŞSA. *Galata 17*, s. 153; J. Rozen, *A History of the Jewish Commuity in İstanbul*, s. 25; F. Taşçı, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Mültezim Kesimi*, s. 53.

158 İMŞSA. *Galata 1*, s. 179; *Galata 19*, s. 75. 959 / 1552 tarihinde Musa Reis adındaki şahıs kendi kölesinin Yorgi adında bir zimmî tarafından alındığını iddia ederek mahkemeye başvurmuş. Kölenin huzurunda yapılan muarefede; adı geçen Yorgi'nin köleyi ayırttığı anlaşılmış ve bunun üzerine köle Musa Reise geri verilmiştir.

rimüslimlerin ellerinde köle veya cariye bulundurulmasına kesin olarak karşı çıkmışlar ve yayınladıkları hükümlerle de bunu açıkça belirtmişlerdir. Ancak belli bir dönemden sonra gayrimüslimlerin ellerinde Müslüman köle bulundurulmamasına özen gösterilmiştir. Bu durumu da muhafaza etmeye çalışmışlardır.

3.9. Ödedikleri Vergiler

Osmanlı Devleti'nin kendinden önceki İslam devletlerinden devralıp[159] tatbik ve inkişaf ettirdiği vergi sistemi, amme idaresi ve devletin iktisadî tarihi bakımından önemli bir yer tutar. Osmanlı Devleti'nin iktisadî yapısında vergi sistemini iki kategoride incelemek mümkündür. *Birincisi;* Osmanlı Devleti'nin hukukî mevzuatının ana kaynağını oluşturan ve İslam hukukunda açıkça konulan kurallar çerçevesinde tarh edilen vergilere, şer'i vergiler veya tekâlif-i şer'iye denir. Bu çerçevede gayrimüslimlerden alınan şer'i vergiler, haraç ve cizye adı altında tahsil edilir. *İkincisi;* yine İslam hukukunun ana prensiplerine ters düşmeyecek şekilde, devlet başkanının yetkisi ve içtihadıyla konulan yeni vergilerdir. Bu vergilere örfî vergiler veya tekâlif-i örfîye denirdi. Örfî vergiler adı altında gayrimüslimlerden alınan vergiler ise, ispenc, zecriye ve benzeri vergilerdir.[160]

3.9.1. Şer'i vergiler

3.9.1.1. Haraç

Osmanlı Devleti'nde gayrimüslimlerden alınan vergilerin tamamına *haraç* denilmekteydi. Osmanlı vergi sisteminde haraç iki

---

159 İslam devletlerinde gayrimüslimlerden alınan vergilerin ortaya çıkışı ve uygulanışı hakkında geniş bilgi için bakınız, Salih Tuğ, *İslâm Vergi Hukukunun Ortaya Çıkışı*, İstanbul 1984, s. 111-132.

160 Süleyman Sudi, *Defter-i Muktesid*, c. I, s. 22-25; Ziya Karamürsel, *Osmanlı Malî Tarihi Hakkında Tetkikler*, Ankara 1989, s. 181-182. Osmanlı Devleti'nde alınan vergiler hakkında ayrıntılı bilgi için bakınız, İnalcık, "Osmanlılar'da Raiyyet Rüsûmu", *Belleten*, c. XXIII, sy, 92, s. 575-610.

kısma ayrılmaktadır. Bunlardan birincisi kişi başına alınan *harac-ı ruus*'tur. Bununla cizye kastedilmektedir. İkincisi ise fetih sırasında gayrimüslimlerin ellerinde bırakılmış ve kendilerine mülk olarak verilmiş araziye *haracî arazi*,[161] ve bu araziden alınan vergiye de *harac-ı arz* denmektedir. Arazi kanunnâmesi şöyle tarif edilmektedir, *Hîn-i fetihde gayr-i müslim olan asıl yerlüleri yedlerinde takrîr ve ibkâ kılınân yerlere arâzi-i harâciye dinilür.*[162]

Haracî arazilerden alınan *harac-ı arz* iki kısma ayrılmaktadır:

Harac-ı Muvazzaf: Arazi kanunnâmesinde, *arazi üzerine maktû'uyyet vechle tavzîf ve ta'yîn olunmuş olan miktâr-ı mu'ayyen akçedir*,[163] denerek ziraata elverişli araziden, yerin verimliliği esasına göre, maktu olarak dönüm başına senede belli bir miktar para veya mislî şeylerin ödenmesidir. Aynı zamanda bu nevi topraklar sahibinin hakiki mülkü sayılır. *Harac-ı Muvazzaf* zimmetle ilgili olduğu bakımından, arazi ekilip biçildiğinde harac-ı muvazzaf ödendiği gibi, araziyi işletenin imkan ve iktidarı olduğu halde ziraat ekip biçmiyorsa yine de haracını ödemek mecburiyetindeydi.[164]

Harac-ı Mukaseme: Arazi kanunnâmesinde, *arazinin hasılatından yerin tahammülüne göre, öşürden nısfa kadar alınmak üzere ta'yîn olunmuş olan şeydir*,[165] denerek elde edilen ziraî üründen arazinin verimliliğine göre 1/10'dan, ½'ye kadar alınabilen vergilere denilmektedir.[166]

---

161 Ebul'Ulâ Mardin, "Harâc", *İA*, İstanbul 1988, c. V/I, s. 222; Halil İnalcık, "İslâm Arazi ve Vergi Sisteminin Teşekkülü ve Osmanlı Devrindeki Şekillere Mukayesesi", *Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi*, İstanbul 1996, s. 23.

162 Karakoç Serkiz, *Arazi Kânûnu ve Tapu Nizâmnâmesi Tahşiyeli*, İstanbul 1340/1342, s. 178.

163 Serkiz, *Arazi Kânûnu*, s. 178.

164 Barkan, *Kanunlar*, s. 351; Mardin, "Harâc", *İA*, c. V/I, s. 222; İnalcık, "İslâm Arazi ve Vergi Sisteminin Teşekkülü", *Osmanlı İmparatorluğu*, s. 23; Sadık Albayrak, *Budin Kanunnamesi ve Osmanlı Toprak Meselesi*, İstanbul 1973, s. 66; Ali İhsan Karataş, *Mahkeme Sicillerine Göre XVIII. Yüzyılda Bursa'da Gayrimüslimler*, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarih ve Sanatları Anabilim Dalı, İslam Tarihi Bilim Dalı, yayınlanmamış doktora tezi, Bursa 2005.

165 Serkiz, *Arazi Kânûnu*, s. 178.

166 Barkan, *Kanunlar*, s. 351-352.

1541'de Budin'in Osmanlı egemenliğine girmesinden sonra yapılan tahririn sonucunu gösteren deftere Ebu's-Suûd Efendi'nin yazdığı mukaddemede, fethedilen bölgenin yerli halkının yerlerinde kalacağı, *kendülerin mülkleri olub her nice dilerler ise tasarruf iderler*, canlarına ve çocuklarına dokunulmayacağı belirtilmektedir. Ancak zirat yapılan tarlaların yine ellerinde kalmakla birlikte mülkiyetlerinin kendilerine değil, *rakabe-i arz beyt-i mâl-i müslimîn olub*, vergileri olan *harac-ı mukasemesin ve sâir hukukın edâ idüb*,[167] diğer vergilerini verdikleri sürece istedikleri ürünü ekip biçeceklerini ifade etmektedir. Ayrıca Ebu's-Suûd Efendi, Üsküb Kanunnâmesi'nin baş kısmında, *Rûmeli'nde olan reayanın ellerinde olan arazi-i öşriyye ve arazi-i haraciyye* hakkında bilgi verirken, *rakabe-i arz beytülmalındır, ifrâz olunub mutasarrıf olanlara icâre tarîkiyle verilmiştir*,[168] diyerek Balkanlar'da fethedilen arazilerin kuru mülkiyetinin devlete ait olduğunu belirtmektedir. Ancak arazinin işletme hakkının yerli halka bırakılması gerektiğini beyan etmektedir.

3.9.1.2. Cizye

Gayrimüslim vatandaşların devlete karşı malî yükümlülüklerinden biri de şer'i bir vergi olan cizyelerini ödemektir. Cizye; Kitap, Sünnet ve icmâ kaynaklarına dayanmaktadır.[169] Zimmî vatandaşların İslam ülkesinde birtakım hak ve hürriyetlerden istifade etmelerine karşılık, İslam devletine karşı îfâ ile yükümlü oldukları bazı vecibeleri yerine getirmeleri gerekirdi. Bunlardan en önemlisi *resm-i ruûs* denilen cizyenin ödenmesidir. Müslümanlarca fethedi-

---

167 Barkan, *Kanunlar*, s. 296-297; Albayrak, *Budin Kanunnâmesi*, s. 105-106.

168 Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri*, c. IV, s. 81.

169 *Kur'an*, et-Tevbe, IX / 29, *Kendilerine kitap verilenlerden Allah'a ve ahiret gününe inanmayan, Allah ve Resulünün haram kıldığını haram saymayan ve hak dini (kendine) din edinmeyen kimselerle küçülerek elleriyle cizye verinceye kadar savaşın.* Hz. Peygamber Necran Hristiyan'ları ile Bahreyn Mecusilerinden, Hz. Ömer Iraklı Mecusilerden, Amr b. As'ın Mısırlı Kıptilerden cizye aldığı, buna kimse itiraz etmediği için meşru olduğundan ittifak meydana geldiği nakledilmiştir. Düzdağ, *Ebussuûd Efendi Fetvaları*, s. 97.

len yerlerdeki gayrimüslimlere ait arazinin eski maliklerine mülk olarak bırakılması karşılığında, yerli gayrimüslimlerden alınan baş vergisine cizye denir. Verginin şekli ve miktarı Hz. Ömer zamanında tespit edilmiştir.[170]

İslam hukukunda cizyenin kimlerden alınacağı konusu tartışılmıştır. Zimmet anlaşması ile İslam devletinde yaşayan her gayrimüslimden, hiçbir ayırım yapmaksızın cizye alınacak mı? İslam mezhepleri bu sorunun cevabını kendi açılarından yorumlayarak, farklı cevaplar vermişlerdir. Fakat genel kanaat, ruh sağlığı yerinde, âkil, baliğ ve çalışmaya güç yetirebilen her gayrimüslimin hür erkeğinden cizye alınırdı. İslam hukuku kitapları cizye alınacakları böyle tarif ederken, kendilerinden cizye alınmayacak olanları da tespit etmiştir. Kadınlar, çocuklar, kör, kötürüm, yoksul ve çalışamaz olan, köle, din adamı ve İmam Muhammed'e göre, mabede kapanıp ibadetle meşgul olan ve halkın arasına karışmayan din adamlarından da cizye alınmazdı.[171] Din adamlarından cizye alınmaması Ebu's-Suûd Efendi'nin fetvalarına da yansımıştır. *Keşişlerden cizye ve İspence ma'fuv mudur, yoksa alınır mı? El-cevâb, Asla halk ile muhâlâtları yok ise olmaz,*[172] diyerek inzivada olan gayrimüslim din adamından bu gibi vergilerin alınmayacağını ifade etmektedir.

İlk dönem klasik hukuk kitaplarında cizyenin dirhem üzerinden toplanması esas alınmıştır. Buna göre, dirhemin altın ve gümüş paralardaki gramajı farklılık arz eder. Böylece altın dinarın ağırlığı 4,233 gram olurken, gümüş dinarların ağırlığı da 2,97 gramdır.[173]

---

170 Barkan, *Kanunlar*, s. 351-352; Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri*, c. I, s. 167-168; İbni Kayyım el-Cevzi, *Ahkâmu Ehli'z-Zimme*, c. I, s. 77; el-Mâverdi, *El-Ahkamu's-Sultaniyye*, s. 258; Abdullah bin İbrahim et-Tarîkî, "el-Cizye ve Ahkâmuhâ fî'l-fıkhi'l-İslâmî", *Adwa al-Shari'a*, Riyad 1402, c. XIII, s. 86; Süleyman Sûdî, *Defter-i Muktesid*, c. I, s. 124; B. Christoff Nedkoff, "Osmanlı İmparatorluğunda Cizye (Baş Vergisi)", *Belleten*, c.VIII, sayı, 32, s. 606;

171 Osmanlı kanunnamelerinde de din adamlarından cizye alınmaması kanun olarak kaydedilmiştir. *Ve papaslar cizye ve resm-i kapu virmez*... Barkan, *Kanunlar*, s. 301; Akgündüz , *Osmanlı Kanunnameleri*, c. V, s. 273.

172 Düzdağ, *Ebussuûd Efendi Fetvaları*, s. 103.

173 Walther Hınz, "İslamda Ölçü Sistemleri",*Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat*

Klasik İslam hukukçuları, toplanacak cizye miktarını zimmîlerin statüleri bakımından a'lâ, evsât ve ednâ olmak üzere üç kategoriye ayırırlar. A'lâ zengin olarak kabul edilen zimmîden 48 dirhem, evsât orta halli zimmîden 24 dirhem ve ednâ hali vakti pek fazla iyi olmayan zimmîden 12 dirhem saf gümüş alınması olarak saptanmıştır. Ebu Hanife'nin görüşü olan bu taksimat, Osmanlı Devleti'nde de benimsenmiştir.[174]

Cizyenin vaz' ve tarhında ilk zamanlar zimmîlerin verecekleri meblâğı altın veya gümüş olarak ödemeleri şart koşulmuştu. Ancak daha sonraları gösterilen *cevâz-ı şer'i* üzerine saf gümüş üzerinden tarh edilmiştir. Yine üç kategoride toplanan cizyenin söz konusu saf gümüş üzerinden toplanması da güçlüklere sebep olduğundan, piyasada tedavülde olan para üzerinden toplanması karara bağlanmıştır.[175]

Osmanlı kanunnâmelerinde: *Harac iki nev' üzere mebni olub nev'-i evvel ki keferenin rüûsuna vaz' olunur cizye ile müsammâdır. Hâlâ kütüb-i şer'iyede tasrîh ve ta'yîn olunduğu nesek üzere keferenin rü'ûs cizyeleri üç kısma münkasımdır. Gani olan zimmîden kırk sekiz dirhem-i şer'i ve mütevassıtü'l-halden yirmi dört dirhem-i şer'i ve fâkir-i kâsibden on iki dirhem-i şer'-i rü'ûs cizyeleri tahrîr ve vech-i şer'î üzere tahsîl olunub ziyade ve noksan talep olunmaz,*[176] sözleriyle cizyenin tüm sınırları açıkça belirtil-

---

Fakültesi Türklük Araştırmaları Dergisi, çev. Acar Sevim, İstanbul 1990, sy. 5, s. 2.

174 Bahaaddin Abdurrahman bin İbrahim el-Makdisi, *el-'Udde Şerhu'l-'Umde*, Beyrut 1996, s. 594-596; S. Sudî, *Defter-i Muktesid*, c. I, s. 125; Anonim, *Kanunî Devrinde İstanbul*, s. 116; İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, c. I, s. 107; B. Christoff Nedkoff, "Osmanlı İmparatorluğunda Cizye (Baş Vergisi)", *Belleten*, c.VIII, sayı, 32, s. 621; Ali Mesut Birinci, *Galata Şer'iye Mahkemesi Sicillerinde Ferman, Berat ve Buyrulduların Değerlendirilmesi (H. 1100-1105)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk İktisat Anabilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1996, s. XI. Ayrıca Alman seyyah Stephan Gerlach 1576 yılında cizyenin şöyle alındığını ifade eder; Zenginler dört beş duka, orta halliler seksen yüz akçe ve fakir olan da otuz kırk akçe ödemek zorundadır. Gerlach, *Türkiye Günlüğü*, c. II, s. 658-659.

175 Sudî, *Defter-i Muktesid*, c. I, s. 125-126.

176 Barkan, *Kanunlar*, s. 351; Akgündüz , *Osmanlı Kanunnameleri*, c. V, s. 273

miştir. 1670 tarihli Kandiye kanununda yazım tarihinden önce de cizye 48, 24 ve 12 dirhem üzerinden alınırdı. Ancak akçenin değer kaybından dolayı, devamlı olarak akçe olarak aynı miktarda cizye alınmayıp artırılmıştır.

Osmanlı kanunnâmelerinde *cizye vermeye kadir olmayandan nesne alınmaya* ifadesiyle, cizye vermeye gücü yetmeyenden cizye alınmaması talep edilmektedir. *Kadir dedükleri şol kimesnedir ki, evinden bağından tarlasından gayri davarlarından ve evi içinde olan esbabından ve fuçi içinde olan hamrinden hesap edüp ki, üç yüz akçelik miktarı hasıl ola, ol kimesneden elli akçe haraç alına,*[177] denmek suretiyle mal varlığı üç yüz akçenin altına düşen fakir kabul edilmekte ve o zimmîden cizye alınmamaktadır.

Süleyman Sudî, cizyenin Osmanlı Devlet'inde toplanan vergilerin en eskisi olduğunu ve Islahât Fermanı'nın neşrine kadar tarh edildiğini kaydeder. *Cizye-i şer'iyye tekâlif-i bilâ-vâsıtanın en eskisi olub tevâif-i mülûk ve selâtîn-i mâziye-i İslâmiye'nin hemân kâffesinden mer'î ve cârî tutulduğu gibi, Devlet-i 'Aliye-i Osmânî'yenin bidâyet-i tesisinden Islâhât Fermân-ı 'âliyesinin neşri zamânına kadar usûl tarh ve taksimince esâsen hiçbir tebeddülât ve tağayyürâta uğradılmayarak meşru'iyyeti dâiresinde olmak üzere beş 'asırdan ziyâde hükmünü sürmüş ve mezkûr Islâhât Fermân-ı 'aliyesinin neşr ve 'ilânından sonra dahi bedelât-ı 'askeriye denilen tekâlife kalb olunmuştur.*[178] Osmanlı Devleti'nde cizyenin gayrimüslimlerden toplanması, İslam hukukunun belirlediği şekil üzere olmuştur. XVI. yüzyıldan XVII. yüzyılın son çeyreğine kadar cizye tarhında büyük bir değişiklik olmamıştır.

Osmanlı'da devlet gelirlerinin önemli bir kısmı cizye gelirleri ve mukata'alardan elde edilirdi. Nakit devlet gelirlerinin en önemli kaynağı olan *cizyenin* toplam bütçenin % 48'ni bulduğu görülmektedir. Cizyeye tabi gayrimüslimler, ekonomik faaliyetleriyle kendi geçimlerini sağlayabilmek durumunda olan on iki ya da on beş yaşın üzerindeki yetişkin erkeklerdi. Cizyeden muaf olan gayrimüslimler; yani din adamları, köleler, yoksullar, askeri personelin

177 Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri*, c. V, s. 272.
178 Sudî, *Defter-i Muktesid*, c. I, s. 124-125.

maiyet mensupları ve bazen Hristiyan milisleri de cizye defterine kaydedilmiyorlardı.[179]

1560'lı yıllarda yoksullara beş ila yirmi beş akçe gibi düşük bir miktar uygulanıyordu. Bu düşük tarifelerde somutlaşan politikanın yumuşaklığı 1566'da II. Selim tahta çıktığında ilan edilen 10 akçelik artışa gerekçe yapılmıştı. Aslında her yeni sultanın tahta çıkmasıyla cizye miktarları önemli ölçüde artırılıyordu. Ayrıca XVI. yüzyılın son yirmi yılındaki uzun seferler sırasında akçenin tağşiş gördüğü dönemde cizye tarifelerinde hızlı artışlara tanık olunmuştur. XVI. yüzyılın sonları cizye oranındaki artışlar, XVII. yüzyılın ilk yarısında da sürmüştür.[180] Buna en güzel örnek 26 Cemaziye'l-evvel 1001 / 28 Şubat 1593 tarihinde İstanbul ve Galata kadılarına gönderilen bir hükümde açıkça görülmektedir. *Her bir ehl-i cizyenin* ***a'lâsı*** *on bin dirheme ve yarısı ziyadeye kâdir olandır Bu makûlelerden kırk sekiz kere bir dirhemi sekizer akçe hisâbı üzere üç yüz seksen dört akçe olur Ve* ***evsatı*** *iki yüz dirhemden on bine varıncayadur Bu makûlelerden yirmi dört dirhem ki, sekizer akçe hisabı üzere yüz doksan iki akçe olur Ve* ***ednâsı*** *ki kâr-ı kesbe kâdir olandır bu makûlelerden dahi on iki dirhem ki, sekizer hisabı üzere doksan altı akçe olur Ehl-i cizyenin cizyeleri vech-i meşrûh üzere alınmak meşrû' olduğu fetevâ-yı şerife dahi virilmişdir,*[181] denerek cizye miktarları üç kategoride toplanmak (a'lâ, evsat ve ednâ) üzere akçe esas alınarak yeniden düzenlenmiştir. Buna göre on bin dirheme gücü yeten *a'lâ*; iki yüz dirhemden on bin dirheme kadar *evsat;* çalışarak kazanmaya gücü yeten (kâr-ı kesbe kâdir) ise ednâ olarak değerlendirilmiştir. *A'la*dan kırk sekiz; *evsat*tan yirmi dört, *edna*dan on iki dirhem üzerinden alınması istenmektedir. Ancak bunu akçeye çevirerek akçe üzerinden alınması da ifade edilmiştir. Her bir dirhemin sekiz akçeden hesaplanması üzerine, *a'la*dan üç

179 İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu'un Ekonomik ve Sosyal Tarihi,* c. I, s. 61, 93.
180 Barkan, *Kanunlar,* s. 316; İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi,* c. I, s. 107-108.
181 İMŞSA. *Galata 17,* s. 164.

yüz seksen dört akçe; *evsat*tan yüz doksan iki akçe ve *ednâ*dan doksan altı akçe cizye alınması talep edilmektedir. Böyle bir durumun dinî yönü de ihmal edilmeyerek şeyhülislamdan da fetva alma ihtiyacı görülmektedir. Mustafa Nuri Paşa da akçenin devamlı değer kaybından dolayı cizye miktarının artırıldığını ve bu sırada şeyhülislamdan da fetva almanın ihmal edilmediğini vurgulamaktadır.[182] *Ehl-i cizyenin cizyeleri vech-i meşrûh üzere alınmak meşrû' olduğu fetevâ-yı şerife dahi virilmişdir.* Bunun haricinde zimmîlerin ödedikleri çeşitli *tekâlif-i örfiye* yerine her kategorideki zimmîye eşit şekilde (*'ale's-seviye*) otuzar akçe de eklenerek cizyelerle beraber toplanması emredilmiştir.

İstanbul ve Galata kadılıklarına gönderilen hükümde, cizyenin belirtildiği şekilde toplanması talep edilmektedir. Hiç kimseye müsamaha tanınmaması özellikle *bu babda bir ferd inâd ve mümân'ât ittirmeyüb ve bi'l-cümle husus-ı mezbûrda ta'addi ve bahane eylemeyesiz şöyle ki vech-i meşrûh üzere emre seğalık ve sunh eylemeyesiz mesûl olursuz,*[183] diye vurgulanmaktadır. Ayrıca reayaya sıkıntı verilmemesi de istenmektedir.

Hz. Peygamber, zimmet anlaşması yaparak İslam devletinde yaşamayı kabul eden gayrimüslimlere iyi davranılmasını ve onların haklarına riayet edilmesini ashabına emretmiş ve ondan sonra gelen halifeler de bu hususa dikkat etmişlerdir.[184] Aynı şekilde

---

182 Mustafa Nuri Paşa , *Netâicu'l-Vukuât,* c. III, s. 115.

183 İMŞSA. *Galata 17,* s. 164.

184 İbrahim et-Tarîkî, *Adwa al-Shari'a,* "el-Cizye ve Ahkâmuhâ fî'l-fıkhi'l-İslâmî", c. XIII, s. 103. Hz. Peygamber Abdullah bin Erkam'ı cizye toplamakla görevlendirdiğinde, *kim kasden zulüm eder, takat getirmeyeceği şeylerle mükellef tutar, noksan alır veya hakkı olmaksızın kendi için bir şeyler alırsa kıyamet günü ben ondan davacı olurum,* buyurur. Yine aynı manada; Hz. Ömer'den rivayet edilen bir hadiste Hz. Peygamber, *benden sonra gelecek olanlara, benimle anlaşma yapan zimmîlere iyi davranmalarını, vermiş oldukları sözleri yerine getirmelerini, onları korumalarını ve takat getiremeyecekleri şeylerle mükellef tutmamalarını tavsiye ederim,* diye buyurduğunu rivayet etmektedir.

Osmanlı Devleti'nde de zimmîlerle ilgili yayımlanan hükümlerde, cizye tahsildarlarının görevleri esnasında gayrimüslimlere zulmetmemeleri sıkı tembih edilmiştir.[185]

İstanbul'da bulunan zimmîlerin ne miktar cizye verdiklerini bazı arşiv kayıtlarından takip etmek mümkündür. 1540 tarihli tapu tahrir kaydında Rumların, Ermenilerin ve Yahudilerin cizye miktarları belirtilmiştir. Buna göre, Rumlardan *harac-ı re's* adı altında kişi başına düşen ortalama cizye miktarı 47 akçedir. Ancak zimmî Rumlardan 36 akçe alındığı da olmuştur. Bu tarihte Ermenilerden biraz daha fazla cizye alındığı görülmektedir. En düşük seviyede olandan 45, hali vakti yerinde olandan 55, ortalama olarak da 50 akçe alınmıştır. Gayrimüslim topluluklarından en yüksek oranda cizye Yahudilerden alınmıştır. Yahudilerden alınan cizyenin en düşük miktarı 36 akçe, en yüksek oranı ise 78 akçedir. Yahudilerden ortalama olarak 51 akçe cizye alınmıştır. Galata'da bulunan gayrimüslimlerin ayrıca sayımları yapılmıştır. Buradaki zimmîlerin kişi başına ödediği ortalama cizye miktarı 47 akçedir.[186] Ayrıca burada oturan zimmîlerin çoğu Rumlardan oluşmaktaydı. Söz konusu 1540 tarihli sayımda yaşlı kadın (acûze) ve din adamlarından cizye alınmadığı da görülmektedir.

1545 tarihine gelindiğinde İstanbul'da oturan Rumların ödedikleri en düşük cizye miktarı 43 akçe, en yüksek oranda cizye Fener Rumlarından 74 akçe olarak alınırdı. Rumlardan ortalama olarak 59 akçe cizye alınmıştır. Ermenilerden alınan en düşük cizye miktarı 21 akçe, en yüksek İstanbul'da bulunan Ürgüp Ermenilerinden

---

185 *7 Numaralı Mühimme Defteri*, c. II, s. 191, hük no, 1569. 22 Zi'l-hicce 975 / 18 Haziran 1568 tarihli hükümde Havass-ı Hümayundan alınıp Beylerbeyi haslarına ilhak olunan İşkatos Adası ahalisi cizyelerini eskiden olduğu gibi kendileri getirip teslim etmek için müracaatta bulunmuşlardır. Bunun üzerine cizyenin ada halkı tarafından getirilip teslim edilmesi; beylerbeyinin tahsilât için voyvoda ve saire gönderip halkı rahatsız ettirmemesi. Aynı defterde bulunan diğer bir hükümde zimmî reayadan belirtilen miktardan fazla alınmaması tembih edilmiş. Ayrıca söz konusu hüküm birçok beylerbeyine ve kadılıklara gönderilmiştir.

186 BOA. *TD, no 210*, s. 2-79

alınmıştır ki 111 akçedir. 1545 tarihinde Ermenilerden ortalama olarak 58 akçe cizye alınmıştır. Yahudilerden alınan en düşük cizye miktarı 48 akçe, en yüksek 75 akçedir. Bu tarihte Yahudilerden ortalama olarak 60 akçe cizye alınmıştır.[187]

Zimmîlerden tahsil edilen cizye merkezde toplanarak devlet giderleri için kullanılmaktaydı. Bununla birlikte değişik vakıflar için tahsis edilen cizyeler de vardı. 1540 ve 1545 tarihlerinde cizye tahrirleri yapılan gayrimüslimlerin cizye gelirleri, Sultan II. Mehmed tarafından Fatih İmareti'ne tahsis edilmiş gelir kaynağıydı. Bu nedenle söz konusu tarihlerde toplanan cizye, Fatih İmaretine aktarılmıştır.

1604-1605 tarihinde Galata'da Rum ve Ermenilerin yapılan cizye sayımında 5702 gayrimüslim tespit edilmiştir. Tespit edilen cizye miktarı, gayrimüslim nüfus arasında eşit bir şekilde dağıtılmıştır. Her bir gayrimüslimden 90 akçe cizye toplanmıştır. Bu tarihte Galata'da bulunan Hristiyanlardan tamamından 513180 akçe cizye toplanmıştır.[188]

17 Mart-12 Ağustos 1623 tarihleri arasında Yahudilerin cizye tespiti için tahrirler yapılmıştır. Buna göre söz konusu cizye defterinde, *'an cema'at-ı Yahudiyân reâyâ-yı merhûm ve mağfûr Sultan Mehmed Han Gâzî der mahmiye-i İstanbul,* şeklinde kaydederek Yahudilerin geldikleri yer veya bulundukları yerlerin adı ile sayımları yapılmıştır. Örnek, *'an cema'at-ı Yahudiyân-ı Selanik, 'an cema'at-ı Yahudiyân-ı Silivri, 'an cema'at-ı Yahudiyân-ı Kuru çeşme, 'an cema'at-ı Yahudiyân-ı Evlâd-ı Musa, 'an cema'at-ı Yahudiyân-ı Evlâd-ı Devit* ve *'an cema'at-ı Yahudiyân-ı Didon,*[189] sözleriyle toplam 2400 cizye vermekle mükellef Yahudi kaydedilmiştir. Ancak cizye miktarları belirtilmemiştir.

Evail-i Rebiü'l-ahir 1038 / 28 Kasım-7 Aralık 1628 tarihinde Yahudilerin cizye kayıtları güncelleştirildiği görülmektedir. Söz konusu tarihte yapılan cizye tahrir defterinde, *Mahmiye-i*

187 BOA. *TD, no 240,* s. 10-88.
188 BOA. *MAD.d. 178,* s. 2-51.
189 BOA. *MAD.d. 286,* s. 4-42.

İstanbul'da vâki' olan Yahudilerin cizyeleri müta'ayyen olmak içün mevcûdları teftîş olunub müceddeden tahrir olunması bâbında taraf-ı saltanat-ı 'aliyyeden hatt-ı hümâyûn sa'âdet-makrûn ile bu fakîr dâ'ileri müfettiş ve halen emir-i 'alem olan Hasan Ağa mübâşir ta'yîn buyrulmağın ber-mûceb-i fermân-ı 'âli mezbûrlar teftîş olunub müceddeden tahrîr ettiğim defterdir ki beyan olunur,[190] şeklinde kaydedilmiştir. Yapılan sayımlar sonucunda cizyeye tabi toplam 2985 adet Yahudi olduğu görülmektedir. Ancak bunlardan alınan cizye miktarı beyan edilmemiştir.

İstanbul'da zimmîlerin cizyelerini ödemeleri sırasında bazı şikâyet konuları hasıl olmuştur. Bu gibi şikâyetler, genelde cizye tahsildarı tarafından kadıya bilgi aktarımı niteliğinde olmuştur. Aynı şekilde bazen de zimmîlerden fazla miktarda cizye toplamaya çalışan tahsildar da şikâyet konusu edilmiştir.[191]

Osmanlı Devleti şer'i bir vergi olan cizyenin tahsilinde kendinden önceki İslam devletlerini örnek almıştır. Fıkıh kitaplarında ve Osmanlı kanunnamelerinde kaydedildiği üzere gelir durumları dikkate alınarak ('alâ, evsat ve ednâ) cizye tahsili yapılmıştır. İstanbul'da cizye ile mükellef gayrimüslim nüfusun tespiti için zaman zaman tahrirler yapılmıştır. XVI. yüzyılın ortalarında cizye tespitinde her bir gayrimüslimden alınacak cizye miktarı kaydedilirken, XVII. yüzyılın başlarında cizye vergi nüfusu tespit edilmiş, ancak cizye miktarları gayrimüslim şahıslar için ayrı ayrı belirtilmemiştir. Yukarıda verilen rakamlarda görüldüğü gibi, her bir gayrimüslim şahıstan 1540'ta ortalama 47 akçe, 1545'te 60 akçe ve 1604-1605 tarihinde ise 90 akçe cizye tahsil edilmiştir. Ancak 1593 tarihinde ekonomik kriz nedeniyle 224 akçeye varacak kadar cizye tahsil edilmiştir. XVII. yüzyılda akçenin değer kaybetmesi sonucu olarak, kişi başına düşen cizye miktarı çok daha fazla artırılmıştır.

190 BOA. *MAD.d. 15679*, 2-44.
191 İMŞSA. *Galata 42*, s. 2a, 2b.

3.9.2. Örfî vergiler

3.9.2.1. İspence vergisi

Örfî bir vergi olan *ispence*, çift resminin karşılığı bir çeşit baş vergisi özelliği taşımaktaydı. Hatta *ispence* ve *çift resmi* kulluk adıyla da anılmaktaydı. Gerek II. Mehmed dönemi mufassal defterlerinde, gerekse sonraki tahrir defterlerinde hâsılat kısmında başta yazılan ispence, şehir ve kasabalarda yetişkin her gayrimüslimlerden tahsil edilen maktu bir vergiydi. İspence yahut kulluk resmi tam anlamıyla bir raiyyet vergisidir. Bundan dolayı onu bir şahsî vergi olarak algılamak gerekir. Kanunnâmelerde, *ammâ kefereyi re'aya ispence virmekle çift resmi virmemek olagelmiş kanun olub,*[192] ifadesiyle Müslümanlardan alına *çift resmi*ne karşılık olarak gayrimüslimlerden *ispence* alındığı açıkça ifade edilmektedir. XV. ve XVI. yüzyıla ait defterlerde ve kanunnamelerde bu vergi genelde yirmi beş akçe olarak gösterilmektedir. Söz konusu vergi Balkanların fethinden sonra orada yaşayan Hristiyanlardan alındığı gibi, Osmanlı Devleti'nde yaşayan Yahudilerden de düzenli olarak alınmıştır.[193]

Gayrimüslimlerden alınan ispence vergisinin sınırları kanunnamelerde açık bir şekilde belirtilmiştir. *Kefereden her ferd ki, hadd-i büluğiyete yetişe, yirmi beşer akçe ispence alınur, nâ-bâliğde alınmaz... mütezevvic ve mücerred topraklı ve topraksız her birinden rayiç akçe ile yirmi beşer akçe ispence alunur,*[194] ayrıca Sultan II. Mehmed kanunnâmesinde, *müzevvec kâfir ispence için suvarına yirmi beş akça vire,*[195] sözleriyle gayrimüslim reayadan yılda bir

---

192 Barkan, *Kanunlar*, s. 102. Buna benzer diğer bir kanun da, Musul Livası Kanunnâmesinde zikredilmektedir, *ve kefere tâyifesine resm-i çift bağlanmamışdır ispenc ta'yin olunmuştur*, diyerek gayrimüslimlerden alınan ipencenin resm-i çift karşılığı olduğu belirtilmektedir. Aynı eser, s. 175.

193 İnalcık, "Raiyyet Rüsûmu", s. 602-603; Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri*, c. I, s. 175-176.

194 Barkan, *Kanunlar*, s. 316, 319, 327; Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri*, c. I, s. 175-176, 355, 463.

195 Halil İnalcık, *Hicri 835 Tarihli Sûret-i Defter-i Sancak-ı Arvanid*, Ankara 1987, s. XXXII.

kere olmak üzere yirmi beş akçe ispence alınacağı ifâde eilmiştir.

Vergiler hususunda çıkarılan tüm hükümlerde, kanunlar çerçevesinde alınan vergiden başka gayrimüslimlere zulmedilmemesi özellikle tembih edilmiştir. 11 Rebiü'l-evvel 1004 / 14 Kasım 1595 tarihinde İstanbul, Galata ve Haslar kadılarına yazılan iki ayrı hükümde, İstanbul'a dışarıdan gelenlerin, geldikleri yerde ispence vergilerini verdikleri halde, vergi ödenmesi görevliler tarafından tekrar istenmiştir. Bunun üzerine Divân-ı Hümâyûn'a şikayette bulunulmuş. Divân'dan çıkan hükümde ise, *sâkin olalı altı ay mürûr eylemiş değil ise men' idüb min ba'd hilâf-ı şer' ve kanûn bî-vech ve bî-sebeb rencide itdirmeyüb,*[196] geldikleri yerlerde ispencelerini verdikleri halde ve İstanbul'da da altı aydan fazla kalmadıkları için tekrardan ispence talep edilmemesi emredilmiştir. Ayrıca, *sâkin oldukları yerden ispencelerin kânun üzere me'mûr olanlara virüb edâ itdikden sonra, ...tekrar ispence taleb idüb rencide itdükleri var ise men' ve def',*[197] edilmesi hususunda ilgililere hüküm gönderilmiştir.

Birtakım kayıtlardan İstanbul'la ticarî ilişkileri bulunan bazı tâcirlerin mültezim ve gümrük vergi memurlarıyla çok fazla uğraştıkları anlaşılmaktadır. Kendilerinin vakit kaybetmemeleri, işlerinin yürümesi ve aksamaması için bir vekil tutmuşlardır. Vekilin söz konusu tâcire vekalet ettiğine dair mahkemeden kendisine bir de hüccet verilirdi. Evasıt-ı Muharrem 1004 / 14-24 Eylül 1595 Cezire gayrimüslim tâcirlerinden *kâr u kesb* için Galata'da bulunanlardan isimleri sayılan sekiz kişi ve daha isimleri zikredilmeyen bir gurup tüccâr mahkemeye baş vurarak haraçlarına, ispence vergilerine ve beytülmal ile ilgili işlerine ve Divan-ı Hümayun'da görülen davaların ve bu anlamdaki husumetlerin tamamına Yorgi veled-i Pasad'ı vekil tayin ettiklerini belirterek hüccet talep etmişlerdir.[198]

Gayrimüslimler, ispence vergilerini münferit olarak verdikleri

196 İMŞSA. *Galata 63*, s. 194b.
197 İMŞSA. *Balat 18*, s. 226a-b.
198 İMŞSA. *Galata 19*, s. 43.

gibi toplu olarak da verirlerdi. Bazen de diğer birtakım işlerinde olduğu gibi, vekil tutarak ispence vergilerini vekilleri aracılığıyla görevliye teslim ederlerdi. 4 Rebiü'l-evvel 1004 / 7 Kasım 1595 tarihli bir hükümde ebnâ-yı sipahiyândan Mahmut ve Hüdavendigar adlı şahıslar Divan-ı Hümâyûn'a arz-ı hal sunarak şikayette bulunmuşlardır. İstanbul ve Galata'nın 1003 senesinde toplanacak ispenclerin on iki yük akçeye iltizam ettiklerinden, toplanması esnasında *sâir re'aya ispenclerin verib* ancak, Ermenilerden talep edildiğinde, *senin elinde olan emr-i şerifte Ermeni tâifesi zikr olunmuş değildir,* diyerek vergilerini vermekten kaçındıklarından bahsedilmektedir. Bunun üzerine yazılan hükümde; *İstanbul ve Galata'da sâkin olan kefere, Ermeni, Yahudi, Rumeli, Anadolu ve adalardan kâr u kesb için gelen ya da zimmî ve Ermeni; eğer defterli veya haric ez-defter tamamından haracını edâ eden kefere, ferman-ı hümayun ve iltizam şartı gereği olarak, adı geçen kazada oturan mücerretlerinden yirmi beş, evlilerinden ise otuz ikişer akçe hesabı üzere ispenclerini vermesi emr olunmuştur.* Ayrıca *re'ayaya inat ve muhalefet ettirmeyesin,* diye de tembih edilmiştir. [199]

Kanunnamelerde belirtilen şartlara uygun her gayrimüslimden yılda bir defa olmak şartıyla yirmi beş akçe ispence vergisi alınırdı. Ancak mahkemelere yansıyan davalarda görevlilerin bazen ispence toplanması sırasında haksızlık yaptıkları görülmektedir. Divân-ı Hümâyûn bu durumun önlenmesi için harekete geçerek ilgililere hükümler göndermiştir.

3.9.2.2. Avarız vergisi

Gayrimüslimler, ispenceden başka Müslümanlarla birlikte değişik adlar altında toplanan avarız vergilerinden de sorumluydular. Avarız vergisi; olağanüstü zamanlarda, özellikle sefer anlarında padişahın emri ve Divân-ı Hümâyûn'un kararıyla halktan nakdî veya aynî olarak alınan bir vergidir. Osmanlı Devleti'nde ilk devirlerden itibaren toplanan Avarız vergileri, XVII. yüzyıldan sonra

199 İMŞSA. *Galata 19,* s. 73, 84-85.

devlet hazinesine gelir olması düşüncesiyle düzenli alınan vergiler haline gelmiştir.[200]

Avarız vergisi, şehirler ve bunlara bağlı nahiye ve köylerde her hangi bir gayrimenkulü tasarruf edenlerin sayısına göre tespit edilmekteydi. Devlet herhangi bir olağanüstü durum ile karşı karşıya kaldığında, eli altındaki kaynakların yetersizliği nedeniyle memleketin bütün imkanlarını seferber etmeye karar verirdi. Bu kararın gereği olarak lüzum görülen para, hizmet, eşya ve mahsul miktarları çıkarılır ve Divân'da bulunan avarız defterlerine göre taksim olunurdu. Avarız hanesi başına alınan vergi miktarı zamana göre değişmiştir.[201]

Avarız türü vergiler avarız akçesi, bedel-i nüzul, sürsat, iştirâ, salyane ve kürekçi bedeli gibi adlar altında toplanmaktaydı. Bu vergiler, genellikle aynî olmakla birlikte gerektiğinde paraya çevrilir ve *bedeliyye* adı altında tahsil edilirdi. Özellikle XVIII. yüzyılda at, deve, katır, araba ve sâir adlar altın birçok avarız vergisi alınırdı.[202]

İstanbul halkının IV. Murad döneminde Revan Seferi sırasında çok büyük miktarlarda avârız vergisi verdiği anlaşılmaktadır. Ancak bu sırada artırılan avârız vergisinin re'ayaya ağır geldiğini Koçi Bey risalesinden öğreniyoruz. Her ne kadar Koçi Bey, risalesinde İstanbul'dan toplanan avarız vergilerinden doğrudan bilgi vermese de, IV. Murad döneminde diğer vergiler gibi avârız vergisinin de çok artırıldığından söz etmektedir.

Koçi Bey, IV. Murad'a sunduğu risalesinde, *nihân olmaya ki 990* (1582-1583) *tarihine gelince her bir nefer başına kırkar akçe hâne avârızı alınub ziyâde alınmazdı* ve ordunun Revan seferine hazırlık sırasında, *ve her hâne avârızından üçer yüz akçe*, alındığı-

200 Ömer Lütfi Barkan, "Avârız", *İA*, İstanbul 1979, c. II, s. 13-14; Aktepe, "Avarız Defteri", *İstanbul Enstitüsü Dergisi*, sy. III, s. 111; Yavuz Cezar, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi (XVIII. yy dan Tanzimat'a Mali Tarih)*, basım yeri yok, 1986, s. 119; Halil Sahillioğlu, "Avârız", *DİA*, İstanbul 1991, c. IV, s. 108.

201 Barkan, "Avârız", *İA*, c. II, s. 14; Aktepe, "Avarız Defteri", sy. III, s. 111.

202 Cezar, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi*, s. 119.

nı beyan ile, konunun sonucunda, *ve'l-hâsıl şimdiki halde re'aya fukarasına olan zulm ü te'addi bir tarihde ve bir iklimde ve bir padişah memleketinde olmamıştır,*[203] diyerek acı acı şikayet etmektedir.

Avârız vergilerinin toplanmasında birtakım usulsüzlüklerin de yaşandığı anlaşılmaktadır. 22 Şaban 1006 / 30 Mart 1598 tarihinde Galata'da çoğunluğu tüccar olmayan ve Saray-ı Âmire'de hizmetçi zimmîlerinden bir grup, rikâb-ı hümayuna ruk'a sunup Galata kâdısını şikayet etmişlerdir. Şikâyetlerinde *avârız vergisi* toplandığında ferman olunan defter üzerinden alınmayıp fazladan hane sayısı olduğu farz edilerek ve ölenler dahi hesaptan düşülmeden, hane sayısı iki yüz altmış dokuz varsayılarak avarız vergisi alındığı, hâlbuki mevcut hane sayısının ancak iki yüz otuz bir hane olduğu belirtilmiştir. Bununla beraber, zimmî halktan bir kısmının toplanan avârız vergi miktarını dahi verecek durumda olmadığı belirtilmiştir. Bunun üzerine Divân-ı Hümâyûn'dan Galata kadılığına yazılan hükümde; yazılan defter gereği olarak avarız vergisinin iki yüz otuz bir hane üzerinden alınması, bunun haricinde bir habbe ve bir hane dahi talep ve teklif edilmemesi istenmektedir.[204]

Avârız vergisinin toplanmasında re'aya; Müslüman, Yahudi ve zimmî olmak üzere üçe ayrılmıştır. XVII. yüzyılın başlarında İstanbul merkez kaza, *nefs-i İstanbu*'da bulunan 2918 avârız hanesinden 113 hanesi zimmî, 1255 hanesi Yahudi ve yaklaşık olarak 1550 hanesi de Müslüman olduğu kaydedilmiştir.[205] Ancak 1055 /1645-1646 tarihinde Galata'da bulunan 58 mahalleden toplam 325 avârız hanesinin olduğu görülmektedir. *Medine-i Galata'nın 'avârız olan mahallâtıdır ki zikr olunur,*[206] denerek her bir mahalledeki avârız hanesi verilmiştir.

---

203 *Koçi Bey Risâlesi (Eski ve Yeni Harfelerle),* yayına hazırlayan, Yılmaz Kurt, Ankara 1994, s. 60-61.

204 İMŞSA. *Galata 21,* s. 110.

205 Aktepe, "Avarız Defteri", *İstanbul Enstitüsü Dergisi,* sy. III, s. 113.

206 İMŞSA. *Galata 71,* s. 10a.

Tablo IV. 1055 /1645-1646 tarihli Galata Mahalleleri ve avârız vergisine tabi hane sayısı

Mahalle Adı	A.Hane	Mahalle Adı	A.Hane	Mahalle Adı	A.Hane
Penalot	2	Efrenciyân	7	(Okunamadı)	5
(Okunamadı)	3	Molla Fener Ahmet	13	Hızır İlyas	5
Hıristo	3	Tahta kapı	4	Cami-i Arab	10
Çukur Camii	9	Hâc Şaban	2	Tomtom	9
Ermeni	23	Etmekçibaşı	3	Alaca Mescit	6
Hüsam Beg	4	Şehrî Efendi	11	Nikola	3
Müeyyid-zâde	6	Hasan Çelebi	1	Kuloğlu	2
Kalkancıbaşı	4	Mustafa Ağa	2	El-Hac Ahmed	4
El-Hac A'cemi	3	Bedreddin	7	Cihangir	7
El-Hac Hasan	4	Kasımpaşa'da Cami-i kebir ve Yel değirmeni	20	Kazğancı	2
Sakabaşı	7	Bostancıyân	4	Karye-i Maçûk	3
Sultan Bayazid	2	Salma Hatun	4	Kasımpaşa'da Sirkeci	6
Perviz Ağa	10	Monla Çelebi	1	(Okunamadı)	3
(Okunamadı)	5	El-Hac Hüsrev	4	Yolcuzâde	3
İlyas Çelebi	3	Hoca Ali	2	Hıristoki	8
Sarı Lütfi	3	Şehsuvâr	4	(Okunamadı)	3
Katip Mustafa Çelebi	2	(Okunamadı)	2	Sahâf Muhyiddin	4
Eytam	2	Küçük Piyale Paşa	2	El-Hac Memî	3
Yaş Hasan	4	Ebu'l-Fadıl	5		
El-Hac Ferhad	11	Sinan Paşa	9		

Tabloda da görüldüğü gibi, en kalabalık Ermeni Mahallesinde 23 avârız hanesi bulunmaktadır. Bu tablodan avârız vergisine tabi olanların ne kadarının Müslüman veya ne kadarının gayrimüslim olduğunu çıkarmak mümkün görülmemektedir. Ancak XVII. yüzyılın ilk yarısında da Galata'da gayrimüslimlerin çoğunlukta oldukları düşünülürse söz konusu avârız vergi hanesinin ekserisinin de gayrimüslimlerden olacağı açıktır.

3.9.2.3. Diğer vergiler

Osmanlı Devleti'nde gayrimüslimlerden örfî vergilerden ispence vergisinin haricinde daha birtakım vergilerin alındığı görülmektedir. Bunların başında *zecriyye resmi* gelmektedir. *Zecriyye resmi*, alkollü içkilerden alınan vergi hakkında kullanılan bir ifadedir. Bazen alınan ve bazen de yasaklanan bu vergi, XVII. yüzyılın sonlarından itibaren sürekli alınır hale gelmiştir. 11 Şaban 1207 / 4 Nisan 1792 tarihli *zecriyye rüsûmu nizamı* ile alkollü içkilerden daha düzenli bir şekilde vergi alınmaya başlanmıştır.[207]

Söz konusu örfî vergilerden biri de *Rav Akçesi* adı altında Yahudilerden alınan vergidir. Yahudi cemaati, ilk zamanlarda sahip olduğu hahambaşı karşılığı olarak, Osmanlı yönetiminde resmiyet kazanabilmek için *Rav Akçesi* adı altında bir vergi ödemekteydi. Böylece, Yahudilerin resmen bir hahambaşısı oluyordu. Rav akçesi sadece Yahudilerin verdikleri bir vergiydi. Bu İstanbul'daki Yahudilerin değil, ülkenin diğer yerlerinde oturan Yahudilerin de ödediği bir vergiydi.[208]

Rav akçesinin ilk tarh edildiği tarih 4 Temmuz 1480'dir. Bu tarihte Rabbi Moşe Capsali, İstanbul Yahudilerinin dini lideri sıfatıyla Rav akçesi ödemiştir.[209] Söz konusu Rav akçesi halkın verdiği bir vergi olarak algılanabileceği gibi, Capsali'nin metropolitliği için verdiği bir tür vergi olarak da düşünülebilir.

Rav akçesinden başka, Yahudilerden *çadır akçesi* adı altında diğer bir vergi de alınmaktaydı.[210] Ayrıca Müslüman veya zimmîlerin yaptıkları birtakım işlerden dolayı benzer vergiler onlardan da alınırdı. Bunlardan *Dellaliye resmi*,[211] Müslümanlardan alındığı gibi,

---

207 Cezar, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi*, s. 183; Karataş, *Mahkeme Sicillerine Göre XVIII. Yüzyılda Bursa*, 238.

208 Refik, *Onuncu Asr-ı Hicride İstanbul Hayatı*, s. 55; Ercan, *Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler*, s. 277; Kenanoğlu, *Osmanlıda Millet Sistemi*, s. 197-199; Rozen, *A History of the Jewish Commuity*, s. 27-28.

209 Kenanoğlu, *Osmanlıda Millet Sistemi*, s. 199; Rozen, *A History of the Jewish Commuity*, s. 29; Güleryüz, *Türk Yahudileri Tarihi*, s. 52.

210 Üçel-Aybet, *Avrupalı Seyyahların Gözünde*, s. 255.

211 Yukarıda gayrimüslimlerin uluslararası ticaretleri başlığı altında

Rumlardan da alınan diğer bir vergi olan *zarar-ı kasabiye* denilen vergi, kadı vasıtasıyla cemaat üyelerinden toplanırdı.[212]

Zimmîlerin merkezî idarece taktir edilen örfî vergilerin dışında şehirler adına yerel idareciler tarafından yapılan harcamalara da katılma yükümlülükleri vardı. Bu tür giderler, söz konusu olan mahalde yaşayan Müslüman, Yahudi, Rum ve Ermeniler arasında nüfus oranlarına göre taksim edilirdi.[213]

Gayrimüslimlerin ödemekle yükümlü oldukları, evlenme vergisi olan *resm-i arus,* dul kadınların ödedikleri *resm-i bive,* değirmenler için ödenen *resm-i âsiyâb,* ufak baş hayvanlar için ödenen *resm-i ağnâm* ve domuz vergisi olan *resm-i hınzır* gibi başka birçok vergi de vardı. Sadece gayrimüslimlerin ödediği diğer bir vergi de *sefer harcı*[214] denen bir vergidir. Bu vergi, padişah sefere çıktığı sırada ev başına elli akçe toplanmasıdır. Bu vergilerin büyük bir kısmı Müslümanlardan da alınırdı. Zira Müslümanların içki tüketmeleri ve domuz beslemeleri yasak olduğu için *resm-i hamr* ve *resm-i hınzır* vergilerini sadece gayrimüslimler öderdi. Bununla beraber, bazı vergi türlerinde de gayrimüslimler, Müslümanların ödediğinin yarısını verirlerdi. Örneğin evlenme vergisi olan *resm-i ârustan*[215] zimmîlerden Müslümanların ödediğinin yarısı alınırdı.

3.9.3. Vergilerden muaf olanlar

Osmanlı'da reayanın çeşitli hizmetlerinden dolayı birtakım vergilerden mu'af oldukları bilinmektedir. Bu durum Osmanlı tebaası Müslümanlar için geçerli olduğu gibi gayrimüslim tebaa için de geçerliydi. Uzmanlık gerektiren bir alanda hizmet veren ve o alanda istihdam edilenler, sarayda çeşitli hizmetlerde bulunan veya devlet tarafından önem verilen bir işte istihdam edilen şahıslar, bazı ver-

---

incelenmiştir.

212 Selânikî, *Tarih-i Selânikî,* c. II, s. 575; Kenanoğlu, *Osmanlıda Millet Sistemi,* s. 376.

213 Karataş, *Mahkeme Sicillerine Göre XVIII. Yüzyılda Bursa,* 243.

214 Barkan, *Kanunlar,* s. 153, 168, 269, 284, 304-306, 322.

215 Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri,* c. VII, s. 446.

gilerden muaf tutulurdu. Ayrıca bu şahıslara birtakım imtiyazlar da verilirdi. Mu'afiyetleri padişah fermanıyla tasdik edilir veya mahkemelerden bu konuda hüccet alınırdı. Tahrir defterlerinde de adı geçen vergilerden mu'af olduklarına dair kayıtlar düşülürdü.

Raiyyet rüsûmunun ödenmesi ile ilgili üç ayrı kategori bulunmaktadır. Vergilerini tam ödeyen reaya, raiyyet rüsûmundan tamamen mu'af olan askerî sınıf ve bu vergileri kısmen ödeyen diğer bir grup vardır ki kanunnâmelerde *mu'âf ve müsellem* olarak geçer. Devlet için muayyen hizmetleri yapan üçüncü kısım, ödenmesi gereken vergilerden yâ tamamen veya kısmen mu'af tutulmuşlardır. Vergilerden mu'afiyet de üç kademede olurdu; önce avârızdan, sonra raiyyet rüsûmundan ve en nihayet şer'i vergilerden mu'af olunurdu.[216]

Kanunnâmelerde hem avârızdan ve hem de raiyyet rüsûmundan mu'af olanlar arasında birtakım dinî hizmet yapanlar görülmektedir. Genelde hâtib, imam ve müezzinler, caba resminden ve avârızdan mu'aftırlar. *Hitâbet ve imâmet ve te'zîn hidmetinde olalar caba resminden fermân-ı şerîf mucebince mu'af olalar,* diğer bir kanunnâmede ise, *imam ve müezzin avârız virmezler,*[217] denerek zaman zaman bu mu'afiyete *zaviyedâr dervişler* de ilhâk edilmiştir.

Müslüman din görevlilerinin bu vergilerden mu'af tutulmaları, gayrimüslim din adamlarının da aynı şekilde bazı vergilerden mu'af olmalarını gündeme getirmektedir. İmam ve müezzin gibi Hristiyan bir metropolün de birtakım rüsûmdan mu'af olduğu görülmektedir. *...ana mutasarrıf olub ulakdan ve cerehordan ve haracdan ve bâki 'avârızdan ve tekâlif-i divânîden evvelki midrebolidlar gibi mu'af ola,*[218] diyerek gayrimüslim din adamlarının da avârızdan mu'af oldukları ifade edilmektedir.

Kanunnâmelerde yaptıkları hizmetler karşılığı olarak bazı meslek ve hizmet grupları avârız vergilerinden mu'af tutulmuşlardır. Bunların başında *tuzcu, çeltikçi, küreci, ortakcı* ve *muhafazât-ı*

---

216 İnalcık, "Osmanlılar'da Raiyyet Rüsûmu", *Belleten,* XXIII, sy, 92, s. 596.
217 Barkan, *Kanunlar,* s. 36, 50.
218 Anhegger, İnalcık, *Kanunnâme-i Sultanî,* s. 66.

derbend idenler gelmektedir. *Çeltükcilerin ve tuzcularun hizmetleri mukabelesinde hemân 'avârızdan mu'af olmakdır ve illâ gayrı rüsûmları alına,*[219] demek suretiyle sadece *'avârızdan* mu'af tutulmuşlardır. Ancak XVI. yüzyıldan önce çeltikçi ve tuzcular avârız-ı divâniye ile beraber tekâlif-i örfîyeden ve bazı rüsûmdan da mu'af idiler.

Rumeli'nde nahiye kethüdalarına *kinez,* köy kethüdalarına *pirimkür* ve *tekelci* denirdi. Bunlar memleket şenlendirmesinde geçen hizmetlerinden dolayı, *sefer filorisin ve hane filorisin edâ eyledüklerinden sonra sâyir hukûk ve rüsûmdan mu'af olmak* üzere kaydedilmişlerdir. Bunların haricinde *serhad hizmeti* gören ve *voynuk dimekle meşhûr bazı kâfirler vardır ki serhad hizmeti* ve sefer vaki olduğunda tam teçhizatlı olarak seferde öncülük yaptıklarından, *cümle hukûk ve rüsûmdan ve filoriden mu'af ve müsellem olageldikleri,*[220] beyan edilmektedir.

Devlet tarafından bazı hususi hizmetler yüklenen bir kısım Hristiyan reaya zümresi bazı örfî vergilerden mu'af oldukları gibi, bazı şer'i vergilerden de muaftırlar. Sis Livası kanunnâmesinde, *ve kal'a-i mezbûre kâfirleri 'an kadimi'z-zaman ilâ yevminâ muhafazatıçün ve zikrolan baca mu'avenet itdiklerü içün mu'aflar olub cizye ve resm-i duhân virmeyüb ellerinde selâtin-i maziyeden menşûrları vardır,*[221] denerek şer'i bir vergi olan cizyeden mu'af oldukları belirtilmektedir.

İstanbul'da yaşayan bazı Yahudiler Rumeli'de devlete ait madenlerde çalıştıkları için 2 Safer 994 / 23 Ocak 1586 tarihinde bilumum tekâlif-i örfiyeden mu'af tutulmuşlardır. *Mahrûse-i İstanbul'da sâkin olan Yahudi tâifesinden Rumeli'nde vaki' olan me'âdin isağâsıçün tavancı görülmek fermân olundukda İstanbul Yahudileri kadimden veregeldükleri harc ve avârız ve Rav akçesi edâ eyledüklerinden gayri kasblık ve kasab akçesi ve celeblik ve*

219 Barkan, *Kanunlar*, s. 275-276; Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri*, c. III, s. 394.

220 Barkan, *Kanunlar*, s. 305.

221 Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri*, c. III, s. 488-489.

âher vilâyete sürgün ve tavuncılık ve sarraflık hidmeti teklif olunmayub sâir tekâlif-i 'örfiyeden mu'af olmak üzre tavun içün her yıl ber-vech-i maktu' yüz bin akçe cem' idüb Divân-ı Hümâyunuma getirüb hazine-i âmireme teslim itmeye müta'ahhid olduğumuz vech-i meşrûh üzre elimize mu'âfnâme-i hümâyun virilmiş idi, ... bi'l-cümle tekâlif-i 'örfiyyeden mu'af müsellem olalar didüklerinde vech-i meşrûh üzre kayd olunduğun bildirmeğin buyurdum ki min-ba'd bu babda ellerinde olan hüccetleri mûcebince amel idüb ana muhalif kimesneye iş itdirmeyesin,[222] şeklinde kaydedilerek İstanbul kadısına hüküm gönderilmiştir.

Osmanlı Devleti'nde yabancı ülke elçiliklerinde çalışan gayrimüslimler de tekâlif-i örfiyeden muaf tutulurdu. Evâhir-i Safer 1004 / 3–13 Kasım 1595 tarihli Galata mahkemesi sicillerinde bulunan bir kayıtta, *...mâ tekâddemeden Devlet-i âl-i Osmaniyyede elçi tâifesinin tercümanı olanlar tekâlif-i 'örfiyeden muaf ve müsellem iken,*[223] ifadesiyle elçiliklerde çalışan tercümanların eskiden beri birtakım vergilerden mu'af oldukları ifade edilmektedir. Söz konusu elçilerden *...tekâlif-i 'örfiyeden bir nesne alınmaya,* diye ellerinde berat olmasına rağmen, vergi memurları tarafından sıkıştırmaları üzerine mahkemeye başvurarak mahkemeden *tekâlif-i 'örfiyeden* mu'af olduklarına dair temessük almışlardır. XVIII. yüzyıldan sonra birtakım vergilerden mu'af olmanın kapsamı daha da genişletilmiştir.[224] Bu vergiden mu'af olanlar şunlardır; Divân-ı Hümâyun'da çalışan dil oğlanları bilumum vergilerden, Fransa elçiliğinde tercüman olarak çalışan Harem terzisi Simyo, kandil yağı veren Esteryo veled-i Şahin, sarayın sıva ve nakış işlerini yapan zimmîlerin de bazı vergilerden muaf oldukları görülmektedir.[225]

Gerek Müslüman ve gerekse gayrimüslim olsun, devlete yapmış

---

222 BOA. *A.DVN.MHM.d.60*, s. 136, hük no 302.

223 İMŞSA. *Galata 19*, s. 61.

224 *İstanbul Ahkâm Defterleri İstanbul Finans Tarihi (1742-1787)*, Proje ve Yayın Yönetmeni, Ahmet Kal'a, İstanbul 1998, c. I, s. 48-49, 52, 60-61, 65, 72, 92-93, 114-115, 137, 158-159, 236-238, 158-159, 292-294.

225 Kal'a, *İstanbul Ahkâm Defterleri İstanbul Finans Tarihi* (1742-1787), c. I, s. 57, 128-131.

oldukları yararlı hizmetlerden dolayı birtakım vergilerden mu'af tutulmuştur. Osmanlı, devlet anlayışına uygun olarak, devlete ve topluma faydalı işler yapanlar ödüllendirilmiştir. Söz konusu bu ödüllendirme, yükümlünün ödemesi gereken vergilerden bir kısmı veya tamamı alınmayarak gerçekleşmiştir. Osmanlı Devleti'nde vergiler, şer'i ve örfî vergiler olmak üzere iki ana başlık altında toplanmaktadır. Kişi yaptığı hizmet göz önüne alınarak, örfî vergilerin bir kısmından mu'af tutulurdu. Bazen de örfî vergilerle şer'i vergilerden de mu'af sayılırdı.

Bölüm IV

4. MAHKEMELERE YANSIYAN DAVALAR

4.1. Yargılama Usulü

İslam hukukunda genel bir prensip olarak, zimmîler dinlerinde, günlük işlerinde veya bir hak konusunda ihtilafa düştüklerinde, kendi hâkimlerine başvurabilirlerdi ve buna engel olunmazdı. Sorunun Müslüman hâkimler tarafından halledilmesini istemeleri durumunda, İslam hukukunun kuralları çerçevesinde şer'iye mahkemelerinde de yargılanırlardı. Cezayı gerektirici bir fiil işlenmişse bu durumunda, gerekli cezaî müeyyide tatbik edilirdi.[1]

İslam ülkesinde yaşayan gayrimüslimler, Müslümanlar gibi birtakım haklara sahiptirler. Bu hakların en önemlisi, *himaye hakkıdır*. İslam devleti ve topluluğu zimmî haklarını güvence altına almak mecburiyetindedir. Bu da onları iç ve dış düşmanlara karşı korumak anlamına gelir. Birçok ayet ve hadislerde Müslümanların zimmîlere el veya dil ile eziyet vermeleri haram kılınmıştır.[2]

---

1 el-Mâverdi, *el-Ahkamu's-Sultaniyye*, s. 261.

2 el-Mâverdi, *el-Ahkamu's-Sultaniyye*, s. 261;Yusuf el-Kardavî, *Gunyetü'l-Müslimîn Fî Mücteme'i'l-İslam*, Beyrut 2001, s. 9-11. Burada gayrimüslimlere nasıl davranılması gerektiğine dair Hz. Peygamber'in hadisleri zikredilmiştir.

İslam hukukunda, hukukun uygulanacağı şahıslar bakımından genel prensip mülkîliktir. Diğer bir ifade ile İslam ülkesinde yaşayan herkese dinleri ne olursa olsun İslam hukukunun kuralları uygulanır. Bununla beraber İslam devletinin hâkimiyeti altında yaşayan gayrimüslimler, Müslümanlarla aynı hükümlere tabi sayılırlar. Bunların İslam devleti tebaası olmalarıyla yabancı bir devlet tebaası olup geçici bir süre için İslam devletinde bulunmaları arasında da esas itibarıyla bir fark yoktur. Ancak Osmanlı Devleti'nde özellikle tabi olacakları mahkeme bakımından zimmî ve müste'menlerin statüleri farklı şekilde düzenlenmiştir.[3]

Osmanlı Devleti'nde Müslüman ve gayrimüslimler için farklı adalet sistemleri vardı. Şer'iye mahkemeleri olmak üzere yargı sistemi parçalı bir nitelik göstermekteydi. Şüphesiz bütün milletler için geçerli yasalar bulunmaktaydı; bununla birlikte günlük hayatın işleyişi, aile hukukuna ilişkin işler ve dinî konular cemaat yönetimlerine bırakılmıştı. Bir Müslümanla bir gayrimüslim arasındaki davada aynı hukukî hükümler tatbik edilmekteydi. Gayrimüslimlerin kendi aralarındaki nikâh akdi, feshi, nafaka, veraset ve vasiyetle ilgili işler cemaat mahkemelerinde görülürdü. Cemaat mahkemelerinin verdiği kararlar, Osmanlı idarecileri tarafından aynen uygulanırdı. Örneğin patrikhane mahkemesi suçluları yalnız hapse değil bazen sürgüne, bazen de kürek cezasına mahkûm edebiliyordu. Gayrimüslimler için başka çıkış yolu da bulunmaktaydı. İsterlerse kendi mahkemeleri yerine şer'iye mahkemelerine; yani kadıya da gidebilirlerdi. Şer'iye sicillerinden anlaşıldığında göre, gayrimüslimler özel hukuka ilişkin davalarının çoğunu ve noterlik işlerini tercihen kadıya götürmekteydiler. Şer'iye mahkemelerinde gayrimüslimler iki şekilde yargılanırlardı; ya İslam hukukuna göre ya da kadının Hristiyan veya Yahudi hukuku yorumuna göre muhâkeme edilirlerdi. Ancak bir Müslüman gayrimüslimlere ait cemaat mahkemesine gidemez, Müslüman hakkında orada alınan kararlar geçersiz sayılır ve kabul edilmezdi. Hâkim bir din olan

3 M. Âkif Aydın, "Osmanlı Hukuku", *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, Ed. Ekmeleddin İhsanoğlu, İstanbul 1994, c. I, s. 41; Cin/Akgündüz, *Türk Hukuk Tarihi*, c. 2, s. 310; Fahreddin Atar, *İslâm Adliye Teşkilâtı (Ortaya Çıkışı ve İşleyişi)*, Ankara 1991, s. 225, 226.

İslamiyet, diğer tek tanrılı dinlerin mensuplarına din değiştirme konusunda herhangi bir zorlamayı meşru göremezdi.[4]

Yargılama usulü açısından; şer'iye mahkemelerinin yetki alanı, hem Müslümanları ve hem de gayrimüslimlerin bütün davalarını kapsamaktadır. Şer'iye mahkemeleri, şer'î ve örfî davaların görüldüğü ve faslolunduğu yere, mahkeme veya meclis-i şer' denmekteydi.[5] Adı geçen mahkemeler ülkede yaşayan her vatandaşın cezaî ve hukukî davalarına bakmakla yükümlüydü. Dinî nitelikte olan aile hukuku ile ilgili davalarda, gayrimüslimler ister şer'iye mahkemesine isterse cemaat mahkemesine başvurabilirlerdi.

Osmanlı Devleti'nde çok geniş yetkileri bulunan ve şer'iye mahkemelerinde görev yapan şahıslara kadı denmekteydi. Mecellede kadının tarifi şöyle yapılmıştır; *beyne'n-nâs vukû'bulan da'vâ ve muhâsemeyi ahkâm-ı meşrû'asına tevfiken fasl ve hasm içün taraf-ı sultânîden nasb ve ta'yîn buyurulan zatdır*,[6] ifadesiyle insanlar arasında meydana gelen davaları meriyetteki hükümlerle çözüme kavuşturan ve sultan tarafından atanmış zat olarak tarif edilmektedir. Osmanlı Devleti'nde kadı, idarî, mâlî, askerî, adlî ve belediyeye ait birçok alanda yetkiliydi. Bütün yönetici sınıf gibi o da askerî sınıftan sayılırdı. Gayrimüslim ahalinin yaşam şekline karışmasa da, o zümrenin de hukukunu gözetmek ve malî yükümlülüklerini yerine getirip getirmediklerine dikkat etmek zorundaydı.[7] Kadılar, bulundukları yerin hem hâkimi, hem belediye başkanı ve hem de halkın her konuda müracaat edebileceği sosyal güvenlik makamı sayılırdı.

---

4 Osman Ergin, *Türkiye'de Şehirciliğin Tarihî İnkişafı*, İstanbul 1936, s. 89; Bilal Eryılmaz, "Osmanlı Devleti'nde Farklılıklara ve Hoşgörüye Kavramsal Bir Yaklaşım", *Osmanlı*, Ankara 1999, c. IV, s. 239; Yusuf Oğuzoğlu, *Osmanlı Devlet Anlayışı*, İstanbul 2000, s. 149; Cevdet Küçük, "Osmanlı Devleti'nde Millet sistemi", *Osmanlı*, Ankara 1999, c. IV, s. 209-210.

5 Halil İnalcık, "Mahkeme", *İA*, İstanbul 1988, c. VII, s. 149; M. Akif Aydın, "Mahkeme", *DİA*, İstanbul 2003, c. XXVII, s. 342; Akgündüz, *Şer'iye Sicilleri*, c. I, s. 76.

6 *Mecelle*, md. 1785.

7 Ebül'ulâ Mardin, "kadı", *İA*, İstanbul basım yılı yok, c. VII, s. 43; İlber Ortaylı, "Kadı", *DİA*, İstanbul 2001, c. XXIV, s. 70.

Gayrimüslimler, Müslümanlarla ilgili davalara bakmak üzere hâkim olarak tayin edilmezlerdi. Ancak dinî mahiyetteki aile hukuku davalarına bakmak üzere, kendi mahkemelerine hâkim olarak atanabilirlerdi. Gayrimüslimlere kamu düzenini ilgilendiren konularda İslam hukuku kuralları uygulanmış, aile, miras ve bir kısım ticaret hukukunda ise onlar kendi inançlarından kaynaklanan özel hukuk kurallarıyla baş başa bırakılmışlardır. Bunu tamamıyla kendi din adamlarının yetkisine bırakmıştır. Gayrimüslimlerin kendi aralarındaki evlenme ve boşanmayla ilgili davalara kendi haricinde başkalarının müdahalesi istenmemektedir. *Bir zimmîye* (kadın zimmî) *erinden kaçsa veya bir zimmî avret alımlı veya boşamalı olsa, aralarını rahibi-i mezburdan başka kimesne girmeye ve karışmaya,*[8] ifadesiyle ve kayıtta geçen, *kendi ayinlerine göre* tabiri ile gayrimüslimlerin kendi dinî inanç koşullarına göre aile hukuklarını düzenleyebilecek anlamındadır.[9] Bu da insan haklarına, inanç ve vicdan hürriyetine saygılı olmak açısından o dönemler için oldukça ileri bir uygulama saymak mümkündür.

Cemaat mahkemelerinin kuralları Osmanlı yönetici sınıfının hiçbir müdahalesi olmaksızın her milletin kendi dinî kuralları üzerine kurulmuştur. Değişik milletlerden kişiler arasında bir sorun çıktığında, o milletin mahkemesinde davanın görüleceği konu üzerinde uzlaşma sağlanamaması durumunda dava şer'iye mahkemelerinde çözümlenirdi. Bazı durumlarda haham mahkemelerinin katı kurallı olması yüzünden taraflar Yahudi bile olsa, davalarının Müslüman mahkemelerinde ele alınmasını isteyebiliyorlardı. Bu durum özellikle hahamları çok kızdırıyor ve bu yolu seçenleri aforoz etmekle tehdit ediyorlardı. Osmanlı yasalarında Müslüman erkeklerin tanıklığına kadınların ve gayrimüslimlerin tanıklığından daha fazla önem verilmesine rağmen, mahkeme tutanakları incelendiğinde tanıkların dinine bakılmaksızın ifadeleri mahkeme tarafından kabul edilmiş ve

---

8 BOA. *KK*, no 2539, s. 2-4.

9 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı*, Ankara 1988, s. 83-86; Yavuz Ercan, *Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler*, s. 203-206; Küçük, "Osmanlı Devleti'nde Millet sistemi", *Osmanlı*, c. IV, s. 209; M. Süreyya Şahin, *Türkiye'deki Patrikhaneler*, İstanbul 2003, s. 28.

davalar ayırım gözetmeksizin ele alınmıştır.[10]

Osmanlı Devleti'nde yaşayan Müslüman ve zimmîlerin yargılanmaları sırasındaki kriterler kişilerin eylemlerine bakılarak karar verilirdi. Şer'iye mahkemelerinde kişinin dini sorgulanmazdı. *Müslüman ile gayrimüslim arasında herhangi bir fark gözetilmez. Hâlbuki Yunanlılar bir yerlinin delaleti olmaksızın yabancılara ve esirlere bu hakkı vermemişlerdi. Mala mülke sahip olma hususunda Müslüman ve gayrimüslim arasında ayrılık yoktu. Bu, medeniyet ve insanlık tarihinde bir terakkidir*,[11] şeklinde değerlendiren Osman Nuri Ergin hukukî bakımından Müslüman bir reaya ile zimmî bir vatandaşın mahkemede her hangi bir üstünlükleri yoktu. Bundan dolayı gayrimüslimlerin yargılanması ile ilgili olarak, *lehum mâ lenâ ve 'aleyhim mâ 'aleynâ*,[12] ifadesi şer'iye sicillerinde sıkça kullanılmaktadır. Bu Arapça ibarenin manası ise, bizim lehimizde olan onların da lehinedir, bizim aleyhimizde olan şey onların da aleyhinedir. Bu ifade ile Müslüman reaya için tercih edilen ve uygun görülen her iş, meslek, ticaret şekli ve sâir toplumsal hayattaki işlevler zimmî reaya içinde tercih edilmiştir. Müslümanlar için uygun görülmeyen her hangi bir durum zimmî reaya içinde uygun bulunulmamıştır. Ancak şer'i hukuk açısından gayrimüslimlerin yapmasında her hangi bir sakınca görülmeyip, Müslümanların yapması haram olan meslek ve ticaret şekilleri Müslümanlar yapamazdı. Örneğin, Müslümanların meyhanecilik yapması, şarap ticareti ile uğraşması yasaklanmıştır. Buna rağmen

---

10 Shaw, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Yahudi Milleti", *Osmanlı*, c. IV, s. 315. Stanford Shaw, Osmanlı mahkemelerindeki yargılamadaki objektifliği, o günlerde batı mahkemelerinde Müslümanlara olan ön yargılardan çok uzak olduğunu ifade etmektedir. Aydın, *İslam ve Osmanlı Hukuku Araştırmaları*, s. 234; Oğuzoğlu, *Osmanlı Devlet Anlayışı*, s. 149; Karataş, *Mahkeme Sicillerine Göre XVIII. Yüzyılda Bursa*, s. 11; Ömer Düzbakar, *XVII. Yüzyıl Sonlarında Bursa'da Ekonomik ve Sosyal Hayat (1670-1698 Yılları Arasında Bursa Şer'iye Sicilleri'ne Yansıyan Şehir Merkezindeki Gayrimenkul Alım-Satımı, Terekeler ve Aile İle İlgili Belgelere Göre)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamı Doktora Tezi, Ankara 2003, s. 268-269.

11 Ergin, *Türkiye'de Şehirciliğin Tarihî İnkişafı*, s. 89.

12 İMŞSA. *Galata 2*, s. 52; *Galata 3*, s. 8, 9.

gayrimüslimler Müslümanlara yasak olan bu işleri gayet rahatlıkla yapabiliyorlardı.

İslam hukukunda yargılama ve cezaî müeyyideler ana hatlarıyla fıkıh kitaplarında belirlenmiştir. Osmanlı Devleti, pratik İslam hukukunda daha çok Hanefî mezhebinin görüşlerini benimsemiş ve fetvalar ağırlıklı olarak buna göre verilirken, şer'iye mahkemelerinin de buna uygun kararlar vermesi istenmiştir. Zimmet anlaşmasıyla devletin koruması altına giren gayrimüslimler, özel hukuk alanında serbest bırakılmalarına rağmen, bu alanla ilgili birçok konuda şer'iye mahkemelerine başvurmuşlardır.

Günümüzde dahi tartışma konusu olan, *zamanında yerine getirilmeyen adaletin adalet olmadığı* tezi çok daha erken dönemde Osmanlı'da fark edilmiştir. Bundan dolayı şer'iye mahkemeleri devletin en hızlı işleyen kurumlarından biri haline gelmiştir. Schweigger bu duruma işaret ederek, *Türkler adaleti yerine getirmekte çok gayretlidirler. Bir güvenlik görevlisi olan subaşı, şehir içinde atıyla sürekli dolaşır durur ve büyük bir titizlikle tartıları, ölçüleri denetler. Eğer ekmeğin, tereyağının ve sıvı yağın yanlış veya eksik tartıldığını saptarsa, bundan sorumlu olan tüccarı, ister Hristiyan olsun ister Türk, zorla dükkânlarından dışarı sürükletir ve çıplak tabanlarına sopayla vurdurur,*[13] şeklinde ifade etmektedir. Şehrin genel güvenliği ve düzeni ile ilgili her olay subaşının ilgi ve sorumluluk alanına girmekteydi. Kadıdan sonra ikinci derecede bir mahkeme görevlisi olan subaşının, suçlu bulunan kişinin cezasını infaz etmek asli görevleri arasında sayılmaktadır.

Osmanlı, ülkesinde yaşayan halka herhangi bir ayırım yapmaksızın en üst makama kadar şikâyet etme hakkı tanınmıştı. Doğrudan adalet istemenin en çarpıcı örneği, padişahın Cuma namazına gidiş ve dönüşü sırasında yaşanırdı. İstanbul'da bulunan Müslüman veya gayrimüslimler tarafından yol boyunca uza-

13 Schweigger, *Sultanlar Kentine Yolculuk*, s. 190. Kanunî dönemine ait Anonim bir seyahatnamede, şehri kolaçan eden İstanbul kaymakamı Sinan Paşa suçlu gördüğü bir Yahudi kadını dövdürmüştür. Anonim, *Kanunî Devrinde İstanbul*, s. 100.

tılan şikayet veya istek dilekçeleri solaklar tarafından toplanır ve gereği görülmek üzere ilgililere teslim edilirdi. *Türk, Hristiyan, Yahudi her kim olursa olsun ve ne arz etmek istiyorsa isteğini iletmek için bu Cuma selamlığını bir fırsat bilirlerdi,*[14] diye ifade edilmektedir.

Eskiden beri Türk İslam devletlerinde Cuma namazının kıldırılması, hutbenin hükümdar adına okunması birer hâkimiyet alameti olarak kabul edilmiştir. Osmanlı Devleti'nde yapılan *Cuma selamlığı*[15] padişahla halkın doğrudan yüz yüze geldiği çok önemli bir merasimdir. Hükümdarla halkın buluştuğu ve selamlaştığı bu merasim hukukî ve sosyal açıdan büyük önem taşımaktaydı. Cuma namazı çıkışı halkın istek ve şikayetleri sözlü veya yazılı olarak padişaha iletilmek üzere kapıcılar kethüdası alırdı. Daha sonra padişaha sunulan bu istek veya şikayetler padişah tarafından Divân-ı Hümâyûn'da görüşmesini ve buradan gerek gördüğü taktirde hüküm de çıkarabilirdi.

Divân-ı Hümâyûn'un en önemli işlevi, devlete ait siyasî, idarî, malî ve askerî işlerin görüşülüp karara bağlandığı en üst merci olarak kabul edilmesi, diğer taraftan fertlerin her türlü müracaat ve şikâyetlerini tetkik ve yargı anlaşmazlıklarını sonuca bağlayan üst mahkeme sayılmasıydı. Bu bakımdan ırk, din, milliyet, sınıf ve cinsiyet farkı gözetmeksizin herkes Divâna müracaat edebilirdi. Haftanın belirli günlerini davaları dinlemeye tahsis eden Divan'da, herkes davasını bizzat müdafaa etme yetkisine de sahipti.[16]

XVI. yüzyılın sonlarında İstanbul'da bulunan Von Bretten hatıratında divanda yargı ile ilgili, *Kentin bir ucunda, limanın geri-*

---

14 İbn Kemal, *Tevârîh-i Âl-i Osman*, c. I, s. 112; Selânikî, *Tarih-i Selânikî*, c. II, s. 440; Gerlach, *Türkiye Günlüğü 1573-1576*, c. II, s. 524, 546; Mehmet İpşirli, "Cuma Selamlığı", *DİA*, İstanbul 1993, c. VIII, s. 91.

15 Dündar Alikılıç, *Osmanlı'da Devlet Protokolü ve Törenler İmparatorluk Seremonisi*, İstanbul 2004, s. 102.

16 İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı*, Ankara 1988, s. 1-7; Recai G. Okandan, *Umumî Âmme Hukukumuzun Ana Hatları*, İstanbul 1948, s. 35-36; Cin / Akgündüz, *Türk Hukuk Tarihi*, c. II, s. 199; Mehmet Akman, *Osmanlı Devleti'nde Ceza Yargılaması*, İstanbul 2004, s. 124-125.

sinde büyük bir meclis binası vardır ki, buna divân demektedirler. Haftanın üç gününde burada Hristiyan, Yahudi, Türk, yabancı veya yerli halkın ticaret konusundaki anlaşmazlıklarına ait davaları görülür. Yabancıların sorunları olduğunda, görülen davanın önemine göre, ya bizzat elçinin kendisi ya da elçilik görevlileri ve bu amaçla oraya atanmış olan çevirmenler yardımcı olurlar. Böylece herkesin hakkını elde etmesi sağlanmış olur,[17] diyerek bilgi vermektedir. Von Bretten, Divân'ın haftada üç gün toplanarak halkın ticarî ve sosyal sorunlarına çözüm ürettiğini ifade etmektedir. Oysa XVI. yüzyılın başından itibaren Divân-ı Hümâyûn haftada dört gün toplanmaktaydı. Divân-ı Hümâyûn'un idarî görevi yanında bir de adlî görevi bulunmaktaydı. Bu amaçla birçok anlaşmazlık davaları buraya intikal eder ve çözümü yönünde hüküm çıkardı.

Divân-ı Hümayûn'da olduğu gibi, halka açık ve aynı zamanda ırk, din, milliyet, sınıf ve cinsiyet farkı gözetilmeden başvurulan şer'iye mahkemeleri bulunmaktaydı.[18] Gayrimüslimlerin yargılama usulü ve onlar hakkındaki temel kurallardan söz ettikten sonra, teorik İslam hukukunun pratiğe yansıma şekli olan Divân-ı Hümâyûn ve şer'iye mahkemelerindeki davalar örnekleriyle incelenecektir.

4.2. Divân-ı Hümâyûn'da Gayrimüslimler Hakkında Görülen Davalar

Divân-ı Hümâyûn çok fonksiyonlu bir kurumdur. İdarî, askerî ve malî görevleri bir kenara bırakılırsa, Divân-ı Hümâyûn'un bir çok yargı görevlerinin de olduğu açıktır. Şer'iye mahkemelerinin bakmaktan kaçındığı bazı davalar, Divân-ı Hümâyûn tarafından görülmektedir. Divân-ı Hümâyûn'da yapılan yargılama işlemi, Divân'ın kurum olarak tüm üyelerinin katılımı ile gerçekleşen bir yargılama usulü değildir. Yargılamayı Rumeli kazaskeri tek başına yapmakta, iş yükünün fazlalığı nedeniyle, bazen Anadolu kazaske-

17 Von Bretten, *Osmanlıda Bir Köle*, s. 290.

18 Ahmet Akgündüz, heyet, *Şer'iye Sicilleri Mahiyeti, Toplu Kataloğu ve Seçme Hükümler*, İstanbul 1988, c. I, s. 12-15.

ri ona yardımcı olmaktaydı.[19] Ancak çıkan karar kazaskerin yargılama kararı olarak değil, Divân-ı Hümâyûn'dan çıkan bir hüküm olurdu.

Divân-ı Hümâyûn'da gayrimüslimlerle ilgili görüşülen davaların başında ruhanî reislerin yargılanmaları gelmektedir. Söz konusu gayrimüslim din adamlarının yargılama gerekçeleri farklı farklı olmuştur. Bunlardan en önemlisi hiç şüphesiz devlet aleyhine casusluk veya bir araya toplanmalarıydı. Örneğin, 28 Şaban 979 / 15 Ocak 1572 Eflak vilayetinden bazı şahıslar (isimleri zikredilmemiş) yakalanarak Divân-ı Hümâyûn'a getirilmişlerdir. Bu şahıslar, *bundan akdem Selanik kilisesinde batrik olan Yayâk nâm mel'ûn kilise-yi mezkûrda rûz-ı kâsımda cem'iyet eyleyüb Leh ve Moskov cânilerine bazı kâğıtlar îsâl,* ettiğini ifade söyleyerek bu sırada istişarede bulunan birtakım papazların bu toplantıya katıldıkları belirtilmiştir. İsimleri zikredilen papazların, cemiyetin devlet aleyhinde bir bildirgesi olduğu anlaşılan kağıtlardan yanlarına aldıkları bildirilmiştir. *Eğer ellerinde kağıd kalan zimmîlerdir ve eğer müşâverede bîle olanlardır be-her takdîr cümlesin her kanda ise ele getürüb,*[20] diyerek söz konusu Selanik kilisesinde toplantıya katılanların yakalanarak İstanbul'a getirilmesi, Selanik Beyine ve Kadısına gönderilen hükümle emredilmektedir.

Üst düzey ruhanî sınıfın davalarının mahallî mahkemelerde değil, Divân'da görülmesi bir mecburiyetti. Her ne kadar ilk dönemlerde ruhânî reislerin Divân'da yargılanmadığı yönünde bir kanaat varsa da, 1585 tarihinde İstanbul patriğinin Rodos'a sürgün edildiğine dair Divân'dan hüküm çıkarıldığı görülmektedir.[21] Ancak belgelerde gayrimüslim din adamlarının hem divanda ve hem de şer'iye mahkemelerinde yargılandıkları görülmektedir. Örneğin, 1585'ten önce Kudüs'te bulunan kutsal yerlerin hukukî düzenlemelerinde patriklerin yetkileri belirlenmiş, ancak yargılanmaları

19 Ahmet Mumcu, *Hukuksal ve Siyasal Karar Organı Olarak Divan-ı Hümayun*, Ankara 1986, s. 86; Halil İnalcık, "Mahkeme", İstanbul 1988, *İA*, c. VII, s. 149-150; Akman, *Osmanlı Devleti'nde Ceza Yargılaması*, s. 36, 119.

20 BOA. *A.DVN.MHM. d.10*, s. 216, hük no, 326.

21 BOA. *A.DVN.MHM. d.* 55, s. 149, hük no, 271.

konusuna değinilmemiştir.[22] Böyle önemli bir duruma açıklık getirilmemesi, ruhanî reislerin mahalli kadılıklarca yargılanabileceklerini akla getirmektedir. Zira Divân-ı Hümâyûn'da ruhânî reislerle ilgili birtakım davaların kadılıklara havale edildiği de bilinmektedir.[23]

Gayrimüslim din adamlarının yargılanmaları ile ilgili dava, 19 Zi'l-hicce 993 / 12 Aralık 1585 tarihinden önce azledilen ve Rodos'a gönderilen İstanbul patriği hakkındadır. Azledilerek sürgüne gönderilen patrik Nevaftos'un kimlerle görüştüğünün tespit edilmesi hususunda Rodos kadısına bir hüküm gönderilmiştir.[24] Daha sonra söz konusu patrik, buradaki ifsâd ve halkı devlet aleyhine teşvik ettiğinden dolayı, *rahib dâima kefere tâyifesini idlâl idüb mâl-i mîriye*,[25] zarar verdikleri açıkça ifade edilerek, Rodos'a gönderilmesinden on sekiz yıl sonra oradan da alınarak 25 Zi'l-kade 1011 / 6 Mayıs 1603 tarihinde Tur-i Sîna'ya sürülmüştür. Bu konuda Divân-ı Hümâyûn'dan Kudüs kadılığına gönderilen hükümde adı geçen patriğe dikkat edilmesi ve kimse ile görüştürülmemesi istenmektedir.

Divân-ı Hümâyûn'da bazı Venedikli gayrimüslimlerin casusluk yapmalarını engellemek için önlemler alınmıştır. Örneğin 9 Cemaziye'l-ahir 979 / 29 Ekim 1571 tarihinde İstanbul'da bulunan Venedikli bazı tâcirlerin memleketleri ile muhaberede bulunmaları ihtimaline karşı, Çekmece köprülerinde ve sair teftiş ve tahaffuza memur adamlar bulundurup casusluk edenlerin ellerindeki kâğıtlar ile beraber taht-ı hıfz merkez-i saltanata gönderilmesine dair Yeniçeri ağasına hüküm gönderilmiştir.[26]

İmtiyazlı sayılan birtakım yabancı uyruklu (müste'men) tâcirler veya yabancı devlet görevlilerinin ticarî, tereke ve sair davaları da yine Divân'da görülür ve gerektiğinde ilgili devlete bir mektupla bilgi verilirdi. Örneğin, 26 Cemaziye'l-evvel 967 / 23 Şubat

22 BOA. *KK. Piskopos Mukataası Kalemi*, defter no, 2539, s. 2-4.
23 *85 Numaralı Mühimme Defteri*, s. 42, hük no, 67.
24 BOA. *A.DVN.MHM. d.55*, s. 149, hük no, 271.
25 BOA. *A.DVN.MHM. d.75*, s. 2, hük no, 6.
26 BOA. *A.DVN.MHM. d. 16*, s. 84, hük no, 167.

1560 tarihinde Galata'da oturan Fransa asıllı zimmî tâcirlerden Corci'nin vârisleri, adı geçen Corci'nin ölmeden önce altı yüz on iki kantar kalay, bin dokuz yüz kantar bakkam, on beş kantar jiva ve altı bin zira' kaneviçeyi ticaret yapmak için altı bin filori borçla alıp ve söz konusu malını kendi kabza-i tasarrufunda iken adı geçen Corci'nin ölümü ile malından altı bin filori çıkarılarak geri kalan mallarını ticarî malının varislerinin vekili Pavlo'ya teslim edildiğine dair Divân-ı Hümâyûn'dan Fransa Kralına bir nâme-i hümâyûn gönderilmiştir.[27]

Divân'da gayrimüslimler hakkında görülen davaların diğer bir çeşidi de, şikayet eden veya edilen zimmîlerin davalarının ilgili kadılıklarda görüşülmesi için söz konusu kadılıklara yazıldığı hükümlerdir. Örneğin, *bundan akdem tâht-ı kazanuzdan ba'zı zimmîler ehl-i fesâd ü şenâ'atdür deyu tutulub südde-i sa'âdetüme gönderülüb habs olunmuşdu,*[28] şeklinde kaydedilerek, eşkıya zannıyla İstanbul'a gönderilen zimmîlerin suçları kesinleşirse gerekli cezalarının verilmesi, eğer suçları sabit olmazsa serbest bırakılmaları için Silivri ve Çorlu kadılarına hüküm yazılmıştır. Ayrıca Edirne metropolitinin şikâyeti ve bazı zimmîlerin arzuhali üzerine tahkikat yapıp sonucunun bildirilmesi hakkında 19 Rebiü'l-evvel 967 / 19 Aralık 1559 tarihli Edirne kadısına bir hüküm yazılmıştır.

Osmanlı'da idarecilerin hassas olduğu konulardan biri de, Müslüman halkın inançlarının gereğini yerine getirmede kolaylık sağlamaktı. Müslümanlarla farklı inançlarda olan gayrimüslimlerin iç içe yaşamasının tabii olarak bazı sıkıntıları da beraberinde getirmiş olması kaçınılmazdı. Hassas olunan konulardan birisi, Müslümanların ibadethanelerine yakın meyhanelerin ve içki satılan yerlerin açılmasına müsaade edilmemesi idi. Bu konuda zaman zaman Divân-ı Hümâyûn'da son derece kesin kararlar alınmıştır.[29]

---

27 *3 Numaralı Mühimme Defteri,* s. 364, hük no, 805.

28 *3 Numaralı Mühimme Defteri,* s. 277, hük no, 608, s, 288, hük no, 627. Ayrıca benzer konular için bakınız, BOA. *A.DVN.MHM. d. 88,* s. 34,, hük no, 59.

29 *3 Numaralı Mühimme Defteri,* s. 523, 673, hük no, 1190, 1557; *5 Numaralı Mühimme Defteri,* s. 56-57, hük no, 130; *7 Numaralı Mühimme Defteri,* c. I, s. 463-464, hük no, 966; BOA. *A.DVN.MHM.d. 9,* s. 90, hük no, 233; *A.DVN.*

Hükümlerden anlaşıldığına göre, kazalarda karara bağlanamayan veya taraflardan birinin itirazı ile Divân'a başvurmaları sonunda söz konusu davanın yeniden gözden geçirilmesi için ilgili kadılığa hüküm gönderilmiştir. Örneğin, *vardukda mezbûrları ele getürüb gaybet iderler ise şer'le buldurub*,[30] ifadesiyle 18 Zi'lkade 978 / 13 Nisan 1571 tarihinde Sofya ve Şehirköy kadılarına yazılan hükümde Sofya'da oturan Solak Muslihiddin olarak bilinen Hasan, kardeşi Ömer ve bunlarla beraber birçok kişinin ittifakı ile Şehirköy Kazası'na bağlı Virye Malik adlı köyde bulunan Niko adlı zimmînin evini basarak karısını öldürüp eşyasını yağmalandığı bildirilmiştir. Evden gasp edilen malzemeden, yirmi beş bin nakit akçe, üç gümüş kadeh, üç gümüş yotma(?), ele geçirilmiştir. Adı geçen Ömer yakalanmış ve işe karışan diğer şahısların da yakalanarak mahkemeye sevk edilmesi talep edilmiştir.

Toplumsal ahlâkî değerlerin korunması Divân-ı Hümâyûn'u doğrudan ilgilendiriyordu. Özellikle toplumun sosyal yapısında zedelenmeler oluşturacak davalara öncelikle bakılmış ve bu konuda hükümler çıkarılmıştır. Örneğin, Eyub'da bulunan bazı gayrimüslim kaymakçı dükkânlarında hoş olmayan tavırlar sergilendiği için kadınların kaymakçı dükkânlarına girmeleri yasaklanmıştır. *Kaymak yemek bahanesiyle girüb oturub nâ-mahremler cem' olub, imdi şer'-i şerîfe muhâlif bu asl husûslar men' ve ref' olunmak mühimmât-ı umûr-ı şer'iyedendir*,[31] diye gönderilen hükümde ka-

---

MHM. d. 27, s. 30, hük no, 725; *A.DVN.MHM. d. 28*, s. 41, hük no, 100; *A.DVN.MHM. d. 39*, s. 59, hük no, 141; *A.DVN.MHM. d. 47*, s. 129, hük no, 323; *A.DVN.MHM.d. 48*, s. 330, hük no, 968; *A.DVN.MHM.d.66*, s. 24, hük no, 51; *A.DVN.MHM.d. 73*, s. 349, hük no, 767; *A.DVN.MHM.d. 87*, s. 67, hük no, 163. Genelde söz konusu hükümlerde, cami yakınına veya iki cami arasına yapılan meyhanelerden o yöre Müslüman halkının rahatsızlıkları dile getirilmiş, huzur içinde ibadetlerini yapamama veya meyhanelerden sarhoş olarak çıkanların bazı sarkıntılıklarda bulunduklarına dair hükümleri içermektedir.

30 BOA. *A.DVN.MHM. d.10*, s. 302, hük no, 488. Bu davaya benzer diğer bir dava için bakınız, BOA. *A.DVN.MHM. d. 36*, s. 303, hük no, 801.

31 BOA. *A.DVN.MHM.d. 22*, s. 17, hük no, 42. Toplumun ahlâkî değerlerinin korunması adına 21 Cemaziye'l-evvel 986 / 26 Temmuz 1578 tarihinde Bursa kadısına gönderilen hükümde kahvehânelerde şarap içildiği,

dınların söz konusu kaymakçı dükkanlarına girmeleri yasaklanmıştır. Ayrıca hükmün sonunda yasağa uyulup uyulmaması konusunun takip etmesi hususunda Eyub kadılığına hüküm gönderilmiştir.

Hangi dine mensup olursa olsun, toplumda bazı davranışların hoş karşılanmadığı gibi cezaî müeyyidesi de olur. Hırsızlık ve kaçakçılık bu türden olaylardır. Osmanlı toplumunda görülen hırsızlık vakaları mahkemelerde görülürken, bazen bu davalar Divân-ı Hümâyûna da gelmiştir. Ancak bu her zaman görülen bir durum değildir. Genelde şer'iye mahkemelerinde görülür ve sonuca bağlanırdı. Kaçakçılık gibi davalara, eğer uluslar arası ise, ekseriyetle Divân bakar ve karar buradan çıkardı.[32]

Gayrimüslimlerin mezarlıklar sorunu da aynı şekilde Divân-ı Hümâyûn'da görülmüştür. Söz konusu mezarlıklarla ilgili davaların büyük bir kısmı zimmîler tarafından Divân'a taşınmıştır.[33] Divân'da mezarlık davalarının iki çeşit olduğu görülmektedir. Birincisi, gayrimüslimlere ait mezar taşlarının bazıları tarafından çalınması; ikincisi, gayrimüslimlere mezar yeri tahsisi konusunda olmuştur. Mezar yerleri konusunda ilgili kadı tarafından keşif yaptırıldığı ve tarafların divanda dinlendiği de görülmektedir.[34]

Divân-ı Hümâyûn'un gayrimüslimler hakkında aldığı önemli kararlardan biri de giyim kuşamları idi.[35] Ancak ikinci bölümde de ifade edildiği gibi, her ne kadar Divân bu konuda hassas davransa da gayrimüslimler, Avrupalı seyyahların ifadesine göre, bazı istisnalar haricinde istedikleri şekilde giyinebiliyorlardı. Müslüman

---

satranç oynandığı ve bazı kumar oyunlarının oynatılarak halkın ahlakının bozulduğu vurgulanarak tüm kahvehânelerin kapatılması emredilmiştir. BOA. *A.DVN.MHM. d.35*, s. 91, hük no, 225.

32 *5 Numaralı Mühimme Defteri*, s. 85, hük no, 198; *7 Numaralı Mühimme Defteri*, c. I, s. 225, hük no, 454; BOA. *A.DVN.MHM.d. 35*, s. 33, hük no, 124; *A.DVN.MHM.d. 39*, s. 32, hük no, 78; *A.DVN.MHM.d. 41*, s. 36, hük no, 75.

33 II. Bölümde mezarlıklarla hakkında bilgi verilmiş olduğundan, burada sadece mezarlıklarla ilgili davaların Divân'da görüldüğüne dikkat çekilecektir.

34 BOA. *A.DVN.MHM.d. 39*, s. 123, hük no, 294; *A.DVN.MHM.d. 48*, s. 114, hük no, 305; *A.DVN.MHM.d.* 49, s. 139, hük no, 461; *A.DVN.MHM. d. 55*, s. 34, hük no, 66; *82 Numaralı Mühimme Defteri*, s. 19, hük no, 27.

35 II. Bölümde giyim kuşam konusu ayrıntılı olarak ele alınmıştır.

halkı yatıştırabilmek için gayrimüslimlerin giyim kuşamlarına dikkat etmeleri hakkında fermanlar neşredilmiştir. Gayrimüslimlerin giyim kuşamları ile ilgili davlara, ya kadılar aracılığı ile subaşılar tarafından Divân'a getirilmiş, ya da gayrimüslimlerin aşırı derecede gösterişe kaçan giyinişleri dolayısıyla diğer devlet adamları tarafından Divân'ın gündemine taşınmıştır.[36]

Divân-ı Hümâyûn'un re'ayanın korunması konusunda kadıların dikkatini çekmesi olağan işlerden sayılırdı. Yapılan bazı haksızlıklar sonucunda veya halkın zarara uğratılmamasına yönelik kadıların faaliyete geçmeleri için hükümler yazılmıştır. Örneğin, gurre-i Cemaziye'l-evvel 992 / 11-21 Mayıs 1584 tarihinde İstanbul'a çuha getiren tâcirlere Yahudilerin müdahale etmesi üzerine ve onların söz konusu müdahalelerini önlemek için İstanbul kadısına hüküm yazılmıştır.[37]

Devlet memurlarından bazılarının keyfî olarak gayrimüslimlere sıkıntılar verdikleri de olmuştur. Böyle bir durumda Divân'ın söz konusu kişiyi derhal uyardığı görülür. 7 Cemaziye'l-evvel 973 / 1 Aralık 1565 tarihinde Manastır Yahudilerinin birbirlerine şarap sattıkları, ancak Müslümanlara satmadıkları, buna rağmen subaşıların cerîme akçesi almak amacıyla onları Müslümanlara şarap sattıkları iddiasıyla yakalayıp onlara zulmettikleri bildirilir. Olayın incelenmesi ve eğer şikâyet doğru ise subaşıların Yahudileri bu şekilde rahatsız etmelerine izin verilmemesine dair Manastır kadısı uyarılır. Ancak Yahudilerin Müslümanlara şarap sattıkları doğru ise satanların şer'-i şerife göre cezalandırılması yine aynı kadılıktan istenmektedir.[38]

Divân-ı Hümâyûn bazı davalar hakkında kadıları uyarıldığı gibi, birtakım davaları da kadılıklara havale ediyordu. Aynı şekilde kadılıklardan, bazı konularda açılacak davaların da Divân'a havale edilmesi talep edilmektedir. Örneğin, 5 Şaban 1040 / 9 Mart 1631 tarihinde Galata kadısına gönderilen hükümde, *Kosta Reis*

36 BOA. *A.DVN.MHM. d. 39*, s. 290, 292, hük no, 556, 561.
37 BOA. *A.DVN.MHM. d. 52*, s. 338, hük no, 889; *A.DVN.MHM. d. 53*, s. 51, hük no, 139.
38 *5 Numaralı Mühimme Defteri*, s. 264, hük no, 675.

nâm zimmî 'arz-ı hâl idüb mezbûr kendü halinde olub hilaf-ı şer'-i şerif rencide olunmak icab itmez iken yine karye-i mezburede sâkin bazı kimesneler bunun ile garazları olmağla hevalarına tabi' nâib huzurunda ve istedikleri yerlerde da'vamız vardur deyu gördürüb te'addiden hâli olmadukların bildirüb Divân-ı Hümâyûn'uma ihzâr olunmak babında emr-i şerifüm recâ itmeğin, ihzâr olunmak emredüb buyurdum ki, vusul buldukda buna ol vecihle dahledüb ta'arruz ve nizâ' idenleri koşub Âsitâne-i Sa'adetüme gönderesin ki gelüb Divân-ı Hümâyûn'umda kâdıaskerlerüm huzurunda ahvâlleri şer'le görülüb icrâ-yı hakk oluna,[39] ifadesiyle hukuka aykırı olarak açılan davaların, Divân'a gönderilmesi talep edilmekteydi.

Çok fonksiyonlu olan Divân-ı Hümâyûn, muhâkeme işleminde gayrimüslimleri meriyetteki hukuk kuralları çerçevesinde yargıladığı görülmektedir. Bu konuda vurgulanması gereken en önemli konu, devletin vatandaşa bakış açısıdır. Divân-ı Hümâyûn'a intikal eden davalarda, davacının Müslüman veya gayrimüslim oluşuna değil, intikal eden davanın nicelik ve niteliğine bakılırdı. Dava şer'iye mahkemelerinin yetki alanlarına giriyorsa, kadıya havale edilirdi. Öncelikle kamuyu ve daha sonra Müslümanları ilgilendiren bir dava ise Divân-ı Hümâyûn'da görüşülürdü. Divân'da gayrimüslimler suçlu bulunarak aleyhlerine hüküm verildiği gibi, Müslümanlar haksız görülerek onların da aleyhine hükümler çıkmıştır.

19 Zi'l-hicce 992 / 22 Aralık 1584 tarihinde Galata kadısına gönderilen hükümde, Müslümanların haksız yere Yahudi mezarlarının taşlarını çıkardıkları ve bunun engel olunması emredilmekteydi. *Hiçbir vecihle makberlerine tâife-i Yahudi men' caîz olmayub memâlik-i İslâmiyede olan ehl-i zimmeti hilâf-ı şer'-i şerîfle 'amel eylemeyüb,*[40] kaydıyla Müslümanlardan bu ve benzeri işleri yapanların engellenmesi talep edilmektedir.

Divân-ı Hümâyûn'a intikâl eden davalarda ilgili olarak kadılıklara gönderilen hükümlerde, sorunun giderilmesi için mahal-

39 *85 Numaralı Mühimme Defteri*, s. 406, hük no, 670.
40 BOA. *A.DVN.MHM. d. 55*, s. 34, hük no, 66.

lenin önde gelenlerinden yardım istenmesi talep edilmiştir. *Hâlâ mahrûse-i İstanbul'da fevâhiş ziyade kesret üzere olub levendât ile fısk u ficûr üzere olub,*[41] ifadesiyle İstanbul'da fahişelerin çoğalmasının önlenmesi amacıyla mahalle imam ve müezzinlerine sık sık tembih edilmesi istenmiştir.

4.3. Şer'iye Mahkemelerine Yapılan Başvurular

İslam hukuku zimmîlere özel hukuk alanında geniş hak ve yetkiler tanımıştır. Bunlardan evlenme, boşanma, miras, vasiyet ve diğer ahval-i şahsiye ile ilgili tüm hukukî muamelelerde kendi hukuklarına tabi olma imkânı sağlanmıştır. Bununla beraber Osmanlı Devleti, şer'iye mahkemelerine başvurma hakkını da tanımıştır. Ancak zaman içinde gayrimüslimlerin ahval-i şahsiye ile ilgili davalarını kendi aralarında halledebilecekken, şer'iye mahkemelerine başvurarak halletme yolunu tercih ettikleri görülmüştür.

1520-1670 yılları arasında İstanbul'da bulunan Galata, Üsküdar, Beşiktaş, Hasköy, Havass-ı Refia, Yeniköy ve Balat kadı sicillerinden elde edilen bilgilere göre zimmîler, şer'iye mahkemelerine on üç ana başlık altındaki konularda müracaatta bulunmuşlardır. Bunlar da, satış akitleri ve bununla ilgili olarak hüccet talebi; kira akitleri; anlaşmazlıklar; borçlanma senetleri; Müslüman vakıflardan yapılan borçlanma senetleri; vasi ve tereke davaları; devlete olan vergi borçlarından dolayı mahkemeye yapılan müracaatlar; boşanma ve nafaka davaları; ticarî işlerde kefalet senetleri; kaçakçılık ve sahtekârlık davaları; asayişi ihlal, cinayet ve hırsızlık davaları; köle azatları (mükâtebe) hüccetleri ve sair davaları içermektedir.

4.3.1. Satış akitleri

Gayrimüslimler menkul veya gayrimenkul satışlarında bir çeşit anlaşma senedi olan hüccet talebi için şer'iye mahkemelerine

41 BOA. *A.DVN.MHM. d. 53,* s. 55, hük no, 152.

başvururlardı. Satışı yapılan menkul eşyalar arasında toptan gıda maddeleri, tuz, hayvan derisi, canlı hayvan, kürk, değerli taşlar ve mücevherât, hançer, karamürsel, tekne, kayık, köle ve sabun kili satışlarından dolayı mahkemeden ya hüccet talep edilmiş ya da satış işleminden kaynaklanan bir anlaşmazlığın giderilmesi için müracaat edilmiştir.

12 Safer 979 / 6 Ağustos 1571 tarihinde Balat mahkemesine başvuran Taved veled-i Yasef adlı Yahudi, Rum asıllı zimmî Yorgi veled-i Yani'ye dokuz kantar bal sattığını ve kantarının yüz yirmi beş akçeden toplam bin akçe alacağı olduğunu ve bu durumun kayıt altına alınmasını talep etmişti. Yorgi veled-i Yani'nin de bu durumu kabul etmesi üzerine taraflara hüccet verilmişti.[42]

Gayrimüslimlerin ticaretini yaptıkları menkullerden biri de tuzdur. 14 Şevval 999 / 5 Ağustos 1591 tarihinde memleha mültezimi Arab Reis veled-i Sak'ın Mihail veled-i Komonor'a kilesini onar akçeden beş yüz kile tuz satmıştır. Bu durum mahkemede kayıt altına alınarak taraflara hüccet verilmiştir.[43] Ayrıca Venedik tâcirlerinden tuz ticareti ile uğraşanlar vardı.[44]

Osmanlı toplumunda zimmîlerin uğraştıkları ticari alanlardan biri sof, deri ve deri mamulü eşyanın alım satımıydı. Kürk veya deri ticareti ile uğraşanlar, mallarını İstanbul'da bulunan yabancı devlet adamlarına da pazarlarlardı. Deri ve deri mamûlü satışların-

---

42 İMŞSA. *Balat 7*, s. 8b. Osmanlı standartlarına göre, 1 kantar = 56.449 kg.'dır. Buna göre, 56.449 x 9 = 508.041 kg. eder. Taved veled-i Yasef'in, Yorgi veled-i Yani'ye toplam 508.041 kg. bal sattığı anlaşılmaktadır. Kantarı yüz yirmi beş akçeden olduğuna göre, yaklaşık olarak balın kg. fiyatının bu tarihte 2.21 akçeye olduğunu söyleyebiliriz. İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, c. I, s. 443.

43 İMŞSA. *Galata 16*, s. 106. 1 İstanbul kilesi = 24.215 kr.'dır. Buna göre 500 kile x 24.215 = 12125.5 kg. tuz satılmıştır. Her bir kilesi on akçe ettiğine göre, tuzun kilo gram fiyatı 0.412 akçe eder.

44 İMŞSA. *Galata 17*, s. 73. 12 Cemaziye'l-evvel 1002 / 3 Şubat 1594 Venedik tâcirlerinden Davren veled-i Yanac, Karadeniz kıyısında olan Azak kasabasında bulunan mahzendeki boş fıçılarla beraber on altı kile tuzu Todori adlı zimmîye iki bin sekiz yüz seksen akçeye sattığını ve parasını aldığına, teslim tesellüm edildiğine dair mahkemece kendilerine hüccet verilmiştir.

dan dolayı bazı anlaşmazlıklar mahkemeye yansımıştır. 6 Cemaziyülevvel 1002 / 28 Ocak 1594 tarihinde Rumeli vilayetinden Dimo veled-i Petro Galata'da iskân eden İngiliz elçisi Banoma adlı şahsa üç kürk vermiş, ancak değer fiyatını alamadığı için mahkemeye başvurmuştu. Mahkemede İngiliz elçisinin vekili Francisko veled-i Penor müvekkilini savunarak toplamının kırk akçe ettiğini şahitler göstererek ispat etmişti.[45]

Şer'iye sicillerine yansıyan satış işlemlerinin diğer önemli bir konusu da gemi, karamürsel, tekne ve sal satışlarıdır. Genelde Karadeniz'in sahil kazalarında oturan Rumlar tarafından yapılan söz konusu deniz araçlarının satış işlemleri mahkemelerde tescil edilmiştir. Ortak olan deniz araçlarının kendilerine ait hisselerinin satışı olduğu gibi, bir teknenin veya karamürselin tamamen satışı da yapılıyordu. Tescil sırasında satılan deniz aracı her ne ise, içindeki malzemenin dökümü de ayrıca veriliyordu. Bu arada geminin uzunluğu zira' olarak mutlaka belirtilirdi. Örneğin, 21 Şevval 999 / 12 Ağustos 1591 tarihinde Zimmî Nakar veled-i Vardimoz'un on üç zira' (yaklaşık 9 m.) uzunluğundaki teknesini, içindeki alet ve edevatıyla, günlük rayic fiyatı üzerinden yirmi üç bin gümüş dirheme Cafer bin Abdullah'a satıp parasını aldığına dair Galata mahkemesince hüccet tanzim edilerek taraflara verilmiştir. Ayrıca Mehmed Reis bin Abdullah, Şıka adlı gemisini Ermeni Ayûn veled-i Emin'e sattığını mahkemede tescil ettirmiştir. Bu ve buna benzer satış tescil işlemleri oldukça fazladır. Bununla beraber tekne ve karamürsellerin fiyatı da uzunluğu ve içinde bulunan alet ve edevata göre değişirdi. Örneğin yirmi yedi zira'[46] yani 20,5 m. uzunluğunda bir karamürselin tüm alet ve edevatıyla on beş bin akçe rayiç fiyatıyla satıldığı belirtilmektedir.[47] Karadeniz sahilinde oturan Rumların deniz ticareti ile uğraştıkları gibi gemi yapımı ile de uğraştıkları görülmektedir. Mahkeme kayıtlarında deniz araçları

45 İMŞSA. *Galata 17*, s. 67; *Balat 7*, s. 41a; *Galata 17*, s. 167, 172.

46 1 zira' = 75.8 cm.'dir. İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, c. I, s. 441; Sertoğlu, *Osmanlı Tarih Lügatı*, s. 19.

47 İMŞSA. *Galata 16*, s. 7, 32, 60, 61, 84, 117, 176, 202; *Galata 17*, s. 2; *Galata 19*, s. 25, 51, 69.

yapıp satanların hemen hemen tamamı Rum olduğu görülmektedir.

Şer'iye sicillerinde zimmîlerin canlı hayvan alım satımı yaptıkları da görülür. Tespit edilebilen iki ayrı hayvan alım satım işleminden biri satış sonrası borcun tespiti için hüccet talebi,[48] diğeri ise satılan hayvanın tutarının inkârı konusunda mahkemeye yapılan başvurudur.[49] Bu gibi konularda mahkemeye yapılan başvurular, yâ taraflardan birinin hakkını almaya yöneliktir veya satış işlemini tasdik etmeyi amaçlar. Böyle bir işlemle de mahkeme bir çeşit noterlik hizmeti vermiş olurdu.

Yahudilerin elmas, altın ve inci gibi değerli mücevherata düşkün oldukları ve elmas gibi kıymetli taşların alım satımıyla uğraştıkları bilinmektedir. Yahudilerin söz konusu elmas alım satımdaki bazı anlaşmazlıkları şer'iye mahkemelerine yansımıştır. 26 Safer 1002 / 21 Kasım 1593 tarihinde Corci veled-i Mirtema, Manol veled-i Loka'ya yedi bin akçe değerinde iki adet elmas taşı verdiğini ve geri talep ettiğinde, Loka'nın söz konusu elmasları kendisinin almadığını İsak adında bir Yahudi'nin aldığını ve kendisinin sadece kefil olduğunu ileri sürdüğünü söyler. Ancak daha sonra Manol veled-i Loka söz konus elmasları Yahudi İsak'tan alarak Corci'ye ulaştırmıştır.[50] Aynı şekilde 18 Rebiü'l-ahir 1002 / 11 Ocak 1594 tarihinde Venedik tâcirlerinden Pakomi veled-i Alaman, Yahudi taifesinden Yasef veled-i İsak'a sattığı yüz elli bin akçe değerindeki elmasın parasını talep için mahkemeye başvurmuştur.[51]

---

48 İMŞSA. *Balat 18*, s. 54a; *Beşiktaş 27*, s. 15a. Evasıt-ı Zilhicce 1009 / 17 Haziran 1601 tarihli sicil kaydında mandıracılardan Mihal veled-i Minbâ ve Aleksi veled-i Loz adlı zimmîler Sinan Bey bin Abdullah'tan yüz yetmiş beşer akçeden yetmiş iki baş koyun aldıklarını ve kalan yedi bin yedi yüz akçeyi de ödediklerine dair hüccet

49 İMŞSA. *Balat 7*, s. 97a. Evail-i Receb 979 / 19-29 Kasım 1571 tarihli kayıtta Nikola veled-i Alsityo mahkemeye başvurarak Yasef veled-i Davit adlı Yahudi'ye on öküz sattığını, dokuzundan her birini yüz kırk akçeye, birini de yüz on akçeye, toplam bin üç yüz altmış akçeye satmış. Elli akçesini almış diğerini Yasef inkâr etmiştir. İki gayrimüslimin şahadetleri ile mahkeme söz konusu paranın Nikola'ya verilmesine karar vererek ilam çıkarmıştır.

50 İMŞSA. *Galata 17*, s. 6.

51 İMŞSA. *Galata 17*, s. 52.

Zimmîlerin alış verişini yaptıkları ve mahkemeye yansıyan önemli ticarî metalardan biri de köle satışları idi. Her ne kadar köle ticareti gayrimüslimlere yasaklanmış olsa da, zaman zaman serbest bırakıldığı veya çok fazla üzerine gidilmediği anlaşılmaktadır. Evail-i Rebiü'l-evvel 1004 / 4-14 Kasım 1595 tarihinde Mehmet bin Kasım adlı şahıs Kıbrıs asıllı iki cariyesini Aleksandra adlı bir zimmîye sattığına ve tutarı olan on üç bin akçeyi de teslim aldığına dair mahkeme tarafından kendisine hüccet verilmiştir.[52]

Galata şer'iye mahkemesi kayıtlarında bulunan bir hüccette İstanbul gayrimüslimlerinin sabun kili ticareti ile de uğraştıkları anlaşılmaktadır. Evasıt-ı Zi'l-hicce 1007 / 9-19 Temmuz 1599 tarihinde Müslüman tâcirlerden Mehmet bin Hasan ve ortağı Kalender'in zimmî Cevani veled-i Dimo'ya kırk bin akçe tutarında yüz çuval sabun kili karşılığında çeşitli kumaşlar aldığı belirtilmektedir.[53]

Osmanlı Devleti'nde Müslümanlara yapılması yasak, fakat gayrimüslim vatandaşlara serbest olan bazı ticari alanlarda da şer'iye mahkemelerine başvurulduğu görülür. Bunun en çarpıcı örneği, Evasıt-ı Şaban 1009 / 19 Şubat 1601 tarihinde Beşiktaş'a bağlı Ortaköy'de Abraham veled-i Yasef adlı Yahudinin, Hocapaşa Mahallesi sâkinlerinden David veled-i Mosa'ya sattığı şarap karşılığında aldığı meblağın tescili için mahkemeden hüccet alınmıştır.[54]

Gayrimüslim vatandaşlar menkul mal veya ticari meta alım satımlarında şer'iye mahkemelerine başvurdukları gibi, gayrimenkul satışlarında da, zorunlu olmadıkları halde şer'iye mahkemelerine başvurmuşlardır. Bunlar ev, bağ, bahçe, tarla veya müştemilatıyla beraber ev alım satımlarıdır. Sicillerden anlaşıldığına göre, bazen dükkânın kendisi satışa konu olduğu gibi, bazen de dükkân, içindeki malzeme ile beraber devredilmiştir. Gayrimenkul fiyatlarının birbirinden farklı olması ev veya diğer gayrimenkullerin büyüklüğünden ve yerinin kıymetli oluşundan ileri gelmekteydi. Gayrimüslimler söz konusu ev, bağ, bahçe veya bağ ve bahçe içinde

52 İMŞSA. *Galata19*, s. 75.
53 İMŞSA. *Galata 21*, 49b.
54 İMŞSA. *Beşiktaş 27*, s. 6a.

bulunan evlerin satışlarını kendi aralarında tescil ettirdikleri gibi, Müslümanlardan aldıkları veya sattıkları bir gayrimenkulu da tescil ettiriyorlardı.[55]

Gayrimüslimlerin gerek menkul ve gerekse gayrimenkul satışlarında işlemin daha sağlam olması amacıyla şer'iye mahkemelerine başvurarak hüccet aldıkları bilinmektedir. Bu şekilde şer'iye mahkemesine başvurmak gibi bir mecburiyetleri olmadığı halde, ileride taraflardan birinin olası itirazına karşı ellerinde bir delilin bulunmasını amaçlamışlardır. Bu yolla varmak istedikleri diğer bir nokta da, satış işleminden doğacak olumsuz bir durum karşısında devletin meşru' kabul ettiği şer'iye mahkemelerinden aldıkları hüccetle kendilerini savunabilmeleridir.

4.3.2. Kira akitleri

Osmanlı literatüründe kira karşılığı olarak *icâr* kelimesi kullanılmıştır. İcâr Mecelle'de, *belirli bir menfaati muayyen bir ivâz karşılığında satmaktır*, şeklinde ifade edilmektedir.[56] Osmanlı'da gayrimüslimler gerek kendi aralarında ve gerekse Müslümanlardan veya vakıflardan ev, dükkân ve mahzen gibi birtakım gayrimenkuller kiralamışlardır. Gayrimüslimlerin kira akitleri ile ilgili olarak şer'iye mahkemelerine taşıdıkları meseleler, ev ve iş yerine ait kira sözleşmelerinin onayı hakkında olmuştur. Kiraya verenler şahıslar olabileceği gibi, tüzel kişiliğe sahip vakıflar da bazı gayrimenkulleri kiraya verebiliyorlardı. Fakat her halükarda mahkemece gayrimenkulun mevkii, komşuları ve sınırı tam tespit edilerek onaylanması gerekirdi.[57]

---

55 İMŞSA. *Balat 7*, s. 9a, 43a; *Balat 18*, s. 105a, 168a; *Galata 15*, s. 27; *Galata 16*, s. 5, 7, 18, 92, 96, 97, 120; *Galata 17*, s. 19, 20, 28, 104, 136, 137; *Galata 19*, 6, 35, 36; *Galata 21*, s. 97a; *Galata42*, s. 33b, *Galata63*, s. 21b; *Beşiktaş 22*, s. 13b; *Beşiktaş 48*, s. 22a; *Hasköy 5*, s. 230.

56 *Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye*, Dersaadet 1293, md, 405-421.

57 İMŞSA. *Balat 7*, s. 47a, 48b. Söz konusu Balat Mahkemesi kayıtlarında bulunan iki hüccette iki ayrı vakıf tarafından biri ev diğeri de iş yeri olmak üzere gayrimüslimlere kiraya verilmiştir. Evasıt-ı Rebiü'l-ahir 979 / 6-16 Eylül 1571 tarihli kayıtta Cafer Ağa Vakfı mütevellisi Nasuh Bey ibn-i Abdullah mahkemeye başvurarak, İstanbul'da Hupâr Mahallesi'nde

Gayrimüslimler mahkemeye başvurduklarında ve kendi aralarında satış yaptıkları veya kiraladıkları herhangi bir emlaki tasdik ettirmek istediklerinde, gayrimüslim şahit bulunabilirdi. Ancak içlerinde mutlaka Müslüman bir şahidin bulunması da gerekiyordu. 28 Rebiü'l-ahir 999 / 23 Şubat 1591 tarihinde Ayostol veled-i Fernako Galata'da Kılvuz Kapısı civarındaki iş yerini Todori veled-i Yani'ye ayda altmış akçe *icâre-i müeccele*[58] ile kiraladığına dair mahkemece kendilerine hüccet verilmiştir. Sekiz şahitten yedisi gayrimüslim, biri Müslüman'dır.[59]

İstanbul'da her zaman kiracı gayrimüslim, kiraya veren de Müslüman olmamıştır. Bazen bu durumun aksi de yaşanmıştır. Yahudi tâcir Yağob veled-i Yasef, Geyvan bin Abdullah adlı şahsa kiraya verdiği mahzenin kilidini kırarak içeri girdiğini kiracı Geyvan bin Abdullah'dan kirasını vermediği gerekçesiyle dükkanın boşaltılmasını istemiştir. Geyvan bin Abdullah da şahitlerin huzurunda bin dört yüz akçe peşin kirasını Balatlı Yahudi Oraham'a verdiğini, O da söz konusu paranın tamamını Yağob veled-i Yasef'e teslim ettiğini itiraf etmiştir. Mahkeme huzurunda yapılan bu duruşma sonucunda her iki tarafa alacak ve verecekleri olmadığına dair hüccet verilmiştir.[60]

Gayrimüslimlerin kiraladıkları gayrimenkullerden biri de fırınlardır. İstanbul'da genelde bu iş yerlerinin mülkiyetinin vakıflara ait olduğu görülür. Vakıflar bu gibi yerleri kiraya vermekle gelir sağlamış olurlar. Özellikle tüzel kişiliğe sahip olan vakıfların kira

---

bulunan sınırları belli tahtânî ve fevkânî olan bir külliyeyi İlya veled-i Masper adlı Yahudi'ye günlük üç akçeye icara verildiğine dair hüccet. Evahir-i Rebiü'l-ahir 979 / 20-30 Eylül 1571 tarihli kayıtta ise, Tolağo ve Yani adlı kardeşlere, Fatıma Sultan vakfına ait Atik Mustafa Paşa Mahallesinde bulunan altı hücre ve bir dükkânı bir yıl süre ile aylığı iki sahihu'l-ayar dinara icara verildiğine dair Balat mahkemesince taraflara verilen hüccet.

58 İcâre-i müeccele: İcâreteynli vakıfların bir çeşididir. Belirtilen bir süre sonunda ödenen bir kira bedeli karşılığında kiraya verilen vakıf müsakkafatından alınan paraya icâre-i müeccele denir. Ömer Hilmi Efendi, *İthâfu'l-Ahlaf Fî Ahkâmi'l-Evkâf*, Ankara tarihsiz, md, 137.

59 İMŞSA. *Galata 16*, s. 19; *Galata 19*, s. 31; *Beşiktaş 22*, s. 2b-3a.

60 İMŞSA. *Galata 17*, s. 128.

anlaşmaları mutlaka şer'iye mahkemelerinde onaylatılırdı. Yine söz konusu bu fırınların tüm evsafı mahkeme hüccetinde ayrıntılarıyla belirtilirdi.[61]

Kiralanan gayrimenkullerin bir çeşidi de balıkçı dükkânıdır. 25 Cemaziye'l-ahir 1002 / 18 Mart 1594 tarihinde Nasârâ taifesinden Petro veled-i Yani ve Yani veled-i Şotri adlı zimmîler daha önce Ayas Paşa vakfından dört bin altı yüzü peşin ve günlük bir müeccel akçeye altlı üstlü bir balıkçı dükkânını kiralamışlar, söz konusu balıkçı dükkânını aynı şartlarla Harestedlü veled-i Tarandakil'e devrettiklerine dair Galata Şer'iye mahkemesince kendilerine hüccet verilmiştir.[62]

Ev, dükkân ve benzeri gayrimenkullerin icara verilmesi ile ilgili birçok kayıt bulmak mümkündür. Ancak çok daha ilginç bir mahkeme kaydına da rastlanmıştır. Bu da kişinin kendisini bir başkasına belli bir süreliğine icara vermesine dair mahkeme kaydıdır. Bu konu ile ilgili olarak sadece bir kayda rastlanmıştır. Söz konusu kayıt 11 Şevval 1002 / 30 Haziran 1594 tarihinde Galata'da iskân eden Kostantin veled-i Nikola'nın kendisini bir yıllığına üç bin akçeye Yanaki veled-i Yorgi'ye icâra verdiği açıkça ifade edilmektedir. Aralarındaki alacak verecek meselesi ile ilgili olarak Galata şer'iye mahkemesince bir mukavele düzenlenmiştir.[63]

Mahkemelere intikal eden bazı kira akitleri ise Arapça olarak kaydedilmiştir. Örneğin, evâil-i Safer 1000 / 18-28 Kasım 1591 tarihinde Hüseyin Ağa vakfı mütevellisi Ali Çelebi bin Hüseyin, Galata'da Lonca mahallesinde vakfa ait bir evi Emrozis veled-i Perd'ya evin içindeki müştemilatıyla beraber bir yıllığına üç bin üç yüz dirheme kiraladığı görülmektedir.[64]

---

61 İMŞSA. *Galata 16*, s. 103. 10 Şevval 999 / 1 Ağustos 1591 tarihinde Tercüman Yusuf Bey evkâfından Karaköy'de bulunan bir mahzen, bir fırın ve müştemilâtıyla bir adet simitçi fırınını Yorgi veled-i Hristof adlı zimmî el-Hac Ahmet bin Mustafa'dan yevmî on akçe icâre-i müeccele ile kiraladığına dair Galata şer'iye mahkemesince kendilerine senet verilmiştir. Ayrıca İMŞSA. *Galata 17*, s. 38.

62 İMŞSA. *Galata 17*, s. 122.

63 İMŞSA. *Galata 17*, s. 182.

64 İMŞSA. *Galata 16*, s. 204. Paraya sıkışan Müslüman olsun veya gayrimüslim

Gayrimüslimlerin İstanbul'da şahıslardan veya tüzel kişiliğe sahip vakıflardan kiraladıkları gayrimenkulu şer'iye mahkemesinde onaylattıkları görülmektedir. Şer'iye mahkemelerinin böyle bir durumda yargılama yapması söz konusu değildir. Kira akdi mahkemede isimleri zikredilen şahitlerin huzurunda tasdik edilerek, bir kopyası sicil defterine kaydedilirdi. Sicile kaydedilen kira akdinin bir örneği de taraflara verilirdi. İleride meydana gelmesi muhtemel herhangi bir anlaşmazlıkta sicil örneği delil olarak kullanılırdı.

4.3.3. Anlaşmazlıklar ve yemin teklifi

Anlaşmazlık sonucunda mahkemelere intikal eden davalarda, davanın maddi olarak aydınlanması için taraflardan delil getirmeleri istenirdi. Buna şer'iye sicillerinde *beyyine getirmek* denirdi. Davalının belirsizlik ve şüpheyi ortadan kaldıracak ve iddiasını ispat edecek şekilde makul ölçülerde delil getirmesi gerekirdi. Osmanlı hukukunda delil sanığın beyan ve ikrârı, şahitler, karineler, hâkim veya bilirkişilerin yapacakları keşifler, yazılı belge ve yemin veya yeminden kaçınmadır. Yemin, davada herhangi bir delil getirilemeyince son çare olarak başvurulan ispat yollarından biridir. Bununla sanığın kendine yöneltilen suçlamaları inkâr etmiş olması gerekir.[65] Sanığın getireceği herhangi bir delil (beyyine) olmadığı zaman kendisine yemin teklif edilirdi. Her dinde olduğu

---

olsun re'ayanın para vakıflarından istiğlal yoluyla borç para alabiliyorlardı. İstiğlâl: Emlâk ve akarı borcun ödenmesine kadar alacaklıya bırakmak yahut gayr-i menkûlün irâdını borca karşı terk ve tahsis eylemek yerinde kullanılır bir tabirdir. Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri*, c. II, s. 97.

65 *Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye*, md, 1742-1783. Esbâb-ı hükümden biri dahi yemin yahud yeminden nükûldur. Şöyle ki müdde'î da'vâsını isbatdan izhâr-ı 'acz eylediği takdirde anın talebiyle müdde'â 'aleyhe yemin verilir. İMŞSA. *Galata 16*, s. 15. Evahir-i Rebiü'l-evvel 999 / 25 Ocak-4 Şubat 1591 tarihinde Yani veled-i Hıristo, iki siyah (?) ferrace, bir kırmızı(?) ferrace, altmış cile(?) sencefli, iki kırmızı(?) kuşak, iki çift kemikli bıçak ve iki altın yüzüğü Kosta veledi Yorgi'ye emanet ettiğini ve şimdi bunları talep ettiğini Kosta veled-i Yorgi'nin inkarı üzerine delil istendiğinde, *delilim yoktur ancak yemin edebilirim*, demesi ile Kosta'ya yemin teklif edildiğinde, yeminden kaçınması üzerine olay kaydedilir; Akman, *Osmanlı Devleti'nde Ceza Yargılaması*, s. 63-92.

gibi, yemin Allah adına veya kutsal kitap üzerine yapılırdı. Hristiyan ve Yahudilere de İncil ve Tevrat üzerine yemin teklif edilirdi.[66] Neyin üzerine yemin edileceği bazen sicillerde bertilmiştir bazen de belirtilmemiştir. Örneğin, . Evâhir-i Receb 980 / 5-15 Aralık 1572 tarihinde Beytü'l-mal hasse Emini Mehmed Bey ibn-i Ali tarafından vekil olarak tayin edilen Mustafa Çelebi ibn-i Mehmed mahkemeye başvurarak Hacı İsa Mahallesi'nde sâkin Kalo bint-i Yorgi adlı zimmî kadının halen kayıp olan oğlu oturduğu eve, Mehmet bin Abdullah'ın bazı harcamaları olduğunu ve söz konusu harcamaların mîriye ait olduğundan talep edilmektedir. Buna delil getirilemeyince, *Kalo İncil'e yemin etsün ferâğat etdim dedikde mezbûreye İncil'e yemin teklîf olunub mezbûre İncil'e yemin edüb mâ hüve'l-vâki' 'ala vukûihi ketb ve tahrir olunub yed-i tâlibe ve men' olundu ki,*[67] diyerek yeminden kaçınmayan Kalo'nun İncil üzerine yaptığı yemin kabul edilmiştir.

Anlaşmazlık davalarında bazen delil talep edildiğinde, delil getiremeyen sanık kendisine belli bir süre verilmesini ister. 25 Muharrem 1004 / 30 Eylül 1595 tarihinde İsak veled-i Arslan adlı Yahudi el-Hac Ahmet bin Abdullah'a bundan iki yıl önce *haft renk harîr*[68] verdiğini ve bunun fiyatı olarak dokuz yüz elli akçe alacağı olduğu belirtilmiş. el-Hac Ahmet bin Abdullah'ın inkarı üzerine, İsak veled-i Arslan'dan delil talep edilmiştir. Ancak İsak veled-i Arslan'nın mahkemeden üç gün kendisine müsaade etmesini istemiş ve mahkeme tarafından da bu durum uygun karşılanmıştır.

Karşı tarafın kendisini zarara uğrattığı gerekçesiyle mahkemeye yapılan müracaatlarda, kadı bazen zarar-ziyanı hasımlar arasında

---

66 İMŞSA. *Beşiktaş 34*, s. 15a. Evail-i Cemaziye'l-evvel 1027 / 26 Nisan 4 Mayıs 1618 Çoban taifesinden (her ikisinin de adı aynı) İstadi diğer İstadi'ye her biri yüz yirmi akçe olmak üzere yüz on baş koyun verdiğini ve bu paranın bir kısmını aldığını diğer bir kısmını da halen alamadığını ifade etmesi ve diğer İstadi'ye sorulduğunda parasının tamamını verdiğini her hangi bir hakkı kalmadığını ifade etmiş. Şahit getirilmesi talep edildiğinde şahit getiremeyen İstadi'ye yemin teklif edilmiş ve yemin de Hz. İsa'ya indirilen İncil üzerine yapılmıştır.

67 İMŞSA. *Balat 7*, s. 8b; *Galata 17*, s. 72; *Balat 8*, s. 70a

68 İMŞSA. *Balat 18*, s. 87b.

taksim edebilirdi. Gurre-i Muharrem 959 / 30 Aralık 1551-9 Ocak 1552 tarihinde Erkiri ile Mihail bin Yorgi adlı zimmîler müştereken Girit'ten bal getirterek satış yaparlarken, Erkiri'nin bütün sermaye benimdir iddiasında bulunması üzerine dava mahkemeye intikâl edince, kadı zarar ve ziyanın müşterek olmasına karar vermiştir. [69]

Hristiyan ruhanî reislerinin bazı anlaşmazlıkları da şer'iye mahkemelerine intikal ediyordu. Söz konusu davalarda gayrimüslim cemaatler arasında uyuşmazlık ve benzeri şeylerden dolayı anlaşmazlık olması halinde üst düzey ruhanî reislerin bu gibi davalarına Divân-ı Hümâyûn bakardı. Ancak maddi bir meblağ üzerinde anlaşmazlık olduğunda bu davalar ilgili şer'iye mahkemesine intikal ederdi. 25 Safer 1004 / 25 Ekim 1595 tarihinde Papa Anarkiro Rumeli Eyaleti Gördos Piskoposu olan Makariya veled-i Papa Petro huzurunda şöyle demiştir. Bundan önce Patrik tarafından vekil tayin edilen Rahip Turuşî Dergâh-i âli çavuşlarından Abdulkadir Çavuş ile Rumeli Vilayeti'ne mal tahsili için geldiklerinde adı geçen Gördos Piskoposu Makariya firar ettiğinden, Abdulkadir Çavuş onun yerine Papa Anarkiro'yu tayin etti. Daha sonra adı geçen rahipler arasında, para tahsilinden dolayı anlaşmazlıklar meydana gelmiş ve mahkemede anlaşmaya varılmıştır.[70]

Sicillerde ticarî mal, komşuluk ilişkileri ve benzeri hususlarda bazı anlaşmazlıkların mahkemeye intikal ettiği görülmektedir. Evâhir-i Safer 1000 / 16-26 Aralık 1591 tarihinde Galata Şer'iye

---

69 İMŞSA. *Galata 1*, s. 109. Bu konuda diğer bir örnek ise, 19 Raceb 999 / 13 Mayıs 1591tarihinde Yorgi veled-i Todori müştereken bir dükkan açmak için bin iki yüz elli akçe sermaye Arir veled-i Todori'ye veriyor. Ancak daha sonra bu parayı talep ettiğinde Ariri, *ben zarar ettim onun parası sadece yedi yüz elli akçe kaldı*, dedikten sonra. Ancak kadı tarafından geriye ikisinin müşterek bin yedi yüz akçe kaldığına hükmedilmiş. İMŞSA. *Galata 16*, s. 66.

70 İMŞSA. *Balat 18*, s. 114a. 26 Rebiü'l-ahir 999 / 21 Şubat 1591 tarihinde Za'îm İbrahim bin Hüseyin'nin Rahip Edyanizo veledi Papa İstimad zimmetinde olan beş yüz akçesini kendisinden vekâlet alarak, Edyanizo'nun beş yüz akçe alacağı olan Yani veledi Dimitri'den taleb ettiğinde, Dimitri, *Edyanizo'nun vekili olduğunu nerden bileceğim* diyerek itiraz eder. Bunun üzerine Pavlo veledi Yani ve Yakamo veledi Yani'nin şehadetleri ile dava ispatlanarak kaydedilmiştir. *Galata 16*, s. 20.

Mahkemesi'nde za'îm Mustafa bin Abdullah, Galata'da Lonca çarşısında çukacı esnafından olan Hıristoka veled-i Seriri adlı çukacıyı mahkemeye getirterek hakkında davacı olmuştur. Dava sebebi şu ifadelerle izah edilir: *Safer ayının ikinci günü her bir zira'ı iki yüz yirmi üç akçeye olmak üzere, adı geçen zimmîden altmış çile beş zira' mor çuka satın aldım, karşılığında yirmi beş adet altın ile beş adet kuruş verdim. Daha sonra bana çukamı teslim etmedi. Ben de hakkımı talep ederim.* Durum davalı Hıristoka'ya sorulduğunda, tamamen inkâr etmiştir. Davacı Mustafa bin Abdullah'tan iddiasına delil getirilmesi istendiğinde, *benim şahitlerim vardır...* diyerek üç kişinin yerini söylemiştir. Şahitler de getiremeyen Mustafa bin Abdullah bir birini tutmayan ifadeler vermiş ve en sonunda *adı geçen zimmîyi ibrâ ettim bana Allah kâfidir,* diyerek davasından vazgeçtiğini söylemiştir.[71]

Delil getirme yollarından biri de davaya konu olan mahalde keşif yapmaktır. Şer'iye mahkemelerinde bu yöntem sıkça kullanılmıştır. Keşfi kadı bizzat yaptığı gibi, nâib, diğer kadı yardımcılarından biri veya mahkeme dışından işin ehli bilirkişi de keşif için görevlendirilebilirdi. Keşif, duruşma sırasında, olay mahallinde, mağdurun evi veya iş yerinde de yapılırdı. Sicillerde kadının keşif istediği birçok davaya rastlamak mümkündür.[72] Yapılan keşiflerde kişilerin hakları korunmaya çalışıldığı gibi, kamuya açık alanlara

---

71 İMŞSA. *Galata 1,* s. 179. 959 / 1552 tarihinde Galata Şer'iye mahkemesine yansıyan bir davada, Musa Reis adındaki şahıs kendi kölesinin Yorgi adında bir zimmî tarafından aldatıldığını iddia ederek mahkemeye başvurmuştur. Kölenin huzurunda yapılan muârefede adı geçen Yorgi'nin köleyi ayarttığı anlaşılmış ve bunun üzerine mahkeme kararıyla köle Yorgi'den alınarak Musa Reise verilmiştir. İMŞSA. *Galata 16,* s. 20,66, 102, 182; *Galata 17,* s. 1; *Galata 66,* s. 35a; *Beşiktaş 22,* s. 2a; *Beşiktaş 26,* s. 56b; *Hasköy 5,* s. 123.

72 İMŞSA. *Galata 16,* s. 82, 179. Evâil-i Safer 1000 / 18-28 Kasım 1591 tarihinde Galata Şer'iye Mahkemesi'nde Yahudi kadın Levne bint-i İshak mahkemeye başvurarak, komşusu Manol'a mirî tarafından veriline evin duvarının kendisine zararı olduğu beyan etmiştir. Bunun üzerine mahkeme de Nâib Osman adındaki bir şahsı Hassa mimarlarından Ali bin Abdullah'ı göndererek keşif yaptırılmış ve şu kanaate varılmıştır; *davacının zikrettiği şekilde bir zarar görülmektedir. Ancak, Manol'un dokuz zira' taş duvar çekmesiyle zararının giderileceği* kanaatine varılmıştır. *Galata 17,* s. 45; Akman, *Osmanlı Devleti'nde Ceza Yargılaması,* s.91-92.

müdahalenin engellenmesine yönelik olarak mahkeme tarafından bilirkişi görevlendirildiği de olurdu.[73]

Şer'iye mahkemelerine intikal eden anlaşmazlıklarda öncelikle davacının davasını ispatı istenirdi. Herhangi bir delil getiremeyen davacı veya davalıya son çare olarak müddeasını ispat için yemin teklif edilirdi. Şer'iye mahkemelerinde gayrimüslimlerin kendilerine has dinî argümanları kullanarak yaptıkları yeminler kabul edilmiştir.

4.3.4. Borçlanma akitleri

Osmanlı arşiv belgelerinde ve şer'iye sicillerinde borç anlamında *karz* kelimesi kullanılmıştır. *Karz*, terim olarak geri ödenmek üzere verilen mal veya birine borç vermek anlamına gelir. Borçlanma akdi iki tarafın icap ve kabulüyle olur. İslam hukukunda borçlanma akitlerinin yazıya dökülmesi tasvip edilen bir davranış olarak görülmüştür.[74]

Osmanlı mahkeme kayıtlarında borçlanma akitleri ile ilgili bir hayli belgeye rastlamak mümkündür. Böyle bir durumda gayrimüslimlerin borçlanma akitlerini mahkemede tescil ettirmek mecburiyetleri olmadığı halde, şer'iye mahkemelerine başvurarak borçlanma akitlerini tescil ettirdikleri görülmektedir. Şer'iye sicillerinde gayrimüslimlerle ilgili borçlanma akit senetleri Müslümanlarınki kadar olmasa da, önemli ölçüde bir yekûn tutar. Söz konusu

---

73 İMŞSA. *Galata 17*, s. 161, 186. 5 Ramazan 1002 / 25 Mayıs 1594 tarihinde Galata Şer'iye Mahkemesi'nde Yorgi veled-i Dimo'nin komşusu olan İstati veled-i Kiro'nun evinin ön tarafına sundurma (Sundurma; Önü açık çatı altı, hayvanların barınmasına veya alet ve edevatın bırakılmasına yarayan üstü örtülü ve önü açık mahal. Ş. Sami, Kamus-ı Türkî, s. 842.) yaptığını, bunun da hem kendine ve hem de gelip geçen yolculara zararı olduğu için davacı olarak mahkemeye şikâyette bulunur. Mahkeme de Hassa mimarlarından üstat Ali bin Abdullah ve isimleri zikredilen Müslümanlar söz konusu mahalle keşif için vardıklarında, gerçekten de yapılan sundurmanın belirtildiği gibi zarar verdiği ve zararın giderilmesi konusunda sundurmanın yıktırılmasına karar verilmiştir. *Beşiktaş 34*, s. 43b; *Hasköy 3*, s. 103.

74 H. Yunus Apaydın, "Karz", *DİA*, İstanbul 2001, c. XXIV, s. 520-523.

borçlanmalar gayrimüslim cemaatler arasında olduğu gibi,[75] farklı cemaatler arasında da olurdu. Akdin tescili sırasında kefil ve şahitlerin isimleri kaydedilirdi. Gayrimüslimlerin mahkemede tescil ettirilen borçlanma akitlerinde en az Müslüman bir şahidin bulunması zorunluydu. Altı veya yedi şahit bulunan bir tescil kaydında şahitlerin Müslüman veya gayrimüslim adetleri değişebilirdi.[76] 1590'dan sonra eski akçenin tedavülden kaldırılmasından ve alacak-verecek meselesinde yeni akçenin kıymetli olmasından dolayı birçok anlaşmazlıkların mahkemeye intikal ettiği görülmektedir.[77]

Borçlu olan şahıs öldüğünde, borçları terekesinden tahsil edilirdi. Varislerinin bazen ölen şahsın borcunu inkâr ettikleri davalarla da karşılaşılabiliyordu. Bu durumda alacaklı olan, şahit getirmek suretiyle alacağını tahsil edebilirdi. Örneğin evâhir-i Rebiü'l-evvel 979 / 23 Ağustos-2 Eylül 1571 tarihinde Balat Şer'iye Mahkemesi'nde Manol veled-i Kosta'nın, Pakomen bint-i Yorgide'nin ölen eşi Petro'ya on yedi altın sikke karz-ı hasen olarak verdiğini ve bu parayı onun muhallefâtından talebi ve Pakomen'in inkârı üzerine şahit-

75 İMŞSA. *Galata 16,* s. 58. 25 Cemaziye'l-ahir 999 / 20 Nisan 1591 tarihinde Galata şer'iye sicili kaydında, Ekli veled-i Kiryako'nın Dimo veled-i Kiryako'da dört bin iki yüz altmış beş akçe alacağı olduğu, ancak Dimo, ben onun iki bin akçesini eda ettim dediği ve bunun kaydedildiğine dair hüccet. Konu ile ilgili olarak diğer hüccetler için bakınız, *Galata 17,* s. 131; *Galata 63,* s. 5a.

76 İMŞSA. *Balat 7,* s. 9b, 41a; *Balat 18,* s. 65b-66a, 91a; *Balat 21,* s. 6b, 28b; *Galata 1,* s. 100, 181, 238; *Galata 16,* s. 2, 6, 11, 15, 54-56, 58, 108, 109, 114, 155, 205; *Galata 17,* s. 28, 29, 38, 39, 54, 73, 80, 81, 94, 104, 129, 130, 163, 164, 174; *Galata 19,* s. 6, 19, 37, 38, 49, 51; *Galata 21,* s. 44a, 102a; *Galata 42,* s. 18a; *Galata 50,* s. 5b, 11a; *Galata 63,* s. 11a, 12a, 80b; *Beşiktaş 22,* s. 2a, 3b; *Beşiktaş 26,* s. 32a, 33b; *Beşiktaş 30,* s. 2b; *Hasköy 6,* s. 142a.

77 İMŞSA. *Beşiktaş 22,* s. 2a. Evâil-i Rebiü'l-evvel 999 / 28 Aralık 1590-7 Ocak 1591 tarihinde Araba İskele'sinde sâkin Kostantin el-Habbâz mahkemede Arslan adındaki Ermeni zimmîye beş bin akçe borç verdiğini ve henüz alamadığından davacı olduğu belirtilmiş. Arslan ise bin üç yüz kırk beş akçe alacağı olduğunu söylemiş. Mahkeme de söz konusu bu paranın ödemesine hükmetmiştir. Aynı tarihli hemen devamı olan diğer bir belgede ise, Arslan'ın yukarıdaki para karşılığında dört sikke filori, bir altın zincir, bir mor çuka dolma, bir mor ferace ve iki zülüflük söz konusu bunları muhzır Mustafa'ya emanet ederek Pazara kadar borcu olan parayı getirmesi talep edilir.

lerin delaletiyle Petro'nun terekesinden borcunun ödenmesine karar verilmiştir. Mahkeme kararı olmadan, ölen şahsın terekesinden borç iddiasıyla herhangi bir şahsa ödeme yapılmazdı.[78]

Şer'iye sicillerinde farklı şekillerde borçlanma yapıldığı görülür. Bunlar, nakit para ile borçlanma veya iş karşılığı olarak yapılan borçlanmalardır. Şahısların yaptıkları iş karşılığı olarak borçlanmalardan dolayı haklarını aramak için mahkemeye başvurdukları görülür. İşçi hakkını tam olarak alamadığından veya zamanında ödemenin yapılmadığından şikayetçi olurdu. İşveren de yapılan işin anlaşmaya uymadığını veya yapılan iş karşılığı olarak anlaşma gereği verilmesi gereken ücretin ödendiğine, daha sonradan herhangi bir hak talebiyle karşısına çıkılmaması için mahkemeye hüccet talebiyle başvururlardu.[79]

Borçlu anlaşma gereği olan parayı ödeyemiyorsa, araya girenler (muslihûn) tarafından anlaşma sağlanırdı. Para veremeyen borçlunun varsa eşyası değer baha üzerinden tahsil edilirdi.[80] Kimi za-

---

78 İMŞSA. *Balat 7*, s. 48b.

79 İMŞSA. *Balat 8*, s. 70b.

80 İMŞSA. *Galata 16*, s. 19; *Balat 18*, s. 151a. Evâsıt-ı Rebiü'l-evvel 1004 / 18-28 Aralık 1595 tarihinde Balat Şer'iye Mahkemesi'nde Kostantiniyye sâkinlerinden Salom veled-i Şebtâyî adlı Yahudi Orana veled-i Fetenoz adlı zimmiden altın fiyatı üzerinden bin üç yüz akçe hakkının olduğu iddia etmektedir. Orana veled-i Fetenoz ise bu durumu inkar ederek, adı geçen meblağ-ı mezbûr yerine bir istifân (haç, Ş. Sami, *Kamus-i Türkî*, c.I, s.102.), bir sorguç, bir küpe ve bir altın yastık rehin verdiğini. Ancak bunu ispat edemeyeceğini belirtmiştir. Lakin ispata kâdir olmayub beynimizde nice münâzâat-ı kesire ve muhasamât-ı şedîde vâki' oldukta muslihûn tavassut edip... Adı geçen Orana'nın vermesi gereken yedi bin üç yüz akçe yerine iki bin akçe verilerek sulh yapılmıştır. Mahkemedeki davaları ise düşmüştür. 15 Muharrem 1004 / 20 Eylül 1595 tarihinde Galata Şer'iye Mahkemesi'nde Galata haricinde saray yakınında sâkin Bâlî adlı zimmî, ebnâ-yı sipahiyândan olup hasse tercümanlarından olan Hasan bey bin Hamza'ya olan borcu yerine, iki müzeyyen altın, bir yakut, on inci ve elmaslar ile müzeyyen bir altın levha ödemesine mahkemece karar verilmiştir. *Galata 19*, s. 42.

Bazen borç yerine köle de verildiği olmuştur. Evail-i Safer 1004 / 6-16 Ekim 1595 tarihinde Lonca Mahallesi sâkinlerinden Dimitraki veled-i

man da asıl borçlunun borcunu inkârı üzerine mahkeme kararıyla borç kefillerden alınırdı.[81] Bazı gayrimüslimler de hastalandıkları zaman borçlarının olmadığını mahkemede tescil ettirerek hüccet almışlardır.[82] İnsanların böyle bir yola başvurmalarının sebebi, ölümünden sonra alacaklı olduğunu iddia eden bazı şahısların ortaya çıkarak, terekesinden yararlanmak istemesi endişesinden kaynaklanmaktaydı.

XVI. ve XVII. yüzyılda İstanbul'da Müslümanlar tarafından kurulan ve oldukça yaygın olan para vakıflarından Müslüman vatandaşlar yararlandığı gibi, gayrimüslim vatandaşlar da yararlanabiliyorlardı.[83] Para vakıflarının birçok işlevinin yanında önemli bir işlevi de, kişilerin kredi ihtiyaçlarının karşılanması idi. Osmanlı vatandaşı Müslüman veya gayrimüslim fark etmeksizin para vakıflarından yararlanabilirdi. Şer'iye sicillerinde gayrimüslimlere kredi veya karz-ı hasen olarak para veren vakıflar; Baba Fendan Vakfı, Mustafa Çelebi Vakfı, Şeyh Osman Vakfı, Mehmed Paşa Vakfı, Hüseyin Ağa Vakfı, Osman Paşa Vakfı, Sultan

---

Kostantin, babası Kostantin'in bundan önce aynı mahalle sâkinlerinden Yani veled-i Suço'ya yüz elli bin akçe karz (borç) para verdiğini ve buna mukabil Yani de babama boylu, açık kaşlı, beyaz ve Rus asıllı Tunca adlı bir cariye emanet verdiğini. Ancak babası Kostantin adı geçen parayı ve söz konusu cariyeyi teslim almadan ölmüştür. Bundan dolayı cariye ve borç olarak verilen meblağ Dimitraki veled-i Kostantin'e intikal etmiştir. Ancak cariyeyi teslim aldıktan sonra para hususundan anlaşmazlık meydana gelmiş ve Yani veled-i Suço Dimitraki veled-i Kostantin'e elli bin akçe vererek anlaşma sağlandığı anlaşılmaktadır. *Galata 19*, s. 53.

81 İMŞSA. *Galata 1*, s. 67. 957 / 1550 tarihinde Galata Şer'iye Mahkemesi'nde Nikola adındaki zimmî, Dimon adındaki diğer bir zimmîye on beş Filorin karz (borç) verip, talep ettiğinde, Nikola söz konusu borcunu inkâr etmiştir. Ancak kefilleri olan Yahudilerden tahsil edilmiştir.

82 İMŞSA. *Galata 1*, s. 217. Rebiü'l-evvel 959 / Mart 1552 tarihinde Galata Şer'iye Mahkemesi'nde Yorgi bin Luvizo hastalığında kimseye borcunun olmadığını ve *...eğer ben ölürsem benim kimseyle her hangi bir nizaım yoktur, d*iyerek vasiyet edip tescil ettirmiştir

83 Para vakıfları için ayrıntılı bir çalışma içi bkz, Tahsin Özcan, *Osmanlı Para Vakıfları Kanûnî Dönemi Üsküdar Örneği*, Ankara 2003.

Bayezid Vakfı, Süleyman Efendi Vakfı, Büzürâk Vakfı, Hatice Hatun Vakfı, Piyale Paşa Vakfı, Safiye Hatun Vakfı, Ahmed Paşa Vakfı, Rıdvan Ağa Vakfı, Hüseyin Bey Vakfı, Rabia Hatun Vakfı, Hayreddin Paşa Vakfı, Hasan Paşa Vakfı, Hacı İbrahim Paşa Vakfı, Rıdvan Kethuda Vakfı, Cafer Paşa Vakfı ve Sultan Orhan Han Vakfı olmak üzere toplam yirmi iki vakıftan oluşur. Bu vakıfların on dokuzu erkekler adına, üç tanesi de hanımlar adına kurulmuştur.[84]

Meşruiyeti tartışmalı olan para vakıflarının kuruluşu sırasındaki sermaye mütevelli tarafından işletilmekte ve elde edilen gelir vakfın kuruluş amacına yönelik olarak harcanmaktaydı. Osmanlıda para vakıflarının işletilmesine *mu'amele-i şer'iye* denirdi. *Mu'amele-i şer'iye*'nin dayanağı ise İslam hukukundaki *bey'u'l-'ıyne*dir. *Bey'u'l-'ıyne*, bir malın veresiye satılıp alıcıya teslim edildikten sonra, yine alıcıdan peşin, fakat daha az bedelle satın alınmasıdır. Burada önemli olan peşin satarak ödünç para bulmak ve para sahibine de bir miktar para kazandırmaktır.[85]

Şer'iye sicillerinde gayrimüslimlerin para vakıflarından kredi aldıkları görülmektedir. Borçlu zimmîler mahkemeden borçlarını zamanında ödediklerine dair hüccet almışlardır.[86] Gayrimüslimler para vakıflarından aldıkları krediye karşı bazen rehin,[87] bazen de

---

84 İMŞSA. *Balat 7*, s. 35b; *Balat 18*, s. 55b; *Balat 21*, s. 37a; *Galata 16*, s. 14, 166; *Galata 17*, s. 18, 33; *Galata 19*, s. 33, 36; *Galata 42*, s. 1a; *Beşiktaş 22*, 24b, 47b; *Beşiktaş 28*, s. 53a; *Beşiktaş 29*, s. 19a, 35a; *Beşiktaş 42*, s. 12a, 33b; *Havas-ı Refia 22*, s. 128b; *Üsküdar 107*, s. 71a.

85 Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri*, c. I, s. 240-241; Özcan, *Osmanlı Para Vakıfları*, s. 54-58.

86 İMŞSA. *Galata 16*, s. 28, 167; *Galata 17*, s. 47, 108; *Galata 19*, s. 16, 18, 19, 27, 33, 36, 74; *Beşiktaş 22*, s. 24a, 24b, 47b-48a; *Beşiktaş 26*, s. 32a; *Beşiktaş 28*, s. 53; *Beşiktaş 29*, s. 19a, 35a; *Beşiktaş 42*, s. 12a, 33b-34a; *Beşiktaş 48*, s. 8a; *Havas-ı Refia 22*, a. 128b; *Balat 7*, s. 35b.

87 İMŞSA. *Galata 42*, s. 1a. 2 Rebiü'l-evvel 1026 / 10 Mart 1617 tarihinde Galata Şer'iye Mahkemesi'nde, Galata'da cami-i kebir mahallesinde sâkin Asaş veled-i Yorgi mahkemede Safiye Hatun vakfına berât-ı padişâhî ile mütevelli olan Recep Bey bin Abdullah'tan vakfın malından karz yoluyla on bin akçe, çuha bahasından bin akçe ki, ceman on bir bin akçe borçlandığı. Bunun karşılığında evinde bulunan bazı gümüş eşyalarını da

kefil bırakıyorlardı. Kefiller gayrimüslim veya Müslüman olabilirdi.[88] Eğer vakıftan borç alan zimmî ölürse, borcu varisinden veya kefil olandan talep edilirdi.[89]

Şer'iye sicillerinde tespit edilen önemli bir husus, para vakıflarının gayrimüslim vatandaşlara *karz-ı hasen* olarak para vermeleridir. Karz-ı hasen, faizsiz ödünç para vermek manasına gelir. Herhangi bir karşılık beklemeksizin verilen borçtan övgüyle bahsedilmiştir. Vakıflar bazen karz-ı hasen verdikleri gibi,[90] Müslüman veya gayrimüslim şahıslar da birbirlerine karz-ı hasen veya karz-ı şer'i para verdikleri görülür. Övülen bu davranışın şer'iye sicillerine yansıyan onlarca örneğini bulmak mümkündür.[91]

---

fiyatlarını tespit ederek rehin bırakmıştır. *Galata 49*, s. 68b.

88 İMŞSA. *Galata 19*, s. 35. 27 Zi'l-hicce 1003 / 2 Eylül 1595 tarihinde Galata Şer'iye Mahkemesi'nde Eyüb'da bulunan Ahmet Bey bin Üsküdarî vakfından on beş bin akçe alan Aslan adındaki zimmî, on bin akçesini edâ edip, geri kalan beş bin akçesini ödememiştir. Söz konusu vakıf mütevellisi Mehmet bin Mahmut geri kalan beş bin akçeyi kefilleri Ahmet bin Abdullah ile İstemadi veled-i Yakomî'den talep etmektedir.

89 İMŞSA. *Galata 21*, s. 109a. 25 Muharrem 1008 / 17 Ağustos 1599 tarihinde Galata Şer'iye Mahkemesi'nde Ortaköy'de sâkin Anderya mahkemede, babası Dimitri veled-i Yavan'ın el-Hac Ferağ vakfı mütevellisi el-Hac Memi'ye sekiz bin akçe borcu olduğu halde öldüğünü, babasının söz konusu borcunu kendisinin üstlendiğini, ancak istiğlal yoluyla evini verdiğini ve daha sonra da bu evi bir yıllığına sekiz yüz akçe icara tuttuğuna dair hüccet. *Balat 21*, s. 37a-b. 26 Şevval 1041 / 16 Mayıs 1632 tarihinde Balat Şer'iye Mahkemesi'nde İstanbul'da Molla Uşşakî Mahallesi sâkinlerinden Merhum Şeyh Osman Vakfı mütevellisi eş-Şeyh Mehmet Efendi ibn-i Abdünnebi vakıf parasından yedi bin akçe Foni veled-i Bankaray'a verdiğini ancak onun da ortalıktan kayıp olduğu onun vekili Balat Kapısı haricinde Karabaş Mahallesinde sâkin İstemadi veled-i Anastaş'dan talep edilmiştir.

90 İMŞSA. *Galata 17*, s. 38. 5 Rebiü'l-ahir 1002 / 29 Aralık 1593 tarihinde Yanaki veled-i Antoni'nin Alaaddin bin Hüseyin Ağa'nın mütevelli olduğu Hüseyin Ağa Vakfı'na otuz bin dirhem karz-ı şer'i olarak borcu olduğuna dair mahkemece verilen hüccet.

91 İMŞSA. *Galata 16*, s. 67, 86. 22 Şevval 999 / 13 Ağustos 1591 tarihinde Trabzon'dan isimleri zikredilen dört zimmî mahkemeye başvurarak; *sipahi Mustafa Bey bin Abdullah'a her birimiz beş bin akçe 'ala tariki'l-karz verdik*, dediklerinde Mustafa bin Abdullah bunu inkâr etmeyerek, *ben adı geçen zimmîlerden toplam yirmi bin akçe borç aldım*, dediği mahkemece

İstanbul'da borçlanma ile ilgili birçok dava mahkemeye intikal etmiştir. Borçlanmadaki anlaşmazlıklar bazen mahkeme kararı ile bazen de muslihûnun araya girmesiyle sonuçlandırılmıştır. Şahitler ve kadı huzurunda yapılan borçlanmalar gayrimüslimlerin farklı cemaatleri ile Müslümanlar arasında da cereyan etmiştir. Müslüman'ın Ermeni'ye, Rum'un Yahudi'ye borç para vermesi doğal insanî bir görev olarak algılanmıştır. Bu durum Osmanlı toplumunda sosyal ilişkilerin üst seviyede olduğunu göstermektedir. Canlı örneklerden biri de, para vakıflarının Müslümanlara sağladığı maddi imkanların aynısını gayrimüslimlere de sağlamış olmasıdır. Rum, Ermeni ve Yahudiler ihtiyaç duyduklarında para vakıflarından kredi almışlardır.

4.3.5. Devletle olan ilişkileri ve kefalet akitleri

Gayrimüslimlerin devletle ilgili olarak mahkemeye yansıyan davaları genellikle malî meseleler olmuştur. Gayrimüslimlerle devlet görevlileri arasında münazaalı konulardan biri toplanan vergilerle ilgilidir. Devlet tarafından görevlendirilen veya herhangi bir malî getirisi olan bir yerin mukataasını alan gayrimüslimler, malî konularda çok daha fazla hassas idiler. Gayrimüslimlerin kendi cemaatlerinden olan birisini veya başka cemaatten olan diğer bir gayrimüslimi şer'iye mahkemesine şikâyetten çekinmedikleri görülür. Hak ve yetkilerini gayet iyi bildikleri ve kullandıkları görülmektedir. Örneğin, şer'iye mahkemesindeki bir davada Yorgo kendisiyle aynı cemaatten olan Nikola'nın aleyhinde bulunurken, Ahmed veya Mehmed Yorgo'nun lehinde şahitlik ediyordu.[92]

---

kaydedilmiştir. *Galata 17*, s. 49, 80, 91, 116; *Galata 19*, s. 32, 49. Evâhir-i Muharrem 1004 / 4-14 Ekim 1595 tarihinde Yorgi veled-i Kiz'in Hasan Çelebi ibn-i Ramazan'dan karz-ı hasen olarak almış olduğu dokuz yüz akçenin edası hakkında hüccet. *Galata 21*, s. 1b, 41b, 49a; *Beşiktaş 26*, s. 30b; *Balat 18*, s. 57a.

92 İMŞSA. *Galata 1*, s. 74; *Balat 18*, s. 42b; *Galata 16*, s. 23; *Galata 63*, s. 168b. Evail-i Cemaziye'l-evvel 999 / 25 Mart-4 Nisan 1591 tarihinde Galata Şer'iye Mahkemesinde masdariyye (müskirattan ve sair bazı emvalden ayrıca alınan resm, zecriyye. zecriyye gümrüğü vergisi. Ş.Sami, Kamus, II/1356) emini tarafından İzmir vekili olan Mosa veled-i David adlı Yahudi,

Padişah fermanıyla herhangi bir işle görevlendirilen gayrimüslimler, zaman zaman karşılarına çıkan olumsuz davranışları aşabilmek ve işlerini kolaylıkla yerine getirebilmek için şer'iye mahkemelerine başvurmuşlardır. Bazı görevliler birtakım vergilerden muaf oldukları halde, yine de mahkemeye başvurarak temessük talebinde bulunmuşlardır.[93]

Gayrimüslimler kendi aralarındaki ortak davalarını şer'iye mahkemelerinde savunabilmek veya müvekkilleri adına karar verebilme yetkisine sahip olabilmek için, toplu olarak birini vekil tayin etme yetkisine sahiptiler. Aynı şekilde yurt dışından gelen gayrimüslim tâcirler de ticarî işlerini ve devletle olan bazı işlerini yürütebilmek için vekil bırakabilirlerdi. Vekâlet işlemi şer'iye mahkemesinde tasdik edilmesi gerekirdi.[94]

Osmanlı toplumunda İslam hukukunun bir gereği olarak şer'iye mahkemelerinde ticarî akitlerde kefil istenirdi. Özellikle devletle olan ticarî anlaşmalarda mutlaka kefil göstermek gerekirdi. Kefîl,

---

Ahmet Reis bin Nasuh'dan şikayetçi olarak; *sekiz günden beri bir kayık satın alarak mîri için masdariyyesini vermeyip kaçırdığı için ber-mûceb-i emr-i 'ali zecriyyesin isteriz,* dedikten sonra Ahmet Reis'se sorulduğunda; *ben kayığı üç gün önce üte birini sekiz yüz otuz üç akçeye satın aldım,* diyerek ücreti adı geçen Yahudi Mosa'ya teslim edildi. *Galata 19,* s. 64, 73.

93 İMŞSA. *Galata 19,* s. 61. Evahir-i Safer 1004 / 3-13 Kasım 1595 tarihinde bi'l-fiil İngiltere tercümanı Galatalı Petro veled-i Filip mahkemede; *...mâ tekâddemeden Devlet-i âl-i Osmaniyyede elçi tâifesinin tercümanı olanlar tekâlif-i 'örfiyeden muaf ve müsellem iken, şimdi ola gelene muhâlif celb-i mal için üzerime ipek tarh etmek istediklerinde elçi-i merkûm hilâf-ı kanun idügün Dersaadet'e arz ettikte, tekalif-i örfiyeden bir nesne alınmaya...* diyerek tekalif-i örfiyeden muaf olduklarına dair ellerinde bulunan *berât-ı hümâyûn* verilmiş ve bununla yetinmeyen İngiltere elçiliği tercümanı, ayrıca şer'iye mahkemesinden de tekalif-i örfiyeden muaf olduğuna dair bir temessük talebi talebinde bulunmuştur.

94 İMŞSA. *Galata 19,* s. 43. Evasıt-ı Muharrem 1004 / 20-30 Eylül 1595 tarihinde Cezire keferesinden ticaret (kâr u kesb) için Galata'da bulunan zimmîlerden isimleri sayılan sekiz kişi ve daha isimleri sayılmayan bir grup mahkemeye başvurarak, haraçlarına, ispenç vergilerine ve beytülmal ile ilgili işlerin ve sair Divan-ı Hümayun'da görülen davaların ve husumetlerin tamamını yürütmesi için Yorgi veled-i Pasad'ı vekil tayin ettiklerine dair hüccet talepler.

bir hakkın güvenceye bağlanması amacıyla bir kimsenin asıl borçlunun alacak karşısındaki sorumluluğuna katılması veya birinin teslimini üstlenmesi anlamında hukukî bir terimdir.[95]

Zimmîlerin mahkemelere yansıyan ve birbirlerine kefil oldukları birçok ticarî davaya rastlamak mümkündür. Ancak ticaret için dışarıdan gelen müstemenler, Galata'da zengin oldukları anlaşılan bazı zimmîleri kendilerine kefil gösteriyorlardı.[96] Bundan dolayı söz konusu müstemen tâcir gümrüklerde karşılaşacağı sorunlardan birinci derecede kendisi sorumlu iken, ikinci derecede ona kefil olan zimmî sorumlu tutulurdu.

Kefil olan şahısların kefaletlerinin düşürülmesi için de ayrıca mahkemeye başvurmaları gerekirdi. 25 Muharrem 1008 / 17 Ağustos 1599 tarihinde Galata Şer'iye Mahkemesi'nde Yorganda veled-i Nikola, Halil adlı kaptandan aldığı altı bin akçe borcunu ödemediğinden hapsedilmiştir. Ancak Mihayil veled-i Paskal ve Petro veled-i İstemad *bi-haseb'ş-şer' nefsine* Yorganda veled-i Nikola'ya kefil olarak hapisten çıkmasını sağlamışlardı. Hapisten çıkan Yorganda veled-i Nikola'nın firarı üzerine, Mihayil veled-i Paskal ve Petro veled-i İstemad mahkemeye başvurarak sanığın yakalanarak tekrar hapsedilmesi ve kendi kefaletlerinin de düşürülmesini talep etmişlerdir. Mahkeme de bu talebi uygun görerek kayıt altına almıştır.[97]

Asıl borçlu olanın ölümü halinde, söz konusu borcun kefillerden tahsili yoluna gidilirdi. Evasıt-ı Ramazan 1019 / 1-10 Aralık 1610 tarihinde Beşiktaş sakinlerinden Antoni veled-i Yani, Kaptan Hasan Paşa vakfından çuha bahası üzerinden borçlanır, ancak kendisinin ölümü üzerine söz konusu borcu kefillerinden talep edilir. Bu duruma itiraz eden kefiller mahkemeye başvururlar. Daha sonra muslihûnun araya girmesiyle alacağın ya da borcun Antoni veled-i Yani'nin varislerinden talep edilmesi şartıyla anlaşma sağlanmış-

95 H. Yunus Apaydın, "Kefâlet", *DİA*, Ankara 2002, c. XXV, s. 168; Nurcan Abacı, *Bursa Şehri'nde Osmanlı Hukuku'nun Uygulanması (17. Yüzyıl)*, Ankara 2001, s. 125-126.

96 İMŞSA. *Galata 1*, s. 133.

97 İMŞSA. *Galata 21*, s. 109a.

tır. Ancak kefil Todori bundan böyle Antoni veled-i Yani'nin varislerinin kefili olmadığına dair mahkemeden hüccet talep etmiştir.[98]

İstanbul Şer'iye Sicilleri'nde gayrimüslimlerin kefaleti hakkında rastlanan diğer bir yol da borçlunun karısı, tâcir olan eşine kefil olmasıdır. 28 Rebiü'l-evvel 1049 / 29 Temmuz 1639 tarihinde borcundan dolayı her ay üç yüz akçe ödemeyi taahhüt eden zimmînin (adı belirtilmemiş) eşi Kirako bint-i Hıristo, kendi eşine kefil olduğuna dair taahhütname imzalamıştır. On şahitten beşi Müslüman diğer beşi de gayrimüslimdir.[99] Bu kefalet senediyle, adı belirtilmemiş zimmî tâcirin eşinin bir geliri veya belli bir malî güce sahip olduğu anlaşılmaktadır.

Borç sahibinin borcunu ödemesi esastır. Ödemeye gücü yetmediği ve ödemek istemediği zaman, borç mahkeme kararıyla borçlunun kefilinden tahsil edilirdi. Kefalet usulü toplumun her kesiminden insanların birbirlerine yardımcı olmak amacıyla başvurdukları bir sistemdi. Kefalette esas olan icbarî değil, kişinin rızası esasına dayanmasıydı.[100] Örneğin Müslüman biri zimmî bir vatandaşa *karz-ı hasen* olarak borç verdiğinde, Müslüman veya güvenilir bir zimmî kefil olarak istenirdi.[101] Gayrimüslimlerin para vakıflarından yararlanabilmeleri için kefillerden en az birinin Müslüman olması şart koşulurdu.[102]

---

98 İMŞSA. *Beşiktaş 30*, s. 30b.

99 İMŞSA. *Beşiktaş 48*, s. 6a.

100 İMŞSA. *Galata 16*, s. 7. Evahir-i Safer 999 / 27 Aralık 1590-6 Ocak 1591 tarihinde Yahudi Hayil veled-i Mosi'nin Mehmet bin Hasan adlı kişide yedi bin akçe alacağı olduğunu, ancak ödeyemediğinden dolayı, ona kefil olan Ahmet bin Yahya'dan tamamını tahsil edildiği mahkemece tescil edilmiştir.

101 İMŞSA. *Galata 21*, s. 35a. 7 Receb 1007 / 3 Şubat 1599 tarihinde Yeniçeri zümresinden Cafer Bey bin Abdullah isimleri zikredilen dört zimmînin mahzarında, Yorgi veled-i Mutakaşa'ya sahihu'l-ayar altmış üç sikke altın verdiğini ve isimleri zikredilen zimmîlerin de kefil olduklarını belirtmesi ve söz konusu meblağın talebi ve edası gerektiği hakkında mahkemece verilen hüccet.

102 İMŞSA. *Galata 19*, s. 35. 27 Zi'l-hicce 1003 / 2 Eylül 1595 tarihinde Eyüb'da bulunan Ahmet Bey bin Üsküdârî Vakfı'ndan on beş bin akçe alan Aslan

Osmanlı Devleti'nin benimsediği İslam hukukunda, akitlerin şahitlerin huzurunda yazılı olarak kayıt altına alınması gerekirdi. Şer'iye mahkemelerinde bu durum vazgeçilmez bir esastı. Mahkemelere yansıyan davalarda, borçlanma akitlerinde olduğu gibi, Osmanlı Devleti vatandaşı olma anlayışıyla Müslüman veya gayrimüslimlerin birbirlerine kefil oldukları görülmektedir.

4.3.6. Boşanma ve nafaka davaları

İstanbul Şer'iye Sicilleri'nde gayrimüslimlerin nikâh akdine dair herhangi bir kayda rastlanmamıştır. Bu da zimmîler açısından gayet doğal bir durumdur. Zira onlar aile hukuku ile ilgili olarak şer'iye mahkemesine başvurmaya mecbur değillerdi. Aynı şekilde boşanma ve nafaka davalarında da şer'iye mahkemesine başvurma zorunlulukları yoktu. Buna rağmen boşanma ve nafaka davaları ile ilgili olarak şer'iye mahkemelerine başvurulmuştur.

Şer'iye sicil kayıtlarında boşanma sözcüğü yerine *talak* kelimesi kullanılmaktadır.Talak kocanın tek taraflı bir irade beyanıyla evlilik birliğini sona erdirmesidir. Bu manada talakın meydana gelmesi için esas itibarıyla bir mahkeme kararına ihtiyaç yoktur. Kocanın boşama iradesini ortaya koyan sözü eşlerin birbirinden ayrılması için kâfidir. Mahkemeye intikal eden davaların bazısı, daha önceden boşanmış olan eşlerin nafaka davaları olduğundan, bunun için *zevce-i matlûkası*[103] ifadesi kullanılmaktadır. Şer'iye mahkemelerinin eşleri birbirinden ayırmamak gibi bir yaptırım uygulama yetkisi olmadığından, mahkemeye intikal eden boşanma davasının sürecine herhangi bir katkısı söz konusu değildir. Ancak

---

adındaki zimmî on bin akçesini edâ edip, geri kalan beş bin akçesini ödememiştir. Söz konusu vakıf mütevellisi Mehmet bin Mahmut geri kalan beş bin akçeyi kefilleri Ahmet bin Abdullah ve İstemadi veled-i Yakomî'den talep etmektedir. Ahmet bin Abdullah kabul ettiğini fakat İstemadi veled-i Yakomî kefil olduğunu inkar etmiştir. Ancak İstemadi veled-i Yakomî'nin kefil olduğuna dair getirilen şahitlerle onun da kefil olduğu ortaya çıkmış ve kalan beş bin akçe mahkeme kararıyla her iki kefile ödettirilmiştir.

103 İMŞSA. *Balat 18*, s. 54b.

daha sonra meydana gelebilecek sonuçları ile bağlantılıdır.[104] Esas itibarıyla mahkemeye intikal eden Müslüman veya gayrimüslimlerin boşanma davaları da kişilerin malî ve şahsî hukuklarının sonuçlarıyla ilgilidir.

Gayrimüslimlerin aile ile ilgili şer'iye mahkemelerine başvurmaları boşanan eşlerin anlaşmazlığı, mihrin tahsili veya nafaka tahsisi konusunda olmuştur. Evliliğini şer'iye mahkemesinde tasdik ettiren sadece bir zimmîye rastlanmıştır.[105] Boşanma sonucunda bazen mahkemeye erkeğin,[106] bazen de kadının[107] başvurduğu görülür.

Boşanma sonrası şer'iye mahkemelerine yapılan başvuruların ekserisi boşanan kadınlar tarafından nafaka temini veya kalan mihrlerini talep için olmuştur. Mahkemede çıkan kararlar da genelde kadının lehine sonuçlanmıştır. Eğer erkek itiraz eder ve sağlam delil getiremezse sözü dikkate alınmazdı. Bu arada reşit olmayan

---

104 M. Âkif Aydın, *İslâm – Osmanlı Aile Hukuku*, İstanbul 1985, s. 109.

105 İMŞSA. *Galata 49*, s. 77a. 27 Zi'l-kade 1028 / 5 Kasım 1619 tarihinde İstinye nahiyesine tabi Yeniköy'de oturan Laskarina bint-i Maralkol adlı Nasranî mahfel-i kazada Lefteri veled-i Manol adlı zimmî ile Osmanlı gümüşü rayiç fiyat üzerinden iki bin akçe mihri-müeccel-i müsemma ile evlendiği, Lefteri de bunu kabul ederek şahitlerin huzurunda evlendiklerine dair mahkemece kendilerine hüccet verilmiştir.

106 İMŞSA. *Balat 18*, s. 54b. 29 Zi'l-hicce 1003 / 4 Eylül 1595 tarihinde Dimo veled-i Anderya mahkemede boşadığı karısı Tomani bint-i Dimitri'nin oturduğu evde Dimo'nun kendisine ait bazı eşyasının bulunduğunu ve onları talep eder. Aralarında münâza' olduğunu, araya giren muslihûn ve müslimûn tavassutuyla rayiç fiyat üzerinden bin beş yüz akçe yed-i sulh olup söz konusu parayı Dimo'nun aldığını ve her ikisi de aralarında zevciyete dair tüm davanın düştüğünü söylemesi üzerine mahkeme tarafından hüccet verilmiştir. □

107 İMŞSA. *Balat 18*, s. 104a. 10 Safer 1004 / 15 Ekim 1595 tarihinde Erine bint-i Dimitri adlı zimmî kadın mahkemeye başvurarak, bundan önce zevci olan Yakamo veled-i Hirito kendisini beş yüz akçe mihrle evlendiğini ancak bundan dört yıl önce mihrini vermeden kendini boşadığını ve Eflâk'a gittiğini ve mihrini talep ettiğini ifade etmiştir. Yakamo veled-i Hirito kendisinin karısı Erine bint-i Dimitri'yi boşamadığını söylemesi üzerine dinlenen Müslüman şahitlerin şahadetiyle boşanma işleminin gerçekleştiğine ve beş yüz akçe mirinin ödenmesine karar verildiğine dair mahkemece verilen hüccet.

çocukların nafakası da ayrıca düşünülmüş ve eve bakmakla yükümlü olan erkeğe yüklenmiştir. Evasıt-ı Şevval 1027 / 5-15 Ekim 1618 tarihinde Kuruçeşme Mahallesinde oturan Nasranî Zambiye bint-i Todori eşi Makro veled-i Dimitri'den anlaşmalı olarak (muhâlaa) boşanmışlar. Boşanma şartı ise kocası Makro veled-i Dimitri mihr-i müecceli olan dört bin rayic fiyat üzerinden Osmanlı gümüş dirhemi, iddeti müddetince nafakasını, küçük çocuklarının nafakasını, zimmetinde bulunan bin sekiz yüz dirhemi ve aralarında bilinen bir çuha bahasından dolayı bin Osmanlı gümüş dirhemi vererek boşanma gerçekleşmiştir.[108]

Osmanlı hukukuna göre, evlilikte din farkı erkek için önemli olmasa da kadın için önemli ve evliliğe engel teşkil eden bir durumdur. Müslüman bir erkek *ehl-i kitap* bir kadınla evlenebilir, buna hiçbir mani yoktur. Fakat Müslüman bir kadın Müslüman bir erkeğin haricinde diğer bir erkekle evlenemezdi. Osmanlı'da meriyetteki aile hukukunda bu hukukî ilke teoride ve pratikte takip edilmiştir. Gayrimüslim kadınla yapılan evlilikte boşanma vaki olduğunda durum sicile açıkça kaydedilirdi.[109]

Gayrimüslimlerin aile hukukunu ilgilendiren konularda başvurma mecburiyetleri olmadığı halde şer'iye mahkemelerine gitmeleri, hukukî bir teminatın sağlanması amacına yöneliktir. Boşanma ve nafaka davalarında ya eşlerden biri mahkemeye başvurur ve ya

---

108 İMŞSA. *Balat 18,* s. 59a; *Balat 21,* s. 5b; *Galata 16,* s. 178; *Galata 19,* s. 16; *Galata 21,* s. 39a, 47a; *Galata 49,* s. 63a; *Beşiktaş 48,* s. 8a; *Beiştaş 34,* s. 43a.

109 İMŞSA. *Galata 21,*s. 84a. Evasıt-ı Ramazan 1007 / 11-21 Nisan 1599 tarihinde Galata sâkinlerinden Luzo veled-i Zurzen adlı zimmî bundan önce kız kardeşi Pağona'yı Yaniçeri Ahmet ile nikahladığını, fakat daha sonra Ahmet Pağona'yı boşadığı gibi Luzo'nun evini de basarak birtakım eşyasını ve Pağona'yı da alarak Luzo'nun annesinin evine götürdüğü belirtilmektedir. Ancak adı geçen Luzo daha sonra davadan vazgeçtiğini ve Yeniçeri Ahmet'ten davacı olmadığını belirtmiştir. *Galata 50,* s. 22b. Evasıt-ı Rebiyülevvel 1030 / 7-17 Şubat 1621 tarihinde İstanbul'da Karabaş Mahallesi sâkinlerinden olup, İslamiyet'i daha sonra kabul eden Musa Çavuş bin Abdullah, Galata'da sakin ve eşi olduğunu söylediği Ezmerğada'nın Yani veled-i Yorgi ile evlendiğini iddia etmektedir. Mahkemede hazır bulunan Ezmerğada, önceden Musa Çavuş'un zevcesi iken 1027 Cemaziyülevvel ayında talak-ı bâyin ile kendisini boşadığını şahitleri ve Balat Mahkemesi'nden aldığı boşanma belgesini ibraz etmesi üzerine, Galata mahkemesi Musa Çavuş'u müdahaleden men edildiğine dair mahkemece hüccet verilişti r.

aralarında anlaştıkları şekli mahkemeye tasdik ettirirlerdi. Boşanma sırasında eşlerin kimlikleri, nafaka verecek veya nafaka alacak kişilerin isimleri ve nafaka miktarı sicile kaydedilirdi.

4.3.7. Vasi tayini ve tereke davaları

Vasi, bir kimsenin mallarında veya çocuklarının işlerinde tasarruf etmek üzere atanan kimsedir. Vesâyet eda ehliyeti, yani haklarını kullanma ehliyeti bulunmayan ya da noksan olan bir kişinin, mallarını koruma, işletme ve tasarruf etme hakkını başka bir kimseye tanımasıdır. Bu ifadeden de anlaşılacağı üzere mallarının idaresi başkasına devredilecek kişi eksik ehliyetli, başka bir deyişle kendi mallarını bizzat idareden âciz olmalıdır. Bu da ya çocukluk, ya cinnet ya da bunaklık sebebiyle olabilirdi. Eğer velisi olarak baba ve dedesi mevcut değilse çocuğun malları bir vasi aracılığıyla idare edilirdi.[110] Böyle bir durumda iki çeşit vasi tayini söz konusudur. Birincisi *vasiyy-i muhtar*; bir kişinin vefatını müteakip terekesinde ve sair işlerinde tasarruf etmek üzere tayin olunan vasidir. İkincisi *vasiyy-i mansûb;* bir kimsenin herhangi bir hususu için hâkim tarafından tayin olunan vasisidir. Buna *vasiyyü'l-kadı* da denir. Yetim veya vesayete muhtaç bir çocuk için baba veya dede tarafından bir vasi tayin edilmesi gerekir. Kadı tarafından tayin edilen vasi, baba tarafından tayin edilen vasinin yetkilerine hâizdir. Ancak kadı vasiyi belli bir yetki ile tayin etmişse vasi yetki sınırlarını aşamaz.[111]

Vasi tayininde her ne kadar bazı kriterler bulunsa da, kadı gayrimüslim birine Müslüman birini vasi tayin edebilirdi. Nitekim şer'iye sicillerinde görüldüğü kadarıyla, ölen bir gayrimüslimin çocuklarına Müslüman vasi tayin edilmiştir. Söz konusu Müslüman vasinin, vesayetini yüklendiği çocukların haklarını da çok ciddi bir şekilde savunduğu sicillere geçmiştir. Evahir-i Rebiyülahır

110 Bilmen, *Hukukı İslamiyye Kamusu*, c. V, s. 180-181; Hamza Aktan, "İslam Aile Hukuku", *Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi*, Ankara 1992, c. II, s. 427; Cin / Akgündüz, *Türk Hukuk Tarihi*, c. II, s. 25; Hayri Erten, *Konya Şer'iyye Sicilleri Işığında Ailenin Sosyo-Ekonomik ve Kültürel Yapısı (XVIII. Y.Y. İlk Yarısı)*, Ankara 2001, s. 128.

111 *Mecelle*, s. 30, md. 59; Bilmen, *Hukukı İslamiyye Kamusu*, c. V, s. 116; Aktan, "İslam Aile Hukuku", c. II, s. 428.

999 / 24 Şubat-5 Mart 1591 tarihli kayıtta, Galata'da ölen Palaki veled-i Savi adlı zimmînin işlerinin tesviyesi ile uğraşan küçük oğlu Dimitri'ye vasi tayin edilen Cafer bin Abdullah, Kostantin veled-i Hıristo'yu mahkemeye ihzar ederek; *adı geçen Palaki'nin mezkur Kostantin'den altı bin akçe alacağı olduğunu ve vefat etmesiyle bunun oğlu Dimitri'ye intikal ettiğini, ancak onun vasisi olduğum hasebiyle söz konusu parayı talep ederim,*[112] dedikten sonra, Kostantin'in savunmasına başvurulduğunda bunu inkar etmiş, Cafer bin Abdullah da delil getiremediğinden, Kostatin'e yemin ettirilmiş ve bunun üzerine mahkeme Cafer bin Abdullah'ın aleyhine sonuçlanmıştır.

Mahkemelere yansıyan vesayet dava ve hüccetlerinde göze çarpan ilk şey, ölen şahsın büluğ çağına gelmemiş çocuklarının haklarının korunması ve büyüdüklerinde babalarından çocuklara intikal eden malın sağlıklı bir şekilde, vasi tarafından onlara ulaştırılmasıdır.[113]

Vesayet altında olan çocuklar, babalarından kendilerine intikal eden mallar üzerinde vasilerin izni olmadan herhangi bir tasarrufta bulunamazlardı. Bundan dolayı vesayet altında bulunan ancak büluğ çağına eren kişi, mahkemeye başvurarak vesayetinin kaldırılmasını talep edebilirdi. 9 Rebiü'l-âhır 1002 / 2 Ocak 1594 tarihinde Galata'da Sultan Bayazid Mahallesi'nde oturan zimmî Hıristo ve

---

112 İMŞSA. *Galata 16,* s. 29. Mahkemeye intikal eden ve buna benzer diğer bir konu da, 12 Ramazan 1002 / 1 Haziran 1594 tarihinde Galata'da Lonca Mahallesi'nde önce bıçakla yaralanan ve daha sonra da ölen Benardo veled-i Kesrof'un küçük oğlu Ağuston'a kıbel-i şer'iden vasî tayin edilen Mehmet bin Hasan ölen Benardo veled-i Kesrof'un (yakınları olduğunu tahmin ettiğimiz altı zimmînin) ve vasisi olduğu Ağuston'un vekili olarak mahkemede; *(isimlerini saydığı zimmiler) ile bir evde mecliste iken orada yaralandığı ve daha sonra öldüğüne ve vasisi olduğu Ağuston'u öldürenlerin söz konusu zimmîler olduğunu* beyan ederek müvekkilinin kanını ve diyetini talep etmiştir. *Galata 17,* s. 166-167.

113 İMŞSA. *Galata 16,* s. 111, 113-115; *Galata 17,* s. 18, 39; *Galata 19,* s. 21. 12 Rebiü'l-evvel 1002 / 6 Aralık 1593 tarihinde Galata kadısı tarafından Tomazo veled-i Yasko babasının vefatı üzerine kardeşlerinin mallarını koruması ve durumlarını kontrol etmesi için vasi tayin edilmiştir. *Galata 63,* s. 83b.

Aleksandır veled-i Penaki mahkemeye başvurarak, kendilerinin artık âkil bâliğ olduklarını belirterek, babalarından kendilerine intikal eden malları satarak babalarının borçlarını edâ etmek istediklerine dair talepte bulunmuşlardır. Bu talepleri mahkeme tarafından olumlu karşılanmış ve vesayetleri kaldırılmıştır.[114]

Vasi vesayeti altındaki çocukların mallarından istediği gibi tasarruf hakkına sahip değildi. Ancak çocuğa babasından intikal eden borçlar için yapılacak harcamalarda kadının kararı gerekirdi. Kadı çocuğa yapılacak bir harcamaya veya başka bir iş için menkul veya gayrimenkul bazı şeylerin satışına izin verirse satış yapılabilirdi. 11 Rebiü'l-ahir 1002 / 4 Ocak 1594 tarihinde Galata'da ölen Yorgi'nin küçük kızı Toska'ya kadı tarafından *(kıbel-i şer'iden)* vasi tayin edilen Yorgi veled-i Kosta, ölen Yorgi'nin borcundan dolayı metrukâtından olan evinin satılmasına izin vermiştir.[115]

Şer'iye mahkemelerine intikal eden vasi davalarında, bakıma muhtaç olan çocuk ve terekeden onun hissesine intikal eden kısmının muhafazası için en yakını tercih edilirdi. Zimmîlerde de durum aynı şekildeydi. Ölen gayrimüslimin bakıma muhtaç olan çocuğu öncelikle en yakınına verilirdi. Özellikle aynı milletten olması tercih sebebiydi. Eğer çocuğa intikal eden metrukât büyük bir yekûn tutuyorsa, çocuğa daha yakın olduğunu iddia edenlerce davalar da açılırdı.[116]

Şer'iye mahkemelerinde açılan vasi davalarından önemli bir kısmı, ölen kişinin borcundan dolayı vasi olan şahsın, çocuğa intikal eden mallardan bir kısmını satmak istemesinden kaynaklanmaktadır. Vasi, çocuğa ait olan malı görüp gözetmek ve çocuk baliğ bir yaşa geldiğinde söz konusu malı ona vermek ile görevli sayılırdı. Bundan dolayı çocuğa ait bir malı rasgele satamazdı. An-

---

114 İMŞSA. *Galata 17*, s. 42.

115 İMŞSA. *Galata 17*, s. 44; *Galata 19*, s. 10a. Evail-i Zi'l-kade 1003 / 7-17 Temmuz 1595 tarihinde Galata sâkinlerinden ölen Paksa veled-i Toma'nın çocuklarının vasi'-i şer'isi olan Anderya veled-i Toma, vasisi oldukları çocukların kisve ve taam parası için sınırları belli bir tarlayı bi'l-fiil Galata Sarayı ağası olan Hüseyin Ağa'ya sattığını ve parasını da teslim aldığına dair hüccet. *Galata 19*, s. 17.

116 İMŞSA. *Balat 7*, s. 99 a.

cak mahkeme kararıyla satışı yapılabilirdi.[117] Satılan eşyanın veya gayrimenkulun tutarı, kime satıldığı ve şahitlerinin kimler olduğu ayrıca kadı huzurunda tescil edilirdi.[118]

Mahkemeye intikal eden vasi davalarından diğer bir çeşidi de, ölen gayrimüslimin yakınlarının bulunmaması veya yakınlarına güvenilmemesi durumunda Müslüman biri vasi olarak mahkeme tarafından atanırdı. Ancak bu tür vesayetin vasi açısından hiç de kolay olmadığı anlaşılıyor. Zira her zaman ölen şahsın yakını olduğunu iddia eden kişiler bulunurdu. Evahir-i Rebiü'l-ahir 999 / 24 Şubat 4 Mart 1591 tarihinde Galata mahkemesine intikal eden bir davada, ölen Palaki veled-i Savi'nin işlerinin tesviyesi ile uğraşan oğlu Dimitri'nin yaşının küçük olmasından dolayı Cafer bin Abdullah mahkemece vasi tayin edilmiş. Ancak ölen Palaki veled-i Savi'den alacaklı olduğunu iddia eden Kostantin adında bir zimmî ortaya çıkarak borcunu talep eder. Bu şahsı hiç tanımayan Cafer bin Abdullah'tan bin akçe alınmıştır.[119]

---

117 İMŞSA. *Balat 17*, s.44; *Galata 16*, s. 10, 29. Evasıt-ı Rebiü'l-evvel 999 / 11 Ocak 1591 tarihinden önce ölen Ozgori veled-i Nikte'nin küçük çocuğunun vasi olan Yorgo veled-i Todori, vefat eden Ozgori veled-i Nikte'nin Anderya veled-i Yorgi'ye borcu vardır. Ancak borcuna kifayet edecek menkulatı bulunmamaktadır. Borcunu karşılamak amacıyla Galata'ya bağlı Tatavla adlı karyede bulunan iki katlı bir evi Suk-i Sultani'de mezad ettirip kim fazla verirse ona bırakmak şartıyla açık artırmaya çıkarılmıştır. 3600 akçeden daha fazlasını kimse vermemiş ve bu fiyata satılmıştır.

118 İMŞSA. *Galata 19*, s. 17, 21 Evail-i Zi'l-kade 1003 / 7 Temmuz 1595 tarihinde Galata sâkinlerinden ölen Paksa veled-i Toma'nın çocuklarının vasi'-i şer'isi olan Anderya veled-i Toma vasisi oldukları çocukların kisve ve taam parası için sınırları belli bir tarlayı bi'l-fiil Galata Sarayı ağası olan Hüseyin Ağa'ya sattığını ve parasını da teslim aldığına dair hüccet. İMŞSA. *Galata 49*, s. 10a. 22 Şaban 1028 / 4 Ağustos 1619 tarihinde Karaköy sâkinlerinden ölen Nikola veled-i Yorgi'nin küçük kızına vasi tayin edilen Yorkila veled-i Nikola geçim sıkıntısı ve sairden dolayı adı geçen kız çocuğunun metrukatından mahalli belli bir evi satarak çocuğun yeme ve kisve parasının temini hakkında hüccet.

119 İMŞSA. *Galata 16*, 28b; *Galata 17*, s. 166-167. 12 Ramazan 1002 / 1 Haziran 1594 tarihinde Galata'da Lonca Mahallesi'nde önce bıçakla yaralanan ve daha sonra da ölen Benardo veled-i Kesrof'un küçük oğlu Ağuston'a kıbel-i şer'iden vasî tayin edilen Mehmet bin Hasan ölen Benardo veled-i Kesrof'un (yakınları olduğunu tahmin ettiğimiz altı zimmînin) ve vasisi

4.3.7.1. Tereke sahipleri

Gayrimüslimlerin 1550-1670 yılları arasında İstanbul şer'iye mahkemelerine yansıyan ve tespit edilebilen elli dört adet tereke davası işlenmiştir. Bunlardan on üçü kadınlara, geri kalan kırk ikisi de erkeklere ait davalardır. Birçoğunun mesleği konusunda herhangi açıklayıcı bir bilgi bulunmazken, bazılarının meslekleri metrukâtından zaten anlaşılmaktadır. Meslekleri açıkça ifade edilenler Galata'da tercümanlık, kasaplık ve meyhanecilikle uğraşanlardır. Bunun yanı sıra metrukâtında bulunan çift aletlerinden çiftçi veya metrukâtında bulunan gemi, gemi malzemesi, kayık ve ağ gibi eşyadan veya reis gibi ifadelerden denizci oldukları anlaşılmaktadır.[120]

Ölen gayrimüslimlerden varisi olmayanların terekeleri beytülmala intikal ettirilirdi. Osmanlı'da Hazine-i Emiriye, Hazine-i Padişahî, Hazine-i Hassa, Hazine-i Hümâyûn ve Hazine-i Devlet gibi muhtelif unvanlarla ifade edilen beytülmal müessesesi, Çandarlı Kara Halil'in fetvasıyla kurulmuştur. Sonraları beytülmal tabiri, varisi bilinmeyen ve hazır olmayan veya varis bırakmadan ölen kişilerin terekelerinden devlet hazinesine kalan malların muhafaza edildiği yer olarak kullanılmıştır.[121]

Tereke sahiplerinin birçoğunun varisi bulunmakta ve söz konusu metrukâtı bunlar arasında taksim edilmektedir. Bazı hallerde, tereke sahibinin varisi olmadığından metrukâtının tamamı beytülmala intikal ettirilirdi. Tespit edilen elli dört terekeden, yedi tanesinin varisleri olmadığından metrukatları beytülmala devredilmiştir.[122]

---

olduğu Ağuston'un vekili olarak mahkemede; (isimlerini saydığı zimmiler) ile bir evde mecliste iken orada yaralandığı ve daha sonra öldüğüne ve vasisi olduğu Ağuston'u öldürenlerin söz konusu zimmîler olduğunu beyan ederek müvekkilinin kanını ve diyetini talep etmiştir.

120 İMŞSA. *Galata 48*, s. 49-51; *Galata 47*, s. 7a; *Galata 71*, s. 4a; *Havass-ı Refia 22*, 40b.

121 Mustafa Nuri Paşa, *Netâyicü'l-Vukuât I-II*, İstanbul 1327, c. I, s. 19; A. Vefik, *Tekâlif Kavaidi*, s. 68; Ebu'l-Ula, Mardin, "Beytülmal", *İA*, c. II, s. 591.

122 İMŞSA. *Galata 1*, s. 302; *Galata 20*, s. 12a; *Yeniköy 7*, s. 78, 85, 86, 92-93. Evail-i Safer 971 / 20-30 Eylül 1563 tarihinde Yeniköy'de ölü bulunan Reis Todoro veled-i Hıristo'nun bilinen varisi olmadığından, taht-ı

Ancak terekeler içinde tek varisi olan eşine terekesinin ¼'ü verilirken, geri kalan ¾'ü de beytülmala aktarılmıştır. Bazen de varisi yoktur diye terekesine el konan şahsın varisleri sonradan ortaya çıkarak mahkeme yoluyla terekeden hisselerine düşeni alınışlardır.[123]

Mahkemeye intikal eden tereke davlarında birinci derecede önemli olan terekenin tespiti ve varisler arasında dağılımı idi. Doğal olarak tereke sahibinin ölümünden bir süre sonra mahkemeye başvurulmuş olduğundan, kişinin nasıl öldüğü mahkemece pek de fazla önem arz etmiyordu. Bundan dolayı tereke sahiplerinin, çok belirleyici bir unsur olmadığı taktirde, nasıl öldüğü kayıtlara geçmemiştir. Tereke kayıtlarında genel olarak ölen kişiler için, *bundan akdem fevt olan..., mürde olan..., hâlik-i merkûm...*ve *hâlik-i merdûd, mahallesinde sâkin iken ölen,*[124] gibi ifadeler kullanılmıştır.

Tereke sahiplerinin çoğunun varisi bulunmaktaydı. Terekenin, söz konusu varislere kurallar çerçevesinde kassam tarafından taksimatı yapılırdı. Tereke sahiplerinin varisleri kız ve erkek çocuklar, karı, koca, kardeş, baba ve anneden oluşmaktadır. Bunlara İslam hukukuna göre mirastan kendilerine düşen pay verilirdi.[125]

Gayrimüslimlerin terekelerinin şer'iye sicillerine intikalinin azlığının en önemli sebebi mahkeme tarafından alınan birtakım vergilerin olduğu tahmin edilmektedir. Terke taksimi için mahkeme-

---

tasarrufunda olan gemisi, gemide bulunan tüm alet ve sandıkları ile elbiseleri Beytülmal hazinesine aktarılmıştır. Mal tespiti için gemiye kalabalık bir insan topluluğu ile varıldığı da ayrıca kayıt düşülmüştür. Ayrıca zikre değer olanlar kaydedilmiştir. Reis Todoro'nun uzaktan geldiği gemide bulunan balık ve sair eşyalarını İstanbul'da sattıktan sonra Yeniköy'e geldiği belirtilmiş. Reisin öldüğü akşam yanında bulunan yoldaşlarının firar ettikleri ve reiste bulunan akçelerin de tamamını alarak gittikleri kaydedilmiştir. Muhtemelen reis Todoro'yu firar eden arkadaşları öldürmüştür.

123 İMŞSA. *Galata 1*, s. 302; *Galata 15*, s. 41; *Galata 66*, s. 29a; *Galata 68*, s. 41a.

124 İMŞSA. *Galata 1*, s. 149, 302; *Galata 16*, s. 10; *Üsküdar 107*, s. 116b, 126b; *Yeniköy 1*, s. 29; *Yeniköy 7*, s. 92, 93; *Havass-ı Refia 6*, s. 155a; *Havass-ı Refia 26*, s. 92a; *Beşiktaş 27*, s. 15a; *Hasköy 7*, s. 27a-b.

125 Ekler kısmında, terekeden pay alanlar ve hisselerine düşen meblağ tablolar halinde verilmiştir.

ye başvurma mecburiyetinde olmayan gayrimüslimler, terekelerini kendi aralarında da taksim ederlerdi. Ancak aralarında çıkan veya çıkması muhtemel olan anlaşmazlıklarda mahkemeye başvururlardı. Ölen şahsın varisi olmadığı takdirde, terekesi doğrudan beytülmala intikal ederdi.

4.3.7.2. Terekeyi oluşturan mal grupları

Terekelerde kaydedilen mallar kişinin hayatta iken kazandığı menkûl ve gayrimenkûl servetinin toplamını yansıtmaktadır. Her ne kadar refah düzeyinin tespitinde ölçü gelir dağılımı ise de, servet dağılımı da toplumun refah düzeyini yansıtan önemli bir göstergedir. Zira gelir ile servet arasında sıkı bir ilişki vardır. Servet gelire yansıdığı gibi, gelir miktarı da önemli ölçüde servetin kaynağını oluştururdu.[126]

Araştırma konusu çerçevesinde, tespit edilen terekelerden İstanbul'da yaşayan gayrimüslim vatandaşların mal varlıklarının ne seviyede olduğu, mal ve servet dağılımının kompozisyonu, zimmîlerin refah düzeyinin belirlenmesinde katkıda bulunacaktır. Bu arada gayrimüslimlerin ne tür mallara sahip oldukları da açığa çıkacaktır.

Öncelikle şunun belirtilmesi gerekir, gayrimüslimlerin terekelerinde üç çeşit mala rastlanır; bunlardan birincisi ve önemli bir yekûn tutanı *gayrimenkullerdir*. Genelde tereke listesinin sonunda yer alırdı. İkincisi *menkul mallardır*. Bunlar da çok çeşitli ve farklı değerlerdedir. Üçüncüsü ölen kişinin *alacaklarıdır* ki, tereke listesinin sonlarına doğru yer alırdı.

4.3.7.2.1. Gayrimenkuller

Serveti oluşturan mal grupları arasında zimmîlerin sahip olduğu muhtelif taşınmaz mallar bulunmaktadır. Elli dört terekeden yirmi yedisinde gayrimenkul tespit edilmektedir. Söz konusu gay-

126 Said Öztürk, *Askeri Kassama Ait Onyedinci Asır İstanbul Tereke Defterleri (Sosyo-Ekonomik Tahlil)*, İstanbul 1995, s. 138.

rimenkuller arasında hane, menzil, bağ, çiftlik, dükkân, kiremit ve tuğla fırını, buzhane, çayır, fırın ve mahzen gibi gayrimenkuller bulunmaktadır.

Menzil (hane-ev); Gayrimenkule dayalı malvarlığı içinde gerek kişi başına düşen miktar, gerekse akçe nevinden değerleri bakımından en yoğun ve fazla nakdî toplama sahip gayrimenkul cinsini evler oluşturmaktadır.[127] Elli dört terekeden yirmi ikisinde gayrimenkul olarak ev bulunmaktadır. Yine terekelerde bu evlerin niteliklerinin farklı oldukları da görülmektedir. Bunlardan bazıları tam teşekküllü, bazıları hisseli, bazıları evindeki müştemilatıyla beraber değeri biçilmiş olduğundan fiyatlarında farklılık görülür. Örneğin evahir-i Zi'l-hicce 963 / 3-13 Kasım 1556 tarihinde Yeniköy'de bir eve, içinde ambarı ve bir su kuyusu bulunduğu halde on bin akçe değer biçilmiştir.[128] Yine evâhir-i Şaban 1026 / 1-10 Eylül 1617'de Galata'da normal bir hane (ev) yirmi bin akçe ederken, evâsıt-ı Safer 1029 / 21-31 Ocak 1620'de Galata'da ölen tercüman Merkandon veled-i Petro'nun evine yüz yirmi bin, diğer bir evine de üç yüz bin akçe değer biçilmiştir.[129] Ancak Merkandon'un evi hiçbir zaman ölçü olmaz. Zira kendisi gelir düzeyi yüksek biri olduğundan evi doğal olarak bakımlı ve iyi bir yerdedir. Evâsıt-ı Cemaziye'l-ahir 1037 / 21 Şubat 3 Mart 1628'de Balat yakınında bir ev on bin akçe, diğer bir ev de on beş bin akçe etmektedir.[130]

Dükkân: Zimmîlerin terekelerinde gayrimenkul cinsinden dükkânlar da bulunmaktadır. Bu dükkânların hangi esnaf grubuna ait olduğu ayrıca belirtilmiştir. Üç terekede dükkâna rastlanmıştır. Bunlardan ikisi boyacı dükkânı, biri Arabacılar Çarşısı'nda, diğeri Yorgancılar Sokakta bulunmaktadır. Diğer üçüncü dükkân ise Eyub semtinde Erikli mevkiinde bulunan ¼ hisseli dükkândır.[131]

Bağ; Bilindiği gibi zimmîlerin kurallar çerçevesinde hamr ve diğer müskiratı tüketmeleri serbesttir. Bundan dolayı zimmîlerin

127 Öztürk, *İstanbul Tereke Defterleri*, s. 167.
128 İMŞSA. *Yeniköy 1*, s. 29.
129 İMŞSA. *Galata 47*, s. 7a; *Galata 48*, s. 51a.
130 İMŞSA. *Havass-ı Refia 26*, s. 92a.
131 İMŞSA. *Galata 71*, s. 14a; *Havass-ı Refia 26*, s. 92a.

üzüm bağları olup, oradan kendilerine müskirat elde ederlerdi. On beş tereke sahibinin metrukâtında üzüm bağı mevcuttur. Farklı değerlerde olan bağların toplam değeri 89 023 akçedir. Ancak Yeniköy'de bulunan bir metrukâtta bağın değeri belirtilmemiştir.[132]

Çiftlik: İncelenen terekelerde sadece bir çiftliğe rastlanmıştır. O da tercüman Merkandon veled-i Petro'nun çiftliğidir. Oldukça büyük olduğu anlaşılan çiftliğin değeri 600 000 akçedir. O zamanın koşullarında bu oldukça büyük bir paradır.[133]

Meyhane: Müslümanlar için yasak olan, ancak gayrimüslimler için hamr tüketimi ve onunla ilgili işletme çalıştırmak yasak olmadığından, zimmîler gayet doğal olarak meyhane açıp işletmeciliğini yapabiliyorlardı. Bundan dolayı terekelerde işletme olarak meyhanelerin bulunması olağan bir durumdur. Terekelerde Galata'da ölen Manol'un terekesinde bir meyhaneye rastlanmaktadır.[134] Ancak daha sonra belirtileceği gibi, menkul mal cinsinden olan meyhane malzemesi ayrıca kaydedilecektir.

Yukarıda sayılan gayrimenkullerin haricinde, 8000 akçe değerinde bir *tarla,* Hasköy'de 44 000 akçe değerinde *Nâpuhte* (pişmemiş) *kiremit ve Tuğla fırını,*[135] 1556'da Yeniköy'de bir *fırın* ve *buzhanenin*[136] 1/3 hissesi 5000 akçe tutmaktadır.[137] Terekelerin arasında müşterek değeri 35 000 akçe olan diğer bir fırın ve mahzene de rastlanmaktadır.[138]

Gayrimüslimlerin özel hukuk alanlarından sayılan terekelerinin taksimi için şer'iye mahkemesine başvurma mecburiyetleri olmamasına ve belli bir vergi ödeme zorunda kalmalarına rağmen,

---

132 İMŞSA. *Galata 71,* s. 32a; *Havass-ı Refia 26,* s. 39a-b, 92a; *Üsküdar 107,* s. 71b, 116b, 126b; *Yeniköy 1,* s. 29; *Yeniköy 6,* 118; *Yeniköy7,* 40, 182-183; *Yeniköy 8,* s. 27; *Yeniköy 18,* s. 32; *Yeniköy 20,* s. 131.

133 İMŞSA. *Galata 48,* s. 51a.

134 İMŞSA. *Galata 47,* s. 7a.

135 İMŞSA. *Hasköy 7,* s. 27a-b; *Galata 21,* s. 63a.

136 Buzhane; Kışın biriktirilerek yaz aylarında kullanmak üzere karın depo edilerek muhafaza edildiği yer olarak tahmin edilmektedir. Buzhaneye sadece bir kişinin terekesinde rastlanmıştır.

137 İMŞSA. *Yeniköy 1,* s. 29.

138 İMŞSA. *Yeniköy 7,* s. 182-183.

terekelerinin taksimini mahkemede kassama yaptırmaları şer'iye mahkemelerine olan güvenlerinin göstergesidir. Aynı cinsten olan gayrimenkullerin zamanla değerlerinin yükseldiği görülmektedir. Zira XVI. yüzyılın sonları ve XVII. yüzyılın ilk yarısında akçenin önemli ölçüde değer kaybetmesi ve bununla ters orantılı olarak fiyatlardaki artışlar doğal olarak gayrimenkullere de yansımıştır.

4.3.7.2.2. Menkuller

Tereke içinde kaydedilen menkul malları; nakit para, alacaklar, ev eşyası, giyecek, ticarî mallar, mutfak eşyası, özellikle kadınlara mahsus ziynet eşyası, mücevherat, çeşitli renk ve çeşitte kumaşlar, silah, çift takımları ve çift hayvanları, eve gerekli olan araç gereçler (hırdavat-ı hane), yatak takımları, kitap, çadır, hamam takımları, bağ ve bahçe işinde kullanılacak aletler, hamr, buğday, arpa, mercimek, meyhanede kullanılan fıçı, varil gibi çeşitli malzeme, tuğla yapımında kullanılan malzeme, mavuna, sefine ve buna ait malzeme, tekne ve araba gibi menkul mallardan oluşmaktadır. Söz konusu menkul mallardan başka mallar da bulunmaktadır. Ancak bu mallar tablo halinde ekler kısmında verilmiştir.

Tespit edilen tereke sahiplerinden on ikisi kadındır. Bunların menkul metrukâtı incelendiğinde, ziynet ve mücevheratın erkeklerin terekelerine göre daha fazla olduğu görülmektedir. Özellikle kadınların terekesinde bulunan *ziynet eşyası*; sîm kuşak, billur ayna, cevherî kuşak, gümüş haç, incili saçlık, bir çift altın saç bağı, hatem-i la'l, incili boğazlık, cevherli bilezik, cevherli kolçak, altın düğme, sîm düğme, altı adet inci miskal, altın bilezik, sîm ayna, zümrüt küpe, altın yüzük, altın kaftan, çember, halhal, zülüflük, bilezik zinciri, altınlı kaftan ve altın enselik gibi eşyalardan oluşur.[139]

Menkul mallardan önemli kalemlerden biri de ölenin ardında bıraktığı *nakit paralar*dır. Gelir durumu yüksek olan veya ticarî

139 İMŞSA. *Galata 66*, s. 17b, 22a, 25a; *Galata 71*, s. 20b, 30a; *Beşiktaş 27*, s. 15a; *Üsküdar 107*, s. 71b, 126b; *Havass-ı Refia 6*, s. 59b.

bir işle uğraşan zimmîlerin terekelerinde nakit paraya rastlamak mümkündür. İncelenen terekelerin dokuzunda nakit bulunurken, en yüksek miktar 78 850 akçe ile tercüman Merkandon veled-i Petro'nun terekesinden çıkmıştır. Tedavülde bulunan nakit akçe yanında bazıların terekesinde tedavülde olmayan züyuf Osmanî akçe ve flori ile kuruş da bulunmuştur.[140]

Ev eşyası: Evde bulunan ve kullanım amaçlı olan her türlü malzemeyi içermektedir. Bunların farklı değerlerde, çeşitli renklerde ve boyutlarda yorganlar; farklı değerlerde makatlar, hatta bu makatların bir kısmının altın veya gümüş işlemeli olduğu görülür. Döşek ve farklı işlemeleri bulunan bezler, kemha yastık kılıfı, diz çakşırı, yün veya pamuk kebeler, kilim, kaliçe, minder, rende, kuzu postu, yamalı bohça, yamalı yorgan, şamdan, sandık, ipek çarşaflar, işlemeli kebe, hamam takımları, kürek, Venedik ve Londra çuhası, çakal postu, hırdavat sandığı ve balta gibi ev eşyası da terekelerden çıkmıştır.[141]

Giyecek: Tereke listelerine eksiksiz yansıtıldığında kişinin sosyal mevkiini ve ekonomik durumunu yansıtan bu emtia grubu, çok zengin çeşitleri bulunan her tür giyim kuşam eşyasını içine almaktadır.[142] Ancak kadınların terekelerinde giyim ve süs eşyasının daha fazla olduğu dikkat çekmektedir.

Terekelerde çıkan giyim eşyasını şöyle sıralayabiliriz; Gömlek, fistan, yeşil, kırmızı ve mor renklerde feraceler, acem şalı, mor atlas, çeşitli renklerde ve altın gümüş kaftanlar, mavi atlas kaftan, deve yününden imal edilmiş çeşitli kumaşlar, çeşitli renklerde endaze, kırmızı şalvar, arakçin,[143] boğası zıbun, şapka özellikle mor

---

140 İMŞSA. *Galata 48*, s. 47a-b; *Galata 66*, s. 29a, 35b; *Hasköy 4*, s. 128; *Havass-ı Refia 26*, s. 39a-b; *Yeniköy 1*, s. 40; *Yeniköy 7*, s. 40, 92-93.

141 İMŞSA. *Galata 17*, s. 186; *Galata 20*, s. 12; *Galata 48*, s. 47a-b, 49-51; *Galata 66*, s. 17b, 22a; *Galata 71*, s. 20b; *Havass-ı Refia 6*, s. 59b, 155a; *Havass-ı Refia 26*, s. 39a-b; *Üsküdar 107*, s. 71b; *Yeniköy 1*, s. 40. Osmanlı döneminde Müslüman veya gayrimüslim aile terekelerinde çıkan malzeme hakkında geniş bilgi için bakınız; Ömer Demirel, Muhiddin Tuş, Adnan Gürbüz, "Osmanlı Anadolu Ailesinde Ev, Eşya ve Giyim-Kuşam (XVI-XIX Yüzyıllar)", *Sosyo-Kültürel Değişim Sürecinde Türk Ailesi*, c. II, s. 706-710.

142 Öztürk, *İstanbul Tereke Defterleri*, s. 186.

143 Arakçin: Kenarlarının ve içinin ter ile yağlanıp kirlenmemesi için külah

şapka, dolama, çeşitli cins dülbentler, altın, gümüş, cevherî ve ipek işlemeli kuşaklar, sarık, kırmızı kavuk, kırmızı kürklü kemha, köhne kürk, sırmalı atlas, münakkaş don, kürk, kirpas fistan, istefân,[144] kumaş fistan ve bağdadî fistanlık gibi, erkek ve kadınlara ait çok çeşitli cins ve fiyatlarda giyim eşyası bulunmaktadır.[145]

Mutfak eşyası: Terekelerden tespit edilen başlıca mutfak eşyası şunlardır; Tava, tekne, sini, çeşitli ebatlarda bakraç, tas, tencere, havan, kilinder,[146] leğen, kalay tepsi, çinîli veya bakırdan imal edilmiş taslar ve tabaklar, maşrabalar, sahınlar, ibrik, kahve ibriği, gümüş bıçak, sîm masat, el değirmeni, saç ayağı, ağaç sini, güğüm, sepet, sîm kadeh, bakır kırba, kalbur, gümüş kadeh ve altın çatal gibi malzemedir. Bunların haricinde yemeklik buğday, mercimek, pirinç ve arpaya da rastlanmıştır.[147]

Denizci malzemesi: İstanbul'da bulunan Rumların ve özellikle de Karadeniz Rumlarının deniz taşımacılığı ve balıkçılıkla uğraştıkları bilinmektedir. Terekeler içinde gayrimüslimlere ait denizci araç gereçleri ve deniz araçlarına ait malzemeye rastlanmaktadır. Yeniköylü bir Rum'un terekesinde bir sefine, dört marina, üç yelken, Isparta urganı, köhne bir tekne, bir iskandil ve bunlara ait malzeme bulunmuştur. Diğer bir kayıtta ise balık avlanması için ağ bulunmuştur.[148]

Meyhane malzemesi: Terekelerde gayrimenkul olarak bir meyhaneye rastlanmışken, meyhane malzemesine daha fazla oranda rastlanması, akla bazı zimmîlerin dükkân kiralayarak meyhane işlettikleri düşüncesini getirmektedir. Söz konusu malzemeler de

---

veya kavuğun altına giyilen takkenin adı. Koçu, *Giyim Kuşam Sözlüğü*, s. 13.

144 İstefân: Rumca olan bu kelimenin asıl manası taç demektir. Hristiyanlarda nikâh esnasında kadına giydirilen mücevheratlarla süslenmiş nişan elbisesi manasında kullanılır. Ş. Sami, *Kamus-ı Türkî*, I/102.

145 İMŞSA. *Galata 20*, s. 12; *Galata 48*, s. 47a-b, 49a-51b; *Galata 66*, s. 17b, 22a, 25a; *Galata 71*, s. 20b; *Havass-ı Refia 6*, s. 59b, 155a; *Havass-ı Refia 26*, s. 68b; *Yeniköy 6*, s. 118; *Üsküdar 107*, s. 71 b.

146 Kilinder: Yunanca bir şarab ölçüsü. Ş. Sami, *Kamus-ı Türkî*, II/1179.

147 İMŞSA. *Galata 20*, s. 12; *Galata 48*, s. 49a-51b; *Galata 66*, s. 17b, 22a, 25a; *Galata 47*, s. 7a; *Üsküdar 107*, s. 71b, 116b.

148 İMŞSA. *Yeniköy 7*, s. 78, 86.

tereke içinde mal olarak kabul edilmiş ve değer bahası üzerinden fiyatlandırılmıştır. Çıkan meyhane malzemeleri arasında ise; başta fıçı ve varillerde bulunan hamr, onun muhafazası için bulundurulan boş fıçılar ve variller ile gümüş ve altın kadehler bulunmaktadır.[149]

Çift malzemesi: Terekelerde çıkan çift malzemeleri, bazı zimmîlerin çiftçilikle uğraştıkları kanaatini uyandırmaktadır. Terekelerde çift hayvanlarından başta karasığırı denilen öküz, su sığırı olarak manda ve ayrıca inek bulunmaktadır. Bunun haricinde saban demiri, alet-i çift ve araba, ayrıca hayvanlara yem olan alaf ve samana rastlamak da mümkündür.[150]

Müteferrik malzeme: Terekelerde yukarıda belirtilenlerin haricinde ayrıca birtakım malzemelere dahi bulunmaktadır. Bunlar arasında hırdavat-ı hane, çeşitli ebatlarda çadır (hayme), Kabe-i şerif örtüsü,[151] âsâ, gümüş hançer, tüfek, yüz elli akçe değerinde sırça cam, kantar, altın kantar, odun çeki, kılıç kını, gümüş kılıç ve destimal gibi malzeme bulunmaktadır.[152]

Terekelerdeki mallar ve değerlerinden hareketle gayrimüslimlerin ekonomik yaşamları hakkında birtakım kanaatlere varmak mümkündür. Gayrimüslimlerin edindikleri menkul veya gayrimenkullerin çeşitliliği dikkat çekicidir. Taşınmazlar bakımından; başta hane, dükkân, meyhane, tarla, çiftlik, mahzen, buzhane gibi mülklerle dönemin koşulları çerçevesinde normal bir Osmanlı vatandaşı seviyesinde mülk edinmişlerdir.[153] Taşınır mallar bakımından da, ev eşya, ticarî emtia, çiftlik malzemeleri, giyim kuşamda kullandıkları malzeme ve özellikle de kadınların kullandıkları

149 İMŞSA. *Galata 47*, s. 7a; *Yeniköy 1*, s. 29; *Yeniköy 6*, s. 118; *Yeniköy 7*, s. 92-93, 182-183; *Havass-ı Refia 26*, s. 39a-b.

150 İMŞSA. *Havass-ı Refia 22*, s. 40b; *Havass-ı Refia 26*, s. 39a-b, 92a.

151 Tercüman Merkandon veled-i Petro'nun terekesinde çıkan 455 akçe fiyat verilen Kabe örtüsü gerçekten ilginç ve dikkat çekicidir. Söz konusu zimmînin bu örtüyü antika olarak alıp sakladığı tahmin edilmektedir.

152 İMŞSA. *Galata 48*, s. 49a-51b; *Galata 66*, 29a; *Beşiktaş 27*, s. 15a; *Hasköy 7*, s. 27a-b; *Havass-ı Refia 26*, s. 39a-b, 68b.

153 XVII. yüzyıl askerî kassam defterlerine göre, büyük çoğunluğu Müslüman olanların terekelerindeki gayrimenkullerle ve burada verilen gayrimüslimlerin taşınmazlarını karşılaştırmak için bakınız, Öztürk, *İstanbul Tereke Defterleri*, s. 166-170, 171-188.

ziynet eşyasında Müslümanlardan geri kalmak bir tarafa, Osmanlı Müslüman vatandaşından ve özellikle de Müslüman kadınların kullandıkları ziynet eşyasından çok daha ileri gittikleri anlaşılmaktadır.

4.3.7.3.Terekeden yapılan zorunlu harcamalar

Ölen kişinin geride bıraktığı mallar üzerinden zorunlu olarak yapılan harcamalar bulunmaktadır. Bu harcamalar, kişinin vefatıyla birlikte ortaya çıkan bazı hakların ve görevlerin yerine getirilmesi için yapılmaktadır.

Tereke üzerinde yapılan harcamalarda vefat edenin gömülme masrafı denilen *techiz tekfin* için yapılan harcamalar öncelik taşırdı. Tespit edilen terekelerden techiz ve tekfin sadece üç tanesinden çıkarılmıştır.[154] Daha sonra terekeden varsa borçları, eşlerine vermesi gereken mehirleri, mahkeme görevlilerinin harçları ve devletin tereke taksimi için belirlediği bir kısım vergiler terekeye değer takdir edildikten sonra tahsil edilirdi. Eğer vefat edenin borçları terekenin tamam değerinden fazla ise bütün tereke alacaklılara bırakılırdı. Terekenin satılarak elde edilen paranın hak sahiplerine paylaştırılması söz konusu ise, satım işinde görevli olan dellal ve sair görevliler için yapılan harcamalar da aynı şekilde terekeden alınırdı.[155]

Evasıt-ı Şevval 999 / 6-16 Temmuz 1591 tarihinde Galata sâkinlerinden Martin veled-i (baba ismi boş bırakılmıştır) adlı zimmî mahkemede, bundan önce Biga Mir-Liva'sı olan Mehmed Bey bin Abdi Bey'in varisi olan çocuklarının vekili İbrahim Çavuş'un huzurunda; *adı geçen Mehmed Bey hal-i hayatta iken kendisine, geri ödemek kaydıyla, karz-ı hasen olarak sekiz bin beş yüz akçe (8500) verdim. Hayatta iken beş bin akçesini geri aldım. Ancak adı geçen Mehmed Beyin zimmetinde üç bin beş yüz (3500)*

154 İMŞSA. *Hasköy 4*, s. 128; *Havass-ı Refia 26*, s. 39a-b; *Yeniköy 8*, s. 6.
155 Öztürk, *İstanbul Tereke Defterleri*, s. 217.

akçe halen bulunmaktadır.[156] Bu duruma *udûl-ı müslimîn*den şahitlerin bulunduğu ifade edilmektedir. Söz konusu borcun Mehmet Bey'in varislerinin vekili İbrahim Bey tarafından inkâr edilmesi üzerine, zimmî Martin'nin şahitleri olan Hüseyin bin Abdullah ve Recep bin Abdullah'ın şahitliği ile zimmî Martin'i doğrulayarak, geri kalan üç bin beş yüz akçenin merhum Mehmed Bey'in muhallefatından kendisine verilmesi kararlaştırmıştır.

İslam hukukunda terekelerin taksimi hususunda ayrı bir bilim dalı olan miras hukukuna *(ferâiz)* göre, ölen kişinin terekesinden teçhiz ve tekfinden sonra ikinci derecede çıkarılan mal ölenin borçları içindir.[157] Müslüman olsun gayrimüslim olsun ölen şahsın terekesinin taksimi hususunda şer'iye mahkemesine yapılan başvuruda, kassam tarafından belirlenen kurallar çerçevesinde tereke taksim edilirdi. Bazen borçlunun ölümünden haberi olmayan alacaklı taksimat esnasında olmayabilirdi. Duyduktan sonra alacaklı mahkemeye dava açar ve ispatlayabilirse borcunu ölenin terekesinden daha sonra da tahsil edebilirdi. Böyle bir durum evail-i Receb 979 / 3-13 Aralık 1571 tarihinde Balat Şer'iye Mahkemesi'nde vuku bulmuştur. Bayram (Bîram) veled-i Abraham adlı Yahudi mahkemeye başvurarak, ölen Yahudi David veled-i Abraham'ın yetimlerine vasi olan Mosa veled-i Piram ve isimleri zikredilen Yahudi şahitlerin huzurunda, David veled-i Abraham hayatta iken kendisine vermiş olduğu çuka ve kadife bahasından toplam iki yüz otuz dokuz bin üç yüz akçe hakkının olduğunu söyler, vasinin inkarı ve itirazı üzerine şahitlerin ikrarı kabul edilmiş ve terekesinden tahsil edilmek üzere karar verilmiştir.[158] Mahkeme kararından anlaşıldığı kadarıyla, her ne kadar vasi vesayetlerini yüklendiği çocukların haklarını savunmuş ise de, ölen Yahudi'nin borçlu olduğu açığa çıkınca mahkeme de o yönde karar vermek mecburiyetinde kalmıştır.

---

156 İMŞSA. *Galata 16,* s. 87.

157 Ali Himmet Berki, *İslâm Hukukunda Ferâiz ve İntikal,* Sadeleştiren İrfan Yücel, Ankara 1986, s. 37.

158 İMŞSA. *Balat 7,* s. 99a.

İfade edildiği üzere, terekeden öncelikle çıkarılması gereken harcamalardan biri de ölenin borçlarıdır. Eğer ölenin terekesinde nakit para çıkmışsa borçları o nakitten ödenirdi. Terekeden bulunan nakit, borçlarına yetmezse bu kez ölenin menkul malları satılır, onlar da kifayet etmezse gayrimenkulü satılarak borcu kapatılırdı. Osmanlı kayıtlarında gerek terekelerde ve gerekse diğer arşiv belgelerinde gözlemlenen, Osmanlı toplumunda kişilerin ekonomik ilişkilerinde din farklılığını pek fazla öne çıkarmadıklarıdır. Bu duruma en güzel örnek ölen Müslüman'ın terekesinde gayrimüslim birinin alacaklı olması veya tam tersine ölen gayrimüslimden Müslüman'ın alacaklı olmasıdır. Ölen bir gayrimüslimin Müslüman bir vakfa borcu olduğu da ayrıca tespit edilmiştir.[159]

Terekenin taksimatı sırasında alınan resimlerden bazıları ayrı ayrı yazılmayarak, *rüsûm-ı müteferrika* adı altında tek bir kalem olarak kaydedilirdi. Çoğu zaman resimler veya tereke esnasında görev yapanların hizmetleri farklı farklı kaydedilerek miktarları belirtilirdi. Söz konusu terekelerden alınan resimleri şu kalemlerde toplamak mümkündür: Resm-i kısmet veya kassamiye,[160] ücret-i kâtip ve harc, ihzariye,[161] hammaliye veya tahmîl,[162] harc-ı hücec[163] ve bu vergilerin haricinde yapılan birtakım hizmetler için farklı adlar altında bazı vergiler alınmaktaydı. Onlardan bir kısmı ise şunlardır: huddamiye, harc-ı müteferrik, resm-i kalemiye, harc-ı defter, nâib, resm-i sicil, i'lamiye ve dellaliye adıyla birtakım vergiler alınırdı.[164]

---

159 İMŞSA. *Galata 15*, s. 87; *Galata 17*, s. 186; *Hasköy 4*, s. 128; *Hasköy 7*, s. 27a-b; *Havass-ı Refia 26*, s. 39a-b. Söz konusu bu vakfiyede Karfa adlı köyden ölen Todori veled-i İstimadi'nin Cafer Paşa Vakfı'na 5250 akçe borcu olduğu anlaşılmış ve terekesinden bu para verilmiştir.

160 Resm-i kısmet: terekenin varislere dağıtılması mukabilinde alınan harç yerinde kullanılan bir tabirdir. Pakalın *Osmanlı Tarih Deyimleri*, c. III, s. 30.

161 İhzariye: Görevlendirilen mübaşir ve muhzırın masrafı için alınan paraya denir. Pakalın *Osmanlı Tarih Deyimleri*, c. II, s. 45.

162 Hammaliye: Tereke mallarını taşıyan için alınan ücret. Öztürk, *İstanbul Tereke Defterleri*, s. 61.

163 Harc-ı hücec: Tereke mallarının bırakıldığı yer için alınan kira bedeli. Öztürk, *İstanbul Tereke Defterleri*, s. 61.

164 İMŞSA. *Galata 20*, s. 12a; *Galata 48*, s. 47a-b; *Galata 66*, s. 25a; *Galata 71*, s. 14a, 20b, 29b, *Beşiktaş 27*, s. 15a.

Ölen gayrimüslimin eğer birinci dereceden yakınları bulunuyorsa techiz ve tekfin masraflarını kendileri yaparlardı. Eğer ölenin yakınları yok veya uzaktan yakını ise techiz ve tekfin masrafları terekeden çıkarılırdı. Borçlarının edasından sonra, terekeden zorunlu olarak yapılan harcamalardan biri de devletin tespit ettiği harçların tahsil edilmesidir.

4.3.8. Suçlar

Kadı sicillerinde kamu hukukunu ilgilendiren cezaî müeyyideyi gerektirecek suçlara rastlamak da mümkündür. Söz konusu suçları malî sahtekârlık, hırsızlık olayları, devlet tarafından yasaklanan işleri yapmak, darb ve yaralama, cinayet, hakaret ve anlaşmazlık davaları olarak tasnifini yapmak mümkündür.

Suçlar: Allah'ın yasaklayıp, hakkında ceza tayin ettiği bir fiil veya terk olarak tarif edilmiştir. Suçları aslında farklı tasniflere tabi tutmak mümkündür. Osmanlı hukuk sisteminde gerek klasik dönem ve gerekse Tanzimat'tan sonra kabul edilen tasnif; had, cinayet ve ta'zir suçları şeklinde yapılan üçlü tasniftir. Yukarıda zimmîler tarafından işlenen ve şer'iye mahkemelerine yansıyan davaların tamamı bu türden, yani had, cinayet veya ta'zir suçu olup cezaî bir müeyyide gerektirmekteydi.[165]

Malî sahtekârlık davaları: Genelde çarşı pazar esnafının başvurduğu sahtekârlık sonucu mahkemeye taşınan davalardır. Bu gibi konular muhtesibin çarşı pazarı denetlemesi sonucu ortaya çıkan davalardır. Bilindiği gibi, muhtesibin görevlerinden biri de, ölçü ve tartıda sahtekârlık yapanları mahkemeye ihzar etmekti. Gerek Müslüman ve gerekse gayrimüslim vatandaşlardan böyle işlere teşebbüs edenlere rastlamak mümkündür.[166] Ayrıca alış veriş esna-

165 Cin/Akgündüz, *Osmanlı Hukuk Tarihi*, c. I, s. 252; Akman, *Osmanlı Devleti'nde Ceza Yargılaması*, s. 19-25. Belirtilen kaynaklarda suçların hukuki boyutu ayrıntılarıyla izah edildiğinden burada ayrıca o konuya girilmemiştir.

166 İMŞSA. *Galata 17*, s. 47, 104, 105. 11 Rebiü'l-ahir 1002 / 4 Ocak 1594 tarihinde muhtesibin pazar esnafını teftişi sırasında pazarcı esnafından Dimo veled-i Miho'nun terazisinin elli dirhem noksan tarttığına dair

sında yapılan sahtekârlılık[167] ve hırsızlık[168] olaylarından dolayı da mahkemeye başvurulduğu görülmektedir.

İslam hukukuna göre, içki içmeye had cezası *hadd-i şirb* uygulanır. Zimmîlerin içki içmeleri, onu alıp satmaları kanunlar çerçevesinde serbesttir. Ancak aleni olarak müskirat kullanımları *şeâir-i küfür caiz değil* ilkesi gereğince ve belirlenen yerlerin haricinde müskiratın imalı yasaklanmıştır. Özellikle bu iki konu hakkında şer'iye mahkemesine bazı başvuruların olduğu görülür.[169]

Şahsa Karşı İşlenen Suçlar: Eski hukukta, insanın canına ve azasına yönelik şer'an yasak olan müessir fillere cinayet denmektedir. Tarifinden de anlaşıldığı üzere cinayet suçları iki kısma ayrılmaktadır. Birincisi insanın canına yönelik suçlar, bunlara katl veya *cinayet fî'n-nefs* denir. Buraya adam öldürmenin her çeşidi girer. İkincisi, insanın azasına yönelik müessir fiiller bunlar ise, darb ve yaralama fiilleridir.[170]

Zimmîlerle ilgili olarak şer'iye mahkemelerine intikal eden davalardan çoğu cinayet davalarının ikinci kısmı olan darb ve yaralama davalarıdır. Mahkemeye yansıyan cinayet davalarında davacı

---

muhtesibin adamları tarafından kadıya verilen ifade.

167 İMŞSA. *Galata 16,* s. 67. 20 Raceb 999 / 14 Mayıs 1591 tarihinde Galata Mahkemesi'nde Yahudâ veled-i Simşod adlı Yahudi Yâni veled-i Niko'ya şişe sumağı sattığını ve karşılığında aldığı bir kuruşun kalb para olduğunu söyleyince, Yâni Yahudâ'ya *o kuruş benim değildir, sen parayı tebdil ettin* diyince, Yahudâ'da değiştirmediğine dair (*yemin-i billah edüb)* Allah adına yemin etmiştir.

168 İMŞSA. *Galata 17,* s. 135. 6 Receb 1002 / 28 Mart 1594 tarihinde Avrupalı olup Galata'da iskân eden Yahudâ veledi Ayotnata adlı Nasrani daha önce çalınan yirmi dört varil kalayının, Eflak keferesinden Drabman(?) veledi Boğdan adlı Nasarada on sekiz çubuk kalayının olduğunu iddiası üzerine, Drabman(?)'dan sorulduğunda, o da, Leh taraflarından gelen geçenlerin yanlarında bulundum ve onlardan sekiz vukiyye üç yüz dirhem kalay satın aldım, demesi üzerine kendisinden buna şahit istendiğinde de, Yahudi taifesinden gümrük dî-debânlarından Mosi veledi David ve Mosi veledi Adremo'yu şahit olarak getirerek dinlettirildiğine dair hüccet.

169 İMŞSA. *Galata 1,* s. 178. 959 / 1552 tarihinde Galata'da bazı zimmîlerin gece yarısından sonra, içki meclisleri kurarak sazendelerle evlerinde oturdukları bildirilmiş ve kendilerine sorulduğunda izinli olduklarını beyan etmişlerdir. *Galata 21,* s. 49a.

170 Cin / Akgündüz, *Osmanlı Hukuk Tarihi,* c. I, s. 271.

ve davalının her ikisinin de zimmî olabildiği gibi, bazen taraflardan birinin Müslüman ötekinin zimmî olduğu da görülmüştür. Cinayet davalarında subaşılar, günümüz anlayışıyla bir çeşit savcılık görevi ifa etmişlerdir. Mahkemeye yansıyan cinayet davalarında kadı, yardımcılarından ve özellikle de subaşı ve bilirkişilerden yararlanma yoluna giderdi. Ayrıca kadı olay mahallinde tahkikat da yaptırabilirdi.[171] Öldürülen şahsın çocuklarına vasi tayin edilen birisi mahkemeye dava açabilir ve vasisi olduğu çocuğun vekili sıfatıyla kan davası ve diyet tazmini talep edebilirdi. Örneğin, 12 Ramazan 1002 / 1 Haziran 1594 tarihinde Galata'da Lonca Mahallesi'nde önce bıçakla yaralanan ve daha sonra da ölen Benardo veled-i Kesrof'un küçük oğlu Ağuston'a mahkeme tarafından vasî tayin edilen Mehmet bin Hasan Ağuston'un vasîsi sıfatıyla mahkemede; *(isimlerini saydığı zimmiler) ile bir evde mecliste iken orada yaralandığı ve daha sonra öldüğüne ve vasisi olduğu Ağuston'u öldürenlerin söz konusu zimmiler olduğun*,[172] beyan ederek müvekkilinin kanını ve diyetini talep etmiştir. Ancak, Mehmet bin Hasan'ın müvekkilinin kan ve diyetinin talebi ret olunmuştur.

İnsana karşı işlenen suçlardan ikincisi müessir fiillerdir. Söz konusu fiiller insanın ya yüz ve başını yaralamak ya da yüz ve başının haricinde kol, ayak, bacak ve sair yerlerini yaralamak olarak ikiye ayrılmıştır. Bu suçlar da amden veya hataen yapılan suçlar olarak kısımlara ayrılmıştır.[173]

---

171 İMŞSA. *Galata 17*, s. 63. 2 Cemaziye'l-evvel 1002 / 24 Ocak 1594 tarihinde Galata Subaşı vekili Mehmet Reis tarafından verilen ifadede, *Sırçacı Nikola veled-i Yorgi'nin meyhanesi yakınında, adı geçen Nikola veled-i Yorgi'nin hizmetçisi Pendali veled-i Yorgi başından yaralanarak öldürülmüştür*. Söz konusu bu mahallin mahkeme tarafından keşf edilmesini talep eder. Nâib-i şer' Mevlana Taceddin ve bir grup Müslüman gönderilerek keşfi yaptırılmıştır. Adı geçen Nikol'dan sorulduğunda da haberi olmadığını söylemiş. Eski ortağı olan diğer Nikola'dan sorulduğunda ise, Pendali veled-i Yorgi'nin başka yerde içtiğini ve sarhoş olarak buraya geldiğini ve düşerek öldüğünü söylemiş. Fakat yapılan tahkikatta, adı geçen meyhanenin önünde insan kanının döküldüğünü ve alt tarafında darp etmede kullanılmış tahta parçalarına rastlandığı kaydı düşülmüştür. *Galata 17*, s. 146, 163. Diğer benzer bir dava için bakınız, *Hasköy 5*, s. 231.

172 İMŞSA. *Galata 17*, s. 166-167.

173 Cin / Akgündüz, *Osmanlı Hukuk Tarihi*, c. I, s. 275.

Şer'iye sicillerinde rastlanan müessir fiillerden darb ve yaralama suçlarını gayrimüslimler birbirlerine karşı işledikleri gibi, Müslümanlarla gayrimüslimlerin de karşılıklı şikâyetçi olduklarına rastlanmaktadır. Örneğin, 959 /1552 tarihinde Galata Şer'iye Mahkemesi'nde Kürekçi esnafından Mehmed bin Abdülkerim, Alaca Abraham cemaatinden birkaç Yahudi'nin kendisini şiddetli bir şekilde döverek yaraladıklarını ileri sürerek olaya karışan Yahudilerden şikâyetçi olur. Mahkemede hazır bulunan Yahudilerin inkârı üzerine adı geçen davacı Mehmed bin Abdülkerim iki şahit getirerek iddiasını ispat emiştir.[174] Ancak söz konusu şer'iye sicilinde böyle bir suça ne gibi bir cezanın verildiği kaydedilmemiştir.

Bazen hataen yaralamalar[175] olduğu gibi, bazen adi yaralama davaları da mahkemeye intikal etmiştir.[176] Mahkemeye intikal eden bir kısım yaralama davalarında bazen davacının davasını ispat edememesinden bazen de davasından çekindiğinden dolayı davasından vazgeçtiği olmuştur.[177] Bazen suçlunun birçok suç fiilini birlikte işlediği görülür. Örneğin Galata'da Katrina adlı zimmî kadının evine giren hırsız Yorgo bin Yani, evde bulunan birçok eşyayı çaldığı gibi, onu döverek tecavüz etmiştir.[178]

---

174 İMŞSA. *Galata 1*, s. 180.

175 İMŞSA. *Galata 1*, s. 218; *Galata 17*, s. 90. 28 Cemaziyelevvel 1002 / 19 Şubat 1594 tarihinde Galata'da bulunan Lonca Mahallesi'nde oturan Nasârâ taifesinden Yorgi veled-i Kosta, sol omzundan kendisini yaralayan Veli bin Ali'yi şikayeti ve Veli'nin ifadesinde kasten yaralamadığını ancak elinde bulunan küçük bıçağıyla hataen yaraladığını söyler.

176 İMŞSA. *Galata 16*, s. 49, 86; *Galata 17*, s. 182-184; *Galata 19*, s. 59.

177 İMŞSA. *Galata 17*, s. 128. 29 Cemaziye'l-ahir 1002 / 22 Mart 1594 tarihinde Azab Kapısı yakınında Bozacı olan Redoslab veled-i Todori adlı zimmi, *tarih-i sicilden elli gün önce Arab Çarşısı'nda, akşam ile yatsı arasında Ahmet bin Eğrikapak beni bıçak ile yaraladı, diye ifade vermiştim. Ancak karanlıkta kim olduğunu bilemeyip ispata kâdir olamadım, halen sürmekte olan söz konusu bu davadan vazgeçtim,* diyerek Ahmet'in zimmetini ibrâ ettiğine dair kadı tarafından verilen hüccet.

178 İMŞSA. *Galata 1*, s. 320. 959 / 1552 tarihinde Galata Şer'iye Mahkemesi'ne intikal eden bir davada Yorgi bin Yani, Katrina adındaki zimmînin evine girerek, Katrina'yı yaraladıktan sonra, evde bulunan nukutu (para) aldıktan

Şer'iye sicillerinde, hiçbir toplum tarafından benimsenmeyecek birtakım ahlak dışı davranışlarla[179] ilgili davalar yanında bazı hakaret davalarının[180] da mahkemelere intikal ettiğine rastlamak mümkündür. Diğer davalarda olduğu gibi bu davalarda da verilen cezalar sicillere kaydedilmemiştir. Şahsın ve meskenin masumiyeti ile ilgili davaların tamamı Müslüman veya gayrimüslim olsun mutlaka şer'iye mahkemesine intikal eder ve orada yargılanırdı. Bu tür belgelerde suçun sübutu tespit edilmiş olarak görülmesine rağmen her hangi bir cezâî müeyyidenin verildiği de kayıtlara geçmemiştir.

4.3.9. Şer'iye mahkemelerine intikal eden çeşitli konular

Gayrimüslimler yukarıda belirtilen konuların dışında, çeşitli vesilelerde şer'iye mahkemelerine başvuruda bulunmuşlardır. Bu başvuruların bir kısmı iş, ücret anlaşmaları, vekâlet hüccetleri, nakit veya herhangi bir malın teslim tesellüm işlemleri ve saire konuları ihtiva etmektedir.

---

başka, sandığın kilidini de kırarak; içinden sekiz parça gümüş kadeh, on adet kaşık, bir gümüş maşrapa, üç adet gümüş nemekdân (tuzluk), üç adet altın yüzük, birkaç gümüş bıçak ve sandıkta bulunan ne kadar florin ve akçe var ise alarak sonradan ev sahibine de tecavüz ettiği yönünde ifade verilmiştir. Bu durum davalı Yorgi'ye sorulduğunda bu iddiaları tamamen inkâr etmiştir.

179 İMŞSA. *Galata 17*, s. 171. 19 Ramazan 1002 / 8 Haziran 1594 tarihinde Galata'da Simitçiler Mahallesi'nde oturan Yani veled-i Mihal, Nasara taifesinden Nikola veled-i Dimitri'nin iki yıldan beri kendi hizmetinde bulunan iki kişiyi şekavetle ayartarak kedisine bağladığını, biri Müslüman diğer üçü zimmî toplam dört kişinin şahadetleriyle, *Nikola'nın böyle umurda oğlan ayartmak âdetidir*, diye ifade vermişlerdi.

180 İMŞSA. *Galata 17*, s. 183. 15 Şevval 1002 / 4 Temmuz 1594 tarihinde Mehemmed bin Mahmud mahkemeye başvurarak, Galata zimmîlerinden Sivisto'nun kendisine *yezid, hınzır ve kahbe oğlu* diyerek sövdüğünden dolayı şikâyetçi olması üzerine Sivisto'nun inkârı ile durumu gören şahitlerin şahadetiyle meselenin sabit olduğuna dair kadı tarafından verilen hüccet.

Şer'iye mahkemelerine yapılan münferit bazı başvuruları şöyle tasnif etmek mümkündür. Anlaşma gereğini yerine getirmeyen taraflardan birinin mahkeme yoluyla yükümlülüğünü yerine getirilmesi talep edilmiştir. Örneğin, Ermeni taifesinden kuyu kazıcı Kaşob veled-i Tatod'la, Saadeddin bin Osman'ın kulacını altmış beş akçeye su çıkıncaya kadar bir su kuyusunun kazması için anlaştıkları, ancak Saadeddin bin Osman kuyu tamamlanmadan iş bırakan Kaşob hakkında şikayetçi olmuştur. Bu durum Kaşob'a sorulduğunda, *bi't-tav' ve'r-rızâ ikrâr ve i'tirâf eyleyüb fî'l-vâki' zikr olunan kuyuyu su çıkınca her kulacını altmış beş akçeye kazmasına kavl eyledim idi,*[181] ifadesi üzerine durumun kaydedilerek noksan kalan kısımların tamamlanması istenmiştir.

Mahkemeye intikal eden davalardan bir kısmı da bir kişinin veya toplu olarak bazı şahısların bir kişiye vekalet vermeleridir. Bunlar kendi aralarında zimmî reaya olduğu gibi dışarıdan gelen tüccarlar için de söz konusuydu. Örneğin, Kahire'nin Fransız Balyosu olan Pavlo veled-i Çavan'ın Hakim Mehmet bin Mehmet el-Mağribî'nin vekili olarak mahkemeye müdahil olacağına dair kendisine vekaletnâme verildiğine dair mahkemeden vekalet hücceti alınmıştır.[182]

Mahkemeye baş vurulan çeşitli konulardan biri de, bazı yerlerin mukataalarının verilişi ile ilgilidir. Örneğin, Rodos Adası ve tevabiinin mukataası muhtelif tarihlerde altı yıl için yüz kırk bir yük seksen bin akçeye, bazı şartlara bağlı olarak, Haham adlı Yahudi'ye iltizama verileceği düşünülürken, İstanbul'da bulunan Abraham ve Rikablar(?) adlı Yahudiler Divân-ı Hümâyûn'a müracaat ederek, önceki fiyattan bir yük fazla vererek yüz kırk iki yük seksen bin akçeye iltizam ve kabul ettikleri ve adı geçen yerlerin mukataasının Abraham ve Rikablar(?) adlı Yahudilere verildiği konusunda Galata Kadısına hüküm yazılmıştır.[183]

---

181 İMŞSA. *Galata 19*, s. 55.
182 İMŞSA. *Galata 19*, s. 56. Benzer bir konu için bakınız, *Galata 21*, s. 85b.
183 İMŞSA. *Galata 21*, s. 108a..

Gayrimüslimlerin mabetlerinin tamiri veya ekler ilavesi hakkında bir takım resmi işlemlerin yürütülmesi için de yine şer'iye mahkemelerine başvurulurdu. Evail-i Cemaziye'l-ahir 1009 / 8-18 Aralık 1600 tarihinde *Havass-ı Kostantiniyye tevâbiinden Hasköy sakinlerinden,*[184] isimleri zikredilen bazı zimmîler mahkemeye başvurarak, Hasköy'de bulunan kilise yakınındaki misafirhanenin tamir edilmesi gerektiğini, ancak Esedullah Çavuş'un buna engel olduğu anlaşılmış. Mahkemece yapılan keşif sonucunda misafirhanenin kilisenin eki olmadığı ancak daha sonradan yapıldığı anlaşılmıştır. Bundan dolayı da gerekli izin verilmemiştir.

27 Rebiü'l-evvel 1081 / 14 Ağustos 1670 tarihinde Hasköy'de Abdusselam Mahallesinde sakin Sursit veled-i Hıram üç günden beri küçük oğlu Adnan'ın kayıp olduğuna ve tüm aramalara rağmen bulunamamış ve durum mahkemeye başvurulmuştur.[185]

Mahkemelere gayrimüslimler tarafından birtakım ilginç konular için de başvurulduğu görülür. Bunlardan biri de din değiştirme konusudur. Aslında Osmanlı Devleti'nin benimsediği İslam hukukuna göre, başka dinin tabileri İslam'ı seçebilir; yani Müslüman olabilir, ancak bir Müslüman dinini değiştiremez. Klasik İslam hukukçularına göre, din değiştiren (mürted) kişi, hür olsun, köle olsun tövbe edip tekrar İslam'a dönmezse öldürülür. Ancak öldürülme sebebi hukukçular arasında tartışma konusudur. Öldürülen mürted İslam dininden döndüğü için mi öldürülür, yoksa dinden dönmekle kalmayıp Müslümanlara karşı savaştığı için mi öldürülür? Hz. Peygamber'in *kim din değiştirirse onu öldürün* hadisini, farklı farklı yorumlayan hukukçular, genel olarak mürtedin din değiştirdiğinden dolayı değil, din değiştirmekle kalmayıp Müslümanlara karşı savaştığı için öldürüleceği yorumunda birleşirler. Ayrıca din değiştiren kadın ise, onun öldürülmeyeceği açıktır.[186] Her ne kadar çok fazla örnek bulunmasa da, din değiş-

184 İMŞSA. *Hasköy 3*, s. 54.

185 İMŞSA. *Hasköy 3*, s. 103.

186 Aydın, *Türk Hukuk Tarihi*, s. 225-227; İslam hukukunda dinden dönenin öldürülmesi hakkında ayrıntılı bilgi için bakınız, Ali Rıza Temel, "İslâm'da İnanç Hürriyeti ve Mürtedin Öldürülmesi Meselesi", *İlim ve Sanat*, İstanbul

tirmek için şer'iye mahkemesine başvuran Müslüman olmuş bir gayrimüslim kadın, İslamiyet'ten tekrar eski dinine döndüğünü tescil ettirmiştir. Rebiü'l-evvel 959 / Mart 1552 tarihinde Galata Şer'iye Mahkemesi'nde Turşod adındaki hanım, *Müslüman olduktan sonra yaramadı gene varıp kafir oldum diyerek itiraf ettiği ve adı geçen kadın kafire olarak kayd olundu*,[187] ifadesiyle söz konusu Turşod mürtet olmasına rağmen kendisine dokunulmadığı anlaşılmaktadır.

Bu konuya benzer önemli diğer bir belge, oğlunun Müslüman olmasını istemeyen Yahudi bir annenin, oğlunun yeniden eski dinine dönmesi için bir hayli uğraştığını gösterir.

Evasıt-ı Cemaziye'l-evvel 1026 / 20-30 Haziran 1617 tarihinde Galata'da Bereket-zâde Mahallesi sâkinlerinden iki aydan beri hasta *sahibu'l-firaş* olan Rahile bint-i Orham adlı Yahudi kadın sekaret sırasında mezbûr Rahile Müslüman olan büyük oğlu Ahmet bin Abdullah (Osmanlı'da genel bir adet olarak İslam'ı kabul edene baba ismi olarak Abdullah ismi verilmesi bir gelenekti) huzurunda, *takrir-i kelam idüb iki aydan berü hasta olup yatur iken oğlum mezbûr Ahmet ile bazı nizâım olmağla çekişüb mezbûru urmak istedigümde sofadan düşüb yüzümün sol tarafı mecrûh olmağla mezbûr Ahmet urmuştur deyu mezbûrdan dava idüb beynimizde münâz'ât-ı kesire vâki olmuş idi el-haletu hazihi; vech-i muharrer üzere ... davadan bi'l-külliye fâriğ olup mezbûr ile dava ve nizâım yoktur. Eğer helâk olursam dahi mezbûr Ahmed'i ahâli-i mahallem mezbur rencide olunmasın kimesne ile davam ve nizaım yoktur*,[188] diyerek son vasiyet böylece kaydedilmiştir. Ancak kendisi ölüm döşeğinde iken, oğlunun Müslümanlığına rıza göstermiş, sağlığında iken oğlu için yapmış olduğu bazı suçlamaların iftira olduğunu ve mahalle sâkinlerinin oğluna dokunmamalarını vasiyet etmiş, bu durumu da mahkemede tescil ettirmiştir.

1995, sy. 38, 83-89.

187 İMŞSA. *Galata 1*, s. 216.

188 İMŞSA. *Galata 48*, s. 35b.

Gayrimüslimlerim şer'iye mahkemelerine yaptıkları başvuru gerekçelerinden biri de onların gerek kendi aralarında ve gerekse Müslümanlarla yaptıkları iş ortaklığı sebebiyle ortaya çıkan hukukî meselelerin tescil veya halledilmesini içermekteydi. Söz konusu ortaklıklarda sermaye ortaklığı, emek sermaye ortaklığı, feshedilen şirketten ortakların alacak vereceklerinin bulunmaması veya ortaklıktan doğan anlaşmazlıkların giderilmesi için şer'iye mahkemesine başvurular yapılmaktaydı.[189]

Divân-ı Hümâyûn'dan çıkan bazı fermanlarla gayrimüslimlerin ellerinde cariye ve köle bulundurmaları yasaklanmışsa da, zaman zaman zimmîlerin ellerinde köle ve cariyelerin bulunduğu görülür. Bazen köle veya cariyeleri ile anlaşma sağlayarak (mükâtebe) onları salıverdikleri görülmektedir.[190]

Gayrimüslimler tarafından şer'iye mahkemelerine intikal ettirilen davaların bir kısmında araya girenler (muslihûn) vasıtasıyla anlaşma sağlandığı görülmektedir. Osmanlı hukuk sisteminde taraflar arasındaki özel hukuk ihtilâflarında uzlaştırmak için araya girenlerin çok önemli rolü olmuştur. Şer'iye sicillerinde mahkemeye intikal eden anlaşmazlık konularından bazılarının, uzlaştırıcı tarafından halledildiği görülmektedir. Söz konusu uzlaştırmanın bir yargılama olmayıp, görülmekte olan bir dava sırasında davanın uzamaması ve hak kayıplarına neden olmaması için yapılan bir arabuluculuk olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca uzlaşmayı tarafların

---

189 İMŞSA. *Galata 17*, s. 172; *Galata 21*, s. 79a; *Galata 63*, s. 11b; *Üsküdar 107*, s. 126a; *Beşiktaş 27*, s. 6a. Evahir-i Şaban 1009 / 5-15 Mart 1601 tarihinde Beşiktaş'ta kefere mahallesi kethudası olan Dimo veled-i Manol ref' edilerek çoğunluğun istediği İstefani veled-i Yorgi'nin kethuda olarak atandığına dair Beşiktaş Şer'iye Mahkemesi'nce verilen hüccet.

190 İMŞSA. *Galata 17*, s. 91. 29 Cemaziye'l-evvel 1002 / 20 Şubat 1594 tarihinde Galata'da Lonca mahallesinde oturan Nasranî Antoni veled-i Dimitri cariyesi Rus asıllı Marina bint-i Mihal'i azat ettiğini ve onun da diğer hür insanlar gibi artık hür olduğunu, *lehâ mâ lehunne ve aleyhâ mâ aleyhunne* ve onun üzerinde başka birinin hakkının olmadığını beyan eder bir hüccet. *Galata 17*, s. 165; *Galata 19*, s. 26, 53; *Galata 21*, s. 62b. Evasıt-ı Cemaziye'l-ahir 1007 / 13-23 Ocak 1599 tarihinde Yahudi taifesinden Yakob veled-i Baram Rus asıllı (ismi zikredilmemiş) cariyesini azat ettiğine dair hüccet. *Beşiktaş 26*, s. 30a; *Beşiktaş 28*, s. 49b.

da istediği Evâsıt-ı Rebiü'l-ahir 1004 / 18-28 Aralık 1595 tarihli şu kayıttan ...*lakin isbata kâdir olmayub beynimizde nice münâza'ât-ı kesire ve muhasamât-ı şedîde vâki' oldukta muslihûn tavassut*... etmiştiği anlaşılmaktadır.[191] Sonuçta taraflar muslihûnun yönlendirmesi ile ortak bir noktada buluşmuş ve bu kararlarını mahkemede ikrar ve kabul ederek başlangıçtaki haklarından vazgeçmişler, iki taraf da elde edebileceklerini düşündükleri yararlarının belki daha azını fakat en pratik olanını elde etmişlerdir.[192]

XVI. ve XVII. yüzyıllarda İstanbul'da yaşayan gayrimüslimlerin bazı hallerde zorunlu olmadıkları halde şer'iye mahkemelerine başvurdukları görülür. Gayrimüslimler, kamuyu ilgilendiren bazı davalarda mahkemeye gitmek zorunda kalmışlardır. Gayrimüslimler şer'iye mahkemelerine olan güvenlerinden dolayı, zorunlu olmadıkları halde, özel hukuklarını ilgilendiren birçok konuda bu kuruma müracaat etmişlerdir.

---

191 İMŞSA. *Balat 18*, s. 151a.

192 İMŞSA. *Galata 16*, s. 105. 29 Ramazan 999 / 21 Temmuz 1591 tarihinde Kasımpaşa Subaşısı olan Hüseyin bin Bostan Yahudi İsak veled-i Onakam'a iki bin akçe borç verdiğini, ancak daha sonra bazılarının (tavassut-ı muslihîn) araya girmeleri ile üç yüz akçesini ancak alabilmiştir. Geri kalan bin yedi yüz akçesini ben kendi rızamla bağışlıyorum. Bundan sonra vekilim veya varisim adı geçen Yahudi İsak veled-i Onakam'dan dava etmemesi için iş bu senedi tertip kadı tarafından tertip edilmiştir. *Galata 19*, s. 72. Evasıt-ı Rebiü'l-evvel 1004 / 4-14 Kasım 1595 tarihinde Karaköy'de sâkin Yorgo veled-i Yani'nin Bekos veled-i Yani'de esbap bahasından olan alacağından dolayı aralarındaki anlaşmazlığı bazı Müslümanların girmesiyle giderildiğine dair hüccet. *Beşiktaş 22*, s. 13b; *Yeniköy 6*, s. 178; *Balat 18*, s. 151a. Evâsıt-ı Rebiü'l-ahir 1004 / 18 Aralık 1595 tarihinde Kostantiniyye sâkinlerinden Salom veled-i Şebtâyî adlı Yahudi Orana veled-i Fetenoz adlı zimmiden altın fiyatı üzerinden bin üç yüz akçe hakkının olduğu iddia etmektedir. Orana veled-i Fetenoz ise bu durumu inkâr ederek, adı geçen meblağ-ı mezbûr yerine bir istifân (haç, Ş. Sami, *Kamus-i Türkî*, I/102), bir sorguç, bir küpe ve bir altın yastık rehin verdiğini. Ancak bunu ispat edemeyeceğini belirtmiştir. (Önemine binaen şu ifade aynen alınmıştır). *Lakin ispata kâdir olmayub beynimizde nice münâzâat-ı kesire ve muhasamât-ı şedîde vâki' oldukta muslihûn tavassut edip*... Adı geçen Orana'nın vermesi gereken yedi bin üç yüz akçe yerine iki bin akçe verilerek sulh yapılmıştır. Mahkemedeki davaları ise düşmüştür. İMŞSA. *Beşiktaş 26*, s. 33b; *Beşiktaş 30*, s. 30b; *Balat 7*, s. 50b; *Balat 18*, s. 54b.

SONUÇ

Gayrimüslimlerin yaşam şekilleri bakımından XVI. ve XVII. yüzyıl önemli bir zaman dilimidir. Bu dönemde İstanbul'da yaşayan gayrimüslim cemaatlerin adet, gelenek, görenek ve dinî inançlarını özgür bir şekilde yaşadıkları görülmektedir.

İstanbul'un fethinden sonra şehrin şenlendirilmesi amacıyla çeşitli yollarla gerek yurt içinden ve gerekse yurt dışından buraya çok sayıda gayrimüslim getirilip yerleştirilmiştir. Anadolu ve Balkanlar'ın muhtelif yerlerinden birçok insan buraya göç ettirilmiştir. Yurt dışından İstanbul'a yapılan ve iltica kapsamında yer alan bu göçlerin ağırlık noktasını, İspanya'dan ve Avrupa'nın muhtelif yerlerinden kovulan Yahudilerin göçleri oluşturmaktaydı. Bunlar arasında İspanya'dan göçe zorlanan ve Galata'da Arap Camii civarına yerleştirilen Müslüman Araplar da vardı.

İstanbul'un yerli gayrimüslimleri olan Rumlar, Galata'da ikamet etmekteydiler. İstanbul dışından gelen Yahudiler, önceleri Bahçekapı'ya, daha sonraları Hasköy, Yeniköy, Beşiktaş, Balat ve bir kısmı da Galata'ya yerleşmişlerdi. Ermeniler ise Galata ve Beşiktaş'ta iskan edildikleri gibi daha çok Samatya'da barınmışlardı.

Fetih öncesi Bizans'taki iç çekişmeler ve bazı salgın hastalıklar nedeniyle İstanbul'un nüfusunun otuz-kırk bin olduğu tahmin edilmektedir. Ancak İstanbul'un Osmanlı hakimiyetine geçmesinden yüzyıl sonra, şehrin nüfusu yaklaşık olarak on kat artmış ve İstanbul, % 58'lik Müslüman nüfusuyla bir Türk-İslam şehri hüviyeti kazanmıştı.

XVI. ve XVII. yüzyıl şehir tarihi araştırmalarında en zor konulardan biri şehrin topografisinin çıkarılmasıdır. Bu dönemlerde İstanbul'un nüfusunun net bir biçimde ortaya konması oldukça zordur. Zira o tarihlerde modern anlamında bir nüfus sayımı elbette düşünülemez. Ömer Lütfi Barkan ve Halil İnalcık'ın da işaret ettikleri gibi, elde bulunan birtakım tahrir ve cizye defterlerinden kesin ve sağlıklı bir sonuca ulaşmak mümkün görünmemektedir. Buna rağmen vergi tahsiline yönelik tutulan defterlerden hareketle

bazı tahmini rakamlara ulaşmak mümkündür. Bu nedenle XVI. ve XVII. yüzyılda İstanbul'un nüfusunun; özellikle de gayrimüslim nüfusun tespitine yönelik çalışmalarda arşiv kaynaklarından ve Avrupalı seyyahların, İstanbul'un nüfusu hakkında verdikleri bilgilerden yararlanılmıştır.

Osmanlı Devleti'nde gayrimüslimlerin idaresi, millet sistemine göre yapılmıştır. İstanbul'da bulunan gayrimüslimlere inanç yönünden bakıldığında, Musevî ve Hristiyanların mevcudiyeti dikkat çekmektedir. Ancak etnik bakımından incelendiğinde; Rum, Yahudi ve Ermenilerin varlığına şahit olunmaktadır.

Osmanlı toplumunda gayrimüslimlerin statülerinin belirlenmesinde Hz. Peygamber dönemi ile hülefâ-i râşidîn dediğimiz ilk dört halife dönemi referans alınmıştır. Gayrimüslimlerin kamu ve özel hukuklarının tespitinde, ekonomik yapılarında, devlet ve Müslüman halkla olan ilişkilerinde belirleyici unsur İslam hukuku olmuştur.

Osmanlı Devleti gayrimüslimleri dinî yaşamlarında ve dinî kurallarla şekillendirilen aile, miras ve saire özel hukuklarında serbest bırakmıştır. Devlet, dinî yaşamları veya mezhep farklılıkları bakımından Rum, Yahudi veya Ermenilere eşit mesafede durmuştur. Musevî ve Hristiyan vatandaşların dinî özgürlüklerini zimmet anlaşması çerçevesinde serbest bıraktığı gibi, birtakım engellemelere karşı da onları korumuştur.

Gayrimüslimler zimmet anlaşması ile Osmanlı Devleti kanunlarına uymayı kabul etmiş sayılırlardı. Farklı dinî inançlara sahip olmalarından dolayı zimmî vatandaşların giyim, kuşam ve meskenlerindeki farklılık doğal karşılanmıştır. Zaman zaman kadı, subaşı ve sair yetkililere gönderilen hükümlerle gayrimüslimlerin ne tarz giyinecekleri, Rum, Yahudi ve Ermenilerin giyimlerinde hangi renkleri kullanacakları belirtilmiştir. Fakat seyahatnamelerden ve bazı belgelerdeki birtakım ifadelerden, gayrimüslimlerin giyim ve kuşamları hakkında sık sık çıkarılan hükümlere rağmen, katı kuralların uygulanmadığı anlaşılmaktadır.

Aynı devlet çatısı altında yaşayan fakat farklı inançlara sahip insanların bir arada yaşamalarındaki en önemli sorun, birbirleriyle olan ilişkileridir. Gayrimüslimlere, asayişi bozacak bir durum olmadıkça güvenlik kuvvetlerinin karışmadığı görülmektedir. Gayrimüslimlerin Müslümanlarla olan ilişkileri genelde ekonomik boyutuyla ön plana çıkmıştı. Bunun en çarpıcı örneği, Müslümanlar tarafından kurulan para vakıflarından, gayrimüslim vatandaşların da önemli ölçüde yararlanmış olmasıdır.

Gayrimüslimlerin devletle olan ilişkilerinde dikkat çeken diğer bir husus da, devlete ait birtakım hizmet alanlarında istihdam edilmeleriydi. İstihdam alanlarının başında darphaneler gelmekteydi. Altın ve gümüş işlerinden anlayan ve para basımında usta olan birçok Yahudi, darphanelerde istihdam edilmişti. Bu dönemde en başarılı hekimler gayrimüslimlerden çıkmıştı. Özellikle Yahudi hekimler sarayda ve paşa kapılarında çalışmışlardı. Bunların haricindeki bazı gayrimüslimler; özellikle Rum ve Yahudiler tercümanlık ve bazen de devletler arası esir takasında görevlendirilmişlerdi.

Osmanlıda önemli meselelerden biri de, Müslüman bir toplumda yaşayan gayrimüslimlerin müskirat kullanma sorunuydu. Meriyetteki kanunlarda Müslümanlar müskirat kullanamazdı. Ancak gayrimüslim vatandaşlar için böyle bir yasak söz konusu değildi. Buna rağmen zaman zaman meyhaneler kapatılmış ve içkinin alım-satımı yasaklanmıştı. Fakat bu yasaklar çok uzun sürmemiş, kuralına uygun olarak meyhaneler yeniden açılmış ve müskirat ticareti gayrimüslimlere serbest bırakılmıştı. Meyhanelerin açılması ve müskiratın serbest bırakılmasında gayrimüslimlerin zimmet hukuku ve devletin müskirat yasağından kaynaklanan vergi kayıplarını telafi etme düşüncesi de etkili olmuştu.

XVI. yüzyılın ilk yarısında Osmanlı Devleti ekonomik açıdan zirveye çıkmış ve XVI. yüzyılın ikinci yarısından sonra da gerilemeye başlamıştı. Bu dönemde gayrimüslimlerin birçok ticarî alanda faaliyet gösterdikleri görülmektedir. Osmanlı Devleti'nin Avrupa ile olan kara ve deniz ticaretinde gayrimüslimler önemli

rol üstlenmişlerdi. İstanbul'a gelen Avrupalı tâcirler, ticarî işlerinde burada bulunan Yahudilerin aracılık yapmalarını istemişlerdi.

Müslüman vatandaşların devlete karşı birtakım malî sorumlulukları olduğu gibi, gayrimüslim vatandaşların da devlete karşı bazı yükümlülükleri vardı. Gayrimüslimlerin, ekonomik sorumluluklarının başında ödedikleri bazı vergiler gelmekteydi. Bu vergilerin en önde geleni cizye idi. Bunun yanında ispençe, gümrük vergileri ve rav akçesi gibi diğer bazı vergileri de ödemekteydiler. Gayrimüslimler yapmış oldukları birtakım yararlı hizmetlerin karşılığı olarak bazı vergilerden muaf tutulmuşlardı.

En üst yargı mercii olan Divan-ı Hümâyûn'a Müslüman vatandaşlar başvurdukları gibi, gayrimüslim vatandaşlar da başvurabilirlerdi. Gayrimüslimler hakkında Divan-ı Hümâyûn'dan çıkan kararlar, genellikle onların korunması ve hukuklarına riayet edilmesi yönünde kadılara veya ilgili makamlara tembih şeklinde olmuştu.

Gayrimüslimler, birçok anlaşmazlık ya da tescil konusunda zorunlu olmadığı halde mahkemeye başvurmuşlardı. Bu durum şer'iye mahkemelerine duyulan güvenin bir göstergesidir. Şer'iye mahkemelerine intikal eden bir dava, her kim tarafından getirilirse getirilsin, aynı prensipler çerçevesinde incelenir ve sonuca bağlanırdı.

Mahkemelerin en önemli işlevlerinden biri de hiç şüphesiz anlaşmazlıkları gidermekti. Gayrimüslimlerin gerek kendi ve gerekse Müslümanlarla aralarındaki birçok anlaşmazlık davası şer'iye mahkemelerine intikal etmiştir. Bu davalarda anlaşmazlıkların giderilmesi hususunda takip edilen yol, şahitlerin dinlenmesi ve yemin teklifiydi.

Vasi tayini ve tereke davaları da ayrı bir önem taşımaktaydı. Bilindiği üzere vasi ve tereke gibi bazı davalarda gayrimüslimler, serbest bırakılmışlardı. İsterlerse kendi davalarını dinî hukuklarının gereği olarak aralarında hal edebilirlerdi. Şer'iye mahkemesine intikal eden gayrimüslimlerle ilgili herhangi bir davada, şer'iye mahkemesinin yargılama usulleri geçerliydi. Örneğin, gayrimüslimlerle ilgili bir tereke davası şer'iye mahkemesine intikal ettiğin-

de, dava Osmanlı kanunları çerçevesinde ele alınır ve İslam miras hukukuna göre de taksimat yapılırdı.

Şer'iye mahkemelerine intikal eden önemli davalardan biri de suçlardı. Burada gayrimüslimlerin mahkemeye başvurup vurmama konusunda tercih hakları söz konusu değildi. Suça ilişkin davalar, zorunlu olarak şer'iye mahkemesinde görülürdü. Suçlar arasında hırsızlık, darb ve dolandırıcılık gibi adi suçlar olduğu gibi, nitelikli suçlar olarak kabul edilen cinayet de bulunmaktaydı.

XVI. ve XVII. yüzyıllarda İstanbul'da yaşayan Rum, Ermeni ve Yahudilerin kimlikleri muhafaza edilmiş ve yaşam standartlarında gözle görülür iyileştirmeler sağlanmıştır. Gayrimüslimlerin hukukî, dinî, sosyal ve özel yaşamları sürekli olarak koruna gelmiştir.

BİBLİYOGRAFYA

Kur'an-ı Kerim

A. ARŞİV KAYNAKLARI

a. Başbakanlık Osmanlı Arşivleri

A. DVN. MHM. d. no: 1, 3, 9, 10, 15, 16, 19, 22, 27, 28, 29, 31, 33, 35, 36, 37, 39, 41, 43, 47, 48, 49, 52, 53, 55, 58, 60, 66, 71, 73, 75, 78, 79, 80, 81, 87, 88, 89.

A. DVN. DVE. d. no: 901.

Mühimme Zeyli Defteri No: 05.

Kilise Defteri, No: 9, 10.

Maliyeden Müdevver Defterler (MAD. d.) : 19, 286, 178, 7587, 9827, 9848, 15678, 15679.

D. BŞM. İGE. **dosya no: 1, vesika no: 123, 145. dosya no: 2, gömlek no: 40.**

Ali Emiri (AE) :

AE. SMST. II. dosya no: 5, gömlek no: 409.

I. Süleyman, Gömlek no: 109, 124, 221, 353, 390.

I. Ahmed, Gömlek no: 166, 613.

IV. Mehmed Gömlek no: 1.

İbnü'l-Emin (İE) :

Adliye Dosya no: 1, gömlek no 13.

Dâhiliye, Dosya no: 1, gömlek no: 39.

Hatt-ı Hümâyûn, nr. 583.

Kamil Kepeci (KK) :

Piskopos Mukataası Kalemi, defter no: 2539, 2540.

Zecriye Gümrük Defteri, genel sayı, 5482, özel sayı, 1.

Tapu Tahrir Defteri (TD) no:

210, 240.

b. Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi

Defter no: 9524.

c. İstanbul Müftülüğü Şer'iye Sicilleri Arşivi (İMŞSA)

Galata No: 9, 11, 12, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 25, 27, 29, 30, 34, 35, 36, 38, 42, 49, 45, 47, 48, 63, 50, 61, 66, 71.

Balat No: 7, 8, 18, 21.

Beşiktaş No: 22, 26, 27, 28, 29, 30, 34, 42, 48, 65.

Hasköy No: 6, 12.

Havas-ı Refia No: 19, 22, 26, 32, 55.

Yeniköy No: 1, 6, 7, 8, 18, 20.

Üsküdar No: 4, 6, 15, 107, 209.

e. Yayınlanmış Arşiv Kaynakları

3 Numaralı Mühime Defteri, (966-968 / 1558-1560) <Özet ve Transkripsiyon>, Ankara 1993.

5 Numaralı Mühimme Defteri (973 / 1565-1566) <Tıpkı Basım>, Ankara 1994.

6 Numaralı Mühimme Defteri (972 / 1564-1565) <Özet-Transkripsiyon ve İndeks>, Ankara 1995, I-II.

7 Numaralı Mühimme Defteri (975-976 / 1567-1569) <Özet – Transkripsiyon - İndeks>, Ankara 1999, I-III.

12 Numaralı Mühimme Defteri (978-979/1570-1572) <Özet-transkripsiyon ve indeks>, Ankara 1996, I-II.

82 Numaralı Mühimme Defteri (1026-1027 / 1617-1618) <Özet – Transkripsiyon – İndeks ve Tıpkıbasım>, Ankara 2000.

83 Numaralı Mühimme Defteri (1036-1037 / 1626-1627) <Özet – Transkripsiyon – İndeks ve Tıpkıbasım>, Ankara 2001.

85 Numaralı Mühimme Defteri (1040-1041 / 1630 – 1631 (1632)) <Özet – Transkripsiyon – İndeks>, Ankara 2002.

Ahmet Refik, *Onbirinci Asr-ı Hicride İstanbul Hayatı (1000-1100)*, İstanbul 1988,

Ahmet Refik, *Onuncu Asr-ı Hicrîde İstanbul Hayatı*, İstanbul 1988.

AKGÜNDÜZ, Ahmet, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*, I, II; IV, V, VII, İstanbul 1990.

AKGÜNDÜZ, Ahmet, heyet, *Şer'iye Sicilleri Mahiyeti, Toplu Kataloğu ve Seçme Hükümler*, I, İstanbul 1988.

ALBAYRAK, Sadık, *Budin Kanunnamesi ve Osmanlı Toprak Meselesi*, İstanbul 1973.

ANHEGGER, Robert, Halil İnalcık, *Kanunnâme-i Sultânî Ber Muceb-i 'Örf-i 'Osmanî*, Ankara 2000.

BARKAN, Ömer Lütfi, Ekrem Hakkı Ayverdi, *İstanbul Vakıfları Tahrîr Defteri 953 (1546) Târîhli*, İstanbul 1970.

BARKAN, Ömer Lütfi, *XV ve XVI ıncı Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Ziraî Ekonominin Hukukî ve Malî Esasları (Kanunlar)*, tıpkıbasım İstanbul 2001, yayına hazırlayan Hüseyin Özdeğer.

HAMİDULLAH, Muhammed, *Mecmûatu'l-Vesâiki's-Siyâsiyye li'l-'Ahdi'n-Nebevî ve'l-Hilâfeti'r-Râşide*, Beyrut 1987.

İNALCIK, Halil, *Hicri 835 Tarihli Sûret-i Defter-i Sancak-ı Arvanid*, Ankara 1987.

KAL'A, Ahmet, *İstanbul Ahkâm Defterleri İstanbul Finans Tarihi (1742-1787)*, I, İstanbul 1998.

KÜTÜKOĞLU, Mübahat S., *Osmanlılarda Narh Müessesesi ve 1640 Tarihli Narh Defteri*, İstanbul 1983.

ONGAN, Halit, *Ankara'nın İki Numaralı Şer'iye Sicili*, Ankara 1974.

SAHİLLİOĞLU, Halil, *Topkapı Sarayı Arşivi H. 951-952 Tarihli ve E-12321 Numaralı Mühimme Defteri*, İstanbul 2002.

SERKİZ, Karakoç, *Arazi Kânûnî ve Tapu Nizâmnâmesi Tahşiyeli*, İstanbul 1340/1342,

UYSAL, Abdullah, *Zanaatkârlar Kanunu (Kanun-nâme-i Ehl-i Hıref)*, Ankara 1982.

YÜCEL, Yaşar, Selami Pulaha, *I. Selim Kânûnnâmesi (Tirana ve Lelingrad nüshaları) (1512-1520)*, Ankara 1995.

YÜCEL, Yaşar, *Osmanlı Ekonomi-Kültür-Uygarlık Tarihine Dair Bir Kaynak Es'âr Defteri [1640 Tarihli]*, Ankara 1992.

B. KRONİKLER

ABDURRAHİM EFENDİ, *Fetevâ-yı Abdurrahimiye,* taş baskı, baskı tarihi ve yeri yok, s. 79. Özel kütüphanemizde bulunan nüsha.

AHMED CEVDET PAŞA, *Tarih-i Cevdet,* II, İstanbul 1309.

AHMED REFİK, *Âlimler ve Sanatkârlar,* İstanbul 1924.

----------, *Eski İstanbul Manzaraları (1553-1839),* sad, Dursun Gürlek, İstanbul 1998.

ANONİM, *Tevârîh-i Âl-i Osman,* haz, Nihat Azamat, İstanbul 1992.

AŞIK PAŞA, *Âşıkpaşaoğlu Tarihi,* yayına hazırlayan Atsız, İstanbul 1992.

AYN ALİ EFENDİ, *Kâvânin-i Âl-i Osman der Hulâsa-i Mezâmin-i Defter-i Divân,* yay. Tayyib Gökbilgin, İstanbul 1979.

Barbaros Hayreddin Paşanın Hatıraları (Gazavât-ı Hayreddin Paşa), I, haz, Ertuğrul Düzdağ.

CELAL ESAT, *Eski Galat ve Binaları,* İstanbul 1329.

ÇATALCALI ALİ EFENDİ, *Fetâvâ-yı Ali Efendi,* I, Tab'hâne-i Amire 1278.

DİMİTRİ KANTEMİR, *Osmanlı İmparatorluğunun Yükseliş ve Çöküş Tarihi,* II, çev, Özdemir Çobanoğlu, Ankara 1979.

Düstur, Matba'a-i 'Âmire 1290, 1. Tertib, c. I-II.

EBU DAVUD, *Kitab-ı Sünen Haraç,* baskı yeri ve tarihi yok.

EREMYA ÇELEBİ KÖMÜRCİYAN, *İstanbul Tarihi XVII. Asırda İstanbul,* trc., ve tahşiye: Hrand D. Andreasyan, yeni notlarla yay. haz., Kevork Pamukciyan, İstanbul 1988.

GELİBOLULU MUSTAFA ÂLİ EFENDİ, *Kitâbü't-Târîh-i Künhü'l-Ahbâr,* haz, Ahmet Uğur, Mustafa Çuhadar, Ahmet Gül, İ. Hakkı Çuhadar, I, Kayseri 1997.

----------, *Gelibolulu Mustafa Âli ve Künhü'l-Ahbâr'ında II. Selim, III. Murad ve III. Mehmed Devirleri,* haz. Faris Çerçi, III, Kayseri 2000.

HAZERFEN HÜSEYİN EFENDİ, *Telhîsü'l-Beyân Fî Kavânîn-i Âl-i Osmân,* haz, Sevim İlgürel, Ankara 1998.

İBN KEMAL, *Tevârih-i Âl-i Osman VII. Defter (Tenkidli Transkripsiyon),* haz, Şerafettin Turan, VII, Ankara 1991.

İBNU'L-KAYYIM EL-CEVZÎ, *Ahkâmu Ehli'z- Zimme,* I-II, Beyrut 1995.

KÂTİB ÇELEBİ, *Düstur'l-'Amel li-Islâhi'l-Halel,* neşreden M. Tayib Gökbilgin, İstanbul 1979.

Kitabu Mesâlihi'l-Müslimîn ve Menâfi'i'l-Mü'minîn, yayına hazırlayan Yaşar Yücel, Ankara 1988.

Koçi Bey Risâlesi (Eski ve Yeni Harfelerle), yayına hazırlayan, Yılmaz Kurt, Ankara 1994.

LÂTİFÎ, *Evsâf-ı İstanbul,* Haz., Nermin Suner (Pekin), İstanbul 1977.

Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye, Dersaadet 1293.

el-MÂVERDİ, Ebi'l-Hasan Ali bin Muhammed bin Habibi'l-Basri el-Bağdadî, *el-Ahkamu's-Sultaniyye ve'l-Vilayatu'd-Dinniye,* tahkik, Halid Abdullatif es-selbe el-Alimi, Beyrut 1994.

MEHMED NEŞRÎ, *Kitâb-ı Cihân-Nümâ Neşrî Tarihi,* Yayınlayanlar, Faik Reşit Unat, Mehmet A. Köymen, II, Ankara 1987.

MEHMED HEMDEMÎ SOLAKZÂDE, *Solak-Zâde Târihî,* İstanbul 1298.

MUSTAFA NURİ PAŞA, *Netâyicü'l- Vukû'ât,* I-III, Matbaâ-yı âmire, Dersaadet 1293.

MÜNECCİMBAŞI AHMED B. LÜTFULLAH, *Camiü'd-Düvel Osmanlı Tarihi (1299-1481),* çev. Ahmed Ağırakça, İstanbul 1995.

NAİMÂ MUSTAFA EFENDİ, *Ravzatu'l-Hüseyn fî Hulâsatı Ahbâr-ı Hâfikayn (Tarih-i Naimâ),* I, İstanbul 1280.

PEÇEVİ İBRAHİM EFENDİ, *Tarih-i Peçevî,* I, Matbaâ-yı Âmire, Dersaadet 1283.

RUHÎ ÇELEBİ, "Rûhî Târîhi", *Belgeler,* XIV, sy. 18, s. 359-472, yay, Halil Erdoğan Cengiz, Yaşar Yücel, Ankara 1992.

SELÂNİKÎ MUSTAFA EFENDİ, *Tarih-i Selânikî (1003-1008/1595-1600),* haz. Mehmet İpşirli, I-II, Ankara 1999.

MEHMED SIDKI, *Gedikler,* Tanin Matbaası, Dersaadet 1325.

SÜLEYMAN SUDÎ, *Defter-i Muktesid,* I, Dersaâdet 1306.

TURSUN BEY, *Târîh-i Ebü'l-Feth,* haz. A. Mertol Tulum, İstanbul 1977.

YENİŞEHİRLİ ABDULLAH EFENDİ, *Behcetü'l-Fetevâ,* Özel kütüphanemde bulunan yazma nüsha.

ZİYA PAŞA, *Endülüs Tarihi,* III, İstanbul 1304.

C. SEYEHATNÂMELER

Anonim (CRİSTOBAL de VİLLALON), *Kanûnî Devrinde İstanbul,* çev. Fuat Carım, İstanbul 1964.

ANTOİNE GALLAND, *İstanbul'a Ait Günlük Hâtıralar (1672–1673),* Şerhlerle Yayınlayan, Charles Schefer, Çev., Nahid Sırrı Örik, Ankara 1998, I.

EVLİYA ÇELEBİ b. Derviş Muhammed Zıllî, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi Topkapı Sarayı Bağdat 304 Yazmasının Transkripsiyonu,* Hazırlayan, Orhan Şaik Gökyay, I, İstanbul 1996.

EVLİYA ÇELEBİ, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi,* Neşreden, Ahmet Cevdet Paşa, I, İstanbul 1314.

Gravürlerle Türkiye, Yayına Hazırlayan, Mustafa Sevim, VI-VII, Ankara 2002.

HANS DERNSCHWAM, *İstanbul ve Anadolu'ya Seyahat Günlüğü,* çev. Yaşar Önen, Ankara 1992.

JEAN EBERSOLT, *Bizans İstanbul'u ve Doğu Seyyahları,* çev. İlhan Arda, İstanbul 1996.

JOSEPH de TOURNEFORT, *Tournefort Seyahatnamesi,* II, çev. Teoman Tunçdoğan, İstanbul 2005.

JOSEPHUS GRELOT, *İstanbul Seyahatnamesi,* çev, Maide Selen, İstanbul 1998,

KARL TEBLY, *Dersaadette Avusturya Sefirleri,* çev. Selçuk Ünlü, Ankara 1988.

MICHAEL HEBERER VON BRETTEN, *Osmanlıda Bir Köle Brettenli Michael Heberer'in Anıları 1585-1588,* çev. Türkis Noyan, İstanbul 2003.

MUHAMMED ET-TANCÎ İBN-İ BATUTA, *İbni Batuta Seyahatnamesi (Tuhftu'n-Nuzzâr Fî Garaibu'l-Emsâr),* çev. Mümin Çevik, I, İstanbul 1981.

OGLER GHİSLAİN de BUSBECQ, *Türk Mektupları*, çev, Hatice Özkan, İstanbul 2002.

OLİVİER, *Türkiye Seyahatnamesi (1790 Yıllarında Türkiye ve İstanbul)*, çev. Oğuz Gökmen, Ankara 1977.

POLONYALI SİMEON, *Polonyalı Simeon'un Seyahatnâmesi 1608-1619*, çev. Hrand D. Andreasyan, İstanbul 1964.

SALOMON SCHWEİGGER, *Eine neue Reissbeschreibung aus Teutschland nach Constantinopel und Jerusalem*, Nürnberg 1608.

SALOMON SCHWEİGGER, *Sultanlar Kentine Yolculuk 1578-1581*, çev, S. Türkis Noyan, İstanbul 2004.

STEPHAN GERLACH, *Türkiye Günlüğü 1573-1576*, I-II, çev. Türkis Noyan, İstanbul 2007.

D. ARAŞTIRMA ESERLERİ

ABACI, Nurcan, *Bursa Şehri'nde Osmanlı Hukuku'nun Uygulanması (17. Yüzyıl)*, Ankara 2001.

AKDAĞ, Mustafa, *Türkiye'nin İktisadî ve İctimaî Tarihi 1453-1559*, I-II, İstanbul 1995.

AKGÜNDÜZ, Ahmet, *İslâm Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi*, Ankara 1988.

AKMAN, Mehmet, *Osmanlı Devleti'nde Ceza Yargılaması*, İstanbul 2004.

AKYILDIZ, Ali, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilâtında Reform (1836-1856)*, İstanbul 1993.

AKYÜZ, Yahya, *Türk Eğitim Tarihi (Başlangıçtan 1993'e)*, İstanbul 1993.

ALALU, Suzan, Heyet, *Yahudilikte Kavram ve Değerler Dinsel Bayramlar-Dinsel Kavramlar-Dinsel Gereçler*, İstanbul 1996.

ALİKILIÇ, Dündar, *Osmanlı'da Devlet Protokolü ve Törenler İmparatorluk Seremonisi*, İstanbul 2004.

ALTINAY, Ramazan, *Emevilerde Günlük Yaşam*, Ankara 2006.

ATAR, Fahreddin, *İslâm Adliye Teşkilâtı (Ortaya Çıkışı ve İşleyişi)*, Ankara 1991.

AUGUSTİNOS, Gerasimos, *Küçük Asya Rumları, Ondokuzuncu Yüzyılda İnanç, Cemaat ve Etnisite,* çev. Devrim Evci, Ankara 1997.

AYDIN, Mehmet Akif, *İslam ve Osmanlı Hukuku Araştırmaları,* İstanbul 1996.

----------, *İslâm-Osmanlı Aile Hukuku,* İstanbul 1985.

----------, *Türk Hukuk Tarihi,* İstanbul 1995.

AYVERDİ, Ekrem Hakkı, *Fatih Devri Sonrası İstanbul Mahalleleri, Şehrin İskânı ve Nüfusu,* Ankara 1958.

BEHAR, Cem, *Osmanlı İmparatorluğu'nun ve Türkiye'nin Nüfusu 1500-1927,* II, Ankara 1996.

BERKES, Niyazi *Türkiye'de Çağdaşlaşma,* İstanbul ths.

BERKİ, Ali Himmet, *İslâm Hukukunda Ferâiz ve İntikal,* Sadeleştiren İrfan Yücel, Ankara 1986.

BİLGİN, Arif, *İstanbul Müftülüğü Şer'iyye Sicilleri Üsküdar Mahkemesi 142 No'lu Ferâmin ve Hüccet Defterine Göre (1622-1623) Osmanlı Ekonomisi,* Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Anabilim Dalı (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 1994.

BİLMEN, Ömer Nasuhi, *Hukukı İslamiyye ve Istılahatı Fıkfiyye Kamusu,* III-V, İstanbul 1985.

BİRİNCİ, Ali Mesut, *Galata Şer'iye Mahkemesi Sicillerinde Ferman, Berat ve Buyrulduların Değerlendirilmesi (H. 1100-1105),* İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk İktisat Anabilim Dalı, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 1996.

BOSTAN, İdris, *Osmanlı Bahriye Teşkilatı: XVII. Yüzyılda Tersâne-i Âmire,* Ankara 2003.

BOZKURT, Gülnihâl, *Alman-İngiliz Belgelerinin ve Siyasî Gelişmelerin Işığı Altında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukukî Durumu (1839-1914),* Ankara 1989.

BRAUDEL, Fernand, *Akdeniz ve Akdeniz Dünyası,* II, çev, Mehmet Ali Kılıçbay, İstanbul 1990.

CEZAR, Yavuz, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi (XVIII. yy dan Tanzimat'a Mali Tarih),* basım yeri yok, 1986.

CİN, Halil, Ahmet Akgündüz, *Türk Hukuk Tarihi,* II, Konya 1989.

ÇAĞATAY, Neşet *Bir Türk Kurumu Olan Ahilik,* Konya 1981.

ÇAKIR, Baki, *Osmanlı Mukataa Sistemi (XVI-XVII),* İstanbul 2003.

ÇARK, Y. G., *Türk Devlet Hizmetinde Ermeniler 1453-1953,* İstanbul 1953.

DELEON, Jak, *Balat ve Çevresi İstanbul'un Fethi ve Haliç Semtleri,* İstanbul 2001.

DEMİRTAŞ, Mehmet, *XVII. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nde Fırıncılık ve İstanbul Fırınları,* Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Erzurum 2003.

DİRİMTEKİN, Feridun, *Ecnebi Seyyahlara Nazaran XVI. Yüzyılda İstanbul,* İstanbul 1964.

DÜZBAKAR, Ömer, *XVII. Yüzyıl Sonlarında Bursa'da Ekonomik ve Sosyal Hayat (1670-1698 Yılları Arasında Bursa Şer'iye Sicilleri'ne Yansıyan Şehir Merkezindeki Gayrimenkul Alım-Satımı, Terekeler ve Aile İle İlgili Belgelere Göre),* Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, (Yayınlanmamı Doktora Tezi), Ankara 2003.

DÜZDAĞ, Mehmet Ertuğrul, *Şeyhülislam Ebussuud Efendi Fetvaları Işığında 16. Asır Türk Hayatı,* İstanbul 1983.

el-KARDAVÎ, Yusuf, *Gunyetü'l-Müslimîn Fî Mücteme'i'l-İslam,* Beyrut 2001.

el-MAKDİSİ, Bahaaddin Abdurrahman bin İbrahim, *el-'Udde Şerhu'l-'Umde,* Beyrut 1996.

EMECEN, Feridun, *Unutulmuş Bir Cemaat: Manisa Yahudileri,* İstanbul 1997.

ERCAN, Yavuz, *Kudüs Ermeni Patrikhanesi,* Ankara 1988.

----------, *Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler Kuruluştan Tanzimat'a Kadar Sosyal, Ekonomik ve Hukukî Durumları,* Ankara 2001.

ERGİN, Osman (Nuri), *Türkiye Maarif Tarihi,* I-II, İstanbul 1977.

----------, *Türkiye'de Şehirciliğin Tarihî İnkişafı,* İstanbul 1936.

----------, *Mecelle-i Umûr-ı Belediye,* I, Yayın Yönetmeni, Cengiz Özdemir, İstanbul 1995.

EROĞLU, Ahmet Hikmet, *Osmanlı Devleti'nde Yahudiler (XIX. Yüzyılın Sonuna Kadar),* Ankara 2000.

ERTEN, Hayri, *Konya Şer'iyye Sicilleri Işığında Ailenin Sosyo-Ekonomik ve Kültürel Yapısı (XVIII. Y.Y. İlk Yarısı)*, Ankara 2001.

ERYILMAZ, Bilal, *Osmanlı Devletinde Gayrimüslim Tebaanın Yönetimi*, İstanbul 1996.

FAROQHİ, Suraiya, *Osmanlı Dünyasında Üretmek, Pazarlamak, Yaşamak*, çev. Gül Çağalı Güven, İstanbul 2003.

----------, *Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam Ortaçağdan Yirminci Yüzyıla*, çev. Elif Kılıç, İstanbul 2002.

FİDAN, Yusuf, *İslam'da Yabancılar ve Azınlıklar Hukuku (İslam Hukukunda Ehl-i Kitap Kavramı ve Hükümleri)*, Konya 2005.

FLEISCHER, Cornell H., *Tarihçi Mustafa Âli Bir Osmanlı Aydın ve Bürokratı*, çev, Ayla Ortaç, İstanbul 1996.

FREELY, John, *Evliya Çelebi'nin İstanbulu*, çev. Müfit Günay, İstanbul 2003.

GALANTİ, Avram, *Türkler ve Yahudiler Tarihî Siyasî Tetkik*, İstanbul 1928.

GEDİKLİ, Fethi, *Osmanlı Şirket Kültürü XVI.-XVII. Yüzyıllarda Mudârebe Uygulaması*, İstanbul 1998.

GENÇ, Mehmet, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, İstanbul 2002.

GÖYÜNÇ, Nejat, *Türkler ve Ermeniler*, Ankara 2005.

GÜLERYÜZ, Naim, *Türk Yahudileri Tarihi -I- (20. Yüzyılın Başına Kadar)*, İstanbul 1993.

HALAÇOĞLU, Yusuf, *XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilâtı ve Sosyal Yapı*, Ankara 1995.

HEYD, W. *Yakın-Doğu Ticaret Tarihi*, çev. Enver Ziya Karal, Ankara 1975.

IŞIN, Ekrem, *İstanbul'da Gündelik Hayat İnsan, Kültür ve Mekân İlişkileri Üzerine Toplumsal Tarih Denemeleri*, İstanbul 2001.

İLTER, Erdal, Ermeni Kilisesi ve Terör, Ankara 1996.

İNALCIK, Halil, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi 1300-1600*, I, çev. Halil Berktay, İstanbul 2000.

----------, *Osmanlı İmparatorluğu Klâsik Çağ (1300-1600)*, çev. Ruşen Sezer, İstanbul 2003.

----------, *Osmanlı'da Devlet, Hukuk, Adâlet,* İstanbul 2000.

JORGA, Nicolae, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi,* II- III, çev. Nilüfer Epçeli, çev, kontrol, Kemal Beydilli, İstanbul 2005.

KAL'A, Ahmet, *İstanbul Esnafı Tarihi Tahlilleri İstanbul Esnaf Birlikleri ve Nizamları 1,* İstanbul 1998.

KARAKİŞİ, Melda, *Balat'ta Musevi Yerleşmesinin Fiziksel ve Sosyo-Kültürel Değişim Bağlamında İncelenmesi,* İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 1999.

KARAMAN, Hayreddin, *Mukayeseli İslam Hukuku,* III, İstanbul 1987.

KARAMURSAL, Ziya, *Osmanlı Malî Tarihi Hakkında Tetkikler,* Ankara 1989.

KARATAŞ, Ali İhsan, *Mahkeme Sicillerine Göre XVIII. Yüzyılda Bursa'da Gayrimüslimler,* Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarih ve Sanatları Anabilim Dalı, İslam Tarihi Bilim Dalı, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Bursa 2005.

KENANOĞLU, M. Macit, *Osmanlı Millet Sistemi Mit ve Gerçek,* İstanbul 2004.

KEPECİOĞLU, Kamil, *Tarih Lûgati,* Ankara trs.

KILIÇ, Davut, *Osmanlı Ermenileri Arasındaki Dinî ve Siyasî Mücadeleler,* Ankara 2006.

KOÇU, Reşat Ekrem, *Türk Giyim, Kuşam ve Süslenme Sözlüğü,* Ankara 1967.

KÖPRÜLÜ, Fuat, *Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu,* Ankara 1991.

KURT, İsmail, *Para Vakıfları: Nazariyat ve Tatbikat,* İstanbul 1996.

KUZGUN, Şaban, *Türklerde Yahudilik ve Doğu Avrupa Yahudilerinin Menşei Meselesi Hazar ve Karay Türkleri,* Ankara 1985.

LEVY, Avigdor, *The Jews of The Ottoman Emprire,* Princeton 1994.

LEWİS, Raphaela, *Everyday Life in Ottoman Turkey,* New York 1971.

----------, *Osmanlı Türkiyesinde Gündelik Hayat (âdetler ve gelenekler),* çev. Mefkûre Poroy, İstanbul 1973.

MANTRAN, Robert, *17. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul Kurumsal, İktisadi, Toplumsal Tarih Denemesi,* I, çev. M. Ali Kılıçbay-Enver Özcan, Ankara 1990.

----------, *XVI. ve XVII. Yüzyılda İstanbul'da Gündelik Hayat,* çev. Mehmet Ali Kılıçbay, İstanbul 1991.

MEZ, Adem, *Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti İslâm'ın Rönesansı,* çev. Salih Şaban, İstanbul 2000.

MUMCU, Ahmet, *Hukuksal ve Siyasal Karar Organı Olarak Divan-ı Hümayun,* Ankara 1986.

NÜZHET, Selim, *Türk Matbaacılığı,* İstanbul 1928.

OĞUZOĞLU, Yusuf, *Osmanlı Devlet Anlayışı,* İstanbul 2000.

OKANDAN, Recai G., *Umumî Âmme Hukukumuzun Ana Hatları,* İstanbul 1948.

ÖZCAN, Tahsin, *Osmanlı Para Vakıfları Kanûnî Dönemi Üsküdar Örneği,* Ankara 2003.

----------, *Fetvalar Işığında Osmanlı Esnafı,* İstanbul 2003.

ÖZKAYA, Yücel, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı Kurumları ve Osmanlı Toplum Yaşantısı,* Ankara 1985.

ÖZTÜRK, Levent, *Asr-ı Saadet'ten Haçlı Seferlerine Kadar İslam Toplumunda Hristiyanlar,* İstanbul 1998.

ÖZTÜRK, Said, *Askeri Kassama Ait Onyedinci Asır İstanbul Tereke Defterleri (Sosyo-Ekonomik Tahlil),* İstanbul 1995.

PAKALIN, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü,* İstanbul 1983, I.

PAMUK, Şevket, *100 Soruda Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914,* İstanbul 1999.

----------, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi,* İstanbul 1999.

PAMUKCİYAN, Kevork, *İstanbul Yazıları,* I, İstanbul 2002.

REYHANLİ, Tülay, *İngiliz Gezginlerine Göre XVI. Yüzyılda İstanbul'da Hayat (1582-1599),* Ankara 1983.

ROZAN, Minna, *A History Jewish Community In Istanbul The Formative Years 1453-1566,* Brill Yayınevi, Leiden-Boston 2002.

SABEV, Orlin, *İbrahim Müteferrika ya da İlk Osmanlı Matbaa Serüveni (1726-1746),* İstanbul 2006.

SARIKÇIOĞLU, Ekrem, *Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi,* Isparta 2002.

SERTOĞLU, Mithat, *Osmanlı Tarih Lügatı,* İstanbul 1986.

SEVENGİL, Refik Ahmet, *İstanbul Nasıl Eğleniyordu,* İstanbul 1927.

es-SEYYİD MAHMUD, Seyyid Muhammed, *XVI. Asırda Mısır Eyâleti,* İstanbul 1990.

SİNGER, Amy, *Kadılar, Kullar, Kudüslü Köylüler,* çev. Sema Bulutsuz, İstanbul 1996.

SÖYLEMEZ, Turgay *Cumhuriyet Dönemine Kadar Türk-Ermeni İlişkileri,* Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Elazığ 2002.

ŞAHİN, M. Süreyya, *Türkiye'deki Patrikhaneler,* İstanbul 2003.

Şemseddin Sami, *Kâmûs-ı Türkî,* İstanbul 1978.

TABAKOĞLU, Ahmet, *Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi,* İstanbul 1985.

----------, *Türk İktisat Tarihi,* İstanbul 1998.

TANSEL, Selahattin, *Fatih Sultan Mehmetin Siyasi ve Askeri Faaliyetleri,* İstanbul 1999.

TAŞKIN, Figen, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Mültezim Kesimi ve İstanbul Mukataaları (1550-1605),* İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk İktisat Tarihi Ana Bilim Dalı, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 1992.

TANYU, Hikmet, *Tarih Boyunca Yahudiler ve Türkler,* I, İstanbul 1979.

TEKİN, Zeki, *Tanzimât Dönemine Kadar Osmanlı İstanbul'unda Dericilik,* Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Tarih Bölümü Yeniçağ Tarihi Anabilim Dalı, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 1992.

TEKİNDAĞ, Şahabeddin, *Ders Notları,* (baskı tarihi ve yeri yok, teksir halinde).

TUĞ, Salih, *İslâm Vergi Hukukunun Ortaya Çıkışı,* İstanbul 1984.

ULUÇAY, Çağatay, *Harem II,* Ankara 1985.

URAS, Esat, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi,* İstanbul 1987.

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı,* Ankara 1988.

----------, *Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı,* Ankara 1988.

----------, *Osmanlı Devletinin Saray Teşkilatı,* Ankara 1988.

----------, *Osmanlı Tarihi,* II, IV, Ankara 1988.

ÜÇEL-AYBET, Gülgün, *Avrupalı Seyyahların Gözünden Osmanlı Dünyası ve İnsanları 1530-1699,* İstanbul 2003.

VAHAPOĞLU, M. Hidayet, *Osmanlıdan Günümüze Azınlık ve Yabancı Okullar,* İstanbul 2005.

ZEYDAN, Abdülkerim, *Ahkâmu'z-Zimmiyîn ve'l-Müste'minîn fî Dâri'l-İslâm,* Beyrut 1988.

ZUHAYLÎ, Vehbi, *el-Alâkâtu'd-Devliyye Fî'l-İslam,* Beyrut 1989.

E. MAKALELER

AKGÜNDÜZ, Ahmet, "Gedik", *DİA,* XIII, İstanbul 1996, s. 541-543.

AKTAN, Hamza, "İslam Aile Hukuku", *Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi,* II, Ankara 1992, s. 396-433.

AKTEPE, Münir, "XVII. Asra Ait İstanbul Kazası Avarız Defteri", *İstanbul Enstitüsü Dergisi,* III, İstanbul 1957, s. 109-139.

[ALTINAY], Ahmed Refik, "On İkinci Asırda Gümrük ve Ticaret", *Dâru'l-Fünûn Edebiyât Fakültesi Mecmû'ası,* İstanbul 1924, sy. 6, s. 247-259.

AND, Metin, "16. Yüzyılda İstanbul'da Gündelik Yaşam", *Osmanlı Uygarlığı,* I, Edt, Halil İnalcık, Günsel Renda, Ankara 2004, s. 442-451.

----------, "XVI. Yüzyılda Zimmiler", *Hayat Tarih Mecmuası,* sy, II, İstanbul 1970, s. 8-11.

ANTEL, Sadrettin Celâl "Tanzimat Maarifi", *Tanzimat 1,* İstanbul 1999, s. 440-462.

APAYDIN, H. Yunus, "Karz", *DİA,* XXIV, İstanbul 2001, s. 520-523.

----------, "Kefâlet", *DİA,* XXV, Ankara 2002, s. 168-177.

ARIKAN, Zeki, "Şeyhülislâm Zekeriyya Efendi'nin İstanbul Sayımı (985 / 1577-1578)", *Tarih Boyunca İstanbul Semineri (29 Mayıs – 1 Haziran 1988),* İstanbul 1989, s. 39-57.

----------, "Osmanlı İmparatorluğu'nda İhracı Yasak Mallar (Memnu Meta)", *Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan,* İstanbul 1991, s. 279-306.

AYDIN, Mahir, "Osmanlı Dünyasında Yahudi Kira Kadınları", *Belleten,* LXV, sy. 243, s. 623-635.

AYDIN, Mehmet Âkif, "Osmanlı Hukuku", *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi,* I., İstanbul 1999, s. 419-420.

----------, "Mahkeme", *DİA,* XXVII, İstanbul 2003, s. 341-344.

BAER, Gabriel, "Türk Loncalarının Yapısı ve Bu Yapının Osmanlı Sosyal Tarihi İçin Önemi", *A.Ü.D.T.C.F. Tarih Araştırmaları Enstitüsü Tarih Araştırmaları Dergisi,* VIII-XII, çev. Sami Ferliel, Ankara 1974, sy, 14-23, s. 99-119.

BALTA, Evangelia, "Osmanlı Devleti'nde Rum Milleti ve Ekomomik Gelişmişlikleri", *Osmanlı Devleti'nde Din ve Vicdan Hürriyeti,* İstanbul 2000, s. 229-248.

BARDAKOĞLU, Ali, "Hidâne", *DİA,* XVII, İstanbul 1998, s. 467-471.

BARKAN, Ömer Lütfi, "Edirne Askerî Kassamına Ait Tereke Defterleri (1545-1659)", *Belgeler Serisi,* III, Ankara 1966, sy. 5-6, s. 1-479.

----------, "Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Sürgünler", *Osmanlı Devleti'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi Tetkikler ve Makaleler,* I, yay. haz. Hüseyin Özdeğer, İstanbul 2000, s. 509-606.

----------, "Avârız", *İA,* II, İstanbul 1979, s. 13-19.

----------, "Tarihî Demografi Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi", *Osmanlı Devleti'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi Tetkikler – Makaleler,* II, İstanbul 2000, s. 1402-1427.

----------, "XVI. Asrın İkinci Yarısında Türkiye'de Fiyat Hareketleri", *Belleten,* c. XXXIV, sy, 136, Ankara 1970, s. 557-607.

BAYSUN, M. Caid, "Evliya Çelebi", *İA,* IV, İstanbul 1988, s. 400-412.

BEYDİLLİ, Kemal, "Matbaa", *DİA,* XXVIII, Ankara 2003, s. 105-110.

BOSTAN, İdris, "Kemal Reis", *DİA,* XXV, Ankara 2002, s. 226-227.

BRAUDE, Benjamin, "Foundation Myths of the Millet System", *Christians and Lews in the Ottoman Empire,* volume I, New York – London 1982, s. 69-88.

BRAUDE, Benjamin, Bernard Lewis, "Osmanlı Devleti İçerisindeki Hristiyanlar ve Yahudiler", *Akademik Araştırmalar Dergisi,* sy. 4-5, çev. Halil Erdemir, Hatice Erdemir, İstanbul 2000, s.169-216.

BURİAN, Orhan, "Türkiye Hakkında Dört İngiliz Seyahatnamesi", *Belleten,* XV, sy. 58, Ankara 1951, s. 223-224.

----------, "Üç Yüzyıl Önce Memleketimizi Gezen İngilizlerden Peter Mundy", *Belleten,* XVI, sy. 61, Ankara 1952, s. 27-33.

Cl. Huart, "Ahmed Paşa", *İA,* I, İstanbul 1993, s. 192-193.

ÇİÇEK, Kemal, "Cemaat Mahkemesinden Kadı Mahkemesine Zimmilerin Yargı Tercihi", *Pax Ottomana Studies in Memoriam Prof. Dr. Nejat Göyünç,* Ankara 2001, s. 31-49.

DEMİREL, Ömer, Muhiddin Tuş, Adnan Gürbüz, "Osmanlı Anadolu Ailesinde Ev, Eşya ve Giyim-Kuşam (XVI-XIX Yüzyıllar)", *Sosyo-Kültürel Değişim Sürecinde Türk Ailesi,* II, Ankara 1992, s. 703-755.

EMECEN, Feridun, "İstanbul", *DİA,* XXIII, İstanbul 2001, s. 212-220.

EPSTEIN, Mark A. "The Leadership of the Ottoman Jews in the Fifteenth and Sixteente Centuries", *Christians And Jews In The Ottoman Empire,* New York 1982, s. 101-115.

ERCAN, Yavuz, "Osmanlı Devleti'nde Müslüman Olmayan Topluluklar (millet sistemi)", *Osmanlı,* IV, Ankara 1999, s. 197-207.

----------, "Türkiye'de XV. ve XVI. Yüzyıllarda Gayrimüslimlerin Hukukî İctimaî ve İktisadî Durumu", *Belleten,* XLVII, sy. 188, Ankara 1983, s. 1119-1149.

ERGENÇ, Özer, "XVI. Yüzyılın Sonlarında Osmanlı Parası Üzerinde Yapılan İşlemlere İlişkin Bazı Bilgiler", *ODTÜ Gelişim dergisi 1978 İktisat Tarihi Özel Sayısı,* Ankara 1978, s.87-97.

ERYILMAZ, Bilal, "Osmanlı Devleti'nde Farklılıklara ve Hoşgörüye Kavramsal Bir Yaklaşım", *Osmanlı,* IV, Ankara 1999, s. 236-241.

et-TARÎKÎ, Abdullah bin İbrahim, "el-Cizye ve Ahkâmuhâ fî'l-fıkhi'l-İslâmî", *Adwa al-Shari'a,* XIII, Riyad 1402, s. 82-108.

EYİCE, Semavi, "İstanbul (Galata)", *İA,* V/2, İstanbul 1988, s. 1214/146-147.

FAROQHİ, Suraiya, "İktisat Tarihi (1500-1600)", *Türkiye Tarihi 2 Osmanlı Devleti 1300-1600,* II, İstanbul 1997, s. 145-205.

FAYDA, Mustafa, "İslam Tarihinin İlk Dönemlerinde Gayr-i Müslimler", *Türk Tarihinde Ermeniler Sempozyumu –Tebliğler ve Panel Konuşmaları-,* İzmir 1983, s. 31-40.

GALANTİ, Avram, "Ester Kira", *Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası, (TOEM),* XVI/17 (94), İstanbul 1926, s. 318-324.

GÜNDÜZ, Mahmut, "Matbaanın Tarihçesi ve İlk Kur'an-ı Kerim Basmaları", *Vakıflar Dergisi,* XII, Ankara 1978, s. 335-350.

GÖYÜNÇ, Nejat, "Hane Deyimi Hakkında", *Aile Yazıları I, Temel Kavramlar Yapı ve Tarihi Süreç,* Ankara 1991, s. 121-132.

HACKER, Joseph R., "Ottoman Policy Toward the Jews and Jewish Attitudes Toward the Ottomans During the Fifteenth Century", *Christians and Jews In the Ottoman Empire,* New York 1982, s. 117-125.

HAMMER-PURGSTALL, Baron von, "XVIII nci Asırda Osmanlı İmparatorluğunda Devlet Teşkilatı ve Bâb-ı Âli", *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası,* trc. Halit İlteber, VII/ 2-3, İstanbul 1941, s. 564-586.

HINZ, Walther, "İslamda Ölçü Sistemleri",*Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türklük Araştırmaları Dergisi,* çev. Acar Sevim, İstanbul 1990, sy. 5, s.1-82.

HOCÎ, Yanko İskender, "Galata'nın Osmanlılara Teslimi", *Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası, (TOEM),* V/25, İstanbul 1332, s. 49-53.

ISSAWI, Charles, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa Ekonomisindeki Yeri (1600-1914)", *Osmanlı ve Dünya Osmanlı Devleti ve Dünya Tarihindeki Yeri,* hzr. Kemal H. Karpat, İstanbul 2000, s. 157-170.

İLGÜREL, Mücteba, "Evliya Çelebi", *DİA,* V, İstanbul 1995, s. 529-533.

İNALCIK, Halil, "İstanbul", *DİA,* V, İstanbul 2001, s. 220-239.

----------, "İslâm Arazi ve Vergi Sisteminin Teşekkülü ve Osmanlı Devrindeki Şekillere Mukayesesi", *Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi,* İstanbul 1996, s. 15-30.

----------, "Mahkeme", *İA,* VII, İstanbul 1988, s. 149-150.

----------, "Osmanlılar'da Raiyyet Rüsûmu", *Belleten,* XXIII, Ankara 1959, sy, 92, s. 575-610.

----------, "The Status of the Greek Orthodox Patriarch Under the Ottomans", *Turcica Revue D'Etudes Turques,* Tome XXI-XXIII, Paris 1991, 407-436.

----------, "Foundstions of Ottoman-Jewish Cooperation", *Jews, Turks Ottomans A Shared History Fifteenth Terough The Twentieth Century,* New York 2002, s. 3-14.

İPŞİRLİ, Mehmet, "Cuma Selamlığı", *DİA,* VIII, İstanbul 1993, 90-92.

KAL'A, Ahmet, "Osmanlı Esnafı ve Sanayisi Üzerine Yapılan Çalışmalarla İlgili Genel Bir Değerlendirme", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi,* I, İstanbul 2003, sy. 1, 245-266.

----------, "Lonca", *DİA,* XXVII, Ankara 2003, s. 211-212.

----------, "Gediklerin Doğuşu ve Gedikli Esnaf", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi,* İstanbul 1990, sy, 67, s. 181-188.

KALLEK, Cengiz, "Fetâva-yı Ali Efendi", *DİA,* XII, İstanbul 1995, s.438.

KENANOĞLU, M. Macit, "Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslim Teb'anın İdaresinde Kullandığı Bir Yöntem Olarak Ruhanî İltizam Sistemi", *Divan İlmî Araştırmalar,* sayı 14, İstanbul 2003, s. 67-84.

KONUKÇU, Enver, "Osmanlılar ve Millet-i Sâdıkadan Ermeniler", *Osmanlılar,* IV, Ankara 1999, s. 226-333.

KUNT, Metin, "Siyasal Tarih (1300-1600)", *Türkiye Tarihi 2 Osmanlı Devleti 1300-1600,* II, İstanbul 1997, s. 21-144.

KURT, İsmail, "Müzakere", *Osmanlı Devleti'nde Din ve Vicdan Hürriyeti,* s. 217-218.

KÜÇÜK, Cevdet, "Osmanlı Devleti'nde Millet sistemi", *Osmanlı,* IV, Ankara 1999, s. 208-216.

KÜTÜKOĞLU, Mübahat S., "Osmanlı Gümrük Kayıtları", *Osmanlı Araştırmaları,* I, İstanbul 1980, s. 219-227.

----------, "Gümrük", *DİA,* XIV, İstanbul 1996, s.263-268.

----------, "Ahidnâme", *DİA,* I, İstanbul 1988, s. 536-540.

MARDİN, Ebu'l-Ula, "Beytülmal", *İA,* II, İstanbul 1979, s. 591-593.

----------, "Harâc", *İA,* V/I, İstanbul 1988, s. 222-225.

----------, "Kadı", *İA,* VII, İstanbul basım yılı yok, s. 42-46.

NEDKOFF, Boris Christoff, "Osmanlı İmparatorluğunda Cizye (Baş Vergisi)", *Belleten,* VIII, çev, Şinasi Altundağ, Ankara 1944, sy. 32, s. 599-652.

ORHONLU, Cengiz, "Tercüman", *İA,* XII/I, İstanbul 1979, s. 175-181.

ORTAYLI, İlber, "Galata", *DİA,* XIII, İstanbul 1996, s. 303-307.

----------, "Osmanlı Kimliği", *Cogito Osmanlılar Özel Sayı,* İstanbul 1999, sy. 19, s. 77-85.

----------, "Kadı", *DİA,* XXIV, İstanbul 2001, s. 69-73.

ÖZCAN, Abdülkadir, "Ahmed Paşa Hain", *DİA,* II, İstanbul 1989, s. 113.

SAĞIRLI, Abdurrahman, "Ermenileri Katolikleştirme Çalışmaları ve Sonuçları Hakkında 1778 Yılında Hazırlanan Bir Rapor", *Hoşgörü Toplumunda Ermeniler,* I, Kayseri 2007, s. 145-159.

SAHİLLİOĞLU, Halil, "Akçe", *DİA,* II, İstanbul 1989, s. 224-227.

----------, "Avârız", *DİA,* IV, İstanbul 1991, s. 108-109.

----------, "Bir Mültezimin Zimem Defterine Göre Darphane Mukataaları", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası,* II, İstanbul 1963, sy. 1-2, s. 11-4.

----------, "Darphâne", *DİA,* VIII, İstanbul 1993, s. 501-505.

----------, "Osmanlı Para Tarihinde Dünya Para ve Maden Hareketinin Yeri", *ODTÜ Gelişim dergisi 1978 İktisat Tarihi Özel Sayısı,* Ankara 1978, s. 1-38.

----------, "Osmanlı Narh Müessesesi ve 1525 Yılı Sonunda İstanbul'da Fiyatlar", *Belgelerle Türk tarihi Dergisi,* sy, I, İstanbul 1967, s.36-40.

SAVAŞ, Ali İbrahim, "Osmanlı Devleti ile Habsburg İmparatorluğu Arasındaki Diplomatik İlişkiler", *Türkler,* IX, Ankara 2002, s. 555-566.

SCHNEİDER, Alfons Maria, "XV. Yüzyılda İstanbul'un Nüfusu", *Belleten,* XVI, Ankara 1952, sy. 61, s. 35-49.

SERTOĞLU, Mithat, "İstanbul", *İA,* V/2, İstanbul 1988, s. 1214/1-44.

----------, "Osmanlı İmparatorluğunda Azınlık Meselesi", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi Dün / Bugün / Yarın,* İstanbul 1969, sy. 25, s. 44-51.

SHAW, Stanford, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Yahudi Milleti", *Osmanlı,* IV, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s.307-321.

ŞAFAK, Ali, "Der-Saadet Ermeni Patriğinin Suret-i İntihâbına Dair Nizamname Hükümleri ve Hukukî Açıdan Bir Değerlendirme", *Ermeni Araştırmaları 1. Türkiye Kongresi Bildirileri,* Ankara 2003, s. 189-220.

ŞAKİROĞLU, Mahmut H., "Fatih Sultan Mehmet'in Galatalılara Verdiği Fermanın Türkçe Metinleri", *Tarih Araştırmaları Dergisi,* XIV, Ankara 1982, sy. 25, s. 211-219.

ŞENER, Abdulkadir, "İslam Hukukunda Gayr-i Müslimler", *Türk Tarihinde Ermeniler Sempozyumu –Tebliğler ve Panel Konuşmaları-,* İzmir 1983, s. 41-56.

TABAKOĞLU, Ahmet, "Klasik Dönem Osmanlı Ekonomisi", *Türkler,* X, Ankara 2002, s. 653-694.

TARUS, İlhan, "İlk Türk Meslekî Sendikaları: Loncalar", *Çalışma Dergisi,* Ankara 1946, sy, 9, s. 53-56.

TEKİNDAĞ, Şehabeddin, "İstanbul", *İA,* V/2, İstanbul 1988, s. 1199-1214.

TEMEL, Ali Rıza, "İslâm'da İnanç Hürriyeti ve Mürtedin Öldürülmesi Meselesi", *İlim ve Sanat,* İstanbul 1995, sy. 38, s. 83-89.

TURAN, Şerafettin, "Venedik'te Türk Ticaret Merkezi (Fondaco dei Turchi)", *Belleten,* XXXII, Ankara 1968, sy, 126, s. 247-283.

VEINSTEIN, Gilles "Osmanlı Yönetimi ve Tercümanlar Sorunu", *Osmanlı,* VI, Ankara 1999, s. 256-263.

ZİROYEVİC, Olga, "Osmanlı Dönemi Hristiyan Vakıflar", *Osmanlı Devleti'nde Din ve Vicdan Hürriyeti,* İstanbul 2000, s. 207-215.

TABLO V, 13 Cemaziye'l-evvel. 978 / 13 Ekim 1570 Tarihli Tereke Kaydı. (Yeniköy 6 / 118)

Trabya'da ölen Alniye adlı zimmî kadının metrukatı ve varisleri.

Nısf hane (tutarı belirtilmemiş)	Bir bağ (tutarı belirtilmemiş)	Döşek 2/240	Beyaz çarşab 1/40	Baliz(?) 3/120	Yorgan 2/180
Baliz ... 4/15	Yassı sahn 4/100	Bakraç 1/10	Bakır sini 1/60	Tencere 1/40	Galkoz (?) 1/50
.... 3/60	Gömlek 1/12	Makreme 2/15	Çenber 80/5	..... 2/45	Bohça 3/200
Peşkir 4/50	Fistan 2/200	Hamam gömleği 1/40	Bohça 1/12	Morçuka ferace 1/300	Ak zennur 2/120
Çarşab 50/1	İki kıta bez 160/2	Gömlek 4/20	Fistan boğası 1/30	Haliçe 1/130	60 müdre hamr 500
Makreme 1/12	Yorgan 1/500	Altun boğmak 600	Küpe 300	Altun çatal 500	Altun makreme 400
Destimal 100	Destimal 70				

Trabya'da ölen Alniye adlı zimmî kadının varisi olarak tek bir küçük çocuğu Dimitri veled-i Anderya olduğu ve bununda mallarını korunması ve kendine bakımı için hâkim-i şer'i tarafından vasi tayin edilmiştir.

Zimmiye Adline bint-i Petro adlı kadının metrukatı.					
Yastık 3/9	Döşek 3/300	Yorgan 1/150	Halı 1/300	Yorgan 1/1000	Kırmızı karaca 1/1000
Alaca fistan 1/980	Yastık 1/400	Kumaş fistan 1/2000	Yüz yastığı 2/800	Çadır-ı şeb 1/120	Fistanlık Bağdadî /800
Boğası Bağdadî 6/600	Alaca yastık 1/200	Kumaş yelek /400	Bohça 2/400	Bohça 1/30	Çadır-ı şeb 1/120
Diz yastığı 3/150	İşlenmiş Makreme[1] /60	Makreme 2/60	Altunlu Makreme 3/300	Kırmızı yelek 2/60	Peşker 1/100
İşlenmiş kuşak 1/100	Beyaz Makreme 2/200	Makreme 1/300	Nezket (?) 4/300	Kırmızı gömlek 1/40	Arkiyye 2/60
Çenber 3/30	Halhal 1/1000	Küpe 1/150	İnci /100	Bilezik, zincir mea (?) /12000	Zülüflük /1000
Yüzük 1/120	... . 1/80	Sini 1/400	Sahın 7/450	Salkuz (?) 2/200	Gümüş maşraba 1/60
..... 6/350	Gümüş maşraba 1/200	Makreme 1/500	Sandık 1/800		

CEM'AN	311120
Kısmet ve mea harc-ı müteferrik	1300
Mesârıf çıktıktan sonra geri kalan yekun	29820
Hisse-i zevc (nısfiyyet)	14910
Hisse-i ümm	4970
Hisse-i ebi...	2475
Hakk-ı oğul Altoni	7455
Hakk-ı ebi cem'an	9940

[1] Makreme; bir örtü, çevre ifade eder isimdir. Kenarı işlemeli desenli havlu, peşkir. Köyü kadınların başlarına sardıkları nakışlı peştamal. Şemseddin Sami, Kamus-ı Türkî, II/1390; Koçu, Giyim Kuşam ve Süslenme Sözlüğü, s. 169.

TABLO VII, Evail-i Cemaziye'l-evvel 1011 / 17-27 Ekim 1602 Tarihli Tereke Kaydı. (Üsküdar 107/126b)

Kadıköyde ölen zimmîye Yahudi Şimoni'nin metrukatı.

İstefân[1] 1/6000	Kadıköy'de bir arsa 10000	Bir çift altun bilezik 3000	Altun zencir 3500	Altun gerdan-bend 1/2000	Seraser-i zebun[2] 1/800
Beyaz seraser fistan 1/4000	Seraser kırmızı fistan 1/3000	Seraser kırmızı fistan 1/4000	Kırmızı kürklü kemha ... 1/2000	Seraser yorgan 1/500	Basma köhne yorgan 100
Beyaz kebe 1/200	Laciverd kebe 1/200	...(?)... 1/50	Döşek 2/200	Münakkaş sağir yastık 4/120	Münakkaş kebir yastık 1/100
Sahın 20/100	Bakır sini 1/400	Tencere 2/100	Sandık 2/120	Kadıköy'de bir kıta bağ 6000	Fıçı 3/300

YEKUN	49 290
Mirasından borçlarına verilen miktar	10 000
Resm-i kısmet	1250
İhzariye, dellaliye, suret-i defter ve gayr-i zalik	200
Yekun	11450
Varisler arasında taksim edilecek olan miktar	38 240
Hisse-i ibn	23048
Hisse-i bint	11874
Hisse-i ümm	5435

[1] İstefân: Rumca olan bu kelimenin asli manası taç demektir. Hıristiyan'larda nikah esnasında kadına giydirilen mücevheratlarla süslenmiş nişan elbisesi manasında kullanılır. (Ş. Sami, *Kamus-ı Türki*, I/102.)

[2] Seraser: Telli bir çeşit kumaş. (Ş. Sami, *Kamus-ı Türki*, I/714.)

TABLO VIII, 22 Şewal 1060 / 18 Ekim 1650 Tarihli Tereke Kaydı. (Hasköy 7/ 27a-b)

Piripaşa Mahallesi sakinlerinden ölen Sancal veled-i Mercan adlı zimmînin terekesi eşi Pakor, oğlu (ismi okunamadı) ve kız Nazlı'ya kalmıştır.				
Nâpuhte (pişmemiş) Kiremit ve Tuğla fırın 52 / 44 000	Puhte kiremit tahmini adet 8000 / 2400	Puhte tuğla Şişhane adet 500 / 1500	Puhte tuğla haric-i çarşu 350 / 245	Odun çeki batman 60 / 3400
Avan-ı fırın, araba, caba vs. kıymeti / 2800		Mavuna 1 / 2000	Puhte tüğla Beylik çarşusu 150 / 200	

YEKUN	555 45
Harc-ı meyyit	1000
Deyn-i müsbet-i icare-i fırın-ı Ahmed Efendi	11 370
Deyn-i müsbet-i li-Mustafa Çelebi	5600
Deyn-i müsbet-i li-tuğlacı Mustafa, Receb, Hüseyin	7010
Deyn-i müsbet-i icare-i vakf-ı fırın-ı mezbur	900
Deyn-i müsbet-i li-Vartan zimmî kethuda-i fırın	750
Deyn-i müsbet-i li-mavunacı Bahten zimmî ücret-i kum	1000
Deyn-i müsbet-i li-Kigor veled-i Kulu zimmî ücret-i puhcular	2800
Deyn-i müsbet-i li-balçıkcı Mehmed	7000
Deyn-i müsbet-i li-kiremidci Dimitri veled-i Todori	6850
Deyn-i müsbet-i li-Canon zimmî	900
Deyn-i müsbet-i li-Mustafa ve İskender ...	1000
Resm-i kısmet	1000
Huddamiye ve Ihzariye	100
TEREKEDEN ÇIKARILAN YEKUN	47 280
CEM'AN (Geri kalan kısım)	8265
Hisse-i zevce-i el-mezbûre	1032
Hisse-i veled-i el-mezbure	4834
Hisse-i bint-i el-mezbure	2403
Tuğla pazarlayan birisi olduğu anlaşılan Sancal veled-i Mercan adlı zimmînin terekesinin büyük bir kısmı borçlarına ödenmiştir.	

TABLO X. Para Vakıflardan Nakit Borç Alan Gayrimüslimler

Yer	Borç Veren Vakfın Adı	Borçlunun Kimliği	Borç Miktarı	Açıklama	Tarih
Balat	Şeyhülislam Abdulkerim Efendi	Mihail	7000 dirhem	Bey'-i li'l-istiğlâl yoluyla evini vakfa satarak.	12. S. 979 / 6.Temmuz 1571
Balat	Baba Fendan	İdroz veled-i Nikola	5075 dirhem	Bi-mu'amele-i mütevelli ile borç verilmiştir.	Evail-i R. 979 /
Balat	Merhum Mustafa Çelebi	Kostantin veled-i Yani	8100 dirhem	Dimitri veled-i Mihail ve Nikola veled-i İstemâdi adlı zimmîlerin kefil olmuşlar	22/Za./1003
Balat	Merhum Şeyh Osman	Foni veled-i Bankaray	7000 akçe	Kefili İstemadi veled-i Anastaş'dan talep edilmiştir	26/L./1041
Balat	Abdurrahman Efendi	Yahudi Naftali veled-i Harun	7000 akçe	Borcunu ödeme esnasında mahkemeye baş vurarak hüccet talebi	10. R. 999 / 5.Şubat 1591
Galata	Hüseyin Ağa	Dimo veled-i İnkanı	2700 dirhem	karz-ı şer'i olarak borcu olduğunu mahkemede ikrar etmiştir	25. Ra. 1002 / 19. Aralık 1593
Galata	Defterdâr Merhum Süleyman Efendi	Niri veled-i Manol	6600 akçe	Borcuna karşılık olarak sınırları belli bir evi rehn alınmıştır. Ancak daha sonra isimleri zikredilen beş zimmî esnafın kefaletiyle evi tekrar Niri veled-i Manol'a teslim edilmiştir.	11. Ra. 1002 / 4. Ocak 1594
Galata	Hüseyin Ağa	Yani veled-i Pavul	35000 akçe	Borcunu tamamen ödemiştir.	8. C. 1002 / 1. Mart 1594
Galata	Hüseyin Ağa	Toma veled-i Antoni	30200 akçe	Sınırları belli olan evini istiğlal tarikiyle bey' edip, yine yıllık iki bin altı yüz akçeye kiralamıştır.	Evail-i Za. 1003 / 7. Temmuz 1595

Galata	Hüseyin Ağa	Antoni veled-i Lonca	altmış bin akçe	Antoni mülk menzilini istiğlâl tarikiyle vakfa satıp, her sene altı bin akçeye kiralamıştır.	Evail-i Za. 1003 / 7. Temmuz 1595
Galata	Hüseyin Ağa	Yahudi İsrayil veled-i Yasef	----	Mülk menzilini istiğlâl tarikiyle vakfa satması.	Evâsıt-ı Za 1003 22. Temmuz 1595
Galata	Büzürak (?)	Dimitri veled-i Yani	----	Mülk menzilini istiğlâl tarikiyle vakfa satması.	21. Z. 1003 / 27 Ağustos 1595
Galata	Ahmet Bey bin Üsküdarî	Aslan adındaki zimmî	15000 akçe	On bin akçesini ödemiş geri kalan beş bin akçeyi kefilleri Ahmet bin Abdullah ve İstemadi veled-i Yakomî'den talep edilmiştir.	27 Z. 1003 2. Eylül 1595
Galata	Hatice Hatun	Todori veledi Yani	1100 dirhem	Şer'i çuha pahasından karz-ı hasan olarak verilmiştir.	Evahir-i Z. 1003 / 4. Eylül 1595
Galata	Hüseyin Ağa	Yani veled-i Nikola	----	Adı geçen vakıftan istiğlal yoluyla para almıştır.	Evahir-i Z. 1003 / 4. Eylül 1595
Galata	el-Hac Ferağ	Dimitri veled-i Yavan	8000 akçe	Borçlunun ölmesi üzerine, babasının borcunu oğlunun üstlendiğini, ancak istiğlal yoluyla evini vakfa sattığını ve daha sonra da bu evi bir yıllığına sekiz yüz akçeye icara tutmuştur.	25. M. 1008
Galata	Safiye Hatun	Asaş veled-i Yorgi	11000 akçe	karz yoluyla yapılan borçlanma karşılığında evinde bulunan bazı gümüş eşyalarını fiyatlarını tespit ederek rehin bırakılmıştır.	2. Ra. 1026
Galata	Hüseyin Ağa	Asede bint-i Lorenco	----	İstiğlal yoluyla vakfından almış olduğu para karşılığında mülk menzilini kırk bin gümüş dirheme satışı yapılmıştır.	3. Z. 1003 / 9. Ağustos 1595

TABLO XI. Evâhir-i Cemaziye'l-evvel 952 / 8-18 Ağustos 1545 Tarihinde İstanbul'da Bulunan Yahudi Cemaatleri, Hane Sayısı ve Cizye Hâsılatı (TD, no 240)

Sıra No	Cemaat Adı	Hane Adedi	Hâsılat (Akçe)	Hane baş. Düş. Ver.	Defter-deki Sayfa No
1	Cemaat-ı Yahudiyân-ı İstanbul	116	7796	67.20	*10–11*
2	Cemaat-ı Yahudiyân-ı Galata	19	1296	68.21	*12*
3	Cemaat-ı Yahudiyân-ı Gelibolu	3	151	50.33	*12*
4	Cemaat-ı Yahudiyân-ı İnöz	11	642	58.36	*12*
5	Cemaat-ı Yahudiyân-ı Üsküb	4	192	48	*13*
6	Cemaat-ı Yahudiyân-ı Esirci	5	252	50.4	*13*
7	Cemaat-ı Yahudiyân-ı Ohri	17	1026	60.35	*13*
8	Cemaat-ı Yahudiyân-ı Furnoz	26	1519	58.42	*13–14*
9	Cemaat-ı Yahudiyân-ı Eğriboz	64	4699	73.42	*14–15*
10	Cemaat-ı Yahudiyân-ı Aydın	94	5610	59.68	*15–16*
11	Cemaat-ı Yahudiyân-ı (?)	12	616	51.33	*16–17*
12	Cemaat-ı Yahudiyân-ı (?)	6	492	82	*17*
13	Cemaat-ı Yahudiyân-ı Selanik	91	5794	63.67	*17–18*
14	Cemaat-ı Yahudiyân-ı Tire	57	2991	52.47	*18-19*
15	Cemaat-ı Yahudiyân-ı Siroz	45	2592	57.6	*19-20*
16	Cemaat-ı Yahudiyân-ı Sisân	24	1273	53.04	*20*
17	Cemaat-ı Yahudiyân-ı Belgrat	8	526	65.75	*21*
18	Cemaat-ı Yahudiyân-ı Misisli	31	1599	51.58	*21*
19	Cemaat-ı Yahudiyân-ı Sofya	2	96	48	*21*
20	Cemaat-ı Yahudiyân-ı Yanya	26	1971	75.80	*22*
21	Cemaat-ı Yahudiyân-ı Perlepe	4	288	72	*22*
22	Cemaat-ı Yahudiyân-ı Kesriye	69	3824	55.42	*22–23*
23	Cemaat-ı Yahudiyân-ı Nallıbazar	14	920	65.71	*23–24*
24	Cemaat-ı Yahudiyân-ı Yenibazar	2	108	54	*24*
25	Cemaat-ı Yahudiyân-ı Ankara	23	1284	55.82	*24*
26	Cemaat-ı Yahudiyân-ı Fenar	36	2211	61.41	*24–25*
27	Cemaat-ı Yahudiyân-ı Tırhala	6	289	48.16	*25*

28	Cemaat-ı Yahudiyân-ı Karaferya	55	3596	65.38	*25–26*
29	Cemaat-ı Yahudiyân-ı Edirne 'an cema'ât-ı Karayî	106	6960	65.66	*26–28*
30	Cemaat-ı Yahudiyân-ı Kastamoni 'an cema'ât-ı Karayî	1	99	99	*28*
31	Cemaat-ı Yahudiyân-ı (?)'an cema'ât-ı Karayî	12	616	51.33	*28*
32	Cemaat-ı Yahudiyân-ı Harburut	30	1754	58.46	*28–29*
33	Cemaat-ı Yahudiyân-ı Trabzon	15	921	61.4	*29*
34	Cemaat-ı Yahudiyân-ı Niğbolu	81	4963	61.27	*29–31*
35	Cemaat-ı Yahudiyân-ı Arıkcı	24	1440	60	*31*
36	Cemaat-ı Yahudiyân-ı Vidin	9	487	54.11	*31*
37	Cemaat-ı Yahudiyân-ı Filibe	35	1697	48.48	*32*
38	Cemaat-ı Yahudiyân-ı Avlonya	8	420	52.5	*32*
39	Cemaat-ı Yahudiyân-ı İştib	31	1669	53.83	*33*
40	Cemaat-ı Yahudiyân-ı (?)	21	1542	73.42	*33*
41	Cemaat-ı Yahudiyân-ı Anasoluk	3	154	51.33	*34*
42	Cemaat-ı Yahudiyân-ı Akzor	8	399	49.87	*34*
43	Cemaat-ı Yahudiyân-ı Borlu	26	1530	58.84	*34*
44	Cemaat-ı Girit	7	411	58.71	*35*
45	Cemaat-ı Yahudiyân-ı Antalya	17	840	49.41	*35*
46	Cemaat-ı Yahudiyân-ı Yanbolu	7	350	50	*35*
47	Cemaat-ı Yahudiyân-ı İstanbul	121	7125	58.88	*36–37*
48	Cemaat-ı Yahudiyân-ı mezkûrun der Silivri	4	192	48	*37*
49	Cemaat-ı Yahudiyân-ı İspanî Alaman	26	1423	54.73	*38*
50	Cemaat-ı Yahudiyân-ı Dimetoka	27	1446	53.55	*38*
Toplam Yahudi Hane Sayısı				1490	
Elde Edilen Toplam Hâsılat Tutarı				89494 Akçe	
Ortalama Cizye Tutarı				60.06 Akçe	

TABLO XII. Evahir-i Cemaziye'l-evvel 952/8-18 Ağustos 1545 Tarihinde İstanbul'da Bulunan Ermeni Hane Sayısı ve Cizye Hâsılatı (TD, no 240)

Sıra No	Cemaat Adı	Hane Adedi	Hâsılat (Akçe)	Hane baş. Düş. Ver.	Defterdeki Sayfa No
0	Cemaat-ı Ermeniyân-ı İstanbul	Sadece isim verilmiş, hane adedi ve hâsılatı verilmemiştir.			
1	Cemaat-ı Ermeniyân-ı Trabzon	16	885	55.31	*41*
2	Cemaat-ı Ermeniyân-ı Larende	79	4784	60.55	*41–42*
3	Cemaat-ı Ermeniyân-ı Darğandos	96	5610	58.43	*42–44*
4	Cemaat-ı Ermeniyân-ı Gülhisar	13	694	53.38	*44*
5	Cemaat-ı Ermeniyân-ı Dimleş(?)	85	4859	57.16	*44–45*
6	Cemaat-ı Ermeniyân-ı Basen(?)	57	3359	58.92	*46*
7	Cemaat-ı Ermenivân-ı Errânsehri	24	1499	62.45	*47*
8	Cemaat-ı Ermeniyân-ı Akislü	12	721	60.08	*47*
9	Cemaat-ı Ermeniyân-ı Güdükgöçü	40	2636	65.9	*48*
10	Cemaat-ı Ermeniyân-ı Karaman	25	1730	69.2	*49*
11	Cemaat-ı Ermeniyân-ı Akşehir	5	285	57	*49*
12	Cemaat-ı Ermeniyân-ı Niğde	37	1962	53.02	*49–50*
13	Cemaat-ı Ermenivân-ı Konya	9	502	55.77	*50*
14	Cemaat-ı Ermeniyân-ı Tokat	25	1550	62	*50*
15	Cemaat-ı Ermeniyân-ı Ürgüb	6	666	111	*51*
16	Cemaat-ı Ermeniyân-ı Ilgın	64	3835	59.92	*51–52*
17	Cemâ'at-ı Ermeniyân-ı tersane ki 'an cema'ât-ı Ermeniyân-ı Ankara	3	176	58.66	*52*
18	Cemaat-ı Ermenivân-ı Aytanos	25	1622	64.88	*52*
19	Cemaat-ı Ermeniyân-ı Burusa	98	6120	62..44	*53–54*
20	Cemaat-ı Ermeniyân-ı Kilise-i Tanrıvirmiş	19	412	21.68	*54*
21	Cemaat-ı Ermeniyân-ı Sason	10	580	58	*55*
22	Cemaat-ı Ermeniyân-ı Amasya	2	126	63	*55*
23	Cemaat-ı Ermeniyân-ı Ediklersu	3	144	48	*55*
24	Cemaat-ı Ermenivân-ı (?)	27	1417	52.48	*55–56*
Toplam Ermeni Hane Sayısı				787	
Elde Edilen Toplam Hâsılat Tutarı				46174 Akçe	
Ortalama Cizye Tutarı				58.67 Akçe	

TABLO XIII. Evâhir-i Cemaziye'l-evvel 952/8-18 Ağustos 1545 Tarihinde Galata'da Bulunan Efrenci, Rum ve Ermeni Hane Sayısı ve Cizye Hâsılatı (TD, no 240)

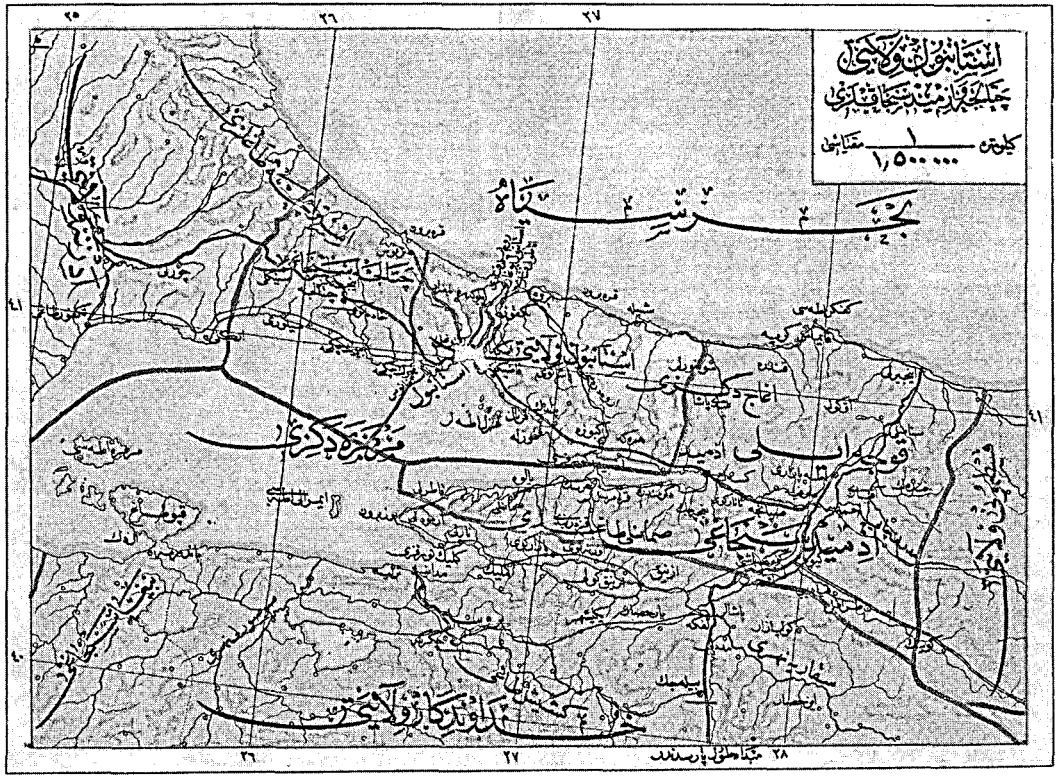
Sıra No	Cemaat veya Mahalle Adı	Hane Adedi	Hâsılat (Akçe)	Hane baş. Düş. Ver.	Defterdeki Sayfa No
A.	Cemaat-ı Efrenciyân der Galata				*89*
I.	Cemaat-ı Satunarya	8	544	68	*89*
1	Mahalle-i Kudemâ-i Galata	18	1286	71.44	*89*
II.	Cemaat-ı Aleksandır	53	3789	71.49	*89–90*
B.	Cemaat-ı Rumiyân-ı Galata				*90*
1	Mahalle-i Kilise-i Kastilyon	19	1256	66.10	*90–91*
2	Mahalle-i Kilise-i Ala ...	12	686	57.16	*91*
3	Mahalle-i Kilise-i Aya Yani	8	424	53	*91*
4	Mahalle-i Kilise-i Aya Nikola	16	986	61.62	*91–92*
5	Mahalle-i Kilise-i ...	10	630	63	*92*
6	Mahalle-i Kilise-i Aya Yorgi	12	691	57.58	*92*
C.	Cemaat-ı Ermeniyân-ı Galata	30	2200	73.33	*92–93*
1	Mahalle-i Kilise-i Hıritos	14	787	56.21	*93*
2	Mahalle-i Kilise-i Hıritos-ı diğer	21	1223	58.23	*93–94*
3	Mahalle-i Kilise-i Aya Dimitri	9	590	65.55	*94*
4	Mahalle-i Kilise-i ...	15	890	59.33	*94*
D.	Cemaat-ı Balıkciyân-ı Galata	28	1344	48	*95*
I.	Cemaat-ı ki an Balıkciyân-ı Galata ifrâzşudend	20	1050	52.5	*95–96*
Toplam Efrenci, Ermeni Ve Rum Hane Sayısı				293	
Elde Edilen Toplam Hâsılat Tutarı				18370	
Ortalama Cizye Tutarı				62.71	

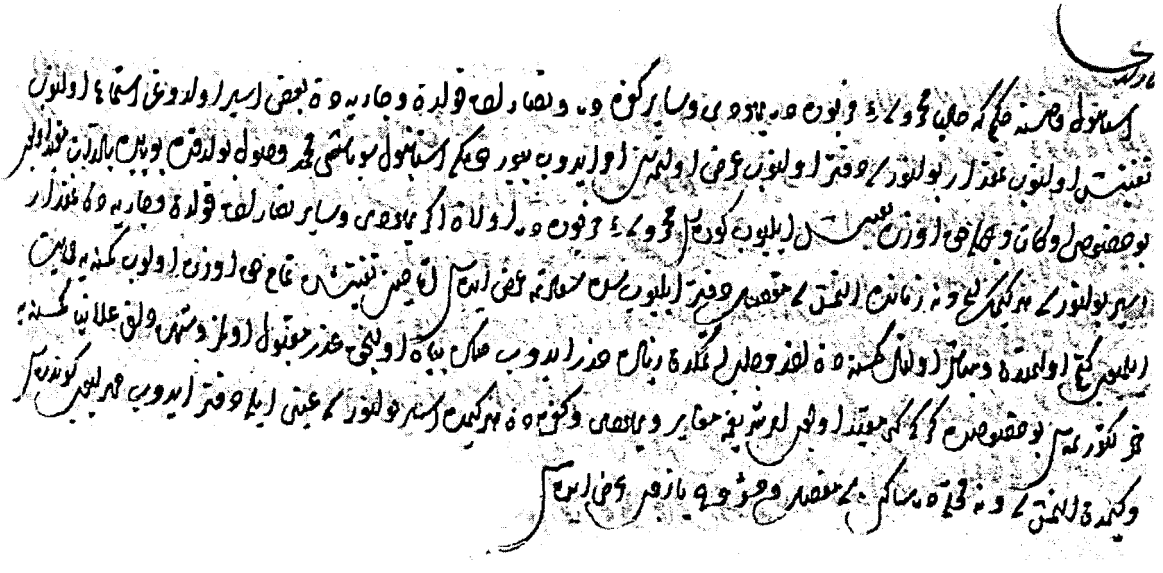
TABLO XIV. Evahir-i Cemaziye'l-evvel 952 / 8-18 Ağustos1545 Tarihinde İstanbul'da Bulunan Rum Hane Sayısı ve Cizye Hâsılatı (TD, no 240)

S.No	Cemaat veya Mahalle Adı	Hane Adedi	Hâsılat	Hane baş. Düş. Ver.	DefSayfa No
A	Cemaat-ı Rumiyân-ı İstanbul				*56*
1	Mahalle-i Ayamut Kadırğa	64	3769	58.89	*56–57*
2	Mahalle-i Deli Mırmır	13	599	46.07	*57*
3	Mahalle-i Balat	10	600	60	*58*
4	Mahalle-i Rumiyân-ı Galata	8	449	56.12	*58*
I.	Cemaat-ı Rumiyân-ı Kalorimyan	7	460	65.71	*58*
II.	Cemaat-ı Rumiyân-ı Kalorimyan-ı diğer	8	544	68	*59*
1	Mahalle-i Yenice Foca	67	4215	62.91	*59–60*
III.	Cemaat-i Rumiyân-ı Karaca Foça				*60*
1	Mahalle-i Bâb-ı Kum	50	3053	61.06	*60–61*
2	Mahalle-i Ayamut Kadırga	49	2830	37.34	*61-62*
3	Mahalle-i Fenar tabi-i Karaca Foça	21	1219	58.04	*62*
4	Mahalle-i Rumiyân-ı Galata tabi-i Karaca Foça	19	1666	87.68	*62–63*
IV.	Cemaat-ı Rumiyân-ı Midilliyân				*63*
1	Mahalle-i Ayadimitri	7	391	55.85	*63*
2	Mahalle-i Aya tabi-i Midilliyân	9	452	50.22	*63*
3	Mahalle-i Kigor tabi-i Midilliyân	4	270	67.5	*64*
4	Mahalle-i Fenâr tabi-i Midilliyân	13	742	57.07	*64*
5	Mahalle-i Ekinli Yonca tabi-i Midilliyân	22	1204	54.72	*64-65*
6	Mahalle-i Patrik tabi-i Midilliyân	8	512	64	*65*
7	Mahalle-i Ebu (?) nam-ı diğer Kürekci	3	149	49.66	*65*
8	Mahalle-i Ağaşti nam-ı diğer kürekçi	6	399	66.5	*65*
9	Mahalle-i Avlonga tâbi'-i Midillüyân	58	3500	60.34	*66*
10	Mahalle-i Midilliyân-ı Galata	11	656	59.63	*67*
11	Mahalle-i Simnos tabi-i Midilliyân	10	683	68.3	*67*
12	Mahalle-i Kalkancı tabi-i Midilliyân	9	576	144	*67*
13	Mahalle-i (?)	11	666	60.54	*67–68*
14	Mahalle-i (?)	20	1430	71.5	*68*
15	Mahalle-i Kilise-i Yaban(?) der nezd-i Kırk çeşme	6	364	60.66	*68*
16	Mahalle-i Kürekçi der nezd-i Kırk çeşme	12	782	65.16	*69*
17	Mahalle-i Patrik	47	1896	40.34	*69–70*

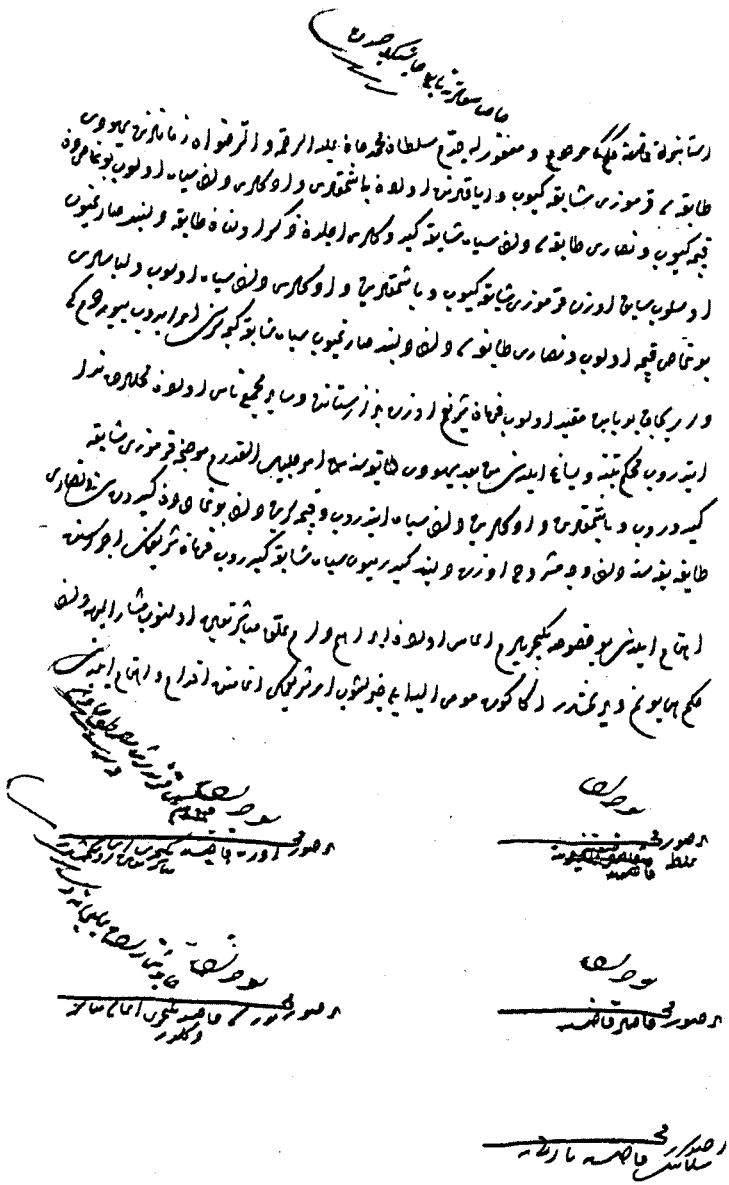
18	Mahalle-i Fenar Sur	32	1781	55.65	*70*
19	Mahalle-i (?)	11	663	60.27	*70–71*
20	Mahalle-i Kuvu tabi-i Fenâr	17	1152	67.76	*71*
21	Mahalle-i Kikor (Kigor)	34	2180	64.11	*71–72*
22	Mahalle-i Ekinli Yonca	34	2132	62.70	*72*
23	Mahalle-i Alasonva	17	999	58.76	*73*
24	Mahalle-i Kaliferya	20	1145	57.27	*73*
25	Mahalle-i Çarşû nezd-i bâb-ı Edirne	20	1230	61.5	*73–74*
26	Mahalle-i Avvirdi tabi-i bâb-ı top	3	144	48	*74*
27	Mahalle-i Yeni der nez-i bâb-ı silivri	6	344	57.33	*74*
28	Mahalle-i (?)	8	429	53.62	*74*
29	Mahalle-i Deli Mırmır ve Mescidi	43	2389	55.55	*75*
30	Mahalle-i Kigor	35	2080	59.42	*75–76*
31	Mahalle-i Arğun	65	4197	64.56	*76–77*
32	Mahalle-i Kemer İsalı mea' Sulu Manastır	69	4042	58.57	*77–78*
33	Mahalle-i (?)	69	4489	65.05	*78–79*
34	Mahalle-i Niğbolu	2	96	48	*79*
35	Mahalle-i Ohri	8	660	82.5	*79*
V.	Cemaat-ı Kefelüvân	82	5181	63.18	*80–81*
1	Mahalle-i Avlonya	47	2816	59.91	*81-82*
VI.	Cemaat-ı Aya Trabzon	Boş çıkmıştır			
1	Mahalle-i Bâb-ı Fenâr	37	1976	53.40	*85*
2	Mahalle-i Bâb-ı Aya	39	1892	48.51	*85–86*
VII.	Cemaat-ı Tabakciyân	10	432	43.2	*86*
VIII.	Cemaat-ı Emenivân ki balıkcivân ki İstanbul Efradındandır				*86*
1	Mahalle-i Bâb-ı Balat	18	1014	56.33	*86–87*
2	Mahalle-i Bâb-ı Fenâr	8	599	74.87	*87*
3	Mahalle-i Bâb-ı Aya	11	684	62.18	*87*
IX.	Cemaat-ı Makreme-i diger ez balıkcivân	37	1789	48.35	*87–88*
X.	Cemaat-ı Dalyâncivân-ı İstanbul	27	1296	48	*88*
XI.	Cemaat-ı (?)	4	192	48	*88*
Toplam Rum Hane Sayısı				1542	
Elde Edilen Toplam Hâsılat Tutarı				91252 Akçe	
Ortalama Cizye Tutarı				59.17 Akçe	

Harita 1: İstanbul Vilâyeti ile Çatalca ve İzmid Sancakları

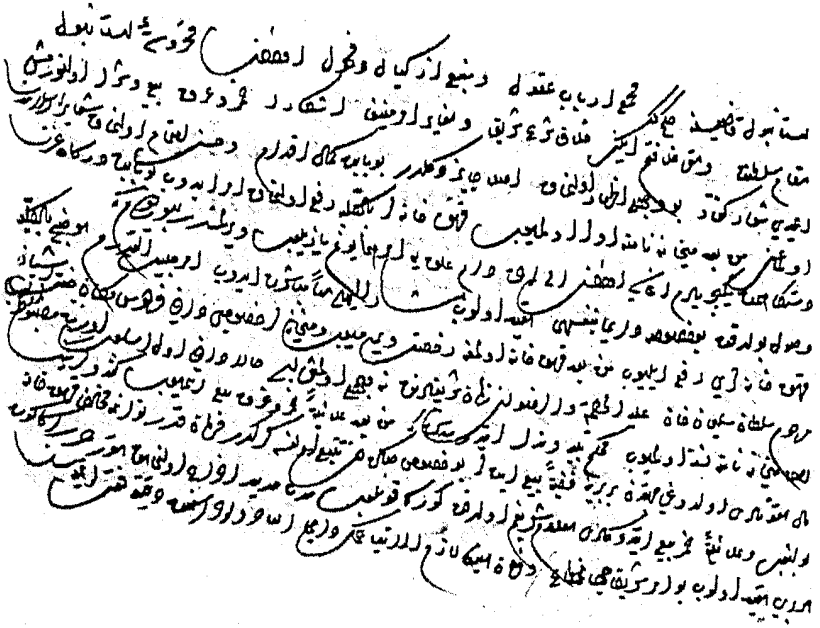

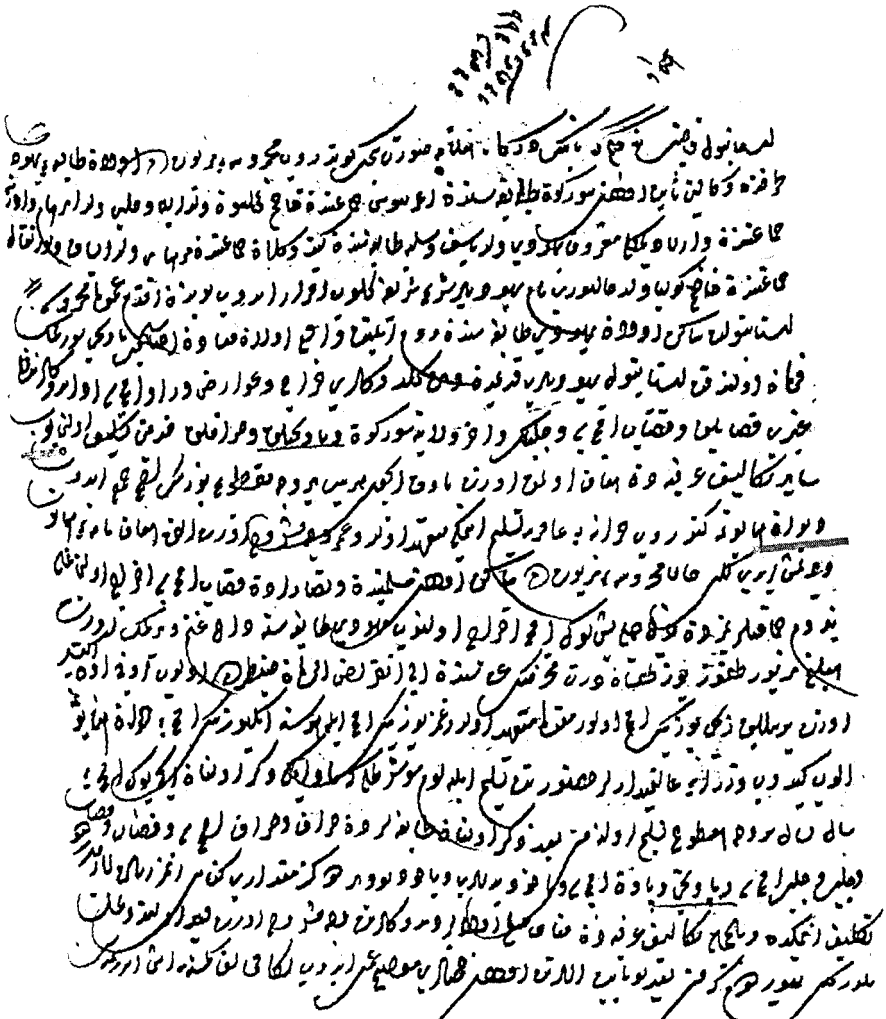
Belge I, Gayrimüslimlerin elinde bulunan köle ve cariyelerin tespiti hakkında 15 Safer 967 / 16 Kasım 1559 tarihli İstanbul kadısına gönderilen hüküm. BOA. A.DVN. MHM. d. no. 3 s. 189, hük no. 525.

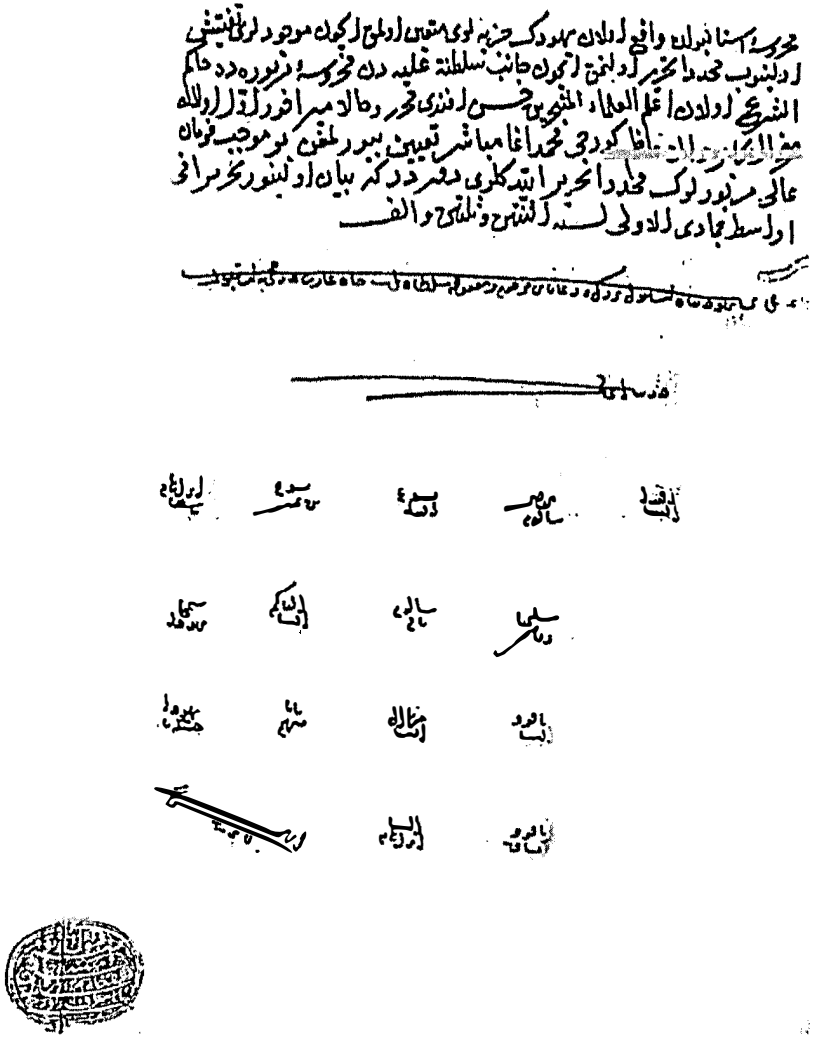
Belge II, Gayrimüslimlerin islamî kıyafetlerle gezmemeleri hakkında 23 Rebiyülevvel 998 / 8 Mayıs 1580 tarihli İstanbul kadısına gönderilen hüküm. BOA. A.DVN. MHM. d. no. 39 s. 292, hük no. 561.

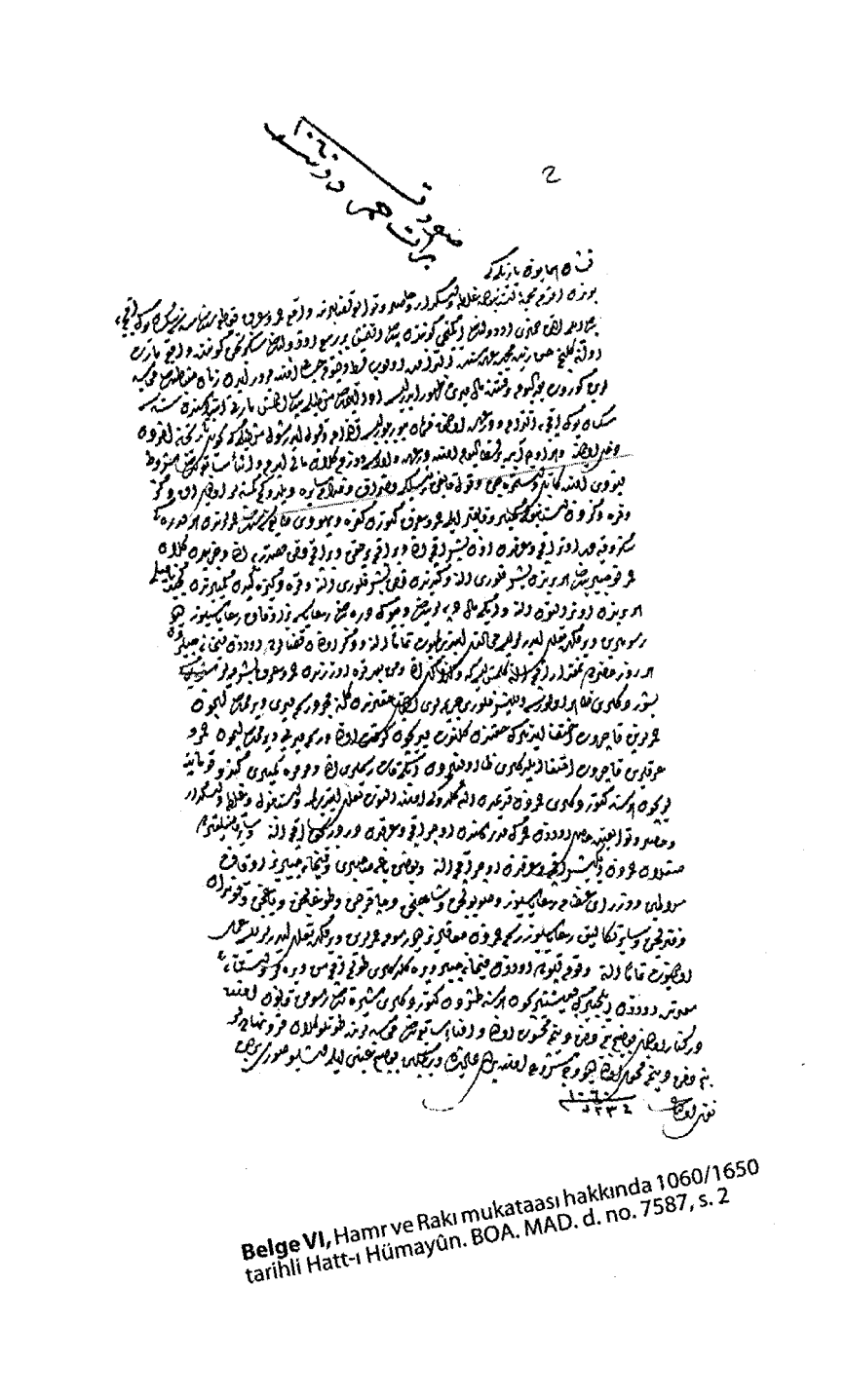
Belge III, Hamr ve rakının aleni olarak içilmesinin yasaklandığına dair 19 Safer 991 / 14 Mart 1583 tarihli İstanbul Kadısına gönderilen hüküm. BOA. A.DVN. MHM. d. no. 48 s. 330, hük no. 968.

Belge IV, Tekâlif-i örfiyeden muaf olan Yahudilere dair 2 Safer 994 / 23 Ocak 1584 tarihli hüküm. BOA. A.DVN. MHM. d. no. 60 s. 136, hük no. 302

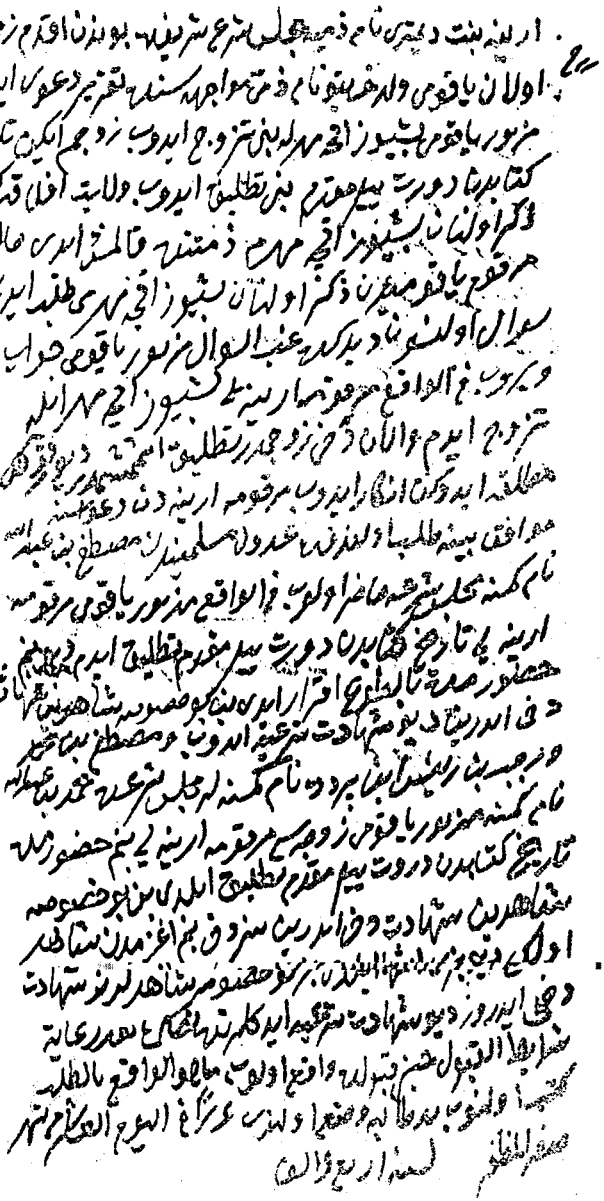
Belge V, Yahudilerin 15 Şevval 1032 / 12 Ağustos 1623 tarihli cizye sayım defterinin ilk sayfası. BOA. MAD. d. no. 286, s. 4.

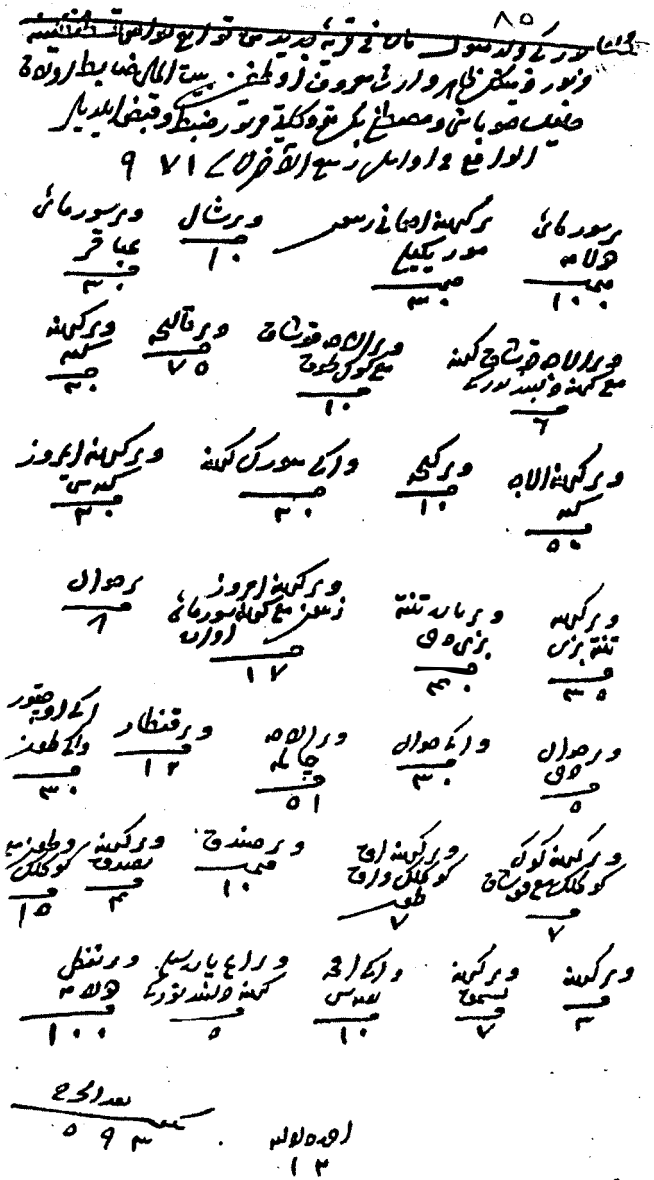
Belge VI, Hamr ve Rakı mukataası hakkında 1060/1650 tarihli Hatt-ı Hümayûn. BOA. MAD. d. no. 7587, s. 2

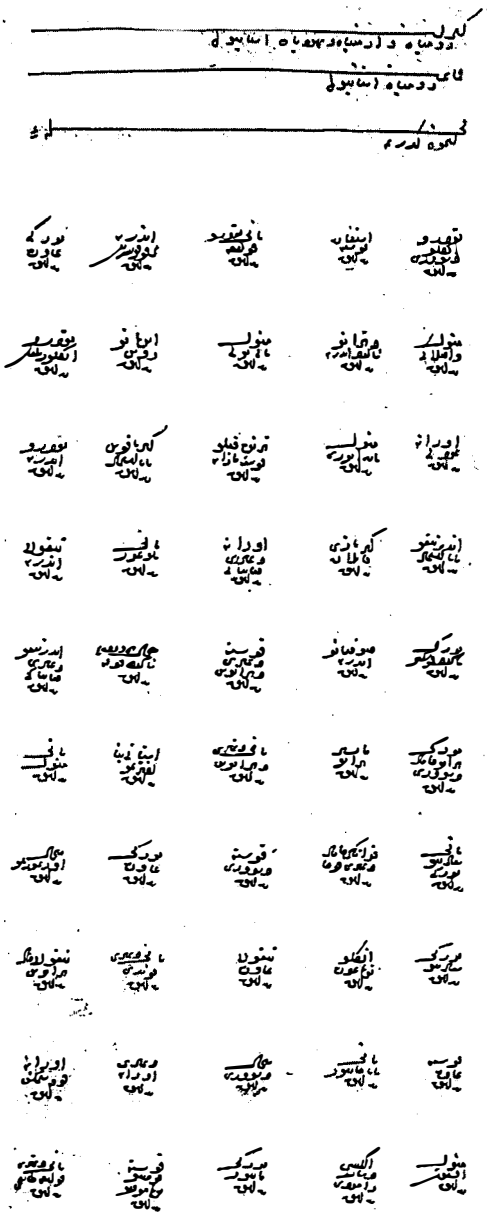
Belge VII, Cizya miktarının tespiti için 26 Cemaziyelevvel 1001 / 28 Şubat 1593 tarihli Galata kadılığına gönderilen hüküm. İMŞSA, Galata 17, s. 164.

Belge VIII, Eşinden boşanan gayrimüslim kadının mihir talebiyle mahkemeye açtığı dava kaydı. İMŞSA, Balat 18, s. 104a.

Belge IX, Yorgi veled-i Manol'un evasıt-ı Rebiyülahir 971 / 2-12 Aralık 1563 tarihli muhallefatı. İMŞSA, Yeniköy 7, s. 85.

Belge X, Geliri Fatih İmarethânesine ait olan 1540 tarihli cizye tahriri kaydı. BOA. TD. no, 210, s. 2.

Ein newe Reyßbeſchreibung auß Teutſchland
Nach

Conſtantinopel vnd Jeruſalem.

Darinn die gelegenheit derſelben Länder/Städt/ Flecken/Gebew ꝛc. der Innwohnenten Völcker Art/ Sitten/ Gebreuch/Trachten/Religion vnd Gottesdienſt ꝛc.

Inſonderheit die jetzige ware geſtalt deß H. Grabs/ der Stadt Jeruſalem vnd anderer heiligen Oerter/darbey allenthalben der heiligen Schrifft vnd deß Authoris Meinung hievon.

Item welcher geſtalt vnd was die Röm. Keyſ. Maj. durch jhren Legaten dem Türckiſchen Keyſer/auch deſſen fürnembſten Officirn/jedem beſonder zur Præſent vnter wegen vnd zu Conſtantinopel damals überlieffern laſſen/ ſampt deß alten verthvnd der Legaten Ampt/Habitation/jährlichen Beſoldung ꝛc. vnd gantzen Vnkoſten daſelbſt.

Deßgleichen deß Türckiſchen Reichs Gubernation/Policey/Hofhaltung/nutzbarkeit deß Reyſens/vnd vielerley andern luſtigen ſachen/

Mit hundert ſchönen newen Figuren/dergleichen nie wird geweſen ſeyn/

In III. vnterſchiedlichen Büchern

Auffs fleiſſigſt eigner Perſon verzeichnet vnd abgeriſſen

Durch Salomon Schweigger/damal Diener am Evangelio übers dritt Jar zu Conſtantinopel ꝛc.

Dieſer Zeit aber Prediger der Kirchen zu vnſer Frawen inn Nürnberg.

Vnd jetzo auff offtes begehrn vieler fürnemer/erfahrner vnd guthertziger Leut menniglich ſo wol zum Troſt vnd Warnung als zur Luſt

Gedruckt vnnd verlegt zu Nürnberg/ durch Johann Lantzenberger. M. DCVIII.

Belge XI, Salomon Schweigger, Eine neue Reissbeschreibung aus Teutschland nach Constantinopel und Jerusalem, kitabının ilk sayfası.

Wann man aber Meß helt/vnd das Sacrament reicht/ ſo wird es dem gemeinen Volck in beyderley Geſtalt gereicht/ nemlich die Leyen treten herzum Chor/da iſt ein niedere Thür/wann man in Chor hinein gehet/weil/alſo daß er kan mit dem Mund darüber hinein reychen/ da gibt jm der Prieſter aus dem Kelch Brodt vnnd Wein miteinander/ in einem ſilbern Löffel/ da das Brodt eingerüret iſt im Kelch/ das Brodt brauchen ſie ungeſeuret/ wie wir vns gebreuchlich/ ſondern ein geſeuert oder gemein Brodt/ daher ſie übel mit vns zu frieden ſeyn/vnd viel diſputirens vnd ſtreits erwecken ob dem geſeuerten vnd vngeſeuerten Brodt. Bey der Meß werden viel Ceremonien mit eingemiſcht/ vnd iſt ſchier der gantze Gottes dienſt eitel Ceremonien vnd Gepräng mit ſingen/ leſen/reychen/ bücken/ſonderlicher Prieſterlicher Zier von Kleidung vnd dergleichen/ daß ſich auch der Haupthandel oder das Sacrament Chriſti gleichſam drunter verleuret/ vnd ſchwerlich geſpürt wird/ wie ſie faſt in allen jren Gottesdienſten durch die *parerga ipſum ergon* verdecken vnd verdunckeln.

Meß/Nachtmal Chriſti.

Ceremonien.

Volgt jetzund ein gemahlter Augenſchein/wie die Griechiſchen Prieſter in der Kirch/ ſo ſie Ampts pflegen vnd predigen/ gezieret ſeyn.

Namen

Belge XII, Kilisede yapılan bir ayin ve Rum rahiplerin vaaz verirken giydikleri giysiler. Schweigger, *Eine neue Reissbeschreibung*, s. 215.

Resim I, Beyoğlu'nda bir Rum kızı. Gravürlerle Türkiye, c. VI, s. 100.

Resim II, Edirneli Yahudi kızı. Gravürlerle Türkiye, c. VI, s. 108.

Resim III, Ermeni kadın. Gravürlerle Türkiye, c. VI, s. 109.

ÖZGEÇMİŞ

1965 yılında Bitlis'in Ahlat ilçesinde doğdu. İlk ve orta öğrenimini Ahlat ve Van'da, lisans eğitimini 1987 yılında Erciyes Üniversitesi'nde tamamladı. 2000 yılında Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde Tarih Anabilim dalından yüksek lisansını tamamladı.

1988-1993 yılları arasında Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde, Arşiv uzmanı olarak görev yaptı. 1993-1997 yıllarında Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi'nde öğretim görevlisi olarak çalıştı. 1997'de itibaren de Yüzüncü Yıl Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesinde Öğretim görevlisi olarak çalışmaktadır. 2002 yılında Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde, Yeni Çağ Anabilim dalında doktora programına başladı. *Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimlerin Gündelik Yaşamları (1520-1670 İstanbul Örneği),* adlı tezini hazırladı. Evli ve dört çocuk babasıdır.

ÖZET

Osmanlı Devleti, kuruluşundan itibaren Müslümanların ve gayrimüslimlerin bir arada yaşadığı kozmopolit bir ülkedir. Özellikle de İstanbul bu anlamda önemli bir Osmanlı şehridir. Dinî, sosyal ve ekonomik yaşamlarının farklılığına rağmen, XVI. ve XVII. yüzyıllarda İstanbul'da değişik milletlere mensup insanların huzur ve güven ortamı içinde birlikte yaşadıkları görülmektedir.

Fetihten sonra İstanbul'un Türk–İslam şehri haline getirilme çabalarına karşın, nüfusunun önemli bir kısmının gayrimüslimlerden olduğu görülmektedir. Hristiyan ve Musevî olan gayrimüslimler genelde Rum, Ermeni ve Yahudi milletine mensup idiler. Az bir kısmı da Galata'ya yerleşen Avrupalı tâcirlerden oluşmaktaydı.

Osmanlı Devleti'nde yaşayan gayrimüslimlerin hukukî statüleri, geçerli olan kanunlar çerçevesinde belirlenmişti. Hukukî sorunlarını şer'iye mahkemelerine taşıdıkları gibi, Divân-ı Hümâyûn'a da müracaat edebiliyorlardı.

Bu çalışmada 1520-1670 yıllarında İstanbul'da yaşayan, farklı milletlerden oluşan gayrimüslimlerin gündelik yaşamları ele alınmıştır.

İndeks

A

Abbasiler, 17, 120
Abdulkerim Zeydan, 14
Adalar, 57
Ağriboz, 45
Ahmed Cevdet Paşa, 32
Ahmet Akgündüz, 13, 14, 20, 123, 160, 215, 272
Akdeniz, 23, 26, 30, 58, 149, 162, 164, 165, 168, 174, 177, 188, 272
Akşehir, 31, 293
Alfons Maria, 35, 36, 38, 39, 42, 284
Ali Paşa Camii, 177
Alman, 12, 23, 24, 45, 54, 70, 89, 113, 132, 156, 161, 167, 184, 195, 272
altın bilezik, 27, 76, 247
altın düğme, 76, 247
altın kaftan, 76, 247
altın saç bağı, 75, 247
Amasya, 31, 45, 293
Anadolu, 19, 22, 26, 27, 31, 32, 33, 35, 57, 58, 59, 60, 64, 71, 72, 73, 74, 77, 85, 104, 105, 108, 113, 131, 132, 149, 155, 162, 164, 167, 168, 175, 183, 184, 187, 202, 216, 248, 261, 270, 280
Antalya, 93, 292
Antoine Galland, 77, 79, 173, 174
Arap Camii, 50, 51, 52, 261
arâzi-i harâciye, 192
Arnavutköy, 57, 121
Arşiv belgeleri, 13, 35
Aşkenize, 45
Avarız hanesi, 202
Avarız vergisi, 4, 202
Avlonya, 178, 292, 294
Avrupalı seyyahlar, 13, 89, 94, 99
Aya Françesko Kilisesi, 24
Ayasofya Camii, 124
ayin hürriyeti, 86
Ayvansaray, 57
Azak, 159, 223
Azerbeycan, 33

B

Bağdad, 98
Bahçekapı, 56, 261
Balat, 13, 33, 47, 49, 55, 56, 57, 59, 60, 94, 109, 110, 118, 121, 125, 126, 127, 146, 158, 159, 186, 201, 222, 223, 224, 225, 226, 229, 230, 231, 232, 233, 234, 235, 238, 239, 240, 242, 246, 251, 259, 260, 261, 265, 273, 275, 290, 294, 295, 304
balıkhane mukata'ası, 179
Balıkpazarı, 56
Balkan kavimleri, 22
Balkanlar, 32, 59, 180, 193, 261
Bandırma, 55
Basra, 98
Beşiktaş, 13, 34, 55, 57, 76, 110, 121, 222, 224, 225, 226, 228, 230, 231, 232, 233, 234, 235, 237, 239, 244, 247, 250, 252, 259, 260, 261, 265
bey'-i bât, 125, 170
bey'-i istiğlâl, 125
Bey'u'l-'ıyne, 234
beytü'l-mâl, 180
beytülmal, 201, 236, 243
Bizans, 20, 22, 24, 26, 28, 31, 36, 49, 50, 51, 57, 118, 261, 270
Boşanma, 4, 110, 238, 239, 240
Bursa, 30, 31, 36, 41, 45, 58, 63, 65, 68, 71, 74, 79, 99, 143, 144, 172, 188, 193, 205, 213, 219, 236, 271, 273, 275

C

Cafer Ağa vakfı, 126
cariye, 119, 187, 190, 191, 233, 259
Cavid Baysun, 12
Cem Sultan, 61
cema'ât-ı Yahudiyân, 47, 62
cema'ât-ı Yahudiyân-ı Alaman, 47
cema'at-ı Yahudiyân-ı Didon, 199
cema'at-ı Yahudiyân-ı Evlâd-ı Devit, 199
cema'at-ı Yahudiyân-ı Evlâd-ı Musa, 199
cema'at-ı Yahudiyân-ı Kuru çeşme, 199
cema'ât-ı Yahudiyân-ı Portakâl, 47, 62
cema'at-ı Yahudiyân-ı Silivri, 199
Cema'ât-ı Ermeniyân-ı Karaman, 59
cemaat vakıfları, 123
cemaatler, 7, 117, 229, 231
Ceneviz, 20, 21, 73, 162, 181
Cenevizliler, 20, 49, 50, 55, 85
cerîme akçesi, 147, 220
cevherî kuşak, 75, 247
cevherli bilezik, 75, 247
cevherli kolçak, 75, 247
Cezayır esbâbı, 53
Cibali, 57
Cibalikapı, 146
Cinayet, 254
cizye, 10, 15, 16, 18, 26, 39, 40, 44, 45, 46, 47, 48, 62, 138, 192, 193, 194, 195, 196, 197, 198, 199, 200, 207, 261, 263, 301, 306
Cristobal de Villalon, 38, 42
Cuma selamlığı, 214

Ç

çadır akçesi, 205
Çakşır, 68
Çandarlı Kara Halil, 243
Çatalcalı Ali Efendi, ,97 ,96 ,89 ,82 145 ,140
çeyiz, 110 ,107
Çıfıt Kapısı, 56
Çift malzemesi, 249
çift resmi, 200
Çuha, 157
çulhâ Yahudiler, 173

D

dalyan mukataaları, 178
Darphane, 129, 130, 173, 176, 283
Dehrîler, 15
dellaliye, 252, 288
Dellaliye resmi, 205
deniz ticareti, 155, 170, 224
Deniz Ticareti, 3, 169
Denizci malzemesi, 249
Dıraç, 178
Dış Gümrükler, 181
dil oğlanları, 138, 208
dinî merasim, 86
dinî semboller, 17, 96
Divân-ı Hümayun, 105, 145, 157
Divân-ı Hümâyûn, 4, 7, 13, 67, 92, 104, 105, 138, 153, 166, 177, 178, 179, 180, 183, 190, 201, 202, 203, 214, 215, 216, 217, 218, 219, 220, 221, 229, 257, 259, 312
Dîvân-ı Hümâyun, 18
Doğu Roma, 87
Donanma-yı Hümayun, 175
Dubrovnik, 135, 162
dülbend, 66, 69, 71, 75

E

Ebu Hanife, 139, 195
Ebu's-Su'ûd Efendi, 81, 82, 97, 118
edik, 68, 69

Edirne, 30, 36, 59, 60, 63, 65, 71, 77, 114, 168, 177, 185, 218, 279, 292, 294
Edirnekapı, 56, 59
Efrenci, 9, 45, 46, 293
Ege, 26, 60, 71, 155, 162
Eğri kapı, 124
ehl-i hırfet, 160
Ehl-i Kitap, 14, 274
el-Maverdî, 14, 96
emân, 15
Engizisyon mahkemeleri, 60
Epitrachilion, 80
Erdek, 55
Eremya Çelebi Kömürciyan, 78, 112, 158, 175
Ermeni, 6, 9, 10, 26, 31, 32, 33, 34, 42, 43, 45, 46, 48, 52, 53, 55, 58, 59, 63, 66, 68, 77, 78, 87, 88, 89, 90, 91, 94, 99, 106, 107, 112, 113, 115, 116, 117, 118, 129, 156, 157, 159, 161, 165, 168, 169, 173, 175, 185, 191, 201, 204, 223, 232, 235, 256, 264, 273, 274, 277, 278, 284, 292, 293, 311, 312
Ermeni kadınlar, 78
Ermeni Patrikliği, 58
Ermeniler, 2, 13, 22, 25, 31, 32, 33, 34, 35, 50, 51, 53, 57, 59, 60, 68, 88, 99, 102, 115, 117, 129, 155, 158, 162, 164, 169, 170, 175, 176, 205, 261, 272, 274, 278, 281, 282, 283, 284
esir pazarı, 187, 188
Eskipazar, 47
Ester Kira, 133, 134, 281
Ev eşyası, 248
Evliya Çelebi, 12, 13, 43, 52, 53, 130, 146, 148, 160, 161, 270, 274, 279, 281

F

Fatih Cami, 45
Fatih İmareti, 26, 46, 62, 124, 198
Fener, 56, 112, 116, 146, 198, 204
Fener Rum Mektebi, 112
Feodal, 20
ferace, 68, 72, 74, 75, 78, 79, 232, 287
Fernand Braudel, 23, 35, 38, 162
Filibe, 45, 292
Filistin, 27, 109
fistan, 68, 74, 75, 248, 287, 288
Floransa, 162
Francisco kilisesidir, 54
Fransa, 18, 41, 51, 55, 71, 137, 138, 162, 208, 217
Frenk rahipleri, 32
Frenkler, 24, 55

G

Galata Kulesi, 51, 53
Gedik, 160, 278
Gelibolu, 45, 97, 147, 169, 291
Gelibolulu Mustafa Âli Efendi, 21
Gemi Yapımı, 3, 169
Gennadios, 27
Georges Scholarios, 27
Gerlach, 24, 25, 26, 27, 28, 42, 43, 70, 75, 76, 78, 85, 101, 102, 108, 113, 114, 115, 129, 156, 173, 174, 176, 184, 185, 186, 195, 214
Germen, 22
Gırnata, 60
Girit, 45, 229, 292
Giyecek, 248
Gülhisar, 31, 292
gümrük resmi, 169, 181
gümüş haç, 75, 247
Gürcistan, 155

H

hadd-i şirb, 253
Hain Ahmet Paşa, 129
halhal, 76, 247
Halil İnalcık, 20, 27, 29, 35, 36, 40, 77, 91, 95, 119, 163, 166, 192, 200, 211, 216, 261, 267, 278
Hamr, 3, 10, 52, 139, 141, 148, 161, 299
Hamr Gümrüğü, 141
Hanefi mezhebi, 14
Harac-ı Muvazzaf, 192
Haraç, 4, 16, 192, 268
harc-ı defter, 252
harc-ı hücec, 252
Harput, 34, 118
Hasköy, 13, 34, 49, 55, 56, 59, 103, 146, 222, 225, 230, 231, 232, 244, 246, 248, 250, 252, 254, 257, 261, 266, 289
hatem-i la'l, 75
Hatice Turhan Sultan, 57
Havass-ı Refi'a, 13
Hayreddin Karaman, 14
Hıristiyan, 14, 19, 20, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 29, 30, 31, 32, 39, 40, 42, 43, 46, 48, 51, 53, 54, 55, 56, 58, 60, 61, 63, 65, 66, 73, 80, 82, 89, 90, 92, 94, 99, 100, 103, 107, 110, 111, 112, 113, 118, 119, 120, 123, 128, 132, 137, 155, 170, 174, 190, 193, 196, 207, 211, 214, 215, 228, 229, 262, 285, 288, 312
Hocapaşa, 47, 225
Hz. İsa, 79, 100, 101, 228
Hz. Ömer, 29, 64, 82, 86, 87, 88, 91, 139, 193, 194, 197
Hz. Peygamber, 16, 17, 72, 86, 87, 193, 197, 210, 258, 262

I

Ilgın, 31, 293
Isaac Tzarfati, 63, 65
Isparta, 29, 92, 93, 249, 277

İ

i'lamiye, 252
ibadethane, 99
İberik Yarım Adası, 60
İbn Kayyim el-Cevzî, 14
İbn Kemal, 214 ,177 ,61 ,57 ,37 ,21
İbnu'l-Kayyım el-Cevzî, 96 ,64
İbranice, 131 ,117 ,114
İç Gümrükler, 181
iltizam usulü, 177, 178
İmam Mâlik, 139
İmam Muhammed, 194 ,139
İncil, 90, 228
incili boğazlık, 75, 247
incili saçlık, 75, 247
İnöz, 45, 291
İran, 162 ,155 ,152 ,33
İskenderiye, 178 ,92 ,79
İskenderiye Patriği, 79
İslam hukuku, ,151 ,123 ,98 ,23 ,17 262 ,221 ,212 ,194
İslam Hukuku, 14, 15, 16, 17, 18, 80, 98, 167, 275
İspanya, ,103 ,62 ,61 ,60 ,52 ,51 ,41 261 ,162 ,152 ,117 ,114
İspanya Kralı Ferdinand, 60
İspence, 4, 176, 194, 200
İstanbul kadısı, 191 ,189 ,145 ,99
İstanbul Patriki, 93
İstanbul şer'iye sicilleri, 7
İstanbul za'îmi Mahmud, 44
İstinye, 238 ,55
İştib, 45, 177, 292

İtalyan, 85 ,55 ,43 ,22
izhâr-ı küfür, 96, 147
İzmir, ,281 ,235 ,182 ,161 ,114 ,60 284

J

John Freely, 12, 146
Joseph de Tournefort, 43, 53, 55, 71, 73

K

Kadıköy, 57, 288
Kâğıthane, 139
Kahire, 60, 129, 154, 256
kahvehâneler, 144
Kamâme Kilisesi, 86
Kanunî Sultan Süleyman, 12, 18, 23, 24, 48, 60, 62, 65, 66, 70, 124, 129, 134, 141, 189
Kanunnâme-i Gümrük, 181
Kapıdağı, 55
kapitülasyon, 18
Kapudân Paşa, 183
kapudanlık mukata'aları, 178
Karaca Foça, 45, 294
Karadeniz, 146, 155, 159, 162, 164, 168, 169, 170, 172, 223, 249
Karaim, 85, 184
Karaim Yahudileri, 184
Karaköy, 51, 57, 158, 227, 242, 260
Karaman, 15, 16, 17, 18, 31, 44, 59, 98, 167, 293
Karamürseli, 170
Karay Köyü, 51
Karay Musevîsi, 51
Karayit Yahudileri, 56
karz-ı hasen, 120, 121, 125, 232, 233, 234, 235, 237, 251
Kasımpaşa, 34, 55, 57, 105, 143, 204, 259
kassamiye, 252
Katalan Cemaati, 177
Katolik, 31, 32, 33, 34, 52, 60, 61, 89, 90, 100, 107, 113
Kaya Bey, 25
Kedol Cemaati, 178
Kefe, 45, 60, 169, 172
Kemankeş Kara Mustafa Paşa, 69
Kıbrıs, 27, 187, 224
kırmızı şapka, 71
kırpık para, 184
kilise, 21, 49, 52, 54, 56, 88, 89, 93, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 107, 111, 118, 123, 145, 216, 257
Kilise Defteri, 86, 87, 88, 265
kinez, 207
Koçi Bey, 203, 269
Konya, 14, 31, 37, 45, 79, 149, 240, 272, 273, 274, 293
Kordova, 62
Kostantinopolis, 24
Köle, 4, 54, 75, 76, 85, 100, 112, 176, 187, 215, 270
Köle ticareti, 4, 187
Kudüs Rum Patriği, 87
Kudüs Sancağı, 93
Kûfe, 98
Kumkapı, 33, 58, 59, 60, 112, 146
Kungos Kapısı, 60
Kur'an, 13, 14, 16, 17, 97, 122, 193, 264, 281

L

Lâtin, 50
lehum mâ lenâ ve 'aleyhim mâ 'aleynâ, 213
Leş, 178
Lonca, 158, 159, 160, 227, 230, 233, 241, 243, 254, 255, 259, 282, 290
Londra çuhası, 248
Lübnan, 17

M

mahalle-i Nöbethâne, 47
Makedonya, 26
Manastır kadısı, 220
Marmara, 26, 31, 33, 55, 61, 68, 154, 169, 170, 194, 272, 277, 281
Marrano, 163
Mecûsîler, 14
Medine, 16, 17, 204
Mehmed Kasım, 47
Mekke, 16
Merkandon veled-i Petro, 245, 246, 248, 250
Meryem Ana, 100, 101
Merzifon, 31, 45
Mesân Cemaati, 178
Mesken Cemaati, 177
Metropolitler, 20
Mevlana Muhyiddin, 44
Meyhane, 161, 246, 249
meyhâne, 142, 144
Meyhaneler, 3, 139, 144, 145
Mısır, 26, 27, 47, 60, 129, 130, 162, 189, 277
Mısır Darphanesi, 129
Milano, 162
milel-i Nasârâ, 33
millet sistemi, 27, 91, 280
millet-i sâdıka, 31
Minna Rozan, 12, 43, 133
mu'amele-i şer'iye, 234
mu'âmele-i şer'iye, 125
Mudanya, 55
mudaraba, 177
Muhzır, 145
Mukata'a, 4, 176, 180
Mumhane, 57
Musevî, 28, 39, 43, 73, 77, 128, 129, 131, 262, 312
Musevîler, 22, 29, 115, 117
muslihûn, 109, 127, 178, 232, 233, 239, 259, 260
Mutfak eşyası, 249
mükâtebe, 222, 259
mürtedler, 15
müste'men, 16, 17, 181, 217
Müste'menler, 2, 18
Müşrîkler, 15

N

nafaka davaları, 4, 222, 238
nakit para vakıfları, 125
Napoli, 131, 162
Nasârâ, 71, 189, 227, 255
Necran, 16, 193
Nejat Göyünç, 31, 35, 36, 59, 280
Nicolae Jorga, 23, 175
Niğde, 31, 293
Nis, 51
Noel Ayini, 79

O

Ortaköy, 34, 57, 125, 179, 225, 234
Ortodoks, 20, 22, 23, 26, 27, 28, 34, 44, 45, 58, 79, 80, 87, 89, 90, 107, 116, 120
Ortodoks kilise, 20
Ortodoks kilisesi, 26
Osmanlı kronikleri, 6, 14

Ö

Ömer Lütfi Barkan, ,202 ,59 ,36 ,35 261
Örfî vergiler, 200 ,192 ,4
Özel hukuk, 18
Özi, 45

P

parus, 72
patrik, 23, 27, 58, 79, 87, 92, 93, 102, 111, 217
Patrikhane Mektebi, 112

Pera, 42, 53, 54, 73, 100, 113, 176
pirimkür, 207
Pogonation, 80
Polistavrion, 80
Polonyalı Simeon, 33, 43, 73, 74, 85, 94, 117, 119, 175, 270
Portekiz, 30, 47, 61, 62
Protestan, 23, 28, 34, 70, 89, 90, 100, 101, 107
Protestanlık, 89

R

Rabbi Moşe Capsali, 205
Raphaela Lewis, 19, 22, 189
Rav Akçesi, 205
resm-i ağnâm, 206
resm-i arus, 205
resm-i âsiyâb, 206
resm-i bive, 205
resm-i dellaliye, 166
resm-i hamr, 130, 173, 206
resm-i hınzır, 206
resm-i kalemiye, 252
Resm-i kısmet, 252, 288, 289
resm-i masdariyye, 166
resm-i ruûs, 194
Revan Seferi, 203
Robert Mantran, 35, 39, 58, 59, 71
Rodos, 25, 93, 180, 216, 217, 257
Roma, 32, 54, 86
Romanyot, 29
Rum, 6, 9, 10, 21, 22, 26, 27, 28, 31, 32, 34, 37, 42, 43, 44, 45, 46, 48, 51, 52, 55, 56, 60, 73, 76, 77, 78, 86, 87, 88, 90, 91, 92, 94, 101, 106, 107, 108, 112, 113, 115, 137, 161, 164, 165, 168, 169, 170, 173, 176, 179, 185, 198, 205, 222, 224, 235, 249, 262, 263, 264, 279, 293, 295, 308, 309, 312
Rum kadınları, 76, 77
Rum Mehmed Paşa, 37, 38
Rumeli, 27, 32, 57, 58, 59, 72, 77, 104, 168, 179, 187, 202, 207, 216, 223, 229
Rumlar, 2, 22, 25, 26, 28, 31, 49, 50, 53, 56, 57, 63, 73, 87, 89, 90, 101, 102, 107, 108, 112, 119, 137, 140, 155, 156, 162, 164, 165, 170, 172, 175, 176, 177, 185, 223, 261
Rusya, 27, 162, 167
Rüstem Paşa, 24, 25, 131

S

Safed, 59, 60
Said Mehmed Çelebi, 116
Samatya, 33, 49, 55, 58, 60, 261
Sarıyer, 179
Sason, 31, 177, 293
Schneider, 35, 36, 38, 39, 42, 57
Schweigger, 23, 28, 31, 32, 53, 54, 73, 76, 77, 78, 79, 80, 89, 90, 92, 99, 101, 102, 111, 131, 132, 138, 213, 214, 307, 308
Sefarad, 29
sefer harcı, 206
Selanik, 27, 30, 41, 45, 47, 58, 59, 60, 63, 65, 69, 71, 72, 100, 114, 157, 169, 173, 177, 179, 190, 199, 216, 291
Selanik kadısı, 190
Selanikî Mustafa Efendi, 38, 50, 66, 153, 172
Selçuklu, 31
Senyör, 20
Serpuşun, 79
sîm kuşak, 75, 247
Sinob, 45
Siroz, 72, 291
Sivas, 34, 58
siyah şapka, 71
Sofya, 45, 218

Sticharion, 80
Suraiya Faroqhi, 11, 35, 38, 39, 164
Suriye, 22, 26, 27, 162
Suriye Arapları, 22

Ş

Şam kumaşı, 76
Şe'âyir-i küfr, 143
şeâir-i küfür, 253
Şehabeddin Tekindağ, 39 ,36 ,35
şer'-i şerif, 104, 157, 220
şer'-i şerîf, 144, 151, 189, 219
Şer'iye mahkemeleri, 211 ,210 ,13
Şer'iye Mahkemesi, ,230 ,195 ,171 ,258 ,255 ,251 ,236 ,234 ,233 ,232 272
Şer'iye Sicilleri Arşivi, 13, 265
Şer'iye Sicilleri, 8, 215, 266
Şeyhülislam Abdurrahim Efendi, ,82 139 ,96
Şeyhülislam Ebu's-Suûd Efendi, ,65 100 ,97 ,96 ,89 ,88
Şeyhülislam Zekeriyya Efendi, 46
şirvânî başmak, 68
şurb-ı hamr, 144

T

tağşiş, 152, 186, 196
tashih-i sikke, 152
Tebriz, 60
tefecilik, 184
Tekfur Sarayı, 57, 59
Tekkâl Cemaati, 178
Tercüme Odası, 137, 139
tereke davaları, 4, 222, 240, 264
Terke, 244
Tersâne-i âmire, 169
Tevrat, 96, 228
Tırhala, 45, 292
Tokat, 31, 45, 58, 293
Tophane, 51, 55
Topkapı Sarayı, 8, 38, 39, 44, 52, 160, 161, 173, 265, 267, 270
Trabzon, 31, 45, 60, 165, 235, 292, 294
Tur-i Sîna, 93, 217
Tursun Bey, 21, 22, 36, 37, 50, 177
Türkler, 22, 23, 24, 25, 31, 50, 54, 56, 57, 59, 61, 62, 63, 89, 102, 118, 119, 120, 129, 136, 162, 176, 184, 214, 274, 277, 284

U

Unkapanı, 56, 146, 155, 157
Usturumca, 45

Ü

ücret-i kâtip, 252
Ürgüp, 198 ,31
Üsera Mukataası, 191
Üserâ mukataası, 128
Üsküb, 45, 193, 291
Üsküdar, ,57 ,55 ,47 ,39 ,38 ,34 ,13 ,168 ,161 ,154 ,146 ,145 ,120 ,76 ,249 ,248 ,247 ,246 ,244 ,233 ,222 288 ,276 ,272 ,266 ,259

V

Vakıflar, 115, 123, 127, 227, 234, 281, 285
Vasi tayini, 4, 240, 264
Venedik, 22, 26, 42, 54, 55, 69, 134, 136, 137, 159, 162, 165, 166, 167, 181, 223, 224, 248, 284

Y

Yahûdâ tâifesi, 83
Yahudhane, 57
Yahudi, 3, 9, 10, 12, 14, 24, 25, 28, 29, 30, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 51, 52, 54, 56, 57, 58, 59,

60, 61, 62, 63, 65, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 82, 83, 84, 85, 90, 91, 96, 99, 103, 104, 105, 106, 108, 113, 114, 115, 117, 118, 121, 122, 124, 127, 128, 129, 130, 131, 132, 133, 134, 135, 141, 156, 157, 158, 159, 161, 163, 165, 166, 167, 168, 169, 173, 174, 177, 179, 180, 181, 182, 185, 186, 188, 189, 190, 191, 199, 202, 203, 205, 207, 211, 212, 214, 215, 221, 222, 224, 226, 229, 230, 232, 235, 237, 251, 253, 255, 257, 258, 259, 262, 263, 279, 284, 288, 290, 291, 292, 310, 312
Yahudi kira kadınları, 133
Yahudiler, 2, 12, 14, 20, 22, 23, 24, 25, 28, 29, 30, 31, 41, 46, 47, 50, 52, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 66, 69, 70, 71, 74, 94, 96, 102, 105, 113, 117, 128, 129, 131, 132, 155, 157, 161, 162, 163, 164, 168, 169, 170, 171, 172, 173, 176, 177, 179, 180, 181, 182, 183, 184, 186, 187, 190, 207, 235, 257, 261, 263, 273, 274, 277, 280
Yahudiyân-ı Dimetoka, 30, 292
Yahudiyân-ı İspanyol, 45
Yahudiyân-ı İstanbul, 30
Yahudiyân-ı Sisan, 30
Yahudiyân-ı Sofya, 30, 291
Yanya, 45, 291
Yasef Nassi, 30
Yavuz Ercan, 12, 27, 29, 80, 89, 107, 212
Yeni Foça, 60
Yeni Valide Camii, 56, 57
Yeniçeri, 52, 65, 70, 71, 121, 165, 217, 237, 240
Yeniçeri Ağası, 65, 70, 71, 165
Yeniköy, 27, 55, 75, 222, 238, 243, 244, 245, 246, 247, 248, 249, 250, 260, 261, 266, 286, 305
Yenişehirli Abdullah Efendi, 81, 82, 116
Yovakim, 58

Z

Zecriyye resmi, 205
zimmet, 15, 16, 74, 91, 95, 96, 104, 127, 148, 197, 262, 263
Zimmet, 16, 95, 96, 135, 146, 194, 213
zimmî, 7, 15, 16, 17, 81, 82, 91, 107, 118, 121, 124, 135, 137, 139, 158, 168, 169, 181, 191, 198, 202, 203, 210, 212, 213, 217, 220, 222, 225, 227, 229, 230, 233, 234, 235, 236, 237, 239, 241, 243, 251, 254, 255, 256, 262, 287, 289, 290, 291
zimmîler, 18, 81, 82, 88, 89, 107, 122, 126, 127, 130, 135, 140, 143, 155, 157, 189, 210, 217, 219, 222, 224, 227, 229, 234, 238, 241, 243, 246, 253, 257
Zimmîler, 2, 15, 17, 97, 188
zimmîlik, 16
zülüflük, 76, 232, 247
zümrüt küpe, 76, 247